

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI MİSİR'INDA ULEMA-SİYASET
İLİŞKİSİ: EZHER ÖRNEĞİ

Fatma Zehra BEYAZ

2501161295

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Özgür ORAL

İSTANBUL – 2020

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : FATMA ZEHRA BEYAZ Numarası : 2501161295
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : TARİH/ YENİÇAĞ TARİHİ BİLİMDALİ Danışmanı : DR.ÖĞR. ÜYESİ .ÖZGÜR ORAL
Tez Savunma Tarihi : 21.01.2020 Saati : 12:00
Tez Başlığı : OSMANLI MISIR'INDA ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ: EZHER ÖRNEĞİ

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR İDRİS BOSTAN		Kabul
2- PROF DR FERİDUN EMECEN		Kabul
3- DR.ÖĞR. ÜYESİ ÖZGÜR ORAL		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DOÇ.DR YUSUF ALPEREN AYDIN		
2-DR.ÖĞR. ÜYESİ YUNUS UĞUR		

ÖZ

OSMANLI MISIR'INDA ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ: EZHER ÖRNEĞİ

FATMA ZEHRA BEYAZ

Bu çalışmada, İslâm dünyasının en eski eğitim kurumlarından Ezher'in, Osmanlı asırlarındaki müessese yapısı ve 18. yüzyıl Osmanlı siyasetindeki yükselişi ele alınmıştır. Birinci Bölüm'de, Ezher'in Osmanlı fethinden önceki yapısı kısaca verilmiş, ardından 16. ve 17. yüzyılda Osmanlıların eline geçtikten sonra geçirdiği değişimler ve bu bağlamda Osmanlı idarecileri ile kurduğu münasebetler, kırılma noktaları merkeze alınarak ortaya konulmuştur. Bu kısımlarda ağırlıklı olarak literatür eserlerinden ve yeri geldikçe bazı Osmanlı kaynaklarından yararlanılmıştır. Birinci Bölüm'ün son kısmında, kurumun 18. yüzyılda aldığı veche ve Osmanlı Mısır siyasetine giden süreçte Ezher ulemasının ilmî-içtimâî ve siyasî vaziyeti, dönem kaynakları kullanılmak suretiyle izah edilmiştir.

Çalışmanın İkinci Bölümü'nde Ezher ulemasının 18. yüzyıl Mısır siyasetinde yükseliş sebepleri incelenmiştir. Bu bağlamda Osmanlı merkezinin takip ettiği incelikli politikalar, kurum vasıtasıyla bölgedeki siyasî-içtimâî yapıyı domine etme çabaları ve Ezher ulemasını, Osmanlı Mısır siyasetine dahil etme süreci nazara verilmiştir. Bu bölümde ilgili literatüre müracaat edilmekle birlikte ağırlıklı olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan *Mühimme-i Mısır* defterleri, çeşitli tasniflere dağılmış müteferrik evrak ile meşhur Mısırlı tarihçi Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'nin *Acâibü'l-Âsâr fî't-Terâcim ve'l-Ahbâr* adlı biyografik-kroniği merkeze alınmıştır. Üçüncü Bölüm'de, yine aynı kaynaklar tenkid ve mukayese edilmek suretiyle Ezher ulemasının 18. yüzyıl Mısır siyasetinde oynadığı roller, Osmanlı idarecileri ve Osmanlı merkezi ile geliştirdikleri münasebetler, ele alınmıştır. Böylelikle bugüne kadar meçhul kalan Osmanlı döneminde Ezher'in ve ulemasının vaziyetine ve 18. yüzyıl Mısır siyasetinin dinamiklerine dair bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ezher, Mısır, Ulema, Siyaset, Osmanlı Dönemi Arap Medreseleri, Mühimme-i Mısır, el-Cebertî

ABSTRACT
THE RELATIONS OF ULAMA AND POLITICS IN OTTOMAN EGYPT:
THE CASE OF AL-AZHAR

FATMA ZEHRA BEYAZ

Abstract

This study deals with the institutional structure of Azhar as one of the oldest educational institutions in the Islamic world and its rise in the 18th century Ottoman politics. In the first chapter, the structure of Azhar before the Ottoman conquest and then the changes that it had under the Ottoman rule in the 16th and 17th centuries are emphasized. In this context, the relations it had established with the Ottoman administrators are exposed by putting the points of failures at the center. The main works in the literature and the related Ottoman sources have been appropriately used in these parts. In the last section of the first chapter, the aspect of Azhar in the 18th century and social, scientific and political situation of Azhar Ulama in the process leading to the Ottoman Egyptian politics have been set forth by using the sources of the period.

In the second part of the study, the motives of the rise of Azhar in the 18th century Egyptian politics have been analyzed. In this context, attention is drawn to the tactful policies of the Ottoman center, its efforts to control the socio-political structure in the region through the institution and the process of including Azhar Ulama in Ottoman Egyptian politics. Although the related literature is used, the Muhimme Registers and the individual documents under certain catalogs in the Ottoman Archives of Presidency and the biographical chronicle of the famous Egyptian historian Abdurrahman b. Hasan El Ceberti so-called *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* have been taken into the center of this section. In the third chapter, the roles of the Azhar Ulama in the 18th century Egyptian politics and their relations with the Ottoman center and governors have been comparatively and critically studied under the same sources. Hereby, this study aims to shed light on the situation of Azhar and its Ulama during the Ottoman period which has been

unknown until today and create a basis for the dynamics of Egyptian politics in the 18th century.

Key Words: al-Azhar, Egypt, Ulama, Arab Madrasas in Ottoman Era, Mühimme-i Mısır, al-Jabarti

ÖNSÖZ

18. yüzyıl, dünya tarihi açısından önemli olduğu kadar, Osmanlı tarihi için de oldukça önemli bir zaman dilimini teşkil etmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, klasikten moderne geçişin ve Batı düşüncesi ile karşılaşmanın sancılarını yaşamış, karşısına çıkan yeni problemlere pratik çözümler üretmeye çalışmıştır. Hâl böyle iken, 18. yüzyıl Osmanlı tarihine dair çalışmalar, ülkemiz tarihçiliğinde ihmal edilmiştir. Bu asır, ya klasik dönemin bir devamı sayılmış veya 19. yüzyılın, bir önceki versiyonu gibi değerlendirilmiştir. Batı merkezli çalışmalarda ise, Osmanlı kaynakları ihmal edilerek bağlamına oturtulamayan taşra kronikleri üzerinden yüzyıla dair isabetli olmayan yaklaşımlar sergilenmiş, "Ottoman Decline – (Osmanlı Çöküşü)" tezi işlenmiştir. Bu dönemin dinamikleri, kendine has yapısı bir türlü anlaşılamamıştır.

18. yüzyıl Arap toprakları, özellikle de Mısır noktasında da aynı tezler tekrarlanmıştır. Osmanlı kaynakları ve taşra kroniklerini mukayeseli bir yaklaşımla ele alan, alana yeni soluk getirecek çalışmalar yapılmamıştır. Bu tezde, öncelikle bu problemin aşılmasına yönelik bir çalışma üslûbu takip edilerek mukayeseli bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu usûl üzere 18. yüzyıl Osmanlı merkezinin dinamikleri ve bu bağlamda Mısır'da izlediği siyaset anlaşılmaya çalışılmıştır. Böylelikle Osmanlı merkezinin, bu döneme has yapısına, siyaset üretme biçimine ve bunun Osmanlı taşrasının en önemli bölgesi olan Mısır'a yansımalarına muttali olunmaya gayret edilmiştir. Konunun merkezine de yine Türkiye tarihçiliğinde göz ardı edilen bir müessese, el-Ezher yerleştirilmiştir. Zira bu asırda Ezher uleması, siyaset sahnesinde hatırı sayılır bir yükseliş kaydetmiş, askerî-idarî grupların yanı sıra Mısır siyasetinde faaliyet göstermeye başlamıştır.

Bu tez, yukarıda nazara verilen çerçeve esas alınarak hazırlanmış olup giriş, üç bölüm, sonuç ve eklerden oluşmaktadır. Girişte, çalışmanın problematiği, konusu, sınırları belirlendikten sonra kullanılan kaynakların ve literatürün bir değerlendirmesi yapılmış, çalışmanın metodolojisi hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, ele alınacak mevzuya esas teşkil etmek ve daha iyi anlaşılmasını sağlamak üzere Ezher'in kuruluşundan 18. yüzyıl sonuna kadarki müessese yapısı, yüzyıllara göre

değişen vaziyeti, kurumun ve ulemasının siyasetle ilişkileri, kırılma noktaları merkeze alınarak, hülâsaten nazara verilmiştir.

İkinci bölümde 18. yüzyılda Ezher ulemasını Mısır siyasetine taşıyan süreç, sebepleri ve sonuçları ile ele alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle Osmanlı merkez siyasetinde değişen paradigmlar doğrultusunda Ezher ulemasının Mısır siyasetinde faaliyet göstermeye başladığı izah edilmiştir. Osmanlı merkezinin bu noktadaki dahli ve kurum üzerinden bölge siyaseti ve toplumsal yapısına müdahaleleri, dönem kaynakları üzerinden gösterilmiştir. Ezher ulemasının siyasî ve toplumsal alanda daha aktif olmaları için, merkezin onlara sunduğu maddi-manevi imkânlar, güçlendirme siyaseti, gözler önüne serilmiştir.

Üçüncü bölümde ise her yönden güçlendirilen Ezher uleması eli ile Osmanlı merkezinin, Mısır siyasetine perde arkasından yön verme çabaları, incelikli ve usta siyaseti, kronolojik seyir takip edilerek ayrıntıları ile aktarılmıştır. Bu noktada, önceki yüzyıllarda görülmedik şekilde Osmanlı merkez siyaseti ile Ezher ulemasının oldukça yakınlaştığı, paşalar ile Ezherli âlimlerin, hamî-mahmî ilişkisinden doğan yakınlıkla Osmanlı Mısır siyasetine ve toplumsal tabanına yön verdikleri gözlenmiştir. Merkez ve taşra kaynaklarının mukayeseli olarak ele alınması ile oluşturulan bu çalışmada Osmanlı merkez kaynakları olarak *Mühimme-i Mısır* defterlerinin altı cildi ile 18. yüzyıl Mısır'ının temel biyografik-kroniği Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'nin *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* adlı eseri, kaynak olarak kullanılmıştır.

Her eserin ortaya çıkışında olduğu gibi, bu çalışmanın vücûda getirilme sürecinde de pek çok öncü hocanın ve kıymetli şahsın desteği söz konusu olmuştur. Bunların hepsini anmak mümkün değilse de, bu çalışma boyutunda özel katkı verenleri zikretmek bir vefa borcudur. Bu miyânda, çalışmayı mahdud bir ödev boyutunda kendisine sunduğum ve bu alanda çalışmaya dair teşviklerini gördüğüm Prof. Dr. İdris Bostan'a, Osmanlı kaynaklarını yeni bir yaklaşımla ele almamı sağlayan Doç. Dr. Abdurrahman Atçıl'a teşekkür ederim. Arapça kaynakları okurken karşılaştığım problemleri çözmemde yardımcı olan Ürdünlü akademisyen Dr. Süheyla Süleyman eş-Şelebi'ye, İngilizce literatürden faydalanırken desteğini

gördüğüm Osmanlı Afrika'sı uzmanı Hatice Uğur'a ve akademik metodolojiyi kavrama noktasında yolumu aydınlatan eşim Doç. Dr. Yasin Beyaz'a şükranlarımı arz ediyorum. Her birinin emeği ve katkısı çok değerli olmakla birlikte hiç şüphesiz en büyük teşekkürü, Türkiye tarihçiliğinde ele alınmayan bir konuyu cesaretle sahiplenen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Özgür Oral hak etmektedir. Onun, talebesine duyduğu güven, yol gösterici yaklaşımları ve teşvikleri olmasaydı, bu çalışma pek çok yönden eksik kalırdı. Çalışmada görülebilecek kusur ve noksanlar ise tarafıma aittir.

18. yüzyıl Osmanlı Mısır'ının anlaşılmasına küçük bir katkı verme niyeti ve gayreti ile ortaya konulan bu mütevazî çalışmanın, yeni eserlere zemin hazırlaması mutluluk kaynağı olacaktır.

Fatma Zehra BEYAZ

İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM TARİHİ SÜREÇTE EZHER

1.1. OSMANLI'DAN ÖNCEKİ DÖNEMDE EZHER	28
1.1.1. Fatımîler Dönemi (972-1171).....	28
1.1.2. Eyyûbîler Dönemi (1171-1250)	32
1.1.3. Memlûkler Dönemi (1250-1517)	33
1.2. OSMANLI DÖNEMİNDE EZHER	38
1.2.1. Osmanlılarla İlk Karşılaşmalar, İlk Etkileşimler.....	38
1.2.2. Osmanlıların Mısır'ı Fethi Sırasında Ezher Uleması	41
1.2.3. 16. Yüzyılda Ezher	46
1.2.4. 17. Yüzyılda Ezher.....	66
1.3. 18. YÜZYILDA EZHER	80
1.3.1. 18. Yüzyılda Ezher'de Kurumsal Yapı ve İlmî Hayat	80
1.3.1.1. Siyasî Himaye ile Genişleyen Mekân.....	80
1.3.1.2. 18. Yüzyılda Ezher'in Teşkilât Yapısı	87
1.3.1.3. 18. Yüzyılda Ezher'de Eğitim ve İlmî Hayat	96
1.3.2. 18. Yüzyılda Ezher'in Merkez İlmiyesi ile İlişkileri	110

İKİNCİ BÖLÜM 18. YÜZYIL OSMANLI MİSİR SİYASETİNDE EZHER ULEMASININ YÜKSELİŞİ

2.1. Osmanlı Merkezinin Ezher Ulemasını Siyasete Dâhil Etmesi.....	121
2.1.1. Ulemanın Siyasetle İlk Temasları ve Dîvân Üyelikleri.....	123
2.1.2. Merkezin Mısır Ulemasını Güçlendirme Siyaseti	131
2.1.2.1. Manevî Rollerle Güçlendirme Siyaseti.....	131
2.1.2.2. Ezher Ulemasının Maddi Olarak Güçlendirilmesi.....	145

2.2. Farklı Bir Merkezîleşme Modeli: Osmanlı Merkezinin Ezher Ulemasını Merkeze Bağlaması.....	154
2.2.1. Merkezdeki Güç Mücadeleleri ve Ezher Ulemasına Yansımaları	160
2.2.2. Ezher Ulemasının Siyasetle Bağının Güçlenmesi: Mısır Ümerasının Güç Mücadeleleri ve Artan Toplumsal Talepler.....	169
2.3. Mısır Siyasetinde Ezher Uleması (1730-1754).....	181
2.3.1. 18. Asrın Başlarında Mısır Siyaseti (1700-1730).....	181
2.3.2. Ocakların Güç Kazanması ve Ezher Uleması (1730-1754)	185

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR SİYASET SAHNESİNDE EZHER ULEMASI (1754-1798)

3.1. Bulutkapan Ali Bey Hadisesi ve Ezher Uleması (1754-1773)	212
3.2. 18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Mısır Siyasetinde Ezher Uleması (1773-1798)	252
3.2.1. Muhammed Ebuzzeheb Bey Dönemi (1773-1775).....	252
3.2.2. İbrahim Bey, Murad Bey ve İsmail Bey Dönemlerinde Ezher Uleması (1775-1786).....	256
3.2.3. Cezayirli Hasan Paşa'nın Mısır Seferinde ve Sonrasında Ezher Uleması (1786-1798).....	272
SONUÇ	292
KAYNAKÇA	300
EKLER	331

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
B.	: Receb
Bkz.	: Bakınız
Bkz. aş.	: Bakınız aşağı
Bkz. yuk.	: Bakınız yukarı
BOA	: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C.	: Cemâziyelâhir
Ca.	: Cemâziyelevvel
Çev.	: Çeviren
D.	: Defter
Der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi

İA	: İslâm Ansiklopedisi
Ktp.	: Kütüphane
L.	: Şevval
M.	: Miladî
M.	: Muharrem
N.	: Ramazan
ö.	: Ölüm tarihi
R.	: Rebûlâhir
Ra.	: Rebûlevvel
s.	: Sayfa
S.	: Safer
Ş.	: Şaban
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik
Trc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ty.	: Tarihi yok
TYEK	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu
vd.	: Ve diğerleri
Vol.	: Volume
vs.	: Ve sâire

yay. : Yayınları/Yayınevi

yy. : Yayın yeri yok

Z. : Zilhicce

Za. : Zilkade

GİRİŞ

1. Çalışmanın Problematiği, Konusu, Sınırları ve Kaynakları

Arap topraklarının, Osmanlı klasik dönemindeki siyasî, iktisadî, ilmî ve içtimaî vaziyeti ve kurumları, buraların devlet içindeki konumu, merkezî yönetim ile ilişkileri, Türkiye'deki tarihçiler arasında yeterince revaç bulmamış ve incelenmemiştir. Arap toprakları ile ilgili çalışmalar umumiyetle I. Selim'in 1517'deki fethi ve akabindeki bazı gelişmeler ile bu toprakları elde tutma noktasında tehlikelerin başgösterdiği 19. ve 20. yüzyıllar ile sınırlı kalmıştır.¹ 16. ve 17. yüzyıllar eyaletlerin idaresinin ele alınması noktasında daha şanslı sayılabilirlerse de², 18. yüzyıl Osmanlı Arap toprakları, özellikle de Mısır tarihine dair, kaynaklara dayalı yerli ve nitelikli çalışma, son derece azdır. Arap beldelerinin, özellikle de Osmanlı Mısır'ının bu dönemi, ruhuna nüfûz edilememiş, problemleri çözümlenememiş taşra kaynaklarının kullanıldığı Batı merkezli literatür üzerinden takip edilmektedir. Türkiye'deki tarihçilerin ilgi alanına girmese de, Arapça literatür de aynı yönelimle söz konusu çalışmalardan beslenmekte, bunun üzerine milliyetçi bakış açıları da eklenerek dönemin tarih yazımı, ya Osmanlı merkezi yokmuşçasına mahallî bir yaklaşımla veya klasik "*Osmanlı karanlık çağı*" söylemi ile kurgulanmaktadır.³ Bu da, hem beslenen Batı merkezli literatürün hem de onun

¹ Bu alanda yapılacak tez ve makale taraması neticesinde, Osmanlı Arap beldelerine dair çalışmaların umumî olarak fetih, isyan ve işgal dönemleri ekseninde vücûda getirildiği görülecektir.

² Halil Sahillioğlu, *el-Bünyetü'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'îye li-Medineti Dimaşk fi'l-Karni's-Sâbi' Aşer*, İstanbul, IRCICA, 2005; Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990; Özen Tok, "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaleti", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Kayseri 2002; Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, TTK, 2012 vd.

³ Seyyid Muhammed es-Seyyid, Mısır'daki tarih yazımının doğrudan İngiliz ve Fransız akademisinin tesiri altında geliştiğini, bu bağlamda Osmanlı klasik dönemi tarih yazıcılığında, 16., 17. ve 18. yüzyılların, Mısır tarihinin Orta Çağ devresini teşkil ettiği tezinin işlendiği, Mısır'da Yeniçağ'ın Fransız işgali ile başladığı görüşünün hâkim olduğunu, ifade etmektedir. Dolayısı ile bu dönemlere dair çalışmaların azlığı ve bunların da Batı merkezli oluşu üzerinde durmaktadır. (Bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "XX. Yüzyılın İkinci Çeyreğinden XXI. Yüzyılın Başlarına Kadar Mısır Üniversitelerinde Osmanlı Türk Tarih Yazımı", *TALİD*, C. 8, Sayı 15, İstanbul 2010, s. 516-517, 523.) Bununla birlikte Osmanlı Mısır'ını konu alan Arapça literatür, içinde Osmanlı dönemi taşra

ekseninde seyreden Arap ve Türk tarih yazımının, vahim hatalarla malûl olmasını beraberinde getirmektedir. Söz konusu çalışmalarda bu zaafiyet, Osmanlı kaynaklarına müracaat edilmemesi yahut da bu materyallerin son derece sınırlı bir şekilde, taşra kaynaklarıyla mukayeseden uzak, gerçek mahiyetine vâkıf olmaksızın, tenkid edilmeden, çoğu zaman da ideolojik yaklaşımlarla kullanılmasından kaynaklanmaktadır.⁴ Batı merkezli Osmanlı Mısır'ı literatürüne dayanılarak ülkemizde vücuda getirilen yerli çalışmalarda da, aynı hatalı söylemler tekrar edilmekte, beslenen literatürün sıhhati sorgulanmamaktadır. Böyle bir vasatta, Türkiye tarihçiliğinde Osmanlı dönemi Arap beldelerinde bulunan kurumlar, Osmanlı dünyasındaki yerleri ve buraların merkezî yönetimle ilişkilerinin, gündeme dahi gelmemesi anlaşılabilir bir durumdur.⁵

Bu çalışmada, İslâm dünyasının en eski ilmî kurumlarından biri olan el-Ezher'in, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra yaşadığı değişimler, Osmanlı merkez ve taşrasındaki idareciler ve ilmiye hiyerarşisi ile kurduğu ilişkiler, bu ilişkilerin 18. yüzyılda yaşadığı kırılma, yani Ezher ulemasının Osmanlı Mısır siyasetindeki yükselişi ele alınmıştır. Bu yapılırken öncelikle kurumun Osmanlı hâkimiyetine girmeden önceki ilmî-siyasî vaziyeti ve bu dönemde Osmanlılarla ilk temaslarına değinilmiş, akabinde de 16. 17. 18. yüzyıllardaki kurumsal yapısı, yaşadığı gelişim ve değişimler, Osmanlı ilmiye hiyerarşisindeki yeri, Osmanlı merkez ve taşra idarecileri ile geliştirdiği münasebetler, hülâsaten ve kırılma noktaları merkeze alınarak anlatılmıştır. İlk bölümün konusunu oluşturan bu çerçeve ile -monografik bir

evrakı ve kroniklerinden önemli parçalar bulundurdıkları için bu alanda çalışan araştırmacılar için göz ardı edilmemesi gereken eserlerdir.

⁴ Mısır bağlamında Jane Hathaway'ın ve bir dereceye kadar Stanford J. Shaw'ın, 18. yüzyıl Mısır'ına dair çalışmaları bundan hariç tutulmalıdır.

⁵ Bu noktada Prof. Dr. Mehmet İpşirli ile Doç. Dr. Abdurrahman Atçıl'ı, söz konusu ana akımdan ayırmak gerekir. Zira İpşirli, Osmanlı dönemi Arap beldelerindeki ilmî kurumların, Türkiye'deki akademik çevrelerde ihmal edildiğini ve Batı merkezli yazımların hatalı yaklaşımlarını vurgulamış, Atçıl ise çalışmasını merkez-taşra bütünlüğünü gözeterek Arap topraklarındaki ulemanın vaziyetini göz ardı etmeden meydana getirmiştir. (Bkz. Mehmet İpşirli, "Osmanlı'da İlmîyeye Dair Çalışmalar Üzerine Gözlemler", **Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler-Problemler-Teklifler**, Ed. Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar vd., İstanbul, TDV-İSAM, 2007, s. 276; Abdurrahman Atçıl, **Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar**, Trc. Gürzat Kami, İstanbul, Klasik Yayınları, 2019, s. 142-145, 155-156, 166 vd.) Osmanlı ilmiyesi literatürü üzerine yazılan bir makalede, literatüre konu olan eserler incelendiğinde, Osmanlı taşrasını göz ardı eden merkez odaklı bakış açısını görmek mümkündür. (Bkz. Zeynep Altuntaş, "İlmiye ve Ulema Üzerine Literatür Değerlendirmesi", **TALİD**, C. 10, Sayı 19-20, İstanbul 2012, s. 483-517.)

seviye yakalanamasa da- kurumun yapısı, işleyişi ve Osmanlı asırlarındaki konumuna dair fikir verilme yoluna gidilmiştir.

Birinci bölümde, -özellikle de mevzuya temel teşkil eden ilk kısımda- dönem kaynaklarından beslenen araştırma eserleri kullanılmıştır. Bununla birlikte, bölümün ikinci kısmından (16. yüzyıldan) itibaren imkânlar elverdiğince bazı arşiv belgeleri ve dönem kaynaklarına müracaat edilmiş, bilgi bulunamadığı durumlarda ise Mısır şer'îyye sicilleri, taşra kronikleri ve Arap uleması tabakatına dayalı akademik eserlerden yararlanılmıştır. Müessesenin 18. yüzyıldaki vaziyeti ise ağırlıklı olarak Osmanlı merkez arşiv evrakı ile dönemin taşra kaynağı olan Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'nin *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* adlı biyografik-kroniği merkeze alınarak ele alınmıştır.

Tezin omurgasını oluşturan ikinci ve üçüncü bölümlerde 18. yüzyıl Osmanlı merkez ve taşra siyasetinde değişen paradigmlar doğrultusunda Ezher ulemasının, Mısır siyasetinde yükselişi, bu yükselişte Osmanlı merkezinin dahli ve izlediği politika, ulemanın siyasi hadiselerde üstlendiği roller, bu bağlamda Osmanlı merkez ve taşra ricali ile geliştirdikleri münasebetler incelenmiştir. Bu iki bölümde 1730 ilâ 1798 aralığındaki zaman dilimine odaklanılmıştır. Bu tarih aralığı da kendi içinde ikiye bölünmüş, Ezher ulemasının siyasetteki faaliyetlerinin nisbeten daha az olduğu 1730-1754 ilk kısmı, Osmanlı Mısır siyasetinin vazgeçilmez unsuru oldukları 1755-1798 yılları arası ise ikinci kısmı oluşturmuştur.

Kaynak olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde 989 Numaralı Dîvân-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu'nda yer alan *Mühimme-i Mısır Defterleri*'nin, çalışmanın sınırları dahilindeki tarih aralığını kapsayan 5, 6, 7, 8, 9, 10 Numaralı defterleri ve Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'nin mezkûr *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* adlı biyografik-kroniğinin ilk iki cildi mukayese ve olabildiğince tenkid edilerek kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı Arşivi'nde bulunan *Muallim Cevdet*, *İbnülemin*, *Ali Emirî* tasnifleri başta olmak üzere pek çok tasnifte bulunan müteferrik evrak da çalışmanın kaynakları arasında yer almaktadır. Sayısı çok olmasa da, bazı Osmanlı kroniklerinden de yeri geldikçe istifade edilmiştir.

2. Kaynakların Değerlendirilmesi

2.1. Mühimme-i Mısır Defterleri

Dîvân-ı Hümâyûn'da karara bağlanan hususlar üzerine padişahın onayı alındıktan sonra düzenlenen ferman sûretlerinin kayd edildiği defterlere, ilk dönemlerdeki adıyla "ahkâm-ı mîrî", 17. yüzyılın sonlarında gelişen ifadesi ile "mühimme defterleri" denilmektedir.⁶ H. 1119 / M. 1707-1708 tarihine kadar Mısır'a ait hükümler bu defterlere kayd edilirken, bu tarihten itibaren "*Mühimme-i Mısır*" adı verilen, müstakil defterlere kaydedilmeye başlanmıştır.⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde, 989 Numaralı "Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri Kataloğu"nda H. 1119 ilâ H. 1333 (M. 1707-1914) arasındaki Mısır'a dair hükümleri ihtiva eden 15 adet defter mevcuttur.⁸ Bu çalışma kapsamında, konunun sınırları dahilinde olan 5, 6, 7, 8, 9, 10 Numaralı Mühimme-i Mısır defterleri incelenmiştir.

5 Numaralı Mühimme-i Mısır defteri, 32x21 cm ebatlarında olup ciltli ve ebruludur. Toplam 277 sayfa olan defterde varak usûlü takip edilmemiş, onun yerine her sayfaya numara verilmiştir. Defterin başından iki sayfa numaralandırılmamış vaziyette boştur, 275-277 aralığındaki iki sayfa ise, sayfalar numaralandırıldığı hâlde boş bırakılmıştır. Defterin içinde toplam 768 hüküm bulunmakta olup, her hükme sıra ile numara verilmiştir. Defterdeki ilk hüküm H. Muharrem 1146 (M. 1733), son hüküm ise H. Muharrem 1156 (M. 1743) tarihini taşımaktadır. Hükümlerin içeriklerine bakıldığında Mısır'dan ceyb-i hümâyûna muayyen olan irsaliyenin gönderimi, Haremeyn tahsisatı, selâtîn-i 'ızâm ve vâlîde sultanların Haremeyn'e tahsis ettikleri Mısır'daki evkaf, tersane ve donanma kalyonları için Mısır'dan temin edilen levâzımat, hacıların yol emniyeti, Mısır ümerasının tevcihat kayıtları, eyaletin çeşitli yerlerindeki kanal, burç vs. yerlerin tamiri, kiler-i âmire ocaklık zahiresi, gümrük gelirleri vs. konulara dair pek çok hüküm bulunmaktadır.

6 Numaralı Mühimme-i Mısır defteri, 33x21 cm ebatlarında olup ciltli fakat ebrusuzdur. Defterin toplam sayfa sayısı 300'dür, numaralandırmada sayfa usûlü

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", **DİA**, İstanbul, TDV, 2006, s. 520.

⁷ Süleyman Kızıltoprak, **15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri**, Ankara, TTK, 2015, s. 7.

⁸ Yusuf İhsan Genç vd., **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, İstanbul, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2010, s. 22-23.

takip edilmiştir. Sayfalardan 1-2 ile 299-300. sayfalar, numaralandırıldığı hâlde boş bırakılmıştır. Toplam 693 hükmün kaydedildiği defterde, her hüküm numaralandırılmıştır. Defterin ilk sayfasındaki hüküm H. 12 B. 1161 (M. 1748) tarihini taşısa da defterdeki hükümler esas olarak H. Safer 1156 (M. 1743) ile başlayıp H. Ra. 1165 (M. 1752) ile neticelenmektedir. 5 numaralı defterin konusunu teşkil eden hususlar, bu defterin de konusunu teşkil etmekte olup bunların yanında Ragıb Paşa'nın Mısır valiliğine tayini, Bağdad muhafazası için Mısır'dan asker talebi, dönemin önemli gündem maddelerinden Nadir Şah, İranlı hacılar ve Caferîliğin beşinci mezhep olarak kabul edilmesi, Mısır hac kafilesine urbanın saldırıları, Mısır'dan İstanbul'a gönderilen kahve, eyaletteki iltizamların bedelleri, darussaade ağalarının bölgeyle olan irtibatları, eyaletteki iç siyasetin vaziyeti ve bunlara merkezin bakışına dair birçok farklı mevzuda hüküm mevcuttur.

7 Numaralı Mühimme-i Mısır defteri, 33x22 cm ebatlarında, ciltli ve ebrusuzdur. Toplam 355 sayfası olan defterde öncekiler gibi sayfa usûlü takip edilmiştir. Numaralandırılmış sayfa sayısı 354'dür. 344, 347-348 ile 351-352. sayfalar numaralandırıldıkları hâlde boş bırakılmıştır. Toplam 781 hükmü ihtiva eden defterde, her hükmün numarası bulunmaktadır. H. Ra. 1165 (M. 1752) ile H. Za. 1174 (M. 1761) arasındaki tarihlere ait hükümlere ulaşmak mümkündür. Bununla birlikte defterin ilk sayfasına 8 R. 1165 (M. 1752) tarihli bir hüküm, ikinci sayfasına ise 7 C. 1172 (M. 1759) tarihli bir fetva metni kaydedilmiştir. Bu defterde, Mısır'da iyice güçlenen yerel askerî grupların, devlet merkezi ile yaptıkları pazarlıklara, bu bağlamda merkez ile taşra arasında yaşanan gerilime, emirülhac atamalarına, darussaade ağalarının Mısır'daki mal varlıklarına, İstanbul'a gönderilmesi gereken kahveye, Mısır'dan gönderimi mutad olan Haremeyn levazımatına, I. Mahmud'un Kahire'de yaptırdığı külliye, yerel güç odakları ile devletin mücadelesine, bu miyanda Bulutkapan Ali Bey meselesinin zuhuruna ve bunlara müteallik pek çok hususa dair hüküm bulunmaktadır.

8 Numaralı Mühimme-i Mısır defteri, 33x21 cm ebatlarında, ciltli ve ebrusuzdur. Sayfa usûlü numaralandırılan defterin toplam 385 sayfası mevcuttur. Bunlardan 1 ve 385. sayfalar, numara verildiği halde boş bırakılmıştır. Toplam 724 hüküm içeren defterdeki hükümlerden ilki H. Z. 1174 (M. 1761), sonuncusu H. Ca.

1189 (M. 1775) tarihlidir. Fakat defterin başında bir Arapça hüccet ve zikredilen tarih aralığındaki muhtelif tarihlere ait birkaç hüküm bulunmaktadır. Büyük bir kısmı Ragıb Paşa'nın sadâretine tekabül eden bu defterde, paşanın valiliğini yaptığı dönemde halledemediği eyalet sorunlarına eğildiği ve bu bâbda önceki defterde girişilen icraatların paşa eli ile devam ettirilmesine şahitlik etmek mümkündür. Ayrıca bir süredir uygulamaya konulan emîrülhaclara yapılan maddi yardımlar, Bulutkapan Ali Bey meselesinin devamında meydana gelen hadiseler, yerel askerî gruplarla süren mücadeleler, bazı mimari eserlerin tamiri, önceki defterlerde zikredilen Mısır eyaletine ait vazifelerden irsaliye bekayas, Haremeyn tahsisat ve surresi, tersâne-i âmire ve kiler-i âmire için gönderimi mutad olan levazımat, urban avaidi, Mısır gümrükleri, Mısır darbhanesine ait meseleler, cizye maddesi vs. hususlara dair hükümler bulunmaktadır.

9 Numaralı Mühimme-i Mısır defteri, 31x21 cm ebatlarında, ciltli ve ebrusuzdur. Kapağında Mısır Mühimmesi ibaresinin ve defterin içindeki hükümlerin tarih aralığının kayıtlı olduğu bir etiket mevcuttur. Diğerleri gibi sayfa usûlü numaralandırılan defterde toplam 400 sayfa bulunmaktadır. 1-2. ve 397, 399, 400. sayfalar, numaralı olmakla birlikte boş bırakılmıştır. Her biri numaralandırılan hükümlerin toplam sayısı 762'dir. Defterin başında İngiltere elçisine H. 1192 (M. 1778) tarihiyle gönderilen takrir sureti ile sadrazamın bu evraka dair padişaha yazdığı takrir metni bulunmaktadır. Bunlar hariç tutulursa defter H. Ca. 1189 (M. 1775) tarihli hükümle başlamakta olup en son tarihli hükümler H. B. 1199 (M. 1785) tarihini taşımaktadır. Bu hükümden sonraki iki kayıttan biri, İngiltere elçisinden gelen takririn tercümesi, ikincisi ise İngiltere elçisine Devlet-i Aliyye tarafından verilen takrirdir. Defterdeki hükümler, Mısır'a dair mutad meselelerin yanı sıra Süveyş'de zuhûr eden İngiltere gemileri ve devletin bunlara karşı verdiği mücadele, Ebuzzeheb Muhammed Bey'in Zahir Ömer isyanını bastırması, Ali Bey'in bertaraf edilmesinin ardından merkezin Mısır'da giriştiği ıslah faaliyetleri, Ebuzzeheb Bey'in ani ölümü, bunun üzerine onun ve Ali Bey'in mallarının müsaderesi, Hindistan'dan Dersaadet'e gelen Malibar Hâkimi, vs. konulara dair hükümler bulmak mümkündür.

10 Numaralı Mühimme-i Mısır, 33x21 cm ebatlarında, ciltli ve ebrusuzdur. Sayfa usûlü numaralandırılan defter, 399 sayfadır. Defterin başında

numaralandırılmamış 3 sayfa boş bırakılmıştır. 8 ve 392 ile 392-396, 398-399 aralıklarındaki sayfalar, numara verildiği hâlde boş bırakılmıştır. Toplam 899 hüküm ihtiva eden defterdeki hükümlerden en erken tarihli H. B. 1199 (M. 1785), en geç tarihli ise H. Z. 1217'e (M. 1803) aittir. Defterdeki bazı hükümlerin konuları şöyle özetlenebilir: Mısır'ın gelir ve giderleri, Âsitane'ye gönderilecek pirinç ve kahvenin yabancı gemilere yüklenmemesi, Mısır'da zuhûr eden kıtlık hadisesi, Hindistan'dan gelen sefâret heyeti, Mısır'dan kalkan hac kabilelerinin perişanlığı, Ebuzzeheb Bey'in memlûklerinden olan İbrahim ve Murad Beylerin serkeşçe hareketleri ve bunlarla merkezin mücadelesi, Cezayirli Hasan Paşa'nın Mısır seferine karar verilmesi, sefere dair detaylar, Hasan Paşa'ya bu bâbda gönderilen hükümler, paşanın ardından Mısır'da tekrar nizamın tesis edilmeye çalışılması, Fransızların Mısır'ı işgali, işgalin ardından girişilen yeni nizâm arayışları vd...

Defterlerin, yukarıda zikredilen kendilerine has bazı hususiyetleri bulunmakla birlikte ortak özellikleri de mevcuttur. Bunlardan biri, hükümlerin büyük bir kısmı Mısır'a yönelik olarak sâdır olmakla birlikte, Habeş eyaleti inzımamı ile Cidde Sancağı'na, Mekke emirine, Şam eyalatine, nadiren de Bağdad ve Basra'ya gönderilen hükümlerin de bu defterlere kaydedilmesidir. Ayrıca 6 defterde de, çalışmanın konusu olan Ezher ulemasına gittikçe artan hitaplar, ulemaya tanınan ayrıcalıklar, bunun karşılığında onlardan beklenenler, kısacası merkez yönetimi ile Ezher ulemasının münasebetlerine dair aydınlatıcı pek çok hüküm bulunmaktadır. Bu bâbda hükümlere dinî söylem hâkim olmuş, özellikle de ulemaya hitaben çıkan hükümlerde mebzûl miktarda âyet, hadis, Arapça kelâm-ı kibâr kullanılmıştır. Son olarak defterlerde şaşırtıcı bir şekilde Ezher'in müessese yapısına dair ipucu niteliğinde pek çok malumat mevcut olup, ağırlıklı olarak siyasî-askerî tarihe müteallik bir kaynağın müessese tarihi yazımına da imkân verdiğine şahitlik edilmiştir.

2.2. Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî ve eseri *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*

18. yüzyıl Mısır'ının muâsır tarihçisi, aynı zamanda Ezher ulemasına mensup Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'nin 4 ciltlik Mısır biyografik-kroniği olan

Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr bu tezin ana kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Eserin, müellifinden bağımsız olmayacağı göz önüne alındığında, müellifin hayat hikâyesine değinmek yerinde olacaktır. Kendi ifadesine göre yedi kuşak önceki dedesi, eş-Şeyh Abdurrahman, H. 10. asrın başlarında Habeşistan'ın Cebert bölgesinden ilim tahsil etmek üzere Ezher'e gelmiş ve daha sonra da aile Mısır'a yerleşmiştir. Şeyh Abdurrahman'ın nesli de, onun izinden gitmiş, Ezher'de ilim tahsil etmişler, ilmiye silkinde görev yapmışlardır. Soyları, Cebert bölgesine dayanan bu ulema ailesi, zaman içinde Cebertî nisbesi ile anılmaya başlamışlardır.

Müellifin babası Hasan b. İbrahim el-Cebertî, H. 1110 (M. 1699) tarihinde Kahire'de dünyaya gelmiş, henüz bir aylıkken babasının vefatı üzerine Ezherli Şeyh Muhammed Neşretî'nin vesayeti altında büyümüş ve onun delâleti ile Ezher'e girmiştir. Burada pek çok hocadan dersler almış, kısa sürede ilimde temayüz ederek Ezher ve onun mülhakatı konumundaki bazı medreselerde müderrislik ve Hanefî fıkında iftâ vazifesi üstlenmiştir. Muâsırlarından farklı olarak ana dili seviyesinde Türkçe ve Farsça öğrenmiş, bu dillerde eser okuyup tahkik etmiştir. Mısır'daki hattatlardan, sülûs, nesih, talîk ve dîvânî meşk etmiş; döneminin âlimlerinden mantık, cebir, astronomi, mukabele, aruz, hesap vs. farklı alanlarda dersler almış, bu alanlarda ders verecek, eser yazacak seviyeye gelmiştir. Babaannesinden tevârûs ettiği emlak, askerî-idarî sınıfa mensup kimselerin kızları ile yaptığı iki evlilik sayesinde zenginlik içinde yaşamış, hayatını ilme ve öğrenci yetiştirmeye adanmıştır. Mısır'a gelen pek çok Osmanlı devlet adamı ile sağlam dostluklar tesis etmiş, buradan elde ettiği maddi birikimi, kıymetli nadir kitaplara ve felekiyyat vb. ilimler için gereken araç-gereçlere sarf etmiştir. İçinde Türkçe'den Farsça'ya uzanan geniş bir yelpazedeki çeşitli dillerde kitaplarının bulunduğu kütüphane-evi, dönemin Kahire'sinde ilim taliplileri için uğrak yeri olmuştur. Astronomi vs. alanlarda telif ettiği eserlerinden bazıları, bugün Türkiye kütüphanelerinde mevcuttur. Dünyaya gelen kırk çocuğundan sadece bahsi geçen eserin müellifi Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî hayatta kalmıştır.⁹

⁹ Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, Thk. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, C. 1, Kahire, Matbaatü Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1997, s. 608-624.

Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî el-Haneffî, eserinde doğum tarihini H. 1167 (M. 1754) olarak zikretmektedir. Yine eserinden anlaşıldığı kadarıyla başta babası olmak üzere Ezher'in önde gelen hocalarından çeşitli alanlarda dersler almıştır.¹⁰ Çocukluğunu, babasının kütüphane, rasathane ve dershaneyi andıran evinde, pek çok kitap, ilim adamı, talebe arasında ve refah içinde geçirmiştir. İlk eğitimlerini Kahire'de çocuklara yönelik eğitim merkezleri olan küttâblarda aldıktan sonra önce Sinaniye Medresesi'ne, ardından Ezher'e girmiştir. 10 yaşlarında iken Ezher'in Şamlılar Revâkı'na intisap etmiştir. 11 yaşında Kur'ân-ı Kerîm'i hıfz etmiş, ardından başta babası olmak üzere dönemin Ezherli müderrislerinden dinî ilimler, hesab, hendese, tıp vs. ilimler tahsil etmiş, fıkıh ve dil alanında uzmanlaşmıştır. Bu sırada bir yandan geniş bir çevreye sahip olan babasından Mısır tarihine dair bahisler dinlerken, diğer yandan onun kütüphanesindeki kitapları okuyarak kültürünü genişletmiştir. H. 1182'de (M. 1768) ilk evliliğini yapmış, büyük hadis ve dil âlimi Murtaza ez-Zebidî'nin derslerine devam etmiş, bir nevi onun mülâzımı olmuş, bu sırada tasavvufa da meyl ederek dönemin revaç bulan tarikatlerinden Halvetiyye'ye intisâb etmiştir.¹¹

H. Safer 1188 (M. Haziran 1767) tarihinde vefat eden babası ona, yüksek tabakadan ve ulemadan sağlam bir çevre, büyük bir mal birikimi, içinde önemli kitaplar ve riyazî-felekî ilimlere dair âlet-edevât barındıran bir kütüphane miras bırakmıştır. Bu sırada Ezher'de derse çıkmaya da başlamıştır. H. 1195 (M. 1781) tarihinde ikinci defa evlenmiş, bu evliliğinden Halil adında bir oğlu dünyaya gelmiştir. Aldığı ve verdiği derslerinden kalan vaktinin tamamını ilme hasretmiş, babasının bıraktığı kütüphanedeki klasik eserleri okumanın yanı sıra H. 1190 (M. 1776) tarihi itibarı ile yazmaya karar verdiği tarihi için günlük notlar tutmaya başlamıştır. Ayrıca H. 1170 (M. 1756) ilâ H. 1190 (M. 1776) arasında gördüğü fakat unuttuğu hadiseleri kayda geçmeye, önceki dönemlerle ilgili materyaller toplamaya, sözlü tarih çalışmaları yapmaya girişmiştir.¹²

¹⁰ A.e., C. 1, s. 1, 339; el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 75, 110.

¹¹ Leyla Abdüllatif Ahmed, *Dirâsât fî Târîh ve Müerrihî Mısır ve's-Şâm İbbâne'l-Asri'l-Osmânî*, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1980, s. 194-196.

¹² A.e., s. 196-197; el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 11-12.

Bu çalışmalara başlamasında "*kendi asrında tarih yazımının ihmal edildiğini*" fark etmesi kadar, hocası Murtaza ez-Zebîdî'nin, Şamlı meşhur tarihçi Muradî'nin ricasına dayanarak Cebertî'den Mısırlı âlimlerin biyografilerini toplayıp getirmesini istemesinin de tesiri olmuştur. Cebertî, kaydetmeye başladığı hadiselerle ilâveten hocasının ricasıyla, onları bütünleyecek terâcim de toplamaya başlamıştır. Bu sırada hocası Murtaza ez-Zebîdî'nin vefatı üzerine, Muradî, bu işle görevlendirildiğini bildiği Cebertî'ye ulaşarak topladığı evrakı ve ez-Zebîdî'nin defterlerini kendisine göndermesini istemiştir. Böylece Cebertî, hocasının on defter tutan ve *Mu'cemül-Muhtass* adını verdiği evraklar üzerinde çalışmaya başlamıştır. Sağlam bir ilmî birikime sahip olduğu anlaşılan Cebertî, hocasının derlediği biyografileri gerek şahıs seçimi gerekse de verilen malumat bakımından yeterince nitelikli bulmayarak kendi topladığı evrakla birlikte bunlar üzerinde çalışmaya girişmiştir. Fakat tetkiklerini tamamlayıp göndermeden Muradî'nin vefat haberi ulaşmış, ardı sıra gelen ölümlerin tesiri ile bir süre çalışmalarına ara vermiştir. Bir müddet sonra tekrardan içinde bir istek duyarak bir kenara bıraktığı evrak üzerinde çalışmaya başlamıştır.¹³ Cebertî'nin verdiği malumattan, her ne kadar tedvîn işini bu sırada ihmal etse de, tarihi için günlük not tutmaya, materyal toplamaya ve İslam tarih yazıcılığının verimi olan klasik eserleri okuyarak tarih yazımı üzerine düşünmeye devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁴

Mısır, Fransızlar tarafından H. 1213 (M. 1798) yılında işgal edildiğinde Cebertî, büyük bir üzüntü ile Kahire'yi terk etmiş, Mısır'ın kuzeyindeki Ebyar kazasında bulunan evinde inzivaya çekilmiştir. Fakat o güne kadar yazdığı tarihi için güncel hadiseleri takip, tahlil ve tahrir faaliyeti içinde bulunan Cebertî, böyle önemli bir dönemde Kahire'den fazla uzak kalmak istememiş, bu sırada Napolyon'un bir komutanının, Kahire dışındaki ulemayı, merkeze davet etmesi üzerine Kahire'ye dönmüştür. Fransızların teşkil ettiği dîvâna üye olarak seçilmiş, bu önemli görevinden de istifade ederek günlük tutmaya başlamıştır. Görevi esnasında sadece şahsî mülahazalarını değil, resmî evrakı, Fransızlar tarafından halka yönelik olarak

¹³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 4; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 355-356.

¹⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 2-11.

yayınlanan bildirileri ve daha pek çok belgeyi kayda geçmiştir.¹⁵ Bu kayıtların yardımı ile işgalin ardından, H. 1216'da (M. 1801) Kahire'ye giren Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın isteği üzerine Fransızların Mısır'ı işgallerinin ilk dokuz aylık evresini ihtiva eden *Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis* adlı eserini yazarak paşaya takdim etmiştir. Eser, III. Selim'in isteği ile Arapça'dan Osmanlıca'ya çevrilmiştir. Bu eserin yanı sıra *Tarihu Müddetü Fransis* adlı işgal döneminde tuttuğu notların tamamını biraraya getiren başka bir eser daha kaleme almıştır.¹⁶

İşgalin ardından beklediği eski Osmanlı düzenini yerinde bulamayan ve Kahire siyasî-içtimaî ortamının iyice karıştığını fark eden tarihçi, evine kaparak topladığı malzemeleri tedvîn ederek tarihini telif etmeye koyulmuştur. Eserindeki kayıtlardan, H. 1221'de (M. 1806) tarihini yazmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Mehmed Ali Paşa döneminde bir aralık kendisinin Hanefî müftülüğüne, oğlunun da saray muvakkitliğine getirildiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Fakat Cebertî, paşanın bazı icraatlarına muhalif tutumlar sergilemiş ve bundan dolayı gözden düşmüştür. Akabinde oğlu H. 1237'de (M. 1821-22) paşa tarafından öldürülmüş, bunun üzerine derin bir üzüntüye kapılmış ve gözlerini kaybetmiştir. Bu sırada *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* adını verdiği eserinin 4. cildini, H. 1236 (M. 1821) senesine kadar getiren tarihçi, bu hadiseden son derece müteessir olarak okuma ve yazma faaliyetini bırakmıştır. Hayatının son günlerini inzivaya çekilerek geçiren Cebertî, H. 1240 (M. 1824-25) yılında vefat etmiştir.¹⁹

Cebertî'nin eseri, İslam tarih yazıcılığı geleneğinin 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl başlarına ait evresini teşkil etmekte olup İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarih*'inin

¹⁵ Muhammed Abdullah İnan, *Müerrihu Mısra'l-İslâmiyye ve Mesâdiru't-Târîhi'l-Mısri*, Kahire, Mektebetü Lecnetü't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1969, s. 178-180; Ahmed, *a.g.e.*, s. 197.

¹⁶ Abdullah Muhammed Azbavî, *el-Müerrihûn ve'l-Ulemâ' fi Mısır fi'l-Karni's-Sâmin Aşer*, Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1997, s. 157-160; İnan, *Müerrihu Mısra'l-İslâmiyye...*, s. 189. Söz konusu eserin, Mustafa Behcet Efendi ile Mütercim Âsım Efendi tarafından iki ayrı tercümesi yapılmıştır.

¹⁷ el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 1, s. 301; Abdullah Azbavî, *el-Fikru'l-Mısri fi'l-Karni's-Sâmin Aşer beyne'l-Cümûd ve't-Tecdîd*, Kahire, Dâru's-Şurûk, 2006, s. 163.

¹⁸ İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-Ârifin Esâmü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, İstanbul, Matbaatü Vekâletü'l-Maarif, 1951, s. 75; Ahmed, *a.g.e.*, s. 197.

¹⁹ İnan, *Müerrihu Mısra'l-İslâmiyye...*, s. 185-189; Ahmed, *a.g.e.*, s. 197; Azbavî, *el-Fikru'l-Mısri...*, s. 175-176. Bazı araştırmacılar, Cebertî'nin oğlunun hemen ardından H. 1237 (M. 1821-22) senesinde yolda giderken bir suikast neticesinde (birileri tarafından boğularak) öldürüldüğünü iddia

takipçisi sayılmaktadır.²⁰ Osmanlı Mısır tarih yazıcılığı ekollerinden ise ulema-tarihçilerin yazdığı tarihler ekolüne dâhil edilmektedir.²¹ Müellif, İslam tarih yazım geleneğinin seçkin bir halkası olan eserini, isminde belirttiği gibi "terâcim" (biyografi), "ahbâr" (vekayî) üzerine kurmuştur. Her senenin/dönemin vekayî'ini onun başlığı altında ele almış, ardından zikri geçen sene/dönem içinde vefat eden ulema ve ümera başta olmak üzere dikkat değer şahsiyetlerin biyografilerini vermiştir. Terâcim kısımlarındaki hâl tercümelerinde -aşağıda detaylıca ele alınan teorisine uygun olarak- ulemayı, ümeraya daima tekaddüm ettirmiştir. Bazı senelerde vekayî bölümlerinin ağırlığı azalmış, buna mukabil tercümeler büyük bir yekûn tutacak boyuta erişmiştir.

Müellif, eserin ilk cildinin başında tarihe, tarihçiliğe, tarih yazımına dair görüşlerini serd ettikten sonra kendisini tarih yazmaya sevk eden sebeplere değinmiş ve kaynaklarını zikretmiştir. Ardından eserinin içeriğini bütünleyen nazariyesini ihtiva eden mukaddimesine yer vermiştir. Tarihini, beslendiği geleneğin devamı olarak, Hz. Âdem'den başlatmış akabinde Hz. Muhammed ve Hulefâ-i Râşidîn'e kadarki dönemi hülâsaten zikretmiştir. Abbasi hilafetinin zayıflamasının ardından Fatımîlerden başlayarak Mısır'a hükmetmiş devletlere kısaca yer vermiş, Osmanlılar dönemini I. Selim'in Mısır'ı fethi ile başlatmıştır. Klasik Osmanlı merkez müelliflerinin izini takip ederek I. Süleyman dönemini 'altın çağ' olarak nitelendirmiştir. Onun döneminde kâfirlerin bastırıldığı, mülkün korunduğu, emniyet ve refahın tesis, İslam şeârinin ikame edildiğini vurgulamış, dönemin Osmanlı idarecilerini, hulefâ-i râşidînden sonra gelen en hayırlı yöneticiler olarak tavsif etmiştir. Fakat yine Kanûnî devrinde devlet içinde birtakım bozulmaların meydana gelmeye başladığına, bunun da bir Acem fitnesi olarak râfîzî Şemsi Paşa eliyle devreye sokulduğuna değinmiştir. Bu kısmın son bölümünde, ilerleyen tarihlerde

etmiştir. (Bkz. İsmail Paşa el-Bağdadî, **a.g.e.**, s. 75; Hayreddin Zirikli, **el-A'lâm: Kamusu Terâcim**, Kahire, Matbaatü Kustasus, 1954, s. 556.)

²⁰ İnan, **Müerrihu Mısra'l-İslâmiyye...**, s. 180.

²¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. kef. Mukaddimede, eseri hazırlayanın ifade ettiği ve genel kabul gören bu görüş, Osmanlı dönemi Mısır tarih yazıcılığına dair Cebertî'nin kendi yaptığı tespiti dayanmaktadır. (Bkz. **A.e.**, s. 11.) Buna göre diğer ekol, askerlerin yazdığı tarihlerdir. P. M. Holt ise bu döneme ait tarihleri, edebî tarihler ve popüler tarihler başlığı altında ele almakta olup popüler tarihleri askerlerin yazdığını ifade etmektedir. (Bkz. P. M. Holt, "Al-Jabarti's Introduction to the History of Ottoman Egypt", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 25, No. 1/3, 1962, s. 38-51.)

Mısır'da ortaya çıkan Kasımî ve Fıkarî adlı askerî hiziplerin zuhûruna dair rivayetleri aktarmıştır.²²

Tarihinin esas kısmı, H. 1099 sonları, 1100 başları (M. 1688) ile açılmakta, öz malumatla başlayan bu kısım gittikçe detaylanarak H. 1125 (M. 1713) tarihinde nihayetlenmektedir. Ardından bu tarihler aralığında vefat eden ulema, suleha, ümera ve dikkate değer kimselerin tercümelerine yer verilmiştir. H. 1182 (M. 1768) senesine kadar olan dönemi müellif, yılları kendi uygun gördüğü şekilde birleştirerek aktarmış, araya *Fasl*, *Vasl* gibi bölümler olarak takdim-tehir yapmış ve bu bölümlerin aralarında, zikrettiği senelerde vefat eden meşâhîrin tercümelerini kaydetmiştir. H. 1182 (M. 1768) itibariyle hadiseleri senelik dilimler hâlinde aktarmış, ardından o senenin vefeyâtını detaylı bir şekilde kaydetmiştir.

Birinci cildin vekayi' kısmı, Muhammed Ebuzzeheb Bey'in ölüm tarihi olan H. 1189 (M. 1776) senesi ile, terâcim kısmı ise yine mezkûr emirin biyografisi ile neticelenmektedir. İkinci cild, H. 1190 (M. 1176) yılı ile açılıp Fransızların Mısır'ı işgalinden hemen önceye yani H. 1212 sonlarına (M. 1798) kadar gelmektedir. İkinci cildde de, birinci cildde H. 1182 (M. 1768) tarihi itibariyle takip edilen senelik vekayi' ve vefeyât nakletme usûlüne devam edilmiştir. Konunun sınırları sebebiyle bu çalışmada kullanılmayan üçüncü cild H. 1213-1220 (M. 1798-1806), dördüncü cild ise H. 1221-1236 (M. 1806-1821) yıllarını ihtiva etmektedir. Dördüncü cildin son paragrafında yer alan "*Bu hadisenin ayrıntıları bir sonraki cildde anlatılacaktır.*" ibaresinden, müellifin eserini nihayetlendiremediği, anlaşılmaktadır.

Tarih ve tarih yazıcılığı üzerine yoğun bir mesai sarf ettiği, mukaddimesinden anlaşılan Cebertî'nin, İslâm tarih yazıcılığının önemli örneklerini okuduğu, gördüğü yahut duyduğu, kaydettiği kitap isimlerinden anlaşılmaktadır. O, bu bâbda Taşköpri-zade Ahmed Efendi'nin *Miftâhu's-Saade* adlı eserinde 1300'den fazla tarih kitabının münderic olduğunu belirttikten sonra kendi bağlı olduğu geleneğe vurgu yaparcasına İbnü'l-Esîr'den başlayarak İslâm tarih yazıcılığının önemli örneklerini zikretmektedir.

²² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 1-22.

Tarihini yazarken takip ettiği usûle ve kaynaklarına da değinen tarihçinin, dönemine göre oldukça ileri tekniklerle çalıştığı anlaşılmaktadır. O, tarihini yazmaya başlayacağında bir ön araştırma yaptığını, halktan ve askerlerin tuttuğu defterlerden başka kayda değeri bir şey bulamadığını, bunların da tertibinin ve ifadelerinin zayıf olduğunu belirtmektedir. Bunları kaynak olarak bir kenara koyduktan sonra esaslı bir araştırmaya giriştiğini, yaşlı kimseleri ziyaret ederek sözlü tarih çalışması yaptığını, vakıf mübaşirlerinin elinde yahut kütüphanelerin, sandıkların derinliklerinde bulunan bütün notları topladığını, mezar taşlarındaki bilgileri derlediğini ifade etmektedir. H. 1170 (M. 1756) senesine kadar aktardığı hadiselerin kaynağı, bu derlemeler ve Ahmed Çelebi b. Abdülganî'nin *Evdahu'l-İşârât* adlı eseridir. Bunların yanı sıra onun Osmanlıların erken dönemlerine dair malumatta İbn İyas, Karamanî, İbn Zünbül ve İshakî'ya dayandığı anlaşılmaktadır. H. 1170-1190 (M. 1756-1776) seneleri arası için "*şahit olduğum fakat unuttuğum, sonradan hatırlayarak yazdığım hadiseler*" ibarelerini kullanan müellif, bundan sonrası için düzenli not tuttuğu bilgisine yer vermektedir.²³ Ayrıca onun, hocasının notları olarak zikrettiği *Mu'cemü'l-Muhtass*'dan, icazetlerden ve hadis senedlerinden de istifade ettiği, eserin içindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.²⁴

Cebertî'nin Osmanlı Mısır'ının 18. yüzyıla ait dönemine odaklanan eseri, 17. yüzyılın sonlarına dair özet, 19. yüzyılın ilk 20 senelik kısmını ise oldukça tafsilatlı aktarması bakımından önemi hâizdir. Onun eseri, sadece siyasi tarih ve terâcimle sınırlı olmayıp bunların arasına yerleştirdiği pek çok ayrıntı bilgi ile zenginleştirilmiştir. Osmanlı Mısır'ında meydana gelen siyasî hadiseler, Mısır valilerinin Mısır'a geliş ve gidiş tarihleri, taşradaki icraatları, eyaletin idarî yapısı ve hiyerarşisi, yerel askerî grupların kimi zaman kendi içlerinde patlak veren kimi zaman da valilerle giriştikleri güç mücadeleleri, merkezin Mısır yönetiminden ifasını beklediği vazifeler ve bu bağlamda gönderilen fermanlar, hükümler, bunlara karşı taşra yönetimin geliştirdiği politikalar, siyasi-askerî tarih kısmının omurgasını teşkil etmektedir. Bunların yanı sıra merkezden çeşitli seferler için çağrılan askerler, sikkenin değışen ayarı, tedavüle giren ve kullanımdan kalkan paralar, ihtiyaç

²³ A.e., s. 4-12, 3-37.

²⁴ A.e., s. 121; el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 356.

maddelerinin dönemlere göre değişen fiyatları, hac kafileleri, Mısır'da gelenekselleşmiş olan mevlid şenlikleri, paşaların kaleye çıkış törenleri, cülûs, şehzade doğumları yahut zaferlerde Kahire'nin süslenmesi, emirlerin düğünleri, sünnet, kandil ve bayram merasimleri vs. pek çok iktisadî ve içtimâî hadiseyi eserden takip etmek mümkündür. Nil nehrinin taşması yahut alçalması, kuraklık, afetler, semâvî hadiseler de Cebertî'nin tarihinde zikrettiği diğer ayrıntılardır. Osmanlı Mısır'ının mimarî tarihine dair canlı şahitlikler sunan eserden Mısır'ın yönetim merkezi olan kale ile içinde ve çevresindeki yapılar, başta Ezher olmak üzere medrese, cami, tekke, zaviye vb. dinî mekânlar, vakıf eserleri, kasırlar, ticarî merkezler, hanlar, vekâleler vb. yapıları takip etmek mümkündür.

Eserin ikinci ayağı olan ve Ezher ulemasının başını çektiği terâcim kısımlarında ise iddia edilenin aksine Osmanlı Mısır'ındaki canlı ilmî, kültürel ve tasavvufî hayata tanıklık edilmektedir. İlâveten ulemanın Arap beldelerindeki ilim yolculukları, bu beldelerde geliştirdikleri ilişki ağları, okudukları ve yazdıkları kitaplar, takip edilen ilmî usul ve metodlar, siyasetçilerle girdikleri karmaşık ilişkileri öğrenmek mümkündür. Ulemanın ardından yer verilen ümera ve askerî ricalin biyografilerinde, o dönem Mısır'ındaki askerî yapısı, hane siyaseti, buralarda ve ocakta yetişen emirlerin hayat hikâyeleri ve kariyer çizgileri vb. konular hakkında bol miktarda malumat bulunmaktadır.

Cebertî, bu bilgilerle yetinmemiş, modern tarih yazımının vazgeçilmezi olan günlük hayata dair manzaralar sunmuş, ev eşyaları, yemekler, halkın anlayışında yer tutan inanışlar, gelenek-göreneklere dair zengin detaylar vermiş, yeri geldikçe sıradan insanı da tarihine konuk etmiştir. Onun tarihinde toplumun her kesiminden insanla karşılaşmak imkân dâhilindedir. Canlı ve renkli anlatımı, zengin tasvirleri, önemli ayrıntıları ihmal etmeyen fakat detayda boğulmayan itidalli yaklaşımı sayesinde zevkle okunabilecek bir eser meydana getirmeyi başarmıştır. Keskin bir hafıza, ince bir dikkat, ayrıntıdan bütüne uzanabilecek bir kavrayışa sahip olduğu sezilen müellif, bilgi aktarmakla yetinmemiş, gözlemlerine dayanarak hadiseleri tahlil etme yoluna da gitmiştir. Bazı hadiseler karşısında oldukça mesafeli ve nötr olduğu gözlemlenen tarihçinin, birtakım durumlarda düşünce ve hislerini açık etmekten kaçınmadığı da dikkat çekmektedir. Cebertî, eserini yazarken makam

sahiplerine yaranmaya çalışmak gibi bir gayretinin olmadığını, nefsine meylederek yazmaktan Allah'a sığındığını, kendisinin hadiselerle herhangi bir şey ilave etmediğini zikretmektedir.²⁵

Çalışmada kullanılan eserin baş kısmında yer alan hazırlayanın takdimine göre eserin, Mısır'daki Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye'de bir kısmı eksik, bir kısmı tam, on bir adet, Ezher'in kütüphanesinde ise iki adet yazma nüshası bulunmaktadır fakat bunlardan hangisinin müellif hattı olduğu tespit edilememiştir.²⁶ Bunun dışında başta Irak kütüphaneleri ve British Museum olmak üzere dünya üzerindeki kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır.²⁷ Yazıldığı dönemde, müellifinin, Mehmed Ali Paşa'ya olan muhalefeti sebebiyle Mısır'da basımı yasaklanan eserin Fransız işgali ile ilgili kısmı, 1878'de Edib İshak tarafından İskenderiye'de yayınlanmıştır. Hidiv Tevfik'in iş başına gelmesi ile de tamamının neşredilmesine karar verilmiş, Mısır'daki yazma nüshalar tadil ve ikmâl edilerek H. 1297 (M. 1879-80) yılında Bulak'da basılmıştır. Bu nüsha Bulak nüshası olarak iştirar etmiş, daha sonraki baskılara da kaynaklık etmiştir.²⁸

Son yıllarda *Acâibü'l-Âsâr*'a ait dünyadaki bütün yazma nüshaları toplayan Shmuel Moreh, eser üzerine yaptığı çalışmaları derinleştirmiş ve müellifin kendi hattı ile düzeltmeleri ihtiva eden bir nüshasını tespit etmiştir. Bu nüsha, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Moreh, tespit ettiği mezkûr nüshayı, Bulak neşrini ve topladığı diğer yazma nüshaları karşılaştırarak 2013'de eserin yeni bir neşrini yapmıştır.²⁹

²⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 12; Azbavî, **el-Fikru'l-Misrî...**, s. 168. Yaptığımız çalışma, Cebertî'yi doğrular nitelikte sonuçlar vermiştir. Hükümlerin tarihleri ve içerikleri, Cebertî tarihinde de aynı şekilde zikredilmiştir. Mısır Mühimmeleri ile yapılan karşılaştırmalı okuma, onun tarihinin güvenilirliğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte tarihçinin, sessiz kaldığı, terâcim ile vekayî' kısmına dağıtarak veya takdim-tehir yaparak üzerini örtmeye çalıştığı bazı konular bulunmaktadır.

²⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. Ze.

²⁷ **A.e.**, s. Ze; Holt, "a.g.m.", s. 46. Çalışmalarda kaydedilmese de, Süleymaniye Kütüphanesi'nde de esere ait görünen bir yazma cild ile Beyazıt Kütüphanesi'nde dört ciltlik bir yazma nüshanın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Süleymaniye Ktp., Yahya Tevfik, Demirbaş No. 001575; BYZ. Devlet, Veliyyüddin Efendi, Demirbaş No. 003377.

²⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. Ze-Ha; Ahmet Özel, "Acâibü'l-Âsâr", **DİA**, C. 1, İstanbul, TDV, 1988, s. 315. Bulak baskısına ait eserin matbû hâli, Türkiye kütüphanelerinde de mevcuttur.

²⁹ Nelly Hanna, "Al-Jabarti, Ajaib Al-Athar Fi L-Tarajim Wa-L-Akhbar: the Marvelous Chronicles: Biographies and Events", **The Journal of the American Oriental Society**, Vol. 137, No. 4, October-December 2017. Bu yazıda belirtildiğine göre yeni baskının künyesi şöyledir: Al-Jabarti, **Ajaib al-**

Eser, 1888-1894 arasında Fransızca'ya, üçüncü cildinden bazı parçalar ile dördüncü cildin tamamı, 1962-1963'de Rusça'ya çevrilmiştir.³⁰ Daniel Crecelius'un başkanlık ettiği tercüme heyeti tarafından Thomas Philipp, Moshe Perlmann editörlüğünde 1994'de İngilizce'ye çevrilmiştir. Bu tercüme, detaylı bir indeks de ayrı bir cild olarak ilave edilmiştir.³¹ Henüz Türkçe'ye tercüme edilmeyen Cebertî'nin bu muhalled eseri, Mısır'da yazılması sebebiyle Osmanlı sahası dışında imiş gibi mütalaa edilerek Türkiye'de gereken alakayı görmemiştir.³² Eser üzerine David Ayalon tarafından 1960'da, P. M. Holt tarafından 1962'de birer tanıtım ve inceleme yazısı yayınlanmıştır.³³ Fakat Holt'un değerlendirmesi, eserin baş kısmındaki erken dönem anlatılarına takılıp kalmış, Ayalon ise hem eserin mukaddimesini doğru bir şekilde değerlendirememiş, hem de bağlı olduğu İslam tarih yazıcılığının Osmanlı evresi zincirinden kopararak ele almıştır. Bunların yanı sıra esere 1954'de Arapça bir indeks hazırlanmış, hakkında pek çok Arapça-İngilizce değerlendirme yazısı ve makale yazılmış, eseri anlamaya ışık tutacak bazı çalışmalar telif edilmiştir.³⁴

athar fi l-tarajim wa-l-akhbar (The Marvelous Chronicles: Biographies and Events), Ed. Shmuel Moreh, Max Schloessinger Memorial Series, Texts, Vol. 9, 5 vols., Jerusalem, Hebrew University, 2013, pp. 2780.

³⁰ Özel, "a.g.m.", s. 315.

³¹ Eserin tam künyesi şöyledir: **Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt: Ajaib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar**, 3 Cilt, Ed. Thomas Philipp, Moshe Perlmann, Trans. by Daniel Crecelius et. al., Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1994.

³² Feridun M. Emecen, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografisi", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı 3, 1999, s. 89. Cebertî'nin tarihinin kaynak olarak kullanımı Türkiye tarihçiliğinde ihmal edilmekle birlikte son yıllarda tarih yazıcılığı açısından dikkati celb etmeye başlamıştır. Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr'ın Osmanlı Mısır tarih yazımındaki yeri için bkz.: Halil İbrahim Erol, "Mısır'da Tarihçilik ve Tarih Yazıcılığı (1800-1850)", **İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, İstanbul 2019, s. 116-157.

³³ David Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Col. 23, No. 2, 1960, s. 217-249; Holt, "a.g.m.", s. 38-51.

³⁴ Gaston Wiet, **Fihrisu Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr**, Kahire, el-Cem'iyye li'd-Dirâsât-i-Târihiyye, 1954; Mahmud eş-Şarkavî, **Mısır fi'l-Karni's-Sâmin Aşer: Dirâsât fi Târîhi'l-Cebertî**, Kahire, Mektebetü'l-Anclo el-Misriyye, 1957; Lars Bjorneboe, **In Search of the True Political Position of the Ulama: An Analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of the Abd al-Rahman al-Jabarti**, Aarhus, Aarhus University Press, 2007; Azbavî, **el-Fikru'l-Mısırî...**, s. 111-180; İnan, **Müerrihu Mısra'l-İslâmiyye...**, s. 177-189; Ahmed es-Said Süleyman, **Te'sîl mâ Verade fi Târîhi'l-Cebertî mine'd-Dahîl**, Kahire, Daru'l-Maarif, t.y.. Bu son eser, Cebertî'nin tarihinde geçen Türkçe kelimelere dair bir sözlük çalışmasıdır.

3. Ezher Ulemasının Siyasetle İlişkilerinin Literatürdeki Yansımaları

18. yüzyılın son, 19. yüzyılın ilk çeyreğinin ve bu dönemde cereyan eden pek çok siyasî hadisenin şahidi Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*'ın mukaddimesini, ulema-siyaset ilişkisine dair geliştirdiği felsefeye ayırmıştır. Eserine derc ettiği vekayi' ve terâcimi bütünleyen, klasik Osmanlı anlayışındaki "adalet dairesi" teorisini andıran fakat ondan oldukça farklı bir yerde konumlanan bu felsefede "ilim" ve "adalet" vurguları öne çıkmaktadır.

Cebertî'ye göre insanlar, yaratılış itibarıyla birbirleriyle yaşamaya muhtaç olup bu da onların bir toplum içerisinde yaşamalarını zorunlu kılmaktadır. İnsanlar, içlerinde aynı oranda adalet ve zulüm nüvesi taşımaları hasebiyle onların arasındaki ilişkiyi düzenleyecek bir "siyaset" ve bunu icra edecek bir "siyasetçi"ye ihtiyaç duyulmaktadır. "Doğru siyaset"in yolu ise ontolojik hiyerarşiye riayet etmekten geçmektedir. Cebertî, bu hiyerarşinin tesis edilebilmesi için önce sistem kurucu olarak "ilim"³⁵e, daha sonra bu ilim üzerinde yükselen "adalet"e ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Ona göre nizâm-ı âlem için "adalet" olmazsa olmazdır. Adaletin varlığı ise, ilmin mevcudiyetini gerektirir yani ona göre adalet, ilim ile kaimdir. Çünkü her işte ve her durumda adalet, ilme tâbîdir. Ancak ilimle tesis edilmiş bir sistemin içinde adaletin mevcûdiyeti ve işlerliği söz konusu olabilir.³⁶

Cebertî kavramsal hiyerarşiden sonra o kavramlarla sistem inşa edecek "insanlık" hiyerarşisinden bahis açar. "*Kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur.*"³⁷ âyetinden yola çıkarak insanların eşit olmadığını, ontolojik olarak dikey bir hiyerarşiye tâbî olduklarını ifade eder. Bu hiyerarşiye göre insanlık beş sınıfa ayrılmaktadır: İlk sırada vahyin muhatabı olan peygamberler, ikinci sırada peygamberlerden vahye dayalı ilmi tevârüs eden âlimler, ardından âlimlerin ilim ile

³⁵ Cebertî'nin kast ettiği ilim, Kitap (Kur'ân) ve sünnetten neşet eden vahye dayalı ilimdir.

³⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 12-13. Cebertî, "*O Allah ki, kitabı, hak ve mizânla indirendir.*" (Kur'ân, Şûra Sûresi, 42/17), âyetindeki kitab'dan muradın, ilim; mîzândan kastın ise adalet olduğunu söyledikten sonra kitab'ın mîzâna takaddüm etmesinin, bu ontolojik hiyerarşiden kaynaklandığını ifade etmektedir.

³⁷ Kur'an, En'âm Sûresi, 6/165.

sistemleştirdikleri adaleti icra makamı olan ve adaletle hükmeden melikler³⁸ gelmektedir. Bunları takiben de insanlara, iç disiplinlerinden kaynaklanan bir anlayışla adalet ve insaf ile muamele eden erdemliler ile ancak siyasetle, kanunla zabt edilebilecek kitleler gelmektedir.³⁹

Cebertî, bu teorisinden sonra işin pratiğine geçer ve meliklerin helâk olma sebebi olarak, hiyerarşik olarak kendilerinden üstün olan âlimlere ve onların ilimlerine ittiba etmemelerini gösterir. Meliklerin âlimlerle istişare etmeyip onların nasihatlerini/ilimlerini küçük görmeleri, kendi akıllarına dayanarak iş yapmaları ve ayak takımının sözlerine kanmaları, sadece kendilerinin değil, devletlerinin de sonunu getirecektir. Fazilet, basiret ve feraset sahibi âlimlerle istişare eden ve onların tavsiyeleri ile adaletle hükmeden melikler ise istediğini elde edecek, raiyyetine hükmedebilecektir.⁴⁰ O, bu görüşünü şu cümle ile somutlaştırır: "*Ümmetin salâhı ulema ve selâtîn iledir. Selâtînin salâhı ise ulemaya tâbi olması iledir.*"⁴¹

Bununla birlikte bu sistemin düzgün bir şekilde işleyebilmesi için, sadece meliklere değil âlimlere de iş düşmektedir. Ulema da hiyerarşiye riayet edecek; riyâsete/siyasete heves etmeyecek, meliklerin makamına inmeye, mal ve makam elde etmeye çalışmayacaktır. Zira ulemanın âfeti, riyaset, mal ve makama heves etmektir. Âlimler ve sultanların âfeti ise ümmetin âfetidir.⁴² Yani ona göre ontolojik hiyerarşiye hem kavramsal hem de insanlık merhaleleri açısından riayet edildiğinde sorun kalmayacak, nizâm-ı âlem tesis edilecektir. Kavramsal ve hiyerarşik karmaşa, ancak kaos ve zulüm ile neticelenecektir ki, Cebertî'ye göre eserinde konu ettiği 18. yüzyılda olan budur. Ulema, mal biriktirme, riyaset ve makam hırsına düşmüş, birbirleriyle haset hâlinde bunları elde etmeye çalışmış, zaman [siyasetçiler] onlara istediklerini birtakım şartlar mukabilinde vermişlerdir. Neticede ulema aldıklarının karşılığını vermek için siyasete ve siyasetin emrine girmiş ve ontolojik hiyerarşi yani nizâm-ı âlem bozulmuştur.⁴³

³⁸ Melik, siyaseti icra makamı anlamında, genel bir kavram olarak kullanılmıştır.

³⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 13-17.

⁴⁰ **A.e.**, s. 19.

⁴¹ **A.e.**, s. 481.

⁴² **A.e.**, s. 14, 17, 20.

⁴³ **A.e.**, s. 14.

Cebertî, eserinde konu ettiği pek çok hadise ile mukaddimesindeki teorisini bütönlömiştir. Onun bu dikkate değör nazariyesi, literatürde hak ettiği ilgiyi göremediği gibi, pek çokları tarafından fark edilmemiş yahut es geçilmiştir. Bununla birlikte onun eseri, ulemanın artan bir şekilde siyasete temas etmesini hikâye ettiğinden bu yükseliş, günümüz araştırmacılarının dikkatini çekmiş, 18. yüzyılda, Mısır'da Ezher ulemasının siyasete girişine dair bazı çalışmalar vücuda getirmişlerdir. Böylelikle bu vâkıanın oluş sebepleri, mahiyeti ve neticeleri üzerinde geniş sayılabilecek bir literatür meydana gelmiştir. Fakat bu çalışmalarda genellikle yüzyılın son çeyreği yani Osmanlı merkezinin, Mısır üzerindeki nüfûzunun sınırlandığı döneme odaklanılmış, asrın 75 yılını oluşturan büyük kısmı göz ardı edilerek Ezher ulemasının siyaset sahnesine çıkış sebepleri ve siyasi hadiselerde hangi rolleri, neden oynadıkları tam anlamıyla tespit edilememiştir. Ayrıca bu anlatılarda, sadece Cebertî'nin tarihi yahut bazı taşra evrakı kaynak olarak kullanılmış, Osmanlı merkez evrakına müracaat edilmemiştir. Mukayeseli araştırmadan uzak literatüre, ideolojik bakış açıları da eklenince Ezher ulemasının siyasetle temas etme vâkıası, müphem vaziyette kalmıştır.

Ezher ulemasının siyasetle temasına dair ilk önemli çalışma, Daniel Crecelius'un Princeton Üniversitesi'nde tamamladığı 1967 tarihli *"The Ulama and the State in Modern Egypt"* adlı doktora tezidir. Esas olarak 19. yüzyılın tamamı ve 20. yüzyılın ilk yarısında Ezher'in siyaset ve devlet ile ilişkisini inceleyen tezin ilk bölümü, 18. yüzyılın son yıllarına ayrılmıştır. Ağırlıklı kaynak olarak Cebertî'nin tarihini kullanan Crecelius, bu çalışmasında, memlûk kökenli ümerânın, Mısır toplumuna yabancı olmaları hasebiyle kendilerini topluma kabul ettirmelerinin zor olduğunu, dolayısı ile toplumun doğal liderleri olan ulemanın desteğine ihtiyaç duyduklarını ifade etmektedir. Bu teze göre memlûk ümerası, vergi topluyor ve askerî güçlerine dayanarak Mısır'ı dış tehditlerden koruyor, ulema da onlara toplumsal desteği sağlıyordu. Yani yönetici sınıf, kendi işi için ulemayı kullanıyordu. Bunun karşılığında da ulemaya para, makam vs. maddiyat tevcih ediyor, bu karşılıklı işbirliğinden iki taraf da memnun kalıyordu. Bu tezde Ezher uleması çıkarıcı tipler olarak lanse edilmekte, daha sonraki yıllarda da bu çıkar ve kazanımlarını koruma saiki ile hareket ettikleri vurgulanarak modernleşme karşısında bir tez

geliştiremediklerinin altı çizilmektedir.⁴⁴ Crecelius, bu tezinden hareketle vücûda getirdiği makalelerinde de aynı görüşleri savunmaktadır.⁴⁵

Bu konuda literatürdeki ilk çalışmaları vücuda getiren bir diğer isim de Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot'tur. Ezher ulemasının siyasete girişinin sebepleri ve bunun neticesinde elde ettiği mal birikimi üzerine yoğunlaşan Marsot, konuya dair yazdığı dört makalesinde de ekonomik temelli bakış açısından sıyrılamaz. Crecelius ile benzer kanaatlere sahip olan Marsot, ondan farklı olarak ulemanın, hukukun işlemediği 18. yüzyıl Mısır'ında, halkın sorunları için ümeraya ve Osmanlı yöneticilerine arabuluculuk yaptığını ve bu yolla yönetici sınıfın bazı zulümlerine engel olabildiklerini savunmuştur. Bunun yanı sıra bazen ümeradan iki hizbin yahut Osmanlı merkezi ile taşradaki siyasetçilerin arasında arabuluculuk görevi üstlendiklerini, her iki tarafın da ulemayı kendi isteklerini gerçekleştirmek için bir "araç" olarak gördüğünü ve araçsallaştırdığını, bunun karşılığında da ulemayı maddi olanaklarla desteklediklerini ortaya koymuştur. Kaynak olarak Cebertî'nin tarihi ve Mısır şer'iyeye sicillerinin kullanıldığı bu makalelerde de, yine yüzyılın son çeyreğine odaklanılmış olup ulemanın güçlenmesi, Osmanlı merkezî yönetiminin Mısır'da güçsüz düşmesi ile ilintilendirilmiştir.⁴⁶ Daniel Crecelius ve Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot'un çalışmaları, eksikliklerine rağmen bu alandaki öncü çalışmalar olmaları hasebiyle önemli başvuru eserleridir.

Ezher ulemasının Osmanlı Mısır siyasetindeki rolünü inceleyen bir diğer müstakil eser Dr. Abdülcevad Sabir İsmail'e ait olan *Devru'l-Ezheri's-Siyâsî fî Mısır*

⁴⁴ Daniel Neil Crecelius, "The Ulama and the State in Modern Egypt", **Princeton University Departments of Politics and Oriental Studies**, Ph.D., May 1967, s. 1-84.

⁴⁵ Daniel Crecelius, "Non-Ideological Responses of the Egyptian Ulama to Modernization", **Sufis, Saints and Scholars**, Ed. Nikki R. Keddie, Berkeley, University of California, 1972, s. 167-209; Daniel Crecelius, "Mısır Ulemasının Modernleşmeye Karşı İdeolojik Olmayan Cevapları", **Modern Çağda Ulemâ**, Ed. Ebubekir A. Bagader, Trc. Osman Bayraktar, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991, s. 119-177; Daniel Crecelius, "The Emergence of the Shaykh Al-Azhar as the Pre-Eminent Religious Leader in Egypt", **Colloque International Sur L'Histoire Du Caire**, Kahire 1969, s. 109-123.

⁴⁶ Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Ulama of Cairo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", **Sufis, Saints and Scholars**, Ed. Nikki R. Keddie, Berkeley, University of California 1972, s. 149-165; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Political and Economic Functions of the Ulama in the 18th Century", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. XVI, Parts II-III 1973, s. 130-154; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "A Socio-Economic Sketch of the 'Ulama' in the Eighteenth Century", **Colloque International Sur L'Histoire Du Caire**, Kahire 1969, s. 313-319; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Wealth of the Ulama in Late Eighteenth Century Cairo", **Studies in Eighteenth**

İbbâne'l-Hükmi'l-Osmânî'dir. Eserde, diğer görüşün tam aksi öne sürülmekte ve Ezher uleması, hakkı söyleme gücü ile Mısır'da zulmü kaldırıp adaleti tesis eden kahramanlar olarak kurgulanmaktadır. Bu teze göre, Ezher uleması siyaset karşıtı muhalif bir güç olup her kim zulüm işlerse ona engel oluyor, şeriate dayanarak daima hakkı söylüyor, yönetici zümreye ahlâkî ilkeleri hatırlatarak zulmün ref'ini, yerine adaletin ikamesini sağlıyordu. Kimi zaman zâlim bir valiyi fetva ile azlediyor, kimi zaman ümeranın üzerindeki güçlü nüfûzuna dayanarak onların halkı ezen davranışlarına mani oluyor, kimi zaman da kitlelerin erişemediği yöneticilerle halk arasında köprü vazifesi görüyordu. Bazen de, Osmanlı Mısır yönetiminin içinden çıkamadığı problemlerde bir şûra makamı olarak kendilerine danışılıyordu. Bu çalışmada Ezher uleması her yönüyle yüce gönüllü ve erdemli bir topluluk olarak resmedilmektedir.⁴⁷ Osmanlı asırlarına nisbeten az yer vermekle birlikte bu eserdeki görüşlerin bir benzerini zikreden hatta daha da ileri giderek Ezher ulemasını millî kahramanlar olarak resmeden bir başka eser de *Devru'l-Ezher fi's-Siyâseti'l-Misriyye*'dir.⁴⁸

Bu müstakil çalışmaların yanı sıra Osmanlı Mısır'ını ele alan birtakım eserlerde de konu, bu iki zıt görüş arasında konumlanan birtakım argümanlarla işlenmiştir. Mesela Michael Winter'ın *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517-1798* adlı eserinde Ezher ulemasına geniş bir yer ayrılmış, bu bâbda onların Osmanlı siyasetindeki rollerine de değinilmiştir. 18. yüzyılın son çeyreğine dayanarak hüküm veren Winter'a göre Ezher uleması, Sünnî görüşün takipçileri olarak "*kırk yıllık diktatörlük, bir günlük fitneden/kaostan iyidir*" anlayışı çerçevesinde zümreler arası sorunlu alanlarda aracılık yapmıştır. Bu miyânda, Osmanlı yöneticileri, onları araçsallaştırmaktan geri durmamış, her kesim kendi meşruiyetini sağlamak için onların bu reflekslerini ve dinî konumlarını kullanmıştır.⁴⁹ Muhammed el-Behiy ve Muhammed Abdülmun'im Hafacî ise Ezher ulemasını, zâlim Osmanlı yönetici sınıfına karşı muhalif bir güç olarak tanımladıktan sonra halkı, bu zulümden koruyan

Century Islamic History, Ed. Thomas Naff, Roger Owen, Carbondale, Southern Illinois University, 1977, s. 205-216.

⁴⁷ Abdülcevad Sabir İsmail, *Devru'l-Ezheri's-Siyasî fi Mısır İbbâne'l-Hükmi'l-Osmânî*, Kahire, Mektebetu Vehbe, 1996, s. 5-8, 163-166.

⁴⁸ Said İsmail Ali, *Devru'l-Ezher fi's-Siyâseti'l-Misriyye*, y.y., Dâru'l-Hilâl, 1986, s. 50-85.

bir topluluk olarak tanımlamışlardır.⁵⁰ el-Behiy'e göre Ezher zaman içinde mazlûmların Ka'besi hâline gelmişken, Hafacî'ye göre buranın uleması zulüm karşısında adalet arayan, halk ayaklanmaları başlatan millî önderlerdir. Bu iki araştırmacı, Ezher ulemasının, zalimlere karşı daima hakkı ve halkı savunduğunu iddia etmektedirler.⁵¹ Abdülaziz Şinnâvî, Ezher ulemasının, yönetici ve halk kesimleri arasında konumlanan bir topluluk olduğunu, Mısır toplumunun liderleri olduklarından yönetici sınıfla daimi bir iletişim içinde bulunduklarını ve bundan kaynaklanan pozisyonları sebebiyle yöneticiler ile halk arasında köprü olduklarını ifade etmektedir. Ayrıca o, Ezher ulemasının Mısır siyasetine girişinde Osmanlı yönetim anlayışında ulemaya hürmet geleneğinin de payı olduğunu zikretmektedir.⁵²

Milliyetçi ve ekonomik temelli iki görüşün arasında duran Abdullah Muhammed Azbâvî, Ezherlilerin 18. yüzyıldaki yükselişini diğer araştırmacılardan bir miktar farklı olarak yüzyılın ikinci yarısına sabitlemiştir. Bu dönemi iki aşamalı olarak değerlendiren Azbâvî, 1760'dan 1786'ya kadarki ilk dönemde, ulemanın rolünün; emirlere nasihat etmek ve emirlerin kendi aralarında, emirlerle merkez, halk ile yöneticiler arasında arabuluculuk ile sınırlı olduğunu vurgulamıştır. 1786-1798 arasını kapsayan ikinci devrede ise memlûk zulmünün artması sebebiyle halkın; merkeze karşı isyan olarak nitelendirilebilecek faaliyetlerine meşruiyet arayışı sebebiyle de ümeranın, ulemayı siyasete icbar ettiğini ifade etmiştir. Azbâvî, neticede ulemanın bu görevleri icra ettikten sonra daha önce olmadığı kadar maddi imkân, makam ve mevkiye kavuştuğunu da nazara vermektedir.⁵³ Bu görüş, Hüsam M. Abdülmü'tî tarafından da paylaşılmaktadır.⁵⁴

⁴⁹ Michael Winter, **Egyptian Society Under Ottoman Rule: 1517-1798**, London, Routledge and Kegan Paul, 1992, s. 109-110.

⁵⁰ Muhammed el-Behiy, **el-Ezher Târihuhû ve Tatavvuruhû**, Kahire, Dâru's-Şa'b, t.y., s. 227; Muhammed Abdülmün'im Hafacî, **el-Ezher fî Elfi Âmm**, C. 1, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1988, s. 130-134.

⁵¹ el-Behiy, **a.g.e.**, s. 227; Hafacî, **a.g.e.**, s. 130, 134.

⁵² Abdülaziz Muhammed eş-Şinnâvî, **el-Ezher Câmî'an ve Câmî'aten**, Kahire, Mektebetü'l-Anclo el-Mısriyye, 1983, s. 172-182.

⁵³ Abdullah Muhammed Azbavî, **el-Müerrihûn ve'l-Ulemâ' fî Mısır: fi'l-Karni's-Sâmin Aşer**, Kahire, Merkezü Vesâik ve Târihi Mısri'l-Muâsır, 1997, s. 205-217.

⁵⁴ Hüsam Muhammed Abdülmü'tî, **Şeyhu'l-Câmî'u'l-Ezher fî'l-Asri'l-Osmânî**, İskenderiye, Mektebetü'l-İskenderiye, 2016, s. 79-92.

Vâkıayı tarafsızca değerlendirmeye gayret eden Stanford Shaw, Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Mısır'ı ile ilgili 1800 tarihli yazmasını İngilizce'ye tercüme ettikten sonra yer verdiği notlarda Ezher ulemasının bu dönemki konumunu da değerlendirmektedir. Shaw, söz konusu yazma ile Cebertî tarihini mukayeseli kullanarak kaleme aldığı Ezher ulemasına dair satırlarda, son derece isabetli bir yaklaşımla Ezher ulemasının bu dönemdeki siyasi pozisyonunu tanımlamanın güç olduğunu ifade etmektedir. O, diğer araştırmacıların zikrettiği hususiyetlere değindikten sonra ulemanın yükselişini özellikle Bulutkapan Ali Bey sonrasına tarihlendirmektedir. Bununla birlikte Shaw, diğer araştırmacılardan farklı olarak asrın son çeyreğinde, Mısır ulemasının, Mısır'daki pek çok ilmiye mansıbına, ümera tarafından yerleştirildiklerine dikkat çekmekte ve ulemanın, ümeraya ekonomik olarak bağlı olmasının, onlara karşı tavır takınmayı zorlaştırdığına işaret etmektedir. O, ulemanın, emirlere kimi zaman karşı gelmediklerini, fakat imkân buldukça onların haddi aşan davranışlarını, hafifletme gayretinde olduklarını belirtmektedir. Shaw, ulemanın orta bir yol izleyerek kimi zaman halkla birlikte hareket ettiğini, kimi zaman da ekonomik kazanımlarını kaybetme korkusu sebebi ile ümeranın yanında yer aldığını vurgulamaktadır.⁵⁵

Jane Hathaway ise Ezher ulemasının siyasetteki rolünü anahatları ile ele almaktadır. Buna göre geleneksel görüşte iddia edilen 18. yüzyılda ulemanın aracılığı mevzusu son derece tartışmalı olup taşra toplumunu bağlayan himaye ve nüfûz ağları son derece karmaşıktır. Ve ulemanın bu ağlar içindeki yerini tespit etmek o kadar kolay değildir. Hathaway, onların, toplumsal protestolarda öncü olmasının, ulemanın muhalifliğine yahut düzen karşıtlığına işaret etmediğini, ulemayı bu alanda faaliyet göstermeye bizzat düzenin kendisinin teşvik ettiğine dikkat çekmektedir.⁵⁶ Hathaway'in bu tespitleri son derece isabetli ve yerindedir.

18. yüzyılda Ezher ulemasını siyaset sahnesine çıkartan en büyük âmil, bizzat Osmanlı merkezidir. Merkezde bu dönemde yaşanan pek çok gelişme ve güç mücadeleleri, bunların paşalar/askerî gruplar vd. eliyle Osmanlı Mısır'ına aktarımı,

⁵⁵ Hüseyin Efendi, **Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution**, Çev. ve Not. Stanford J. Shaw, Cambridge, Harvard University Press, 1964, s. 98-99.

paşaların şahsî teveccüh ve meyilleri, Mısır iç siyasetinde yaşananlar dolayımında geliştirdikleri Mısır siyasetine dair projeler, Ezher ulemasını 18. yüzyılın başlarından itibaren Mısır siyaset sahnesine süren önemli faktörlerdir. Yani Osmanlı merkezi, 16. yüzyılda ustalıklı bir siyasetle Ezher ulemasını siyasetten el çektiği gibi, değişen ihtiyaç ve şartlar çerçevesinde yine bizzat kendisi, 18. yüzyıl başında onları Mısır siyasetine dahil etmiştir.

Bugüne kadar bu alanda vücûda getirilen literatürde, hem ulemanın siyaset sahnesine çıkış zamanlaması hem de onu, o sahneye iten asıl kuvvetin Osmanlı merkezi olduğu gerçeği, fark edilememiştir. Elbette bu nâkisa, Osmanlı evrakının görülmemesi ve Arap kaynakları ile mukayese edilmemesinden neşet etmiştir. Bununla birlikte Osmanlı merkezinin 18. yüzyıl Mısır'ındaki genel yaklaşımı olan "kendini göstermeden perde arkasından iş görme siyaseti", bu keyfiyetin fark edilmemesine katkıda bulunmuştur. 18. yüzyılın dinamiklerinin yeterince aydınlatılamaması da, mevzunun muğlak kalmasına sebebiyet vermiştir. Bu hususun gözden kaçmasına neden olan bir başka âmil, hem Osmanlı kroniklerinin hem de Cebertî tarihinin, âdetâ ağız birliği etmişçesine merkez siyasetinin Mısır'daki dahlinin üstünü ustalıklı örtmeleridir. Kronikler, problemleri alanlarda konuşmayı tercih etmemiş sadece ipucu niteliğindeki bazı imalarla yetinmişlerdir.⁵⁶ Ezher ulemasının, Mısır siyasetine girişi ve yükseliş sebeplerini anlayabilmek için kroniklerle birlikte Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan *Mühimme-i Mısır Defterleri*'nin mukayeseli bir şekilde okunması gerekmektedir.

⁵⁶ Jane Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 163-165.

⁵⁷ Bu noktada Çeşmî-zâde Tarihi ile Cebertî tarihi, diğerlerine nazaran içlerinde daha fazla ipucu, ima ve gönderme barındırmaları bakımından öne çıkmaktadırlar. Özellikle Cebertî, açıkça anlatmak istemediği, bununla birlikte tarihe geçmesini istediği hadiseleri, eserinin kronik ve biyografi ihtiva etmesi özelliğinden de faydalanarak parçalayarak anlatmıştır. Ancak çok dikkatli bir şekilde takip edildiğinde parçalar biraraya getirilebilmekte, hadisenin aslı ile bu hadise karşısında müellifin takındığı tavır anlaşılabilir. (Örnek olarak bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 404-420, 596-601.) Bazen de hadise, ancak Osmanlı evrakı ve kronikleri ile birlikte okunduğunda vuzûha kavuşmaktadır. Birtakım hadiselerde ise şahsî muhabbetler devreye girmektedir. Cebertî, babasının çok sevdiği ve yakından görüştüğü Ragıb Paşa ile ilgili kısımları ise ustalıklı bir şekilde geçirmiştir. Paşa'nın dört senelik olaylı valiliğine sadece birkaç sayfa ayırmıştır. (Bkz. **A.e.**, s. 261-263). Çeşmî-zâde, merkezin Mısır'daki siyasete dahlini, birkaç imalı cümle ile nazara vermektedir. (Bkz. Çeşmî-zâde Mustafa Reşid, **Çeşmî-zâde Tarihi**, Haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993, s. 67.) Kroniklerin bu özellikleri tespit ve arşiv evrakı ile mukayese edilmeden yapılan okumalar hata ile malûl olacaktır.

4. Çalışmada Takip Edilen Usûl

Bu çalışma vücûda getirilirken takip edilen usûle dair şunlar söylenebilir: Birinci bölümün ilk kısmında, Ezher'in kuruluşundan Osmanlı dönemine kadarki müessese yapısı ve bu dönemlerde Osmanlılarla kurduğu ilişkiler ele alınmıştır. Bu bağlamda bu alanda yazılmış literatür eserlerden yararlanılmıştır. Bölümün ilerleyen aşamalarında, Osmanlıların Mısır'ı fethi sırasında Ezher ulemasının Osmanlılara bakışına, dönem kronikleri ve bunlardan yararlanılarak vücuda getirilen araştırma eserlerinden istifa edilerek kısaca yer verilmiştir. Akabinde 16. ve 17. yüzyıllarda Ezher'in müessese yapısında Osmanlılar eliyle meydana getirilen değişiklikler ve bu bağlamda kurumun merkezle kurduğu ilişkiler, hülâsaten ve kırılma noktaları merkeze alınarak izah edilmiştir. Bu kısımda yine birincil kaynaklara dayanan araştırma eserleri ağırlıklı olmak üzere Osmanlı merkez evrakı, kanunnameleri ve ulema teracimine müracaat edilerek konu açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Özellikle literatürde izah edilemeyen yahut Osmanlı merkezinin vaziyetine dair bilgi verilmeyen yerlerde, Osmanlı kaynaklarının kullanımına önem verilmiştir. Birinci bölümün son kısmında Ezher'in 18. yüzyıldaki vaziyeti, ikinci ve üçüncü bölümlere temel teşkil edecek şekilde resmedilmeye çalışılmıştır. Bu kısımda literatürün ağırlığı azaltılmış, doğrudan Osmanlı merkez evrakı ile Cebertî tarihi mukayese edilerek Ezher'in kurumsal yapısı ve siyasetle temasına giden süreç ortaya konulmuştur.

Çalışmanın mihrini oluşturan ikinci ve üçüncü bölümlerde, Ezher ulemasını 18. yüzyıl Mısır siyasetine dahil eden sebepler, bunun neticesinde ulemanın siyasette oynadığı roller ve bu bağlamda Osmanlı yöneticileri ile geliştirdikleri ilişkiler ele alınmıştır. Bu yapılırken ilgili literatür taranmış ve eksiklikler tespit edilmiştir. Akabinde *Mühimme-i Mısır* defterlerinden çalışmaya kaynaklık edenleri, baştan sona kadar incelikli bir okumaya tâbi tutulmuş, ilgili hükümlerin tamamı transkribe edilmiş, mevzu ile ikinci derecede ilişkili olanlar yahut konuya çeşitli yönlerden ışık tutacak olanları özetlenme yoluna gidilmiştir. Müteferrik evrak noktasında da aynı yöntem takip edilmiştir. Cebertî'nin söz konusu eserinin iki cildi, Türkçe'ye tercüme edilerek çalışmada kullanılabilecek bir metin elde edilmiştir. Ardından bu iki kaynak mukayese edilerek problemler alanlar tespit edilmiştir.

Problemlerin ve literatürdeki eksiklerin giderilmesi amacı ile merkezden sâdır olan hükme zemin hazırlayan gelişmeler, Cebertî'nin tarihi üzerinden takip edilmiştir. Bu gelişmeler üzerine çıkan hükümle neticeye varılmaktan uzak durulmuş, hükmün devamında gelişen hadiseler taşra kroniğinden ve merkez evrakı üzerinden izlenmeye devam edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu hükmün devamında, taşradaki gelişmelere cevap olarak Osmanlı merkezinden sâdır olan müteâkip hükümler de dikkatle izlenmiş, durumun süreç içerisinde geçirdiği evreler hem merkez hem taşra açısından aldığı veche ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konunun merkez açısından takibi, *Mühimme-i Mısır* defterlerinden mümkün olmadığı takdirde müteferrik evraka yahut Osmanlı kroniklerine müracaat edilerek, vaziyetin akıbetine ulaşmaya çalışılmıştır. Bazen de defterlerdeki hükümleri zenginleştirecek ayrıntılar için kroniklere ve müteferrik evraka başvurulmuştur. Bununla birlikte *Mühimme-i Mısır* defterlerinin ilgili ciltleri ile Cebertî'nin biyografik-kroniği, çalışmanın merkezine yerleştirilmiştir.

Son olarak hadiseleri anlamaya ve yorumlamaya imkân verecek 18. yüzyıl Osmanlı idaresinin dinamikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Neticede ulaşılan veriler, sebep ve sonuçları ile ortaya konulmuş, buralardan elde edilen gözlemler teorik bir temele oturtulmaya gayret edilmiştir. Tarihî süreç içerisinde meydana gelen konuyla ilgili hadiseler ise kronolojik bir seyir takip edilerek nazara verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM: TARİHİ SÜREÇTE EZHER

1.1. OSMANLI'DAN ÖNCEKİ DÖNEMDE EZHER

1.1.1. Fatımîler Dönemi (972-1171)

Bugün İslam dünyasının hâlen yaşamakta olan en eski eğitim kurumu durumundaki Câmî'ul-Ezher¹, ilk defa Fatımîler tarafından tesis edilmiştir.² Şii-İsmailî mezhebinde olan Fatımîler, Sünnî-Abbasîlere karşı, hilâfeti temsil hak ve yetkisinin kendilerine ait olduğu fikrini yaymak, kurdukları yeni devleti her bakımdan güçlendirmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır.³ Bunlardan başlıcaları 969 senesinde Kahire şehrinin temelini atmak⁴ ve hemen akabinde bu yeni şehirde, Fatımî halifesi Cevher es-Sıkkilî (el-Mu'izz li-Dinillah) tarafından 970 yılında Câmî'ul-Ezher'in inşasına başlanmasıdır. Yapımı iki yılda tamamlanıp H. 361 (M. 972) Ramazan'ının ilk cuması görkemli bir resmî törenle açılan caminin inşasındaki amaç, Sünnî Abbasî hilafetine karşı Fatımî devletinin dinî otoritesini ve hilafetini sembolleştirmek ve yeni devletin mezhebi olan Şiiliği, bu sembol mekân vasıtasıyla yaymaktır.⁵ Böylece daha ilk aşamada kurumun, siyasetle yolları kesişmiş görünmektedir.

¹ Kelime mânâsı; toplayan, biraraya getiren, olan câmî' kelimesinin o dönemdeki anlamı, "kitleleri biraraya getiren, halifenin izniyle Cuma namazı kılınıp siyasi otoritenin de adının anıldığı hutbe okunan, içinde eğitim amaçlı ilim halkaları teşkil edilebilen, şehrin büyük mabed ve eğitim kurumu"dur. Camiler, Cuma namazı kılınıp eğitim faaliyetlerine merkez olmaları hasebiyle günlük ibadetlerin yapıldığı mescidden ayrılmaktadır. Cami-Mescid-Medrese ayrımları için bkz. George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim**, Trc. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012, s. 47-61.

² Hafacî, **a.g.e.**, s. 27; Mustafa İsmet Uzun, "Ezher", **DİA**, C. 12, İstanbul, TDV, 1995, s. 53.

³ Mahmut Kaya, "Dârulhikme", **DİA**, C. 8, İstanbul, TDV, 1993, s. 537.

⁴ Hafacî, **a.g.e.**, s. 23.

⁵ **A.e.**, s. 23-28. Kendilerini tamamen Abbasî-Sünnî hilâfeti hilâfında kurgulayan, Şii-İsmailî mezhebindeki Fatımîler, Şiilik propagandasına kuruluşlarından yıkılışlarına kadar son derece önem vermişler ve bu bağlamda Ezher'den başka, Dârul-Hikme adlı devasa bir kütüphane ve kültür merkezi de tesis etmişlerdir. Ezher Bağdat'taki ilim ortamının Şii bir alternatifi olarak ortaya çıkarken, Dârul-Hikme de Bağdat'taki Beytül-Hikme'ye rakip olarak tasarlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaya, "a.g.m.", s. 537.

Mısır'da kurulan Şii devletinin ilk camisi olma vasfını taşıyan Ezher'in⁶ ilk ismi Câmî'ul-Kahire'dir. Daha sonra yaygınlık kazanan "Ezher" isminin, Şii mezhebi tesirinde geliştiği ve zamanla bu doğrultuda değiştiği görülmektedir. Fatımî nisbesi, devletin kendini Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'ya nisbet etmesinden geldiği gibi⁷ el-Ezher isminin de, Hz. Fatıma'nın lakabı olan ez-Zehra kelimesinin müzekkeri olarak türetildiği rivayet edilmektedir.⁸

Ezher ilk yıllarında devletin resmî Cuma camisi ve Şii-Fatımî devletinin propaganda mahfili konumunda kalmıştır.⁹ Zaman içinde çoğunluğu ehl-i sünnet mezhebine mensup olan Şafii Mısır toplumuna, Şii hukukuna göre muamele edilmesi için hem mezhebin sistemleşmesine hem de bu yeni sistem içinde görev yapacak insan kaynağına ihtiyaç duyulmuştur.¹⁰ Bu bağlamda Ezher, sadece ibadet edilen bir mekân olmakla kalmamış, "cami" vasfına uygun olarak içinde ilim halkaları teşkil edilen (M. 975) bir eğitim kurumu hâline evrilmeye başlamıştır. Böylelikle Bağdat'taki ilim ortamının Şiiler tarafından yorumlanmış şekli Mısır'da tebarüz etmeye başlamıştır.

Makrizî'nin zikrettiğine göre Ezher'de okutulan ilk ders, Şii Ebu Hanifesi olarak bilinen Fatımî Kadısı en-Numan b. Muhammed el-Kayrevanî'nin kaleme aldığı *el-İktisâr*¹¹ adlı Şii fıkıhına dair kitaptır.¹² Temelinde Şii fıkıhının olduğu ve pek de sistemli olmayan ilim halkaları, 979-980'e kadar akd edilmiştir. Bu tarihten itibaren Vezir Yakub b. Killis, camideki dersleri tıpkı bir medrese gibi sistemleştirmeye başlamış ve devamlı hâle getirmiştir. Kendisinin verdiği bu düzenli

⁶ Muhammed Abdullah İnan, **Tarihu'l-Câmi'ul-Ezher**, Kahire, Müessesetü'l-Hancî, 1958, s. 18.

⁷ Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", **DİA**, C. 12, İstanbul, TDV, 1995, s. 228.

⁸ Hafacî, **a.g.e.**, s. 28. Caminin, içindeki "*ez-Zehrâ*" adındaki kasırdan bu ismi aldığı rivayeti ile; Ezher kelimesinin ihtiva ettiği "parlayan, ışık saçan, daha parlak" anlamlarının, cami için temenni edildiği ve bundan dolayı bu ismin konulduğu rivayetleri de bulunmaktadır. (Bkz. Hafacî, **a.g.e.**, s. 28.)

⁹ Hafacî, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁰ **A.e.**, s. 30.

¹¹ Bu eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir Şener, "Kitabu'l-İktisâr", **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı 3, Ankara 1977, s. 345-349. Bu kitap, Fatımî dinî düşünce anlayışına bir davet mahiyetindedir. (Bkz. Hafacî, **a.g.e.**, s. 36.)

¹² **A.e.**, s. 29, 35. Hafacî eserinde bu fıkıh anlayışından zaman zaman Âl-i Beyt fıkıhı, Fatımî fıkıhı yahut Şii-İsmailî fıkıh anlayışı şeklinde bahsetmektedir. Fıkıh dersi sadece Ezher'in değil, bu dönemde Bağdat'taki camilerin de temel dersi hükmündedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Makdisi, **a.g.e.**, s. 46.)

ve sistemli derslere, avam ve havass tabakasından pek çok kişi katılmıştır.¹³ Bu ilim halkaları, M. A. İnan'a göre ilk defa Ezher'de akd edilmiş ve daha sonra İslam dünyasında yaygınlık kazanmış, ilim ve fikir hayatının can damarı hâline gelmiştir. O gün için ilim halkası kurulan ilk ve tek yer Ezher'dir.¹⁴ Ayrıca bu dönemde camide, sadece erkekler için değil, kadınlar için de ilim halkaları teşkil edilmiştir.¹⁵

988 yılına gelindiğinde Vezir Yakub b. Killis, Halife el-Aziz Billah'dan izin alarak Ezher'de ders okutacak 30 kadar fakih tayin etmiş, bu fakihlere aylık maaşlar ve tayinatlar tahsis etmiş, Ezher çevresinde onların oturacağı evler yaptırmıştır.¹⁶ Kendisi de büyük bir âlim ve edîb olan Yakub b. Killis'in gayretleri ile 990 yılında Ezher, artık ilmî bir eğitim enstitüsü hüviyetine bürünmüştür.¹⁷ Bu tarih itibarıyla bir yandan ilmî ders halkaları sistemli bir şekilde devam ederken diğer yandan yazarlar, şairler ve çeşitli alanlarda ihtisaslaşmış âlimler, Ezher'deki ilim meclislerinde toplanmaya ve Vezir Yakub b. Killis'in ihsanlarına nâil olmaya başlamışlardır. Bunlar arasında Mısır dışından gelen âlimler de bulunmakta idi.¹⁸ Ayrıca El-Hâkim Bi-Emrillah döneminde kapsamlı bir kütüphane ve kültür merkezi olarak Daru'l-Hikme'nin¹⁹ 1004 tarihinde kurulması ile Mısır'da mezhepçilik bir miktar zayıflamış; bu durum, Şii fıkıhı dışında dil, edebiyat, mantık, tabiiyyat ve riyaziyyat gibi derslerin de dönemin ilim hayatında yer bulmasına zemin hazırlamıştır. Bu çeşitlilik arz eden ilim ortamından Ezher de nasibini almıştır.²⁰

¹³ Hafacî, **a.g.e.**, s. 37.

¹⁴ İnan, **Tarihu'l-Câmi'u'l-Ezher**, s. 18. Fakat George Makdisî'nin Ezher'den önce Bağdat'daki camilerde bu nevi ilim halkaları olduğundan bahsetmesi, bu iddianın yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. (Bkz. Makdisî, **a.g.e.**, s. 53.)

¹⁵ Hafacî, **a.g.e.**, s. 39. Ezher'de kadınlar için açılan dersler Fatimî hâkimiyeti boyunca devam etmiştir.

¹⁶ **A.e.**, s. 37-38.

¹⁷ Bayard Dodge, **Al-Azhar: A Millennium of Muslim Learning**, Washington, The Middle East Institute 1974, s. 12; Hafacî, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁸ **A.e.**, s. 38. Buradaki ilim ortamı, İslam dünyası üzerinde bir tesir göstermiş olmalı ki, tıpkı Yakub b. Killis gibi kendisi de âlim bir vezir olan Nizamü'l-Mülk tarafından 1067 yılında, Bağdat merkezli olarak Nizamiye medreseleri kurulmaya başlanmıştır. Bunların tesisindeki amacın, Şii-Batınî düşüncenin sakatlığını ortaya koymak ve Sünnîliği yayıp güçlendirmek olması, Fatımîlerin Ezher ve Dâru'l-Hikme'deki faaliyetlerinin tesirini göstermesi açısından dikkate değerdir. Ayrıca her iki kurumda da bir "vezir" eli olması, bu dönemdeki devlet adamı profili ve güdülen devlet siyaseti açısından önemli verilerdir. (Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", **DİA**, C. 33, İstanbul, TDV, 2007, s. 195; Dodge, **a.g.e.**, s. 39; Makdisî, **a.g.e.**, s. 426.)

¹⁹ Hafacî Dâru'l-Hikme'nin kuruluş tarihi olarak M. 1005'i verirken, Mahmut Kaya M. 1004 tarihini zikretmektedir. (Bkz. Hafacî, **a.g.e.**, s. 43 ve Kaya, "a.g.m.", s. 537.)

²⁰ Saîd Abdülfettâh Âşur, "Ezher -2-", **DİA**, C. 12, İstanbul, TDV, 1995, s. 59; Hafacî, **a.g.e.**, s. 35, 37.

Ezher'in kökleşmesinde, Fatimî halifelerinin Ezher'e gösterdikleri ihtimam ve masraflarının karşılanması için ayırdıkları bol tahsisatın, öğrenci ve hocalar için yapılan çeşitli aynî ve nakdî yardımların hiç şüphesiz önemli bir rolü vardır.²¹ Bu tahsisatlardan biri de Şii mezhebine girenlere ödenen cirayedir ki, Fatimîler tarafından başlatılan bu uygulama, değişik mahiyetlerde Memlûkler ve Osmanlılar zamanında da devam ettirilmiştir.²² Devlet bu dönemde resmî camii ve eğitim kurumu pozisyonundaki Ezher'e her anlamda destek olmuş, Kahire'deki birtakım tesisleri bu amaçla istimlâk ederek kuruma tahsis etmiştir ki bu husustaki ilk vakfiye metnine, Makrizî yer vermektedir.²³ Bu dönemde müessesenin bu gibi malî işlerinin yürütülmesinden sorumlu kimseye ise "müşrif" denilmekte idi.²⁴

Ezher, eğitim vermeye başladığı tarihten itibaren, propaganda maksadı nedeniyle şarkdan ve garbdan gelen bütün talebelere kapısını açık tutmuştur²⁵. Hem Mısır'ın hem de İslam dünyasının çeşitli yerlerinden gelen bütün öğrencilerin erzakları karşılanmış ve onlara kendi memleketlerinden gelen gruplar hâlinde kalacak yer ayrılmıştır. Ezher'in daha sonraki asırlarda mevcudiyetini sürdürecektir revak sisteminin temelleri böyle atılmıştır.²⁶

Fatimî hâkimiyetinde devletin resmî camisi²⁷ ve eğitim kurumu olma imtiyazını koruyan, Aşure, Mevlid-i Nebvî gibi dinî ve resmî mahiyetteki kutlamaların merkezi konumunu elinde bulunduran, ilmî ve fikrî hayatta büyük bir rol oynayan Ezher, aynı zamanda Fatimî kadî'l-kudâtı ve muhtesibinin de mansıplarının bulunduğu kazaî ve idâri bir merkezdir.²⁸ Fatimî devletinin dinî düşüncesini yayma vazifesi ile yola çıkan kurum, Hicrî 5. asrın ortalarından itibaren Fatimîlerin zayıflaması ile düşüşe geçmiştir. Fatimî halifesi Halife el-Müstansır Billah döneminde, devlet büyük zaafa düşmüş, M. 1171 tarihinde Fatimî devletinin

²¹ Âşur, "a.g.m.", s. 59.

²² Hafacî, **a.g.e.**, s. 35.

²³ Âşur, "a.g.m.", s. 59; eş-Şinnavî, **a.g.e.**, s. 85.

²⁴ Âşur, "a.g.m.", s. 59.

²⁵ Hafacî, **a.g.e.**, s. 54.

²⁶ **A.e.**, s. 55.

²⁷ Fatimîler döneminde Mısır'da Cuma namazı, zaman zaman el-Hâkim Câmii'nde kılındı ise de, Ezher'in ayrıcalığı daima korunmuştur. eş-Şinnavî, **a.g.e.**, s. 37-42.

²⁸ eş-Şinnavî, **a.g.e.**, s. 43-47.

Eyyûbîler zamanında ortadan kaldırılması ile Ezher de resmî statüsünü, imtiyazını ve Şii ilim ve fikir hayatına merkez olma keyfiyetini kaybetmiştir.²⁹

Daha ilk kuruluş aşamasında dinî-siyasî bir rekabete konu olarak ortaya çıkan Ezher'in kaderi bu yönde çizilecek, sonraki asırlarda da değişen şekillerde siyasetle yolu kesişecektir. Fatımî döneminden sonra kurumda canlılığını koruyan diğer özellikler ise caminin vakıf statüsünün korunup geliştirilmesi, revak sisteminin, ilim halkalarının, ciraye uygulamasının devamı ile siyasî sembol addedilmesi hasebiyle idarecilerin meşruiyet kazanmak için kuruma yaptıkları tahsisat ve harcamalar olarak sıralanabilir.

1.1.2. Eyyûbîler Dönemi (1171-1250³⁰)

Çıkış noktası Şiilik karşıtlığı olup bu bağlamda Abbasî halifesinden sultan unvanını alan Salahaddîn Eyyûbî, Mısır'da hâkimiyetini tesis ettikten sonra vakit kaybetmeden, bölgeden Şiiliği söküp atma siyasetini uygulamaya koymuştur. Bu bağlamda, Mısır'daki Şii kadılığı ref' edip yerine Sünnî-Şafii bir kadı tayin etmiş ve bu kadı eliyle Ezher'in resmî statüsünü kaldırarak burada Cuma namazı kılınmasını yasaklamıştır. Hiç şüphesiz bu, Mısır toplumundan Şiiliğin izlerini silmek için atılan bir adımdır. Ardından 1173 yılında Ezher'in gümüş tavan kaplamalarını söktürmüştür. Böylece bu dönemde Ezher gözden düşmeye başlamıştır.³¹

Salahaddîn Eyyûbî'nin ikinci adımı, Ezher'in eğitim kurumu olma keyfiyetini önemsizleştirme siyaseti olmuştur. Öncelikle Ezher'in, Hâkim bi-Emrillah ve başkaları tarafından bağlanan vakıflardan gelen gelirlerini kesmiştir. Geliri olmayan kurumda eğitim faaliyetinin canlı bir şekilde devam edemeyeceği açıktır. Akabinde Mısır'a gelen sûfiler için hankah adı verilen evler inşa ettirmiş ve onlar eliyle toplumda Sünnî anlayışın yayılmasını hedeflemiştir.³² En önemlisi de Mısır'ın çeşitli yerlerinde tıpkı Şam ve Bağdat'takine benzer pek çok Sünnî medresenin inşasına

²⁹ Hafacî, **a.g.e.**, s. 48, 53; eş-Şinnavî, **a.g.e.**, s. 93-94.

³⁰ Buradaki 1250 tarihi, devletin yıkılış tarihi değil, Mısır'daki idaresinin son bulma tarihidir. (Bkz. Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler -1-", **DİA**, C. 12, İstanbul, TDV, 1995, s. 23.)

³¹ eş-Şinnavî, **a.g.e.**, s. 91-93.

³² **A.e.**, s. 94-96.

başlanmıştır. Salahaddîn bu medrese sistemini Şam'da kurulanlardan örnek almıştı.³³ Çoğu Şafii fikhî ağırlıklı 18 medrese Kahire'de arka arkaya inşa edilmiştir. Fustat'takiler ile birlikte bu sayı 25'i bulmuştur. Melik Salih'in M. 1241'de inşa ettirdiği Salahiye Medresesi'nde ise dört mezhep üzere eğitime başlanmıştır.³⁴ Bu medrese sistemi ve dört mezhep üzere eğitim uygulaması, sonraki asırlarda Ezher'de devam edecek olması açısından önemlidir.

Bu dönemde Ezher'in eğitim kurumu vasfı kaldırılmamış³⁵ ve cami tamamen ibadete kapatılmamış ise de³⁶, resmî Cuma camii statüsünün kaldırılması ve eğitim hayatının medreseler, toplumsal dinî hayatın ise hankahlara kaydırılması ile "siyaseten" gözden düşürülmüştür. Kurumun, siyasetle şekillenen kuruluş hikâyesinin devamında da aynı sâik müessir olmuştur.

1.1.3. Memlûkler Dönemi (1250-1517)

Ezher, Eyyûbî hâkimiyetindeki 78 yıllık bir aradan sonra Memlûk sultanı Baybars döneminde yeniden devletin teveccühüne mazhar olmuştur. 1267 yılında saltanat naibi olan Emir İzzeddin Aydemir, ulemeden fetva alarak Ezher'in Cuma namazı kılınan resmî cami statüsünü iade etmiştir. Zira artık Şiiliğin izleri silinmiş, kurum, Sünnî ilim anlayışının merkezi olarak yeniden ihya edilebilecek durumdadır. Emir İzzeddin bu siyasetinin akabinde kendi gayretleri ve teşvik ettiği diğer emirlerin katkısı ile camiye yeniletmiş, başkalarının eline geçmiş eski vakıflarını ihya ederek kuruma yönlendirmiş ve bir grup Şafii fakihî de ders vermek üzere camiye tayin etmiştir.³⁷ Cuma namazının tekrar ikamesi, vakıflarının ihyası ile müesseseye iade-i itibar yapılmış ve Ezher tekrardan Mısır'ın dinî merkezi olma özelliğini kazanmaya başlamıştır. Sonraki dönemlerde emirlerin de camiye yaptıkları büyük hizmetler ve

³³ A.e., s. 97, 98. Makdisî'ye göre de Şam bölgesinde, Kahire'den önce medreseler kurulmuştur. (Bkz. Makdisî, a.g.e., s. 55-56.)

³⁴ Hafacî, a.g.e., s. 83-84.

³⁵ Makdisî, bu dönemde Abdülatif Bağdadî'nin Ezher'de düzenli ders verdiğinden söz etmektedir. (Bkz. Makdisî, a.g.e., s. 148.) Dolayısı ile kurum tamamen kapatılmamış, sadece toplum nezdinde siyaseten gözden düşürülerek Şiilik izlerinin silinmesine gayret edilmiş olmalıdır.

³⁶ Hafacî, a.g.e., s. 88-89. Bu bağlamda Hasan Akgündüz'ün zikrettiği Ezher'in Sünnî anlayışta yeniden ihyasının Eyyûbîler devrinde, Salahaddin Eyyûbî eliyle gerçekleştirildiği tezi yanlıştır. (Bkz. Hasan Akgündüz, **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi**, İstanbul, Ulusal Yayınları, 1997, s. 242.)

³⁷ eş-Şinnavî, a.g.e., s. 111-112; Hafacî, a.g.e., 72, 95.

hayırlar sayesinde, Makrizî'ye göre "*Ezher zaman içinde Kahire'nin en yüksek dereceli camii hâline gelmiştir*".³⁸

1309-10 yılında Emir Alâeddin Taybers, -Eyyûbîler döneminden miras kalan bir anlayışla³⁹- Ezher'in yanında Taybersiye Medresesi'ni inşa ederek camiye ilave etmiştir. Oldukça cömert harcamalar yaparak medresenin bütün tefrişâtını üstlenmiş, ayrıca bir de kitaplık/kütüphane ekleyerek Şafii fikhî okutulmasını şart koşmuştur. 1340 yılında Emir Alaeddîn Akboğa, Taybersiyye Medresesi'nin karşısına Akboğaviyye Medresesi'ni inşa etmiş ve içinde Şafii ve Hanefî fikhının okutulmasına karar vermiştir. Bunları takiben caminin civarında Tavaşî Haznedar Cevher Kunukbay tarafından H. 844/M. 1440-41 yılında Cevheriyye Medresesi inşa ettirilerek, Ezher'e ilave edilmiştir. Ezher'e eklenen yeni medreseler, bazı araştırmacılara göre Ezher'e, "cami"den, "câmia"⁴⁰ya giden yolu açmıştır.⁴¹ Ayrıca Memlûk sultanları Ezher'e ya da mülhakatı konumundaki medreselere farklı tarihlerde minareler ekleyerek yapının görsel anlamda da ihtişamını artırmışlardır.⁴² Etrafına Memlûk sultanları tarafından ard arda eklenen Zahirîyye, Mansûriyye, Sırgatmışıyye, Müeyyediyye, Berkukıyye, Şeyhûniyye ve Sultan Hasan gibi medreseler sayesinde Ezher artık tek başına bir kurum olmaktan çıkmış, bir ilim muhiti haline gelmiştir.⁴³ Burası, zaman içinde mutasavvıfların da dahil olduğu,

³⁸ eş-Şinnavî, **a.g.e.**, s. 113.

³⁹ Dodge, **a.g.e.**, s. 40. Böylece Nizamiye Medreseleri'nin tesirinde kurulan Eyyûbî medreseleri, Ezher'in yeniden formatlanması sürecine etki etmiştir. İslam ilim ve eğitim hayatındaki sürekliliği göstermek açısından bu halka önemli bir örnektir.

⁴⁰ Arapça'daki, çeşitli alanlarda eğitim veren fakülteleri (colleges) biraraya getiren, üniversite, anlamında, kullanılmıştır.

⁴¹ eş-Şinnavî, **a.g.e.**, s. 132-133. eş-Şinnavî, medreseleri, bugünün fakülteleri, olarak nitelendirdikten sonra bunların birleşimi neticesinde ortaya çıkan Ezher'in camia (üniversite) statüsünü elde ettiğini, ifade etmektedir. (Bkz. **A.e.**, s. 132-133). Ahmed Şelebi **History of Muslim Education** adlı eserinde; "*Ezher Câmii, M. 970 yılında bir câmi olarak inşa edildikten sonra M. 988'de bir üniversite (câmi'a) olarak ilan edildi.*" ibarelerini kullansa da bu doğru değildir. Makdisî'ye göre Ezher ve o tarihteki muadili İslam eğitim kurumları, ancak "college" statüsündedir. (Bkz. Makdisî, **a.g.e.**, s. 418-419.)

⁴² Bu dönemde Ezher'e kütüphane, sarnıç, abdesthane vb. pek çok mekân ilâve edilerek oldukça genişletilmiştir. (Bkz. eş-Şinnavî, **a.g.e.**, s. 131-132.)

⁴³ İnan, **Tarihu'l-Câmi'u'l-Ezher**, s. 114-117. Memlûk sultanlarının ve siyasî elitinin Mısır'daki ilmî hayata yaptıkları önemli katkılar için bkz. Büşra Sıdika Kaya, "Sehâvî'nin ed-Dav'ül-Lâmi'Adlı Eseri Bağlamında IX/XV. Asır Kahire'sinde Bilgi ve Toplum", **İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, İstanbul 2017.

ulema ile sûfilerin uyum içinde yaşadığı, bir talim-terbiye mahfili mahiyetini almıştır.⁴⁴

Bu süreç inşa faaliyetleri ile sınırlı kalmamış, Mısır'ın o dönem i lek bir ticaret yolu olmasının getirdiğı refah ortamı ve Memlûk yöneticilerinin bu zenginliğı ilme, özellikle de Ezher'e tevcih etmesi ile kurum ilk olarak Mısır'daki emsalleri arasından sıyrılarak Sünnî eğitim ile dil ve edebiyat çalışmalarının amiri konumuna yükselmiştir. Bu hasleti ile meşhur olmaya başlayınca İ l m  leminin çeşitli yerlerinden değişik alanlardaki önde gelen ulemayı da bünyesine çekmeyi ba armı , İ lam medeniyeti ve düşünce hayatının 13. ve 14. yüzyıllarda amiral gemisi haline gelmiştir. Bu dönemde önemli bir ilim merkezi olan Bağdat'ın Moğollar tarafından tahribi ve bir diğer medeniyet merkezi Endülüs' n (Kurtuba) Hristiyan İ panyolların hücumuna uğraması ile Ezher, İ lam ilim ve fikir hayatının nabzının attığı tek merkez olmuştur. Zira Bağdat ve Kurtuba'daki âlimler için Mısır emin bir belde, Ezher de yöneticiler tarafından desteklenen, ihtimam gösterilen bir eğitim merkezi olarak c zibe merkezi hâline gelmiştir. Dört mezhep üzere eğitim vermesi, s fi çevreyi dı lamaması ve Sünnî çerçevede sunulan geniş fikrî hürriyet ortamının da bunda büyük katkısı vardır. Bu vesile ile bünyesinde farklı alanlardan pek çok meşhur âlimi istihdam etmeye ba lamı , yüksek dereceli bir medrese olma süreci büyük oranda tamamlanmıştır. Öyle ki bu dönem, araştırmacılar tarafından Ezher için "altın  ağ" olarak kabul edilmiştir.⁴⁵

Mısır'ın Asya, Avrupa ve Afrika'nın tam ortasında yer almasının, yani ulaşım kolaylığının ve bazı beldeler için hac yolu üzerinde olmasının da Ezher'i ilim merkezi hâline getirmesinde önemli bir payı olmalıdır. Zira hacca giden pek çok âlim, burada konaklamı , Ezher'i ziyaret etmiş, çevresindeki ilmî muhiti görmüş ve buradaki âlimlerle tanışarak Kahire'nin ilmî havasını tecrübe imkânı bulmuştur. Memleketlerine döndükten sonra tekrar gelerek bilgi ve tecrübelerini artırmak arzusu ile dolmu lardır. Sultanlar ve emirler tarafından desteklenen revak sistemi içinde dünyanın her tarafından gelen talebelere, ücretsiz konaklama ve yeme-i eme

⁴⁴ Hafacî, **a.g.e.**, s. 104-105.

⁴⁵ e - innav , **a.g.e.**, s. 136-137, 144-145; Hafacî, **a.g.e.**, s. 104-15, 108; Dodge, **a.g.e.**, s. 69, İnan, **Tarihu'l-Câmi' l-Ezher**, s. 124-125.

imkânının sunulması da, onu cazip kılan âmillerdendir. Burada ilim tahsil eden âlimlerin, memleketlerine döndükten sonra üzerlerinde müşahade edilen ciddi seviye irtifâ'ı yahut gidenlerin diğerlerini teşvik ve teşci'i sebebiyle Ezher, İslâm dünyasındaki ulemanın ve ilim taliplilerinin hedefi haline gelmiştir.⁴⁶ Ayrıca bu dönemde Ezher'de eğitim görenlere verilen üç çeşit icazetten birinin, Mısır dışında eğitimini tamamlayıp da bir imtihan ile ilmî seviyesini tasdik ettirmek isteyenlere yönelik olması, Ezher'in artık İslam dünyasında ilmî bir otorite hâline geldiğini gösterecek en mühim işarettir. Bu şekilde icazet alan meşhur âlimlerden birisi de tarihçi Kalkaşandî'dir.⁴⁷

Bu dönemde Ezher'de ders veren yahut buradan icazet alan pek çok meşhur âlim vardır. Bunlardan en dikkate değer olanı İbn Hadun'dur ki Mısır'da 23 sene kalarak pek çok ölümsüz eserini burada yazma fırsatı bulmuş ve Ezher'de ders vermiştir. Bunun yanı sıra Makrizî, İbn Hacer el-Askalanî, Ebu'l-Mehasin Tağriberdî, Şemseddîn es-Sehavî, Celâleddîn es-Süyûtî, İbn İyas ve daha pek çokları, bu konuda fikir vermek için yeterli örneklerdir.⁴⁸ Makrizî'nin kaydettiğine göre Ezher, onun zamanında Kur'ân tilâvet ve kıraati, fıkıh, hadis, tefsir vs. alanlarda önemli bir yer teşkil ediyor, her dersin alanında uzmanlaşmış hocası kürsüsüne oturup kendisinden ders almak isteyenlere hitap ediyordu.⁴⁹ Ulûm-ı şer'iyenin yanı sıra aklî ilimler olan matematik, felek, tarih, tıp vb. ilimler de bu dönemde Ezher'de okutuluyordu.⁵⁰

Ezher, eski önemini kazanması ile birlikte yeniden kamuoyunu etkileme mevkini elde etmişti. Saraydan çıkan bildiriler, duyurulması gereken mühim haberler, caminin minberinden okunmakta idi.⁵¹ Halk; veba, salgın hastalık, kıtlık, mâli sıkıntılar vb. durumlarda gruplar hâlinde Ezher'e geliyor, kimi Kur'an tilâvet

⁴⁶ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 145-147, 136-137; Dodge, **a.g.e.**, s. 70; Eymen Fuad Seyyid, "Câmi' u'l-Ezher – Târihuhû ve Tatavvuruhû-" **el-Mecelletü't-Tarihiyye el-Mısriyye**, C. 50, Kahire 2016, s. 16-17. Makrizî, bu dönemde Ezher'de eğitim alan, çeşitli yerlerden gelmiş öğrencilerin sayısını 750 olarak vermektedir. Ayrıca ulema ve talebeler haricinde Ezher'de bu dönemde sûfilerin zikir halkalarına da rastlanıldığını ifade etmektedir. (Bkz. Dodge, **a.g.e.**, s. 69-70.)

⁴⁷ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 150-151.

⁴⁸ **A.e.**, s. 142-143.

⁴⁹ Âşûr, "a.g.m.", s. 60.

⁵⁰ Fuad Seyyid, "Câmi' u'l-Ezher", s. 18.

⁵¹ Âşûr, "a.g.m.", s. 60.

ediyor, kimi Buharî-i şerif okuyor ve topluca Allah'tan yardım istiyorlardı.⁵² Böylece daha sonraki dönemlerde Ezher'in, zor zamanlarda halkın sığınağı olma özelliğinin temelleri daha bu dönemde atılmış oluyordu. Ve bu özelliği ile kurum, o günün İslam dünyasındaki cami-medrese formunun güzel bir örneğini teşkil ediyordu.⁵³

Kurumun bu dönemde öne çıkan bir başka özelliği de siyasetle güçlenen bağıdır. Memlûklerde devlet görevleri dinî ve medenî olarak ayrılıyor, dinî makamlara (yani devlet görevlerinin neredeyse yarısına) buradan ve çevresindeki medreselerden yetişen âlimler atanıyordu. Hem burada ders verip hem de dört mezhepten birisinin kadılığını üstlenebilen âlimler, dîvana katılıp önemli siyasi kararlara müdahale edebiliyorlardı.⁵⁴ Ayrıca şeriate, İslamî öğretilere aykırı davranan ve halka zulmeden yöneticilere, buradaki ulema vasıtasıyla İslamî prensipler hatırlatılıyordu.⁵⁵

Bu dönemde Ezher'in idarî reisi "nâzır"dır ki vazifesi, Ezher'in vakıflarından gelen gelirleri toplamak, bunları kuruma ve dışarıdan gelen öğrencilere harcamak, kurumun bakım ve tamirat işleri ile uğraşmak vb. hususlardı. Bu pozisyona atamalar, sadece ümera arasından yapılır, ulema asla böyle bir göreve getirilmezdi.⁵⁶

Fatımîler ve Eyyûbiler devrinden cami olarak tevarüs edilen, Memlûkler döneminde altın çağını yaşayan kurum, Memlûklerden Osmanlılara intikal ederken,

⁵² eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 121; Dodge, **a.g.e.**, s. 66-67.

⁵³ Adnan Kara, "Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme", **Turkish Studies**, Sayı 13/1, Kış 2018, s. 188.

⁵⁴ Muhammed Sabri ed-Dali, "El-Meşâyih ve'l-Gazvu'l-Osmanî li-Mısır Dirâse fi'l-Mevâkıfîs-Siyâsiyye ve Delâlihâ", **Fukahâ ve Fukarâ: İtticâhât Fikriyye ve Siyâsiyye fî Mısri'l-Osmâniyye**, Kahire, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010, s. 64; Abdülcevâd Sâbir İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher: İbbâne'l-Hükmi'l-Osmânî (1517-1797)**, Kahire, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2016, s. 15-17. Bu âlimlerden bazıları için bkz. Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn -1-", **DİA**, C. 20, İstanbul, TDV, 1999, s. 540; Cengiz Kallek, Ahmet Özel, "Zekeriyya el-Ensârî", **DİA**, C. 44, İstanbul, TDV, 2013, s. 212-215; M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalanî", **DİA**, C. 19, İstanbul, TDV, 1999, s. 514-531; Mustafa Uzunpostalcı, "Bulkinî, Sâlih b. Ömer", **DİA**, C. 6, İstanbul, TDV, 1992, s. 411-412. Söz konusu âlimlerin biyografileri incelendiğinde tadrîs ve iftâ vazifelerini eş zamanlı olarak deruhde ettikleri görülür. Ezher, Memlûkler döneminde devlet kademesine insan kaynağı teşkil eden yüksek dereceli bir eğitim kurumu idi. İbn Haldun gibi pek çok kişi burada hocalık yaparken aynı zamanda yüksek kademeli devlet görevlerini de üstlenebiliyorlardı. (Bkz. İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 265.) Bu yönü ile Sahn-ı Semân'ın bir öncülü olarak değerlendirilebilecek kurumun, Sahn-ı Semân'ın bu amaçla düzenlemesine ne derece tesir ettiği, incelenmesi gereken bir konudur.

⁵⁵ Dodge, **a.g.e.**, s. 56-57.

⁵⁶ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 116.

bu devirlerde elde ettiği birçok husûsiyeti, Osmanlılar döneminde de aynen devam ettirmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı merkezinin hayata geçirdiği bazı yeni uygulamalar sayesinde Ezher'in tam olarak müesseseseleşmesi sağlanacak, fakat birtakım âmiller sebebiyle önceki dönemde elde ettiği üstün mevkiyi kaybedecektir.

1.2. OSMANLI DÖNEMİNDE EZHER

1.2.1. Osmanlılarla İlk Karşılaşmalar, İlk Etkileşimler

Ezher uleması ile Osmanlıların karşılaşması, Osmanlı'nın kuruluşuna kadar götürülebilir. Henüz İslâmî eğitim geleneğinin Anadolu'da yeterince yaygınlaşmadığı bu dönemde, hukuk sisteminin işlemesi için kadırlara ve müftülere ihtiyaç duyuluyor, Anadolu'daki sayısı fazla olmayan medreselerde belli bir dereceye kadar eğitim alanlar, seviyelerini ilerletmek için çoğunlukla Kahire'yi tercih ediyorlardı.⁵⁷ Zira umûmen Kahire, hâssaten de Ezher, İslam dünyasında o dönemin en parlak ve en yüksek dereceli eğitim kurumu durumunda idi.⁵⁸

Kaynaklar, Osmanlı ulemasının, Kahire'de hangi medreselerde eğitim aldıklarına net bir şekilde değinmese de, Kahire'nin bu dönemdeki en yüksek dereceli eğitim kurumunun Ezher olması, dışarıdan Mısır'a gelen diğer ilim taliplileri gibi, Osmanlı ulemasını da buraya yönelmiş olmalıdır.⁵⁹ Bununla birlikte Osmanlı fıkında önemli bir etkisi olan Ekmelüddîn Bâbertî'nin Ezher'de ders vermesi ve talebeleri arasında Molla Fenarî ve Şeyh Bedreddin'in de bulunması, ilk dönem Osmanlı âlimlerinin Ezher ile yollarının kesiştiğini gösteren önemli bir örnektir.⁶⁰

⁵⁷ İlk dönem Osmanlı ulemasının Arap topraklarındaki medreseleri tercihi hakkında bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", **Belleten**, LXVI, Ankara 2003, s. 856-857; Colin Imber, **Ufukların Sultanları Osmanlılar – İktidarın Yapısı**, Ankara, Elips Kitap, 2016, s. 250-252.

⁵⁸ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 136-137, 144-145; Hafacî, **a.g.e.**, s. 104-105, 108.

⁵⁹ Bu konudaki bir diğer delil de, Ezher'de Sultan Eşref Kayıtbay tarafından kurulan ilk üç revaktan birinin adının "Revâku'l-Etrâk" olmasıdır. Bu husus, klasik dönemden önce Anadolu'dan Ezher'e çok fazla talebe gittiğini gösterir. Zira bu dönemdeki revaklar, sadece belli yerlerden yoğun olarak gelen milletlerin adıyla isimlendirilmişti. Diğer iki revak "Revâku's-Şâm" ve "Revâku'l-Mağârîbe"dir. Ezher'in eğitim birimleri olarak değerlendirilebilecek, aynı bölgeden gelenlerin kaldıkları ve ders aldıkları yurt-dershane karışımı bir yapı olan revakların sayısı, Osmanlı döneminde büyük bir artış göstermiştir. (Bkz. eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, 260-262.)

⁶⁰ Kahire'deki eğitim ortamında Anadolu'dan gelen âlimlerin Hanefî-Maturidî çizgisini takip etmesi sebebiyle müracaat ettikleri Bâbertî, aslen Bayburtlu olup Kahire'de yetiştirdiği birçok Osmanlı âlimi sayesinde Osmanlı ilim hayatına tesir etmiş önemli bir âlimdir. Meşhur talebeleri arasında Molla Fenarî, Seyyid Şerif Cürcânî ve Şeyh Bedreddin de bulunmaktadır. (Bkz. Pehlul Düzenli, "Osmanlı Fetva Kaynaklarının Oluşumunda Bâbertî'nin Yeri ve Önemi", **Ekmelüddin Bâbertî'yi Keşif**

Osmanlı'nın kuruluş yıllarında, ilk Osmanlı medresesini tesis eden Davud-ı Kayserî, Anadolu'da eğitim aldıktan sonra Kahire'ye gidip yüksek eğitimini tamamlamıştır. Orhan Gazi İznik'de ilk medreseyi tesis ettiğinde onu, medresesine müderris olarak tayin etmiştir.⁶¹ Kayserî sadece Kahire'deki ilim ortamını değil, Osmanlı düşünce hayatına sonraki dönemlerde tesir edecek İbnü'l-Arabî'nin düşünsel çerçevesini de Osmanlı topraklarına taşımıştır.⁶²

Kahire'deki Ezher odaklı ilim ortamı, kuruluştan sonraki dönemde de Osmanlı ulemasını cezbetmeye devam etmiştir. Zira henüz yüksek dereceli medreseler teşekkül etmemiştir ve ilk Osmanlı âlimlerinin, ilim merkezlerine yaptıkları ilmî seyahatler ile Osmanlı ilim ve fikir hayatı canlılık kazanmaktadır.⁶³ İlk Osmanlı şeyhülislamı/müftüsü olarak zikredilen Molla Fenarî, Şerif Cürcanî ile birlikte gittiği Kahire'de Ekmelüddîn Bâbertî'den şer'î ilimler tahsil ettikten sonra Bursa'ya dönmüş, Yıldırım Bayezid tarafından inşa ettirilen Manastır Medresesi müderrisliğine, 1393'de Bursa kadılığına, 1425'de de müftülüğe tayin edilmiştir. Fenarî, buradaki eğitim ortamından etkilenmiş olmalı ki, 1419 ve 1430'da çıktığı iki hac yolunda da Kahire'ye uğramış ve buradaki âlimlerle ilmî müzakerelerde bulunmuştur.⁶⁴

Molla Fenarî'nin ardından Bursa kadılığına tayin edilen Molla Yegân da Kahire'de Bâbertî'den ders almış⁶⁵ ve 1441 yılında Kahire'den Anadolu'ya dönerken yanında Kahire ulemasının önde gelenlerinden Molla Güranî'yi getirmiş ve II. Murad'a takdim etmiştir.⁶⁶ Osmanlı'nın fetret döneminde önemli siyasi hadiselerde adı geçen Şeyh Bedreddin'in Kahire'de, Ezher'de ders veren Bâbertî'den eğitim almış olması dikkat çekicidir. Onun, Kahire dönüşü, siyasi hadiselerle karışması,

Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu 28-30 Mayıs 2010, Erzurum 2014, s. 451-462; Arif Aytekin, "Bâbertî", **DİA**, C. 4, İstanbul, TDV, 1991, s. 377-378.)

⁶¹ Imber, **a.g.e.**, s. 251, 252; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara, TTK, 1988, s. 1-2, 227-228.

⁶² Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı...**, s. 1.

⁶³ Imber, **a.g.e.**, s. 252; Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI. – XVII. Asırlar)", **Osmanlı Araştırmaları VII-VIII**, İstanbul 1988, s. 273-274.

⁶⁴ Imber, **a.g.e.**, s. 252; Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı...**, s. 228-229; İhsanoğlu, "a.g.m.", s. 873-874; İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî -1-", **DİA**, C. 30, İstanbul, TDV, 2005, s. 245.

⁶⁵ İhsanoğlu'nun Bâbertî'nin Ezher'de ders verdiği ifadesine dayanarak, Molla Yegân'ın yolunun da Ezher'le kesiştiği kanaatine varabiliriz. (Bkz. İhsanoğlu, "a.g.m.", s. 874.)

⁶⁶ Abdülkadir Özcan, "Molla Yegân", **DİA**, C. 30, İstanbul, TDV, 2005, s. 265.

araştırmacılar da, bu fikirlerini Kahire'deki ilmî ortamda olgunlaştırdığı kanaatini uyandırmıştır.⁶⁷ II. Bayezid döneminde Şehzade Korkud'un ilmî çalışmalarını ilerletmek için Kahire'ye gittiği ve burada meşhur Ezherli âlim Zekeriyya el-Ensârî ile fikhî konularda istişare ettiği görülmektedir. Onun, Hanefiliği benimseyen Osmanlıların aksine Ezher'de hâkim mezhep olan Şafiiliği fikhî görüşlerinde tercihi ve buradan yola çıkarak Osmanlı örfi hukukuna dair eleştiriler geliştirmesi önemli bir husustur.⁶⁸ Şehzade Korkud'un, Ezher'in merkezinde olduğu Kahire ilmiyesinden oldukça etkilendiği anlaşılmaktadır. II. Bayezid döneminde Ezher ulemasından Şafii fakih eş-Şemseddin b. Muhammed ed-Delcî'nin İstanbul'a gittiği ve II. Bayezid'in tertiplelediği ilmî münazara meclislerine katıldığı bilinmektedir.⁶⁹

İlim adamları ile doğrudan etkileşim söz konusu olduğu gibi Kahire ulemasının yazdığı ve Osmanlı medreselerinde okutulan *Şerhü'l-Mevâkıf, el-Înâye* gibi eserler, Osmanlı aklının ve düşünce dünyasının şekillenmesinde önemli roller oynamıştır.⁷⁰ Astronomi ve tıp ilmi, Osmanlılara Kahire ilim ekolü üzerinden aktarılmıştır.⁷¹ Bütün bunlar Ezher merkezli Kahire ilim dünyasının, Osmanlı ilmiyesinin, hukukunun ve toplumsal hayatının teşekkülünde oynadığı önemli rolü gösterdiği kadar, Osmanlı aklına yaptığı katkıya da işaret etmektedir.⁷²

⁶⁷ Ahmed Güner Sayar, **Velâyet'ten Siyâset'e Şeyh Bedreddin**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018, s. 72; Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı...**, s. 228; Bilal Dindar, "Bedreddin Simâvî", **DİA**, İstanbul, TDV, 1992, C. 5, s. 332.

⁶⁸ Asım Cüneyd Köksal, **Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'îyye**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2016, s. 243-270.

⁶⁹ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 19. II. Mehmed dönemi Sahn-ı Semân müderrislerinden ve daha sonra şeyhülislam olan Molla Arap Ezher ulemasının önde gelenlerinden Celaleddin Süyûtî'den icazet almıştır. (Bkz. Tahsin Özcan, "Molla Arap", **DİA**, C. 30, İstanbul, TDV, 2005, s. 240.)

⁷⁰ Anadolu'dan gidip Kahire'ye yerleşen ve Kahire ulemasına dahil olan Maturidî kelamcısı İbn Hümam, ilk dönemden başlayarak Osmanlı uleması üzerinde bâriz tesirleri olan bir âlimdir. (Bkz. Sabri Hizmetli, "Kemaleddin İbn Hümam es-Sivasî'nin Kitabü'l-Müsâyeresi ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri", **Kemaleddin İbn-i Hümmâm'ın Hayatı Eserleri ve İlmî Kişiliği Sempozyum Tebliğleri**, Sivas 1993, s. 49-58.)

⁷¹ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı...**, s. 26-27, 29; Taha Yasin Arslan, "On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Astronomisi ve Memlûk Etkisi", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 95-104; Ekmeleddin İhsanoğlu, "a.g.m.", s. 879.

⁷² Osmanlı ilmî zihniyetinin teşekkülüne tesir eden âmiller için bkz. M. Hulusi Lekesiz, "Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme (Teşekkül – Gelişme – Çözülme XV.-XII. Yüzyıllar)", **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989, s. 27-39. Osmanlı medrese sistemine tesir eden ve ona katkıda bulunan ekollerin ne olduğu üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmış ve genellikle Osmanlıların medreseyi Anadolu'daki formu ile alıp geliştirdikleri tezi kabul görmüştür. (Bkz. Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", **Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi**, İstanbul 1973, s. 11.) Sadece mimari devamlılıktan yola çıkılarak ortaya atılan bu teze göre, medrese

İslâm düşünce geleneğindeki sürekliliği gösteren bu ilmî intikal süreci İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed tarafından inşa ettirilen Sahn-ı Semân medreselerinin kuruluşuna kadar aktif bir şekilde devam etmiştir.⁷³ Yüksek seviyeli âlim yetiştirmeye matuf bu medreseden sonra Kahire ilim ekolünün Osmanlı üzerindeki etkisi giderek azalmış, I. Selim'in Şam, Hicaz ve Mısır havalisini fethetmesi ile de İstanbul, yeni bir ilim merkezi olarak ortaya çıkarak, bu akış tersine çevrilmiştir.⁷⁴

1.2.2. Osmanlıların Mısır'ı Fethi Sırasında Ezher Uleması

I. Selim'in Mısır seferine çıkacağı anlaşıldığında Ezher uleması ve Memlûklerin ilmiye sınıfı, bu sefere alenen karşı çıkmış ve I. Selim'i, Sünnî bir İslâm devletine karşı savaş açtığı için "bağî" olarak nitelendirmişlerdir.⁷⁵ Onlara göre,

bir Türk icadı ve verimi olup, İslâm dünyasındaki diğer tesirlerden uzaktır. Hâlbuki medreseler sadece mimariden ibaret olmayıp bir düşünsel birikim üzerinde yükselmektedir. Lekesiz'in de ifade ettiği gibi Osmanlı medreselerindeki zihniyetin teşekkülünde, ilk dönem Osmanlı ulemasının yüksek eğitim için tercih ettiği iki grupta toplanabilecek merkezler etkili olmuştur. Bunlardan ilk grup Harezm, Horasan, Maverâünnehir, İran ve Fergana'dır. İkinci grup ise Mısır, Irak ve Suriye'dir. Hatta Anadolu Selçukluları ve Beylikler dönemi ilim ve kültür hayatı da buralardaki ekollerden beslenmiştir. (Bkz. Lekesiz, "a.g.t.", s. 35-36.) Dolayısı ile medreseyi, bütün bu etkileşimlerden uzak bir şekilde sadece bir Türk müessesesi olarak kabul etmek, Osmanlı ilim ve fikir dünyasını, bağlı olduğu İslâm düşünce geleneğinden koparmakta ve temelsizleştirmektedir.

⁷³ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı...**, s. 5. II. Mehmed'in İstanbul'u ilim merkezi yapma ve artık Osmanlı ulemasının Acem ve Arap topraklarında değil, İstanbul'da eğitim almalarını istediği, bu kapsamlı medreseyi inşa ettirmesinden açıkça anlaşılmaktadır. İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey ile Suriye ve Mısır'dan gelmiş Arap âlimlere huzurunda ilmî mübâhase yaptırması ve Hızır Bey'in onlara galebe çalması, II. Mehmed'i memnun etmiştir. Sultan, Hoca-zâde Muslihüddin'in yazdığı **Tehafüt** adlı eseri sevinçle karşılamış ve Muslihüddin hakkındaki takdirini "*Ne Arap ve ne Acem'de eşi yoktur.*" şeklinde izhar etmiştir. (Bkz. Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı...**, s. 229-230.) Bununla birlikte kendine has bir yapısı olan, fakat İslâm düşünce geleneğinin bir devamı sayılması gereken Sahn-ı Semân'ın birden fazla medrese ile yapılandırılmasında, Ezher'in tesiri ne derece olmuştur, araştırılmaya muhtaç bir konudur. Zira Sahn-ı Semân'dan önce içinde birden fazla medreseyi barındıran ve Osmanlı ulemasının yakından tanıdığı en yakın örnek Ezher'dir. Uzunçarşılı'nın, Sahn-ı Semân'ın kuruluş sürecinde içindeki öğretim kadrosunun teşekkülünde Kahire etkisini tartışması, Kahire'deki pozisyonları, Sahn-ı Semân ile mukayese etmesi ve müddilik vb. bazı pozisyonların oradan alındığını söylemesi, bir dereceye kadar tesir olduğunu göstermektedir. (Bkz. Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı...**, s. 7-8.) Ekmeleddin İhsanoğlu'nun, Molla Fenârî'nin henüz fethedilmeden önce Kudüs'te bir medrese alıp vakfettiği, ardından Bursa'da kendi medresesini kurduğunu zikretmesi, Çandarlı Halil'in yine Kudüs'te inşa ettiği medresesinin, Memlûk medreselerine benzemesi, bu süreklilik açısından dikkate değer örneklerdir. (Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "a.g.m.", s. 869-870.)

⁷⁴ Imber, **a.g.e.**, s. 252-253. Fatih dönemi öncesi ve sonrasındaki ilmî hareketliliğin mukayesesini ve yön değiştirmesi hakkında bkz. Ertuğrul Ökten, "Scholars and Mobility: A Preliminary Assessment from the Perspective of *al-Shaqāyiq al-Nu'māniyya*", **Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies**, XLI (2013), s. 60-61; Ramazan Şeşen, "İlk Devir Osmanlı Âlimleri ve Yazdıkları Eserler", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı 12, Eylül 2002, s. 263-265.

⁷⁵ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 25. Bu mesele Osmanlı uleması tarafından Memlûklerin, Kızılbaş taifesine destek verdiği ve bu sebeple bertaraf edilmeleri gerektiği, şeklindeki fetva ile

Memlûk devleti, bünyesinde Abbasî halifesini barındırması ve dört mezhep hukukunu işletmesi açısından şer'î anlamda Osmanlı'dan üstündür. Böyle bir durumda bu kararı alan Osmanlı sultanının dinî meşruiyeti yoktur.⁷⁶ Bununla birlikte Mısır'daki sûfî gruplar ya sessiz kalarak yahut da açık bir şekilde Osmanlı'dan yana tavır almışlardır.⁷⁷

İki Müslüman devlet arasında gerçekleşecek bir savaş olması hasebiyle her iki tarafın da ulemanın tutumunu önemseydiği bu seferde, Memlûk Sultanı Gavri ulemadan bir grubu yanına alarak Şam'a çıkmıştır.⁷⁸ Memlûklerin hezimetini neticelenecek bu savaşta Mısır ulemasının üst tabakası –üç mezhep kadıları-, Osmanlılara esir düşmüştür. I. Selim, onları, zulme destek vermek ve iyiliği emredip kötülüğü nehyetme görevlerini icra etmemeleri sebebiyle azarlamıştır.⁷⁹ Böyle bir durum karşısında ulema, I. Selim'e boyun eğmek zorunda kalmış, fakat Ridaniye'den sonra Tomanbay'ın, Kahire'de Osmanlı ordusu ile savaşmaya başlaması ile birlikte tekrar taraf değiştirmişlerdir. Zira I. Selim adına okunan ilk hutbeden sonra Tomanbay'ın sokak savaşlarını başlatması ile, camilerde hutbeler Tomanbay adına okunmaya başlamıştır. Sokak savaşlarının kızışıp halkın Osmanlılara karşı örgütlenmesinde bu hutbeler ve ulemanın tutumu etkili olmuştur.⁸⁰

Ezher uleması, Ezher Camii bünyesindeki medreselerde ve diğer ulema da kendi bulundukları cami ve medreselerde pek çok Memlûk emirini saklamış, bu da Osmanlıların bu mekânlara girerek hem kan dökmesine hem de dinî mekânları yağmalamasına sebebiyet vermiştir. Ezher ulemasından olan İbn İyas'ın ifadesi ile, Osmanlılar bu davranışları, kaledeki ve Gavri medresesindeki mermerleri söktürüp

halledilmiştir. (Bkz. Feridun Emecen, **Zamanın İskenderi Şarkın Fatihi Yavuz Sultan Selim**, İstanbul 2010, s. 209.)

⁷⁶ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 25. Bu dönemde Mısır ulemasından bazılarının kaleme aldıkları metinlerde "Selim Hân" ibaresindeki Türkçe Han kelimesinin Arapça "hâne" şeklinde okunarak "*Selim ihanet etti.*" mânâsı verildiği, Hayır Bey'den de "Hain Bey" şeklinde bahsedildiği dikkat çekmektedir. Yine onlara göre adil olarak bahsedilen bir melikin, Müslümanlar üzerine toprak yağdırması, akıl alacak bir iş değildir. Söz konusu metinlerde I. Selim için "*kâfir, katil, hâin, bağı*" gibi pek çok ifade geçmektedir. (Bkz. ed-Dali, "a.g.m.", s. 48.)

⁷⁷ ed-Dali, "a.g.m.", s. 35-36.

⁷⁸ Memlûk Sultanı Kansu Gavri, ordusu ve uleması ile birlikte Şam'da iken Osmanlı elçileri Karaca Paşa ve Osmanlı kadısı gelerek, Osmanlı ulemasının, Şah İsmail ile ilgili fetvasını getirmiş, Memlûk uleması ise buna karşılık sulhün dinen daha hayırlı olduğuna dair hadislerle Şam'daki camilerde Osmanlı'ya "sulh" çağrısında bulunmuşlardır. (Bkz. İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 30.)

⁷⁹ A.e., s. 32-33.

İstanbul'a sevketmeleri ve buralardaki kıymetli kitaplara el koymaları sebebiyle *"helâli-haramı birbirinden ayırmamışlardır"*.⁸¹ Ulemanın önde gelenlerinden bir grubun, halife ve ehl-i hıref ile İstanbul'a gönderileceği haberi, İbn İyas ve diğer ulema tarafından dehşetle karşılanmış, bir sürgün gibi algılanmıştır. Memlûkler lehine çalıştığı düşünülen ulemadan bazılarının öldürülmesi de, onlardaki Osmanlı algısını derinden etkilemiştir.⁸² Mısır, müstakil bir devletin merkezi konumunda iken, fetih ile Osmanlı vilayeti seviyesine düşürülmüş, uleması için de yeni bir merkez olarak Kahire yerine İstanbul işaret edilmiştir.⁸³ I. Selim; ulema, halife ve zenaatkârları İstanbul'a götürerek, İstanbul'un imparatorluğun resmî merkezi olmakla kalmayıp artık ilim, kültür, sanat ve İslam dünyasının da yeni merkezi olacağını sembolik olarak ifade etmiş oluyordu.⁸⁴ Böyle bir durumda Ezher uleması, hem devlet kademesindeki oldukça nüfûzlu görevlerini hem de imtiyazlarını kaybetme korkusu yaşamışlardır. Zira artık kendi yerlerine Osmanlı merkezinden birtakım ulemanın tayin edilmesi tehdidi başgöstermiştir.⁸⁵

⁸⁰ A.e., s. 37-39.

⁸¹ İbn İyas, **Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi**, Trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016, s. 146-147, 166.

⁸² A.e., s. 147, 168. Bu konuda İdris-i Bitlisî de, İbn İyas ile aynı kanaattedir. Bitlisî, babasının seferden önce sultana bu noktada bazı nasihatlerde bulunduğunu yazmaktadır. Buna göre Çerkes taifesi ile akrabalık ilişkileri bulunan âlimlerin kötü muameleye maruz kalmaması, bu suretle şerefli şeriatin ve dinin hilafına davranılmamasını tenbih etmiştir. Sultan, fetih sırasında buna göre davranmışsa da, bazı ahlâktan yoksun devlet görevlileri, birtakım uygunsuz muamelelerden hâlî kalmamışlardır. Özellikle de Kadı Rükneddin, rüşvetle mansıp dağıtmak vb. pek çok imaj zedeleyici faaliyette bulunmuş, bu da Mısır ulemasını inciterek Osmanlılar hakkında yanlış düşüncelere kapılmalarına sebebiyet vermiştir. (Bkz. İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-nâme**, Haz. Hicabi Kırılancı, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2001, s. 353-354.) Bu yaşananlar, Batılıların, Osmanlı-Ezher münasebetleri anlatısına da menfî bir başlangıç yapma imkânı vermiştir. (Bkz. Dodge, **a.g.e.**, s. 77.)

⁸³ İbn İyas, **a.g.e.**, s. 166, 170, 188, 190.

⁸⁴ Bruce Masters, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları (1516-1918)**, İstanbul, Doğan Kitap, 2017, s. 122. 1568'de Mısır Beylerbeyi'ne hitâben yazılan bir hükümde, Mısır'daki iki hâzık tabibden Seriüddin ve Ahmed nâm tabiblerden hangisinin mahir ve hazık ise İstanbul'a gönderilmesinin emredilmesi, ilmi başkenti taşıma ameliyesine sadece küçük bir örnektir. (Bkz. Tuncay Zorlu, "Tıp Bilgisinin Dolaşımı Açısından Süleymaniye Tıp Medresesi ve Dârüşşifâsı", **Sahn-ı Semân'dan Dârul-Fünûn'a: Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) XVI. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, 2017, s. 39.)

⁸⁵ İbn İyas, **a.g.e.**, s. 419-420. Ezher ulemasının Memlûkler döneminde devlet yönetiminde oldukça aktif oldukları görünüyor. (Bkz. ed-Dali, "a.g.m.", s. 64). Ezher ulemasından olan İbn Binti'l-Eaz'ın 1291 tarihlerinde elinde tuttuğu Mısır kadı'l-kudatlığı, Ezher hatipliği, hizane nazırlığı, ehbas nazırlığı, meşihatü's-şuyûh, birçok yerde tedris ve vakıf nezareti gibi görevler, onların Osmanlı'dan önceki dönemde ne kadar faal olduklarını yeterince izah eder. (Bkz. Mustafa Kılıç, "Memluk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı XIV/1 – Sivas 2010, s. 161.)

Tomanbay'ın idamının ardından artık çaresiz kalan Ezher uleması, diğer Kahireliler gibi Osmanlılara baş eğmekten başka çare bulamamışlardır. I. Selim ise Ezher'e giderek Cuma namazı kılıp sadaka dağıtarak, Ezher ulemasına çok önem verdikleri yeni "ulu'l-emrin" kendisi olduğu mesajını net bir şekilde vermiştir.⁸⁶ Yavuz'un İstanbul'a dönmeden yine Ezher'de namaz kılıp sadaka dağıtması, hem Mısır'ın önemli sacayaklarından olan ulema zümresine karşı mesajını pekiştirmesi hem de Ezher'in Mısır toplumu nezdindeki sembolik değerini fark etmesi açısından önemlidir.⁸⁷ Ayrıca ulemanın mansıp hassasiyetinin farkına varan I. Selim, dört mezhep kadısını, -başlarında bir Osmanlı kadısını nezaretçi kılmak kaydıyla- görevlerinde bırakmıştır.⁸⁸

Fakat yeni durumu güçlkle kabullenen Ezher ulemasının, Osmanlılara muhalefeti fetihten sonra da, Osmanlı hukukunu yeterince şer'î bulmamak noktasında devam etmiştir. Ezher ulemasından olan İbn İyas'ın Osmanlıların şer'î alandaki icraatlarını beğenmemesi önemli bir veridir: *"Osmanoğlu'nun Sâlihiye Medresesi'nde tayin ettiği kadı eşekten daha cahilce hükümler veriyordu. Şer'î hükümlerden anlamıyor, insanların haklarını yiyordu."*⁸⁹ Hayır Bey, onların bu menfi tavrını kırmak için sık sık Ezher'deki ulemaya para dağıtmışsa da, bu olumsuz havayı dağıtmak kolay olmamıştır.⁹⁰

Ezher uleması, Osmanlı hukukunun şer'îliği meselesini sık sık gündeme getiriyor, bu suretle Hayır Bey'i zor durumda bırakıyorlardı. Osmanlı hukuk

⁸⁶ İbn İyas, **a.g.e.**, s. 166. Mısır ulemasının ulu'l-emre itaat noktasındaki tavizsizliği için bkz. ed-Dali, "a.g.m.", s. 20-21. Bununla birlikte I. Selim'e methiyeler yazan ulemadan az sayıda kişi de mevcuttur. Malikî kadı'l-kudatı Muhammed b. Abdülkerim ed-Demîrî, I. Selim'in ve Osmanlı askerlerinin Gavri Camii'nde kıldıkları Cuma namazında I. Selim'i, Memlûk zulmüne son verdiği için medh etmiştir. Bununla da kalmayıp sultanı medh eden kasideler manzûmesi telif etmiştir. (Bkz. İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 55.)

⁸⁷ İbn İyas, **a.g.e.**, s. 187. Ayrıca Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethi sırasında Ezher ulemasından Celaleddin es-Suyûtî'nin kitaplarının annesinden alınarak Ezher'e getirilmesi, hem Osmanlıların buradaki kıymetli ulemayı tanıdığını, hem de Ezher'i Mısır'ın ilim merkezi olarak kabul ettiğine dair güzel bir örnektir. (Bkz. Halit Özkan, "Süyûtî -1-", **DİA**, İstanbul, TDV, 2010, C. 38, s. 189.)

⁸⁸ İbn İyas, **a.g.e.**, s. 154-155.

⁸⁹ **A.e.**, s. 155. İdris-i Bitlisî de, Kadı Rükneddin'in tayinini eleştirmekte ve yanlış bir tercih olduğunu ifade etmektedir. (Bkz. İdrîs-i Bidlisî, **a.g.e.**, s. 353-354.)

⁹⁰ İbn İyas, **a.g.e.**, s. 196, 343, 385, 424. İbn İyas, bu durumu şöyle anlatıyor: *"Hayır Bey (...) zaviyelere, camilere paralar gönderdi. Yaptığı kötü işlerden dolayı âlimlerin, fakihlerin gönüllerini almak istedi. Fakat alamadı."* Mısır Kanunnâmesi'nin ilgili kısımlarına bakıldığında, Osmanlıların da önceki hukuk sisteminin bazı yönlerini, şer'î aykırı gördüğü dikkati çeker. (Bkz. Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri Hukuki Tahlilleri**, İstanbul, OSAV, 1990-1996, s. 134-135.)

uygulamasında önemli bir yeri olan örfî hukuku asla kabul etmiyor ve onunla muamele etmeyi reddediyorlardı. Bir seferinde 100 kadar Ezherli âlim ve talebe toplanarak nikâh kıyılırken Osmanlıların örfî hukuk kapsamında aldığı meblağın dine aykırı olduğunu söylemiş ve böyle bir hukuk sistemi üzere karar veremeyeceklerini açıklamışlardır. Hayır Bey, örfî hukuku "*Sultanın yasası*" şeklinde açıklamaya çalışırken, Ezherli talebelerden biri atılarak "*Bu küfür yasasıdır.*" demiştir.⁹¹ Yine 1522 yılında kalede toplanan divana yerel kadılar da çağrılmıştır. Burada Osmanlı merkezinden gönderilen Kadı Hamza Efendi, yerel ulemayı, Osmanlı örfî hukukunu uygulamadıkları için şiddetli bir şekilde azarlamış ve bundan sonraki hükümlerinde buna riayet etmelerini istemiştir.⁹²

Osmanlı merkezi, onların hem fetih sürecindeki menfî tavırları hem de örfî hukuk karşısındaki mukavemetleri sebebiyle olacak Hayır Bey'in son zamanlarında (1522) Mısır'daki kadılık sistemini merkezîleştirmeyi denemiş⁹³ fakat karşılaştığı direnç neticesinde bir ara formül bulmaya mecbur kalmıştır⁹⁴. 1522-1525 yılları arası çeşitli şekiller denenmiş, nihayetinde İbrahim Paşa'nın bir uzlaşma formülü olarak Mısır Kanunnamesi'nde belirlediği üzere merkezden Mısır adlî teşkilâtına nezaret edecek bir kadı atanacak, onun alt kademesinde ise yerel ulemadan dört mezhebe mensup kadı nâibleri/müftüler tayin edilecekti.⁹⁵ Bu nâibler, zaman içinde Ezher ulemasının önde gelenleri arasından seçilmeye başlanacağı için, onların Osmanlılara karşı olan direncini bir ölçüde kırmak açısından önemlidir. Bununla birlikte Halil İnalçık'ın da ifade ettiği gibi Arap topraklarının fethinden sonra Osmanlı Devleti, idaresi altına aldığı yeni unsurlara kendini daha kolay kabul ettirmek için uygulamalarına daha şer'î bir çerçeve vermişse de, Ezher uleması Osmanlıların,

⁹¹ İbn İyas, **a.g.e.**, s. 384-385. Bu hadisenin neticesinde fakihlerden biri İstanbul'a gidip durumu Kanunî Sultan Süleyman ile konuşacağını söylemiştir.

⁹² İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 48.

⁹³ Abdurrahman Atçıl, "Memlûkler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı 38, İstanbul 2017, s. 94, 103.

⁹⁴ İbn İyas, **a.g.e.**, s. 424. "*24 Ramazan Cumartesi günü Kahire'de Hayır Bey adına ilan yapıldı. Bütün kadıların, şahitlerin defterlerini Salahiye Medresesi'ne getirmeleri, kazasker naibi Kadı Salih el-Osmânî'ye teslim etmeleri emredildi. Şahitlerden hiç biri buna uymadı.*"

⁹⁵ Atçıl, "Memlûkler'den Osmanlılar'a Geçişte...", s. 106; Michael Winter, **Egyptian Society...**, s. 112. Mısır Kanûnnamesi'nin hemen ikinci sayfasında "*el-Ma'rûfu örfen ke'l-meşrû'ı şer'an*" ifadesi ve örfî hukukun şer'îliği meselesine uzunca yer verilmesi, Ezher ulemasının örfî hukuka karşı tutumuna verilmiş bir cevap niteliğindedir. (Bkz. Akgündüz, **a.g.e.**, s. 86.)

Sünnîliğin sadık bir takipçisi olmadığını düşünmeye devam edecektir.⁹⁶ Fakat onlar bu tavırlarını, hiçbir zaman Osmanlıları, "ulu'l-emr" dışında görececek boyuta taşımamışlar, onların "ulu'l-emr" olduğunu kabul etmişlerdir.⁹⁷

Fetih sürecinde yaşananlar ve son kertede gelinen bu nokta, iki tarafın da birbirine karşı bundan sonraki muamelelerine tesir edecek önemli bir âmil olacaktır. Zira Osmanlı merkezi, Mısır fethinin yanında saf tutan sûfleri, hiyerarşide Ezher merkezli Kahire ulemasının üzerine yerleştirerek ödüllendirecek⁹⁸, ulemayı ise Osmanlı kadısı ile Mısırlı mutasavvıfların kontrolüne bırakacaktır.⁹⁹ Ayrıca Osmanlı merkezindeki ilmiye mansıplarına erişimi sistemleştiren mülâzemet uygulaması ile genelde yabancı ulema, özelde ise Arap ulema, merkez bürokrasisinden uzaklaştırılacaktır.¹⁰⁰ Her ne kadar araya bir miktar mesafe konularak Ezher uleması idare ve siyasetten uzaklaştırılmış olsa da, Osmanlılar, hâkimiyetleri süresince Arap topraklarındaki en büyük taşra medresesi statüsündeki Ezher'e ve ulemasına ilmî bakımdan saygı ve hürmet göstereceklerdir. Ayrıca kurumu maddi anlamda destekleyip ilmî yönden gelişmesine ve sistemli bir müessese hâline gelmesine önemli katkılar vereceklerdir. Elbette bunda Osmanlıların hem ilme ve ulemaya olan hürmet gösterme anlayışlarının hem de Ezher ulemasının Mısır toplumundaki karşılığını ve gücünü fark etmiş olmalarının payı olmalıdır.

1.2.3. 16. Yüzyılda Ezher

Daha önceki yıllarda Ezher ile ilgili yapılan araştırma eserlerinde bu dönemin kurumsal yapısı, "*Osmanlılar Döneminde Ezher*" şeklinde genel bir başlık altında

⁹⁶ Halil İnalcık, "Tarihî Perspektif İçinde Arab-Türk İlişkileri (1260-1914)", Çev. Oktay Özel, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 3, Aralık, Samsun 1988, s. 211.

⁹⁷ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 55-56. Mesela Mısır'da isyan çıkaran Osmanlı valisi Hain Ahmed Paşa hâdisesinde Ezher uleması, Osmanlı merkezinden yana tavır almıştır. Hatta onlardan Mer'î b. Yusuf el-Hanbelî, Osmanlıların adalet noktasında Hulefâ-i Râşidîn'in takipçisi olduğunu söylemiştir.

⁹⁸ ed-Dali, "a.g.m.", s. 64. Burada şunu da vurgulamak gerekir ki Mısır'da "fakihler" olarak adlandırılan Ezher uleması ile sûfi-meşrep olan Ezher uleması, birbirinden keskin çizgilerle ayrılmaz. (Bkz. ed-Dali, "a.g.m.", s. 20.) Mesela Bekriler, Şa'râniler vb. de Ezher ulemasındandır, fakat onlar sûfi yanları ile öne çıkmışlardır.

⁹⁹ Bu siyasetin güdülmesinde, Mısır'da ehl-i tarîkin toplumsal tabanının, ehl-i ilimden daha güçlü olmasının da önemli bir payı vardır. (Bkz. ed-Dali, "a.g.m.", s. 21.) Bütün bunlar, Osmanlı'nın henüz nüfûz etmeye başladığı yeni sosyolojiyi ustalıkla tahlil edebildiğini göstermektedir.

¹⁰⁰ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı...**, s. 46; Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 222-223.

geçştirilmiştir. Bu bölüm altında da ağırlıklı olarak 18. ve 19. yüzyıl kaynaklarından yola çıkarak 16. yüzyıldaki müessese yapısının da bu şekilde olduğuna dair genellemeler yapılmıştır.¹⁰¹ Buna ilâveten araştırmacılar, eserlerini önkabulleri ile vücuda getirmekten hâlî kalmamışlardır. Bu önkabullerden en yaygın olanı, Osmanlıların Mısır'a girişi ile birlikte Ezher'in büyük bir karanlığa gömüldüğüdür.¹⁰² Özellikle de aklî ilimlerin Ezher'den çekildiği, sultanın himayesi İstanbul'daki âlimlere yöneldiğinden, şerhler ve haşiyeler dışında eser yazılmadığı, fikrî hareketliliğin kaybolduğu, böyle karanlık bir ortamda Ezher'in Arapça'yı ve İslâmî ilimleri kendi gayretleri ile muhafaza ettiği gibi hükümler sıralanmıştır.¹⁰³

Bunun karşısında da, Ezher'in tam anlamıyla Osmanlılar döneminde karakterini kazandığı, hiç olmadığı kadar teveccühe mazhar olduğu, kurumun Osmanlılar döneminde en parlak dönemi yaşadığı tezi savunulmuştur.¹⁰⁴ Bir kısım araştırmacılar bu son yaklaşımı daha mutedil bir şekilde yorumlayarak ve Osmanlı devlet mantığından yola çıkarak Osmanlıların kurumu maddi açıdan desteklemesine karşın iç işlerine hiç karışmadığı, gerek Türkçe'yi gerekse de Hanefiliği dayatmamasını nazara vererek, kurumun bu dönemde karakteristiğinin değişmediğini vurgulamışlardır.¹⁰⁵

Hâlbuki bu yaklaşımlar, 16. yüzyıl kaynaklarından uzak, ön kabullerden beslenmiş, indî hükümlerdir. 16. yüzyılda Ezher'in kurumsal yapısına dair dönemin kaynaklarına dayalı müessese çalışmaları son yıllarda hız kazanmıştır. Mısır şer'iyeye sicillerine dayanarak müessesenin tarihine dair yapılan çalışmalar, bu dönemde Ezher'in önceki dönemlere nazaran olağanüstü şekilde genişlediğini, buna bağlı olarak da büyük bir müesseseleşme dönemine girdiğini, kurum içi hiyerarşinin ve

¹⁰¹ Hafacî, **a.g.e.**, s. 115-134; eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 153-310; İnan, **Tarihu'l-Câmi'u'l-Ezher**, s. 136-237; Dodge, **a.g.e.**, s. 77-105.

¹⁰² Hafacî, **a.g.e.**, s. 115-120; el-Behiy, **a.g.e.**, s. 223-227; İnan, **Tarihu'l-Câmi'u'l-Ezher**, s. 139-140.

¹⁰³ Hafacî, **a.g.e.**, s. 115-117; el-Behiy, **a.g.e.**, s. 225. İnan, daha da ileri giderek Osmanlıların Mısır'ı fethinin, Moğolların Abbasî hilafetine verdiği zarardan sonra İslam kültür ve düşünce dünyasına vurulan ikinci darbe olarak değerlendirmektedir. Zira ona göre Osmanlıların eline geçmesi ile birlikte Mısır, müstakil bir ilmî merkez olma konumu kaybetmiş, devraldığı Endülüslü Emevî ve Abbasî birikimi 400 yıl boyunca unutulmuş terk edilmiştir. (Bkz. İnan, **Tarihu'l-Câmi'u'l-Ezher**, s. 137-138.)

¹⁰⁴ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 14; Doris Behrens-Abouseif, **Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th&17th Century)**, Leiden, E. J. Brill, 1994, s. 90.

¹⁰⁵ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 154-164.

işleyişin bir nizama bağlandığını göstermektedir. Özellikle Ezher şeyhliğinin ihdâsı ve kurumun imparatorluk genelindeki ilmiye hiyerarşisindeki yerinin belirlenmesine önem verilmiş görünmektedir. Ayrıca kurum içi hiyerarşinin tayin edilerek tam bir ilmî müessese vücûda getirme gayreti dikkat çekmektedir.¹⁰⁶ Görünen o ki, Osmanlılar, burada mevcut bulunan alt yapıyı bozmayarak, hatta onu daha da güçlendirerek, sistemi yeniden yorumlama becerisi göstermişler, bu bağlamda da var olanlara yeni hususiyetler ilave etmişlerdir.

Özetle söyleyecek olursak 16. yüzyılda Osmanlılar, kurumun önceki dönemde iyice güçlenen siyasetle bağını kesme gayesini gütmelerine mukabil, hâssaten Kanûnî Sultan Süleyman döneminde hayata geçirilen bazı uygulamalarla kurumu sistemli bir ilmî müessese hâline getirmişlerdir.

1.2.3.1. Ezher Şeyhliğinin İhdâsı

Literatürde Ezher şeyhliği makamının ilk defa Osmanlılar döneminde ihdâs edildiği ve daha önce böyle bir mansıbın bulunmadığı noktasında ittifak vardır.¹⁰⁷ Bununla birlikte bu makamın, 17. yüzyılda, 1672 yılında ihdâs edildiği ve bu görevi ilk üstlenen âlimin de eş-Şeyh Muhammed b. Abdullah el-Haraşî olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır.¹⁰⁸ Hâlbuki bu hükme, 18. yüzyıl muâsır tarihçisi Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'nin "*Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*" adlı tarihinden yola çıkılarak varılmıştır. Cebertî'nin tarihi H. 1099 (M. 1687/1688) yılında başladığı için, Ezher şeyhliği makamında ilk kez 1689 yılında vefat eden el-Haraşî'nin isminin zikredilmesi gayet tabiidir. Cebertî, bu makamın ilk defa ne zaman ihdas edildiği, el-Haraşî'den önce bu görevi kimlerin yürüttüğüne dair bir bilgi vermeden, devrin Ezher şeyhi olarak el-Haraşî'yi zikretmekle yetinmektedir.¹⁰⁹ Muhammed Abdullah İnan, Hammer tarihinde bu makamın ilk defa 16. asırda ihdas edildiğine ve ilk Ezher

¹⁰⁶ 16. yüzyılda Ezher'in büyümesi ve kurumsal bir yapı kazanması noktasında bkz. Irfana Hashmi, "Patronage, Legal Practice and Space in al-Azhar, 1500-1650", **Newyork University Department of Middle Eastern & Islamic Studies**, PhD diss., New York, 2014; Abdümü'tî'nin adı geçen çalışması da kurumsallaşmanın genel bir resmini vermesi açısından kıymeti hâizdir.

¹⁰⁷ Abdümü'tî, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁰⁸ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 189; İnan, **Tarihu'l-Câmi'u'l-Ezher**, s. 215-217; Dodge, **a.g.e.**, s. 82-83.

¹⁰⁹ Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 121. Daniel Crecelius, Cebertî'nin verdiği bilgiye dayanarak, Haraşî'nin ilk Ezher şeyhi olduğunun iddia edilemeyeceğini, bu konunun müphem olduğunu oldukça erken bir tarihte ifade etmiştir. (Bkz. Daniel Crecelius, "The Emergence of the Shaykh al-Azhar...", s. 109.)

şeyhinin de Ahmed b. Abdülhak es-Sünbatî olduğuna dair bir ibare gördüğünü söylese de, bu görüşe aslâ katılmadığını ifade etmektedir.¹¹⁰

Son yıllarda yapılan akademik çalışmalar, Hammer'ı doğrulayacak niteliktedir. Dr. Abdülcevad Sabir İsmail, Necmeddin el- Gazzî'nin *el-Kevâkibü's-Sâire bi-A'yâni'l-Mieti'l-Âşire* adlı dönem kaynağından yola çıkarak bu iddiayı doğrularken¹¹¹, Hüsam Muhammed Abdülmü'tî, Mısır şer'iyeye sicillerinden bulduğu arşiv evrakı ve döneme ait yazma eserlerdeki bilgi kırıntıları ile Hammer'ın görüşünü kanıtlamaktadır.¹¹² Buna göre Ezher şeyhliği ilk defa 1538 yılında ihdâs edilmiş olup bu makama eş-Şeyh Ahmed b. Abdülhak es-Sünbatî tayin edilmiştir.¹¹³

Abdülmü'tî, bu konuda dönemin yazma kaynaklarından eş-Şeyh Ahmed b. Sadeddin el-Osmânî el-Ömerî adlı müellife ait "*Zahîretü'l-Ahlâm bi-Tevârîhi'l-Hulefâ ve'l-Ulemâ ve Ümerâ Mısra'l-Hukkâm ve Kuzât Kazâihâ fi'l-Ahkâm*" adlı eserinde bu makamın 1538'de ihdâsına dair bir anlatı ile karşılaştığını belirtmektedir. Buna göre, Şeyh es-Sünbatî, dönemin Mısır valisi Davud Paşa'ya, paşanın hükümlerine boyun eğmenin şer'an caiz olmadığını, zira paşanın, I. Süleyman'ın memlûku/kölesi olduğunu, hürriyetine sahip olmayanların azat edilene kadar verdiği hükmün dinen bâtıl olduğunu söylemiştir. Davud Paşa bunu duyunca oldukça sinirlenmiş ve kılıcına sarılmıştır. Askerler bunun üzerine ayaklanmış ve bir anda şeyhin tarafını tutup onun yanında yer almışlardır. Paşa, bu hususu I. Süleyman'a yazılı olarak bildirince, padişah, paşaya hürriyetini bağışlamış ve şeyhe bu konuda gösterdiği hassasiyetten dolayı teşekkür ettiğini bildirmesini isteyip bir miktar para ve hediye ile gitmesi, cevabını vermiştir. Bu hadise üzerine paşa ile şeyh, zaman içinde ünsiyet kurmuşlar, bu yakınlaşmadan padişah da hoşnut olmuş ve Ezher şeyhliği makamını ihdas ederek şeyhi bu makama getirmiştir.¹¹⁴ Abdülmü'tî, Ahmed

¹¹⁰ İnan, *Tarihu'l-Câmi'u'l-Ezher*, s. 215-217.

¹¹¹ İsmail, *Müctema'u Ulemâ'l-Ezher*, s. 242-243.

¹¹² Abdülmü'tî, *a.g.e.*, s. 21-41.

¹¹³ *A.e.*, s. 24, 29, 37. Bu eserin 37. sayfasında es-Sünbatî'nin adının 1544'de Ezher şeyhi olarak zikredildiğine dair Mısır şer'iyeye sicilleri arşivinden alınan "*el-Bâbü'l-Âlî, Sicil 11, s. 226*" numaralı evrakın fotoğrafı da paylaşılmaktadır. Evrakın tarihi H. Şaban 951'dir. 16. ve 17. yüzyıllarda Ezher şeyhi atamalarını gösterir başka evrakların fotoğrafları da evrak numaraları ve tarihleri ile esere birlikte derc edilmiştir.

¹¹⁴ *A.e.*, s. 22. Abdülcevad Sabir İsmail de, aynı anlatıya, aynı kaynağı göstererek yer vermiştir. İsmail, bu anlatıdan ve Gazzî'nin es-Sünbatî tercümesinden yola çıkarak Abdülmü'tî ile aynı görüşü

b. Abdülhak es-Sünbatî'nin ilk Ezher şeyhi olduğunu ve ondan sonra gelen diğer şeyhleri de kronolojik sırası ile Kahire Mahkemetü Bâbü'l-Âlî sicillerinden tespit ederek anlatıyı doğrulamış ve bu alandaki tartışmaları neticelendirmiştir.¹¹⁵

Abdülmu'tî, makamın ortaya çıkış tarihini tespit etse de, ihdas sebebi olarak anlatıdaki sebepleri makul görmemektedir. Zira o, padişahın; şeyhin, sadece paşa ile ülfetinden etkilenecek bir makam ihdas etmeyeceği kanaatindedir. Abdülmu'tî buradan yola çıkarak şeyhliğin ihdâs sebebi noktasında bazı varsayımlarda bulunmaktadır. Bu varsayımlar şöyledir: Hayır Bey'in ölümünün akabinde, Mısır'da sık sık isyanlar patlak vermiş, özellikle de Hain Ahmed Paşa isyanı ile Mısır, Osmanlı'dan ayrılma tehdidi ile karşılaşmıştır. Ahmed Paşa'nın Safevîlerden destek almak istemesi neticesinde Mısır'da Şiilik tehlikesi de başgöstermiş, Osmanlı merkezi buna tedbir olarak Sünnî bir lider ile hem idareyi hem de dinî yapıyı güçlendirmek istemiştir.¹¹⁶ Fakat Abdülmu'tî'nin bu görüşü çok makul değildir. Zira Osmanlı devletinin bu dönemde Mısır'ı merkezîleştirmeye ve idareyi merkeze bağlayarak güçlendirmeye çalıştığı bir vâkıdır. Dolayısı ile bir yerel aktörden destek almak istemesi pek mantıklı görünmemektedir.

Abdülmu'tî'ye göre ikinci bir sebep, Osmanlı'nın hâkimiyeti altındaki topluluklarla doğrudan ilişki kurmaması, her grubun lideri aracılığıyla, yani devletle toplum arasındaki tampon bölgeleri kullanarak iletişim kurmasıdır. Bu bağlamda Mısır uleması ile de Ezher şeyhi vâsıtasıyla temasa geçmek istemeleri ihtimal dahilindedir.¹¹⁷ Bu daha makul ve devletin genel tutumu ile ilintilendirilebilecek bir husus olsa da tek başına meseleyi izah etmekten uzaktır. Bu miyanda meselenin sadece taşradaki gelişmeler bağlamında değerlendirilmesinin bir handicap olduğu ve taşra temelli okumalarla vuzûha kavuşturulamayacağı anlaşılmaktadır.

paylaşmakta, yani Ezher şeyhliğinin 1538'de ihdâs edildiğini iddia etmektedir. Bununla birlikte İsmail, 16. yüzyılda görev yapan bazı Ezher şeyhlerinin isimlerinin kayıtlı olduğu sicil kayıtlarına ulaşmış görünmektedir. (Bkz. İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 242-243, 244, 245, 246.)

¹¹⁵ Abdülmu'tî, **a.g.e.**, s. 37. Bu sayfada evrakın fotoğrafı neşredilmiş ve numarası verilmiştir. Abdülmu'tî'nin Mısır şer'iyeye sicillerine dayanarak verdiği Osmanlı dönemi Ezher şeyhleri listesi için bkz. Ekler, Ek - 1.

¹¹⁶ Abdülmu'tî, **a.g.e.**, s. 23.

¹¹⁷ **A.e.**, s. 24.

Ezher şeyhliğinin ihdâsının altında yatan sebep, Osmanlı merkez ilmiyesindeki gelişmelerle birlikte okunduğunda net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Uzunçarşılı'nın *İlmiye Teşkilatı* eserinde, "mülâzemet" sistemi hakkında Atayî'nin *Şakâik Zeyli*'nden yola çıkarak kurduğu şu cümleler, Ezher şeyhliği makamının, mülazemetin sistemleştirilmesi ile doğrudan ilintili olduğunu göstermektedir:

944 H. / 1537¹¹⁸ (M.)'de Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskerliği zamanına gelinceye kadar mülâzemet kaydına îtina olunmayarak herkes bir yolunu bulup mansıba girebilirmiş. Bu tarihte Anadolu kazaskeri bulunan Çivi-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi umûmen yabancı olanları mülâzemetten menetmesi üzerine bunlar padişaha müracaat ederek şikâyetle bulunmuşlardır. Sultan Süleyman bunların şikâyetlerini dinlemesini Ebussuud Efendi'ye emretmiştir. Şikâyetçiler kıdem ve hakk-ı müktesebleri sebebiyle tatyîb edildikten sonra bâdema mülazımlar için müstakil bir ruzname tertip edilmiştir.¹¹⁹

Bu minvalde Hezarfen Hüseyin Efendi *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*'da, aynı hadiseyi daha tafsilatlı bir şekilde zikretmektedir:

Mervîdir ki, Ebussu'ud Efendi'nin sadâreti zamanına gelince mülâzemet olmamağla, herkes birer tarikle mansıba dâhil olmak mümkün idi. Sadâretde karînleri olan Çivi-zâde Efendi umûmen ecnebi olanları mülâzemetten men' eyledikde¹²⁰, tecemmu' eyleyüp rikâb-ı sultânîye arz-ı hâl ederler. Pâdişah-ı kerîm, ruk'aların Mollâ-yı merkûma teslim edüp hallerini tedârik fermân eyledikde, "mahrûm olmaları şâyeste-i nâmûs-ı saltanat değildir" deyü birer mansıb ile tesliyet edüp minba'd mülâzimîn için müstakil rûznâme vaz' ederler.¹²¹

Umûmen ecnebî olanların, merkezdeki ilmiye teşkilâtından uzaklaştırılması ve onların bu konudaki şikâyetini müteâkiben birer mansıb ile tatyîb yahut tesliyet edilmelerinin tarihi ile Ezher şeyhliğinin ihdâsı tarihinin 1538 olması tesadüf olmasa

¹¹⁸ Uzunçarşılı, bu tarihi 1537 olarak çevirse de, H. 944 tarihi 1537-1538 senelerine tekabül etmektedir.

¹¹⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı...*, s. 46.

¹²⁰ Çivizâde'nin bu icraata, Mısır kadılığı yaptıktan hemen sonra atandığı Anadolu Kazaskerliği sırasında girişmesi, dikkat çekicidir. O, Mısır'da iken önde gelen Ezher uleması ile kimi zaman yakın kimi zaman çatışmacı ilişkiler geliştirmiştir. Mesela 1537'de Ezher uleması ile birleşerek Vali Süleyman Paşa'ya bir konuda muhalefet ettiği, dönem kaynaklarında zikredilirken, diğer yandan Malikî kadî naibi ile hukukî bir konuda çekişerek onu istifaya zorladığı da vâkidir. (Bkz. İsmail, *Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher*, s. 59-60; Abouseif, *a.g.e.*, s. 85.) Bir başka anlatıda ise Ezher'deki mücavirlere ihsanlarda bulunduğu zikredilmektedir. (Bkz. Abdülmü'tî, *a.g.e.*, s. 77.) Onun bu çelişkili tavırlarından Ezher hakkındaki tutumu anlaşılmasa da; Ezher ulemasının, kendilerine rakip olabileceğini düşündüğü ve böyle bir teklif getirdiği muhtemeldir.

¹²¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, Ankara, TTK, 1998, s. 203. Ayrıca bkz. Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet...", s. 223. Bu bağlamda Abdurrahman Atçıl, 1530-1600 arasında Osmanlı ilmiye hiyerarşisi için tahkîm dönemi olduğunu, mülâzemet dışındakilerin bu dönemde "ecnebî" olarak nitelendirildiklerini ve taşrada müderrislik yapanların ilmiye hiyerarşisine duhûl etme ümitlerinin bu dönem itibarıyla sona erdiğini, vurgulamaktadır. (Bkz. Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, Trc. Gürzat Kami, İstanbul, Klasik Yayınları, 2019, s. 141-144, 168-169.)

gerektir. Görünen o ki merkezdeki ulema, ilmiye mansıplarında tekellerini kurmak için taşra medreselerinde okuyanların geçişine kapalı olan mülâzemet sistemini kendi lehlerine olacak şekilde bir düzene koymuş, taşra –özellikle de Arap¹²²- ulema, Ezher şeyhliği yahut benzeri bazı mansıplarla tatyîb edilmiştir.¹²³

Bu görüşü destekleyecek bir başka husus da, 16. yüzyılda Kadiasker Sinan Efendi hakkında yapılan tahkikata ait bir cümlede saklıdır. Buna göre kadiaskerlerin tahkikat (soruşturma) geçirebilecekleri mevâddan biri *"Diyâr-ı Arab'dan Rum'a (Anadolu'ya) yeden bi-yedin terakkî; Diyâr-ı Arab kazalarından terakkî ile Anadolu kazalarına geçme; Diyâr-ı Arab kazalarından misli (aynı derece) ile Rum'a geçiş; Diyar-ı Arab'dan misli ile iç-il (İçel)'e geçme."*¹²⁴dir. Bu maddeden anlaşıldığına göre yukarıda zikredilen ecnebi ulemadan kasıt hâssaten Arap ulemadır ve onların değil merkezde, merkeze yakın herhangi bir mansıba bile tayin edilmeleri istenmemekte, vukû' bulduğu takdirde kadiasker tahkikat geçireceği ifade edilmektedir.

Mısır'ın fethinin ardından özellikle Mısır ulemasının, yüksek kademeli mansıplarını Osmanlı kadısına kaptırmaları, zaten Osmanlı fethine mesafeli duran ulemada bir kırgınlık yaratmıştır.¹²⁵ Dolayısı ile devlet, yereldeki en yüksek ilmiye makamını Mısır ulemasına kapattığı için arada esen soğuk rüzgârları yumuşatma düşüncesi ile Ezher şeyhliği makamını ihdâs etmiş olmalıdır. Mülâzemeti sistemleştiren merkez ulemasının muradı ise, böyle bir makam ile Arap ulemayı, kendilerine rakip olmaktan çıkarıp birbiriyle rekabete sokmak, olmalıdır.¹²⁶ Ayrıca

¹²² Arap ulemasının merkezde soğuk karşılandığına dair bir örnek hadise de, tam da bu tarihte H. 944 yılı Piri Paşa Medresesi müderrislik atama imtihanlarında yaşanmıştır. (Hadisenin ayrıntıları için bkz. Ayşe Zişan Furat, "Fetih Sonrası Osmanlı Eğitim Anlayışının Şekillenmesi: Klasik Dönem Müderrislik İmtihanları", **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 22.)

¹²³ Abdülmü'tî, bu dönemde sadece Ezher'e şeyh atanmadığını, Salahiye medresesine de bir şeyh tayin edildiğini, buna dair Mısır şer'iyye sicilleri arasında bir evrağa tesadüf ettiğine değiniyor. (Bkz. Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 24). İsmail ise bu dönemde Şeyhûniye medresesi şeyhliğinin varlığına, Mısır şer'iyye sicilleri üzerinden işaret etmektedir. (Bkz. İsmail, **Müctema'ı Ulemâi'l-Ezher**, s. 244.) Görünen o ki o dönemde Mısır'daki meşhur medreselerde şeyhlik makamı ihdas edilerek Mısır ulemasının gönlü, *"tatyîb ve tesliyet edilmek"* istenmiştir.

¹²⁴ Mehmet İpşirli, "Anadolu Kadiaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi", **İslâm Tetkikleri Dergisi**, C. VIII, Cüz 1-4, İstanbul 1984, s. 213.

¹²⁵ İbn İyas, **a.g.e.**, s. 419-420.

¹²⁶ Burada Arap uleması ile merkez ulemasının rekabet üzere olduğunu gösteren şu örneği hatırlatmakta yarar vardır: Henüz Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethi sırasında merkez uleması ile Mısır ulemasının birbirlerine olan kıskançlıkları günyüzüne çıkmıştır. Buna göre Mısır'ın fethinde

bu dönemde Ebu's-Suud Efendi eli ile şer'î hukuk gölgesinde örfî hukukun geliştirilmesi¹²⁷, bir anlamda hukukun Osmanlılaştırılması; başından beri örfî hukuka karşı duran Ezher ulemasının merkezdeki ilmiye mansıplarından uzak tutulmasını gerektirmiş olabilir. Yine merkezdeki anlayışın Hanefî-Maturîdî ekseninde olması, buna karşılık Ezher'deki eğitimde Şafii/Malikî-Eş'ârî görüşün ağırlık kazanması, devleti böyle hareket etmeye sevk eden etmenlerden biri olması muhtemeldir.¹²⁸ Osmanlı medreselerinde karşılığı olmayan, Ezher ulemasının en tepe noktasını teşkil eden bu mansıbın ihdâsındaki en büyük âmillerden biri de, kurumun bundan sonra Mısır kadısına bağlanmak sûretiyle merkez tarafından kontrolünü kolaylaştırmak olduğu söylenebilir.

Sebepler her ne olursa olsun, bundan sonra Arap uleması merkez ve çevresindeki ilmiye mansıplarından uzak tutulacak¹²⁹ ve Ezher uleması, Osmanlı icadı olan Ezher şeyhliği için yarışmaya başlayacaktır. Öyle ki zaman içinde Ezher ulemasının en çok erişmeyi arzuladığı mansıp bu şeyhlik olacak, zaman zaman bu uğurda silahlı mücadelelere varan büyük çekişmeler yaşanacaktır.¹³⁰ Osmanlılar,

Mısır'da bulunan Kemalpaşazâde'nin, Mısır uleması arasında şöhreti duyulmuş, akabinde Mısır uleması onu imtihan etmek istemişlerdir. En sonunda onun ilmî kudretini kabul etmek zorunda kalan Mısır ulemasına Kemalpaşazâde, bir eserinde, kendini, Araplara '*Gelin, dilinizi benden öğrenin*' diyen Zemahşerî'ye benzeterek, cevap vermiştir. (Bkz. Şerafettin Turan, "Kemalpaşazade -1-", **DİA**, C. 25, Ankara, TDV, 2002, s. 239). Abdurrahman Atçıl, Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan D.8823.1 numaralı, 1523 yılına tarihlenen evrakta, Anadolu, Mısır ve Suriye'de görev yapan veya görev bekleyen âlimlerin sayısını 919 olarak tespit etmiştir. Bunların en az yarısının Arap topraklarında olacağını varsaydığımızda, merkezdeki ulemanın, bu kadar yüksek bir sayı ile rekabete girmek istemeyeceği ortaya çıkacaktır. (Bkz. Abdurrahman Atçıl, "Osmanlı Devleti'nin Uleması: Osmanlı Âlim Bürokratlar Sınıfı (1453-1600)", **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 274.)

¹²⁷ Ahmet Akgündüz, "Ebüsuud Efendi", **DİA**, C. 10, İstanbul, TDV, 1994, s. 367-369.

¹²⁸ Kemalpaşazade'nin eserlerinden birinin *İhtilâfü'l-Mâtüridiyye ve'l-Eş'ariyye* olması bu görüşü desteklemektedir. (Bkz. İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde: Eserleri -5-", **DİA**, C. 25, Ankara, TDV, 2002, s. 246.) Osmanlı medreselerine tayin için açılan imtihanlarda adaylara, Hanefî fikhına dair Merginanî'nin *el-Hidâye* eserinden sorular sorulması, Osmanlı merkez ve yakın taşrasında Hanefî fikhında mütahassıs ulemaya ihtiyaç duyulması, ağırlığı Şafii-Malikî olan Arap ulemanın merkezde istenmeme sebeplerden biri olabilir. (Bkz. Ayşe Zişan Furat, "Fetih Sonrası Osmanlı Eğitim...", s. 24.)

¹²⁹ Baki Tezcan, "Karanlığı Dağıtmak: Molla Ali'nin Yaşamı ve Eserleri Işığında 17. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda İrk Siyaseti", **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu**, Der. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2012, s. 91-116. Burada şu konuyu ifade etmek gerekir: Arap ulemaya merkezdeki makamların kapatılmasından kasıt, ırk temelli bir siyaset değildir. Bununla Arap medreselerinde yetişmiş ulemanın, doğrudan merkeze bağlı kadrolara atanamadığı kastedilmektedir. Zira sayıları çok olmasa da, Arap kökenli olup İstanbul medreselerinde yetişen bazı âlimler, birtakım görevlere atanabilmişlerdir. Devlet merkezi ile ve padişahlarla iyi münasebetler geliştiren Abdülvehhâb Şa'rânî ailesinin iki üyesi bunların en bilinenleridir. (Bkz. Abouseif, **a.g.e.**, s. 84-85.)

¹³⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 348; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 45-54.

sadece bu makamla kalmamışlar, ne önceki dönem Memlûk medreselerinde ne de Osmanlı medreselerinde bulunmayan, kuruma özgü yeni makamlar ihdâs ederek iç işleyişi de bir nizâma bağlamışlardır.

1.2.3.2. 16. Yüzyılda Ezher'in İdarî ve İlmî Vaziyeti

Bu dönemde devletin Ezher ile ilgili genel politikası, fetih sırasında ve sonrasında yaşanan gelişmelerle bağlantılı olarak şekillenmiştir. Kurumun siyasetle olan bağı kesilmeye, müessese yapısının kuvvetlendirilerek ilmî yanının güçlendirilmeye çalışıldığı ve faaliyetlerinin bu alanla sınırlandırıldığı dikkat çekmektedir. Bu kapsamda ilk adım olarak Kahire'nin yüksek dereceli iki zümresinden biri olan¹³¹, yeni düzene ayak uydurmakta güçlük çeken ve siyasete sık sık müdahil olmaya çalışan Ezher uleması, kadılık vb. yüksek devlet görevlerinden 1522 itibariyle el çektirilmiştir. Daha düşük kademelerdeki görevlerinde ise İstanbul'dan atanan bir Osmanlı'nın kontrolüne bırakılmışlardır.¹³² Bunun yanı sıra Memlûkler döneminde üstlendikleri idârî ve mâlî görevlerden Osmanlı ilmiye mesleği uyarınca uzaklaştırılmış, devlet kademesindeki görevleri iftâ, tedrîs, kadı naibliği, imâmet-hitâbet ve bazı vakıf nâzirlikleri ile sınırlandırılmıştır.¹³³ Hain Ahmed Paşa hadisesi bertaraf edildikten sonra da bazı güçlü ve mülk sahibi âlimler, isyana destek verdikleri yönündeki ithamlarla katledilmiştir.¹³⁴

Buna karşılık Ezher ulemasına mensup olmakla birlikte sûfî yönü ağır basan ve fetih sırasında müsbet tavırları ile dikkat çeken Bekrî ve Vefâî ailelerinden¹³⁵

¹³¹ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 229. Bir diğer aristokrat zümre olarak askeriye zikredilmiştir. Gerçekten de Mısır'da Osmanlı öncesinde ve Osmanlı asırları boyunca bu iki zümre Mısır yönetiminde oldukça etkili olmuşlardır.

¹³² İbn İyas, **a.g.e.**, s. 410-412, 416, 419, 425.

¹³³ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 265; Michael Winter, **Egyptian Society...**, s. 109.

¹³⁴ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 57-60.

¹³⁵ "XVI. yüzyıldan itibaren Kahire'de tasavvufî hayat üzerinde Bekir es-Sıddikî ve es-Sedâtü'l-Vefâiyye adlı iki zengin ailenin etkili olduğu görülür. Her iki aile aslında Şâzeli ise de Bekrîler XVIII. yüzyılın ilk yarısında Şamlı şeyh Mustafa el-Bekrî tarafından Halvetiyye'ye bağlandı. Bu ailelerde reis konumundaki kişi aynı zamanda tarikatın şeyhiydi ve "şeyhü's-seccâde" unvanını taşıyordu. Soyları Hz. Ebû Bekir'e ulaşan Bekrîler mevlid kutlamalarının düzenlenmesinden, seyyidlerden olan Vefâiyye ailesi de Hz. Hüseyin'in doğum günü kutlamalarıyla Hüseyin Camii ve vakıflarından sorumluydu. Osmanlı hâkimiyetinin başından beri İstanbul'dan tayin edilen ve Kâbe örtüsüyle mahmili koruma görevi de uhdesine verilen nakîbüleşrâflar XVIII. yüzyılın başlarından itibaren bu iki aileden seçilmeye başlandı; böylece nakîbüleşrâflık makamı tasavvufî bir önem kazandı." (Bkz. Hilal Görgün, "Mısır -8-", **DİA**, C. 29, Ankara, TDV, 2004, s. 582.) Bu maddede zikredilen Şamlı Şeyh

Osmanlı yanlısı yeni bir üst düzey sûfî-ulema zümresi oluşturulma yoluna gidilmiştir. Mısır'a tayin edilen Osmanlı valileri, Ezher uleması ve Mısır'daki diğer sûfî gruplar ile iletişimlerini bu iki sûfî ulema ailesi üzerinden özellikle de Bekrîler üzerinden yürütmeye özen göstermişlerdir.¹³⁶ Geniş malî imtiyazlar verdikleri Bekrî ailesi mensuplarını iki kez Ezher şeyhliğine tayin ederek ödüllendirmişlerdir.¹³⁷ Zira Memlûkler döneminden intikal eden ve çoğunluğunu Ezherlilerin oluşturduğu dinî, idârî yahut siyasî vazifeler üstlenen ulema zümresi, yeni sisteme dahil olmamak noktasında mukavemet göstermişlerdir. Ayrıca eski dönemdeki idarî, siyasî ve içtimâî¹³⁸ pozisyonlarından kaynaklanan bir sâikle Osmanlı Mısır siyasetine müdahil olmaya çalışmışlardır.¹³⁹

Osmanlı devleti bu dönemde incelikli ve dengeli bir politika izleyerek kurumun siyasetle bağıını kesmeye çalışmasına karşılık müesseseseleşmesine ve buradaki ilmî hayatın devamlılığına önem vermiştir. Buna bağlı olarak evvela kurumun daha önceki dönemlerde dağınık olan müessese yapısı bir nizama bağlanmış ve Ezher, Osmanlı medrese sistemine kendine has yapısı ve kaideleri yeniden düzenlenmek sûretiyle dâhil edilmiştir. Bu çerçevede Kanunî Sultan Süleyman döneminde Mısır bütçesi düzenlenirken kurumun gelir kaynakları da belirlenmiştir. Buna göre kurumun üç kaynaktan gelirinin olması öngörülmüştür.

Mustafa el-Bekrî, Mısır'daki Bekrîlere mensup değildir. Mısır'daki Bekrî ailesinin, 18. yüzyılda Halvetîlik'le ilişkisine dair Cebertî'nin eserinde herhangi bir karîne bulunmaz. Bunun yanı sıra Mısır'daki nakîbü'l-eşraf kaymakamlığı vazifesi, 18. yüzyılın başında değil, ortalarından itibaren bu iki aileden birine tevcih edilmiştir. (Bkz. aş., s. 142-143.) Bunun dışında maddede, bu ailelere dair verilen diğer bilgiler genel itibarıyla doğru sayılabilir.

¹³⁶ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 62, 205-205, 208-210; İbn İyas, **a.g.e.**, s. 385, 421. Bunun yanı sıra yine sûfî bir âlim olan Abdülvehhab Şa'rânî'ye de Osmanlı devlet adamları bu dönemde oldukça teveccüh göstermişlerdir. (Bkz. **A.e.**, 206-207; Michael Winter, **Society and Religion in Early Ottoman Egypt**, New Brunswick, Transaction Books, 1982, s. 60-68.) Osmanlıların Mısır'da Bekrî ailesine olan destekleri daha sonraki yüzyıllarda da ailenin soyundan gelenler üzerinden devam edecektir. Bekrîler de bunun karşılığında Osmanlıları medh eden eserler yazarak Arap kamuoyunda Osmanlılar lehine algı oluşturmaya çalışacaklardır. (Bkz. İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 208-213; Abdülmu'tî, **a.g.e.**, s. 42.)

¹³⁷ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 206. Mesela Bekrî ailesi mensuplarından olan Muhammed b. Ebû's-Sürûr el-Bekrî, kendi eserinde zikrettiğine göre 16. yüzyılın sonlarında 100.000 akçelik toprağa tasarruf ediyordu. (Bkz. İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 62.)

¹³⁸ Uzun bir süre yabancı toplulukların idaresinde yaşayan Mısır toplumu, Ezher ulemasını kendi doğal liderleri olarak görmekte idi. Ezherliler de bu görevi isteyerek icra ediyor ve zaman zaman bundan doğan bir hakları olduğunu düşünüyorlardı. Bu konuda erken tarihli, Mısır'ın fethi akabinde Ezher uleması tarafından İstanbul'a gönderilen bir evrak, onların hem toplumsal öncülüklerini hem de ellerinden alınan görevleri noktasındaki tepkilerini göstermesi açısından ilgi çekicidir. (Bkz. BOA, TS.MA.e, 851/32. 1 B. 927.)

Bunlar; 1. Devletten¹⁴⁰ aldığı gelirler. 2. Vakıf gelirleri. 3. Hibe ve bağışlardan oluşan gelirler, olarak tebellür etmiştir.¹⁴¹

Bu kalemler içinde kurumun en güçlü kaynağı, devletten yapılan ödemelerdi.¹⁴² Bu dönemde kuruma devletten bağlanan gelirlerden biri Tarane mukataa avaidi ve cevalî¹⁴³ (Mısır cizyesi) gelirlerinin bir kısmından oluşan, Haremeyn uleması ile Ezher ulemasına tahsis edilen meblağ idi. Bu kaynaktan Ezher uleması için 1.295.534 para nakdî olarak tahsis edilmişti.¹⁴⁴ Ezher'deki ulema ve mücavirlere ayrılan bu ödenekten, bir mücavire¹⁴⁵ günlük on akçe, muîdlere on üç akçe, müderrislere ise otuz akçe tahsis edilmiştir. Bu ödemeler, dîvân-ı cevâliden berat almaya hak kazananlara yapılmakta idi. Yine hem müderrislere hem de mücavirlere eski Mısır'daki mîrî anbarından *ciraye* adı verilen tayinât dağıtımını uygulamasının devamına da bu dönemde karar verilmiştir.¹⁴⁶ Irfana Hashmi, genelde Mısır, özelde Ezher ulemasına verilen maaşların Mısır Millî Arşivi'nde muhafaza edilen Ruznâme Defterlerinde kayıtlı olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁷ Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki H. Z. 1003 (M. 1595) tarihli bir evrak, Mısır'daki ulemanın maaşlarının geciktirilmeden ödenmesi noktasında merkezin oldukça hassas davrandığını göstermektedir. Bu evraka nazaran Mısır'ın Hanefî müftüsü Şeyh Ali Kudsî'ye ulufe

¹³⁹ İsmail, **Müctema'ı Ulemâi'l-Ezher**, s. 59-60.

¹⁴⁰ Buradaki devlet ifadesi ile, İstanbul'daki merkez yönetimi değil, Mısır'daki Osmanlı idaresi ve maliyesi kast edilmiştir.

¹⁴¹ Irfana Hashmi, Osmanlı dönemlerinde yöneticilerden halka kadar uzanan bu hibe ve bağışları "mikro patronaj" olarak ifade etmektedir. (Bkz. Hashmi, "a.g.t.", s. 154-156.)

¹⁴² Halbuki Ezher hakkında milliyetçi saiklerle yazılmış pek çok eserde bu gelir kalemleri, kurumun devletle ilişkisinin üzeri örtülmek ve Osmanlı'nın verdiği destek görmezden gelinmek için zikredilmemiştir. (Bkz. Abdülmu'tî, **a.g.e.**, s. 65.)

¹⁴³ Cevâlî, Mısır, Suriye ve Irak'daki gayri müslimlerden alınan cizye vergisi ve bundan ulema, seyyid, fakir vb.lerine ödenen meblağlara verilen isimdir. (Bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Cevâlî", **DİA**, C. 7, İstanbul, TDV, 1993, s. 437.) Osmanlı Arşivi'nde H. Rebûlâhir 1059 senesine ait Mısır cevâlî-hârânını gösterir bir defter mevcuttur. (Bkz. BOA, TS.MA.d, 818. R. 1059.)

¹⁴⁴ Abdülmu'tî, **a.g.e.**, s. 65. Evliya Çelebi de, Kethüda İbrahim Paşa'nın Hazine Kulesi'ne koyduğu Mısır hazinesine dair icmal defterine nazaran ulemanın gelirlerinin, senevî 181 kese 1500 paraya bâliğ olduğunu ifade etmektedir. (Bkz. Evliya Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, Haz. Seyit Ali Kahraman, C. 10, İstanbul, YKY, 2013, s. 91.)

¹⁴⁵ Ezher'e, Kahire dışından okumaya gelmiş talebe demektir.

¹⁴⁶ Abdülmu'tî, **a.g.e.**, s. 15-16. *Cirâye*, Ezher'deki talebe ve hocalara mîrî anbardan yapılan büyük miktardaki hububât yardımına verilen isimdir. Bu sisteme göre, her bir ciraye senelik 12 irdeb buğdaya denk düşüyordu. Herkesin konumuna göre alacağı cirâye miktarı da değişiyordu. Müderrisler, cirâyelerini aylık olarak alıyorlardı. Talebelere ise cirayeleri günlük ekmek olarak verilirdi. Bu işleri Ezher nâzırı düzenliyordu. 1596'ya ait bir vesika, devlet anbarından her ay Ezherli öğrenciler için 100 irdeb buğday verildiğini gösteriyor. (Bkz. Abdülmu'tî, **a.g.e.**, s. 66.)

¹⁴⁷ Hashmi, "a.g.t.", s. 190.

ve cirayesinin her ay başında tamamıyla ödenmesi ve diğer ulemanın vazifelerinin de herkesten önde tutularak ve geciktirilmeden edâsı gerekmekte idi.¹⁴⁸

Bunun yanı sıra hiçbir yerden geliri ve toprağı olmayan dul kadınlar, yetimler, bazı âlim ve mutasavvıflara *câmekiyye*¹⁴⁹ denilen ve ruzname kaleminden, karne karşılığı ödenen maaş ve tahsisatlar da mevcuttu.¹⁵⁰ Ezher'e, Memlûkler dönemindeki vakıf sisteminin bir parçası olan er-rızku'l-ihbâsiyye¹⁵¹ kapsamında tahsis edilen ödenekler, Kanunî Sultan Süleyman döneminde Mısır Kanunnamesi ile ibka edilmiştir.¹⁵² Bütün bu gelirler, zaman içinde Ezher'e yapılan sayısız vakıf ve hibe ile devasa şekilde genişleyecektir.¹⁵³

Bu dönemde kurumun Osmanlı medreseleri arasındaki yerinin tayin edilmiş olması da dikkat çekicidir. Zira müderrislere takdir edilen 30 akçe¹⁵⁴, Ezher'in; Osmanlı medrese sisteminin üçüncü basamağında¹⁵⁵ yer alan otuz akçelik *Miftah* medreseleri seviyesinde değerlendirildiğini göstermektedir.¹⁵⁶ Sahn-ı Semân'ın

¹⁴⁸ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 73/112, Hüküm 111. Z. 1003. Bu evrakta söz konusu Hanefî müftüsü Şeyh Ali Kudsi'nin, diğer mezheplerin müftü ve ulemasından üstün tutularak beş irdeb, etbâ'ından olan bir diğer âlimin de üç irdeb fazla alması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Adı geçen müftü, H. 1000 tarihinde Kadı Feyzullah Rumî'nin ilim ve edebiyat meclislerine katılan Hanefî müftüsü Nureddin Ali b. el-Makdis olmalıdır. (Bkz. İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 244). Hanefî ulemanın merkez tarafından destek gördüğüne işaret etmesi açısından kayda değer bir örnektir.

¹⁴⁹ Câmekiyye, vakıflardan veya devlet bütçesinden verilen aylık, anlamında kullanılan bir İslâm hukuku ıstılahıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, "Câmekiyye", **DİA**, C. 7, İstanbul, TDV, 1993, s. 45-46.

¹⁵⁰ Abdülmu'tî, **a.g.e.**, s. 65, 67.

¹⁵¹ Abdülmu'tî, bu gelirin, Cize ve Kalyubiye'deki toprakların bir kısmından elde edildiğini zikretmektedir. er-Rızku'l-İhbâsiyye, Memlûk dönemi uygulaması olan üç çeşit vakıftan birine verilen isimdir. Osmanlılar bu sistemi devam ettirmişlerdir. (Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf -2-", **DİA**, İstanbul, TDV, 2012, C. 42, s. 484-485; Aydın Özkan, **Mısır Vakıfları (Osmanlı Devri ve Öncesi)**, İstanbul, İSAR, 2005, s. 25.)

¹⁵² Ahmed Akgündüz, **a.g.e.**, s. 137-138; Abdülmu'tî, **a.g.e.**, s. 65-66. Kanûnnamede er-rızku'l-ihbâsiyye adı verilen vakıf gelirlerinden beslenen cami, mescid vb. dinî yapıların kaynaklarına dokunulmayıp önceki şurûtu üzere bırakılmış, başlarındaki nâzır eli ile gelir, gider vs. işlerinin takip edilmesi ve kadı ilâmı ile de tamir ettirilmeleri gereği bildirilmiştir. Ulema ve sulehanın, bu kapsamda önceden aldıkları ücretler de ibka edilmiştir. Ehl-i ilime yapılacak yeni tevcihlerin ise merkezden verilecek berâtlarla mümkün olacağı, ifade edilmiştir.

¹⁵³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 117-118.

¹⁵⁴ 18. yüzyıla ait bir evrakta Ezher'in en önde gelen Malikî âlimlerinden olan Ömer et-Tahlavî'ye günlük 30 akçe verilmesini istid'â eden arz, bu kaidenin sonraki yüzyıllarda da devam ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. (Bkz. BOA, İE.HAT. 4/404. t.y.)

¹⁵⁵ "Ve ibtidâ yeni mülâzım yirmi akça medreseye, andan yirmi beş, andan otuz, andan otuz beş..." Abdülkadir Özcan, **Atam Dedem Kanunu - Kanunnâme-i Âl-i Osmân**, İstanbul, 2013, s. 11.

¹⁵⁶ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı...**, s. 11. *Künhü'l-Ahbâr'a* göre Miftâh medreselerinde muhtasarât dersleri olan ulûm-ı âliye (kelâm, mantık, belâgat, lugat, nahiv, hendese, hesap, heyet, felsefe, tarih, coğrafya) ve ulûm-ı â'liyeden (ilm-i Kur'an, ilm-i hadis, ilm-i fikh)'a ek olarak belâgattan Sekkâkî'nin

kuruluşundan önce İslâm dünyasının en yüksek dereceli eğitim kurumu olan Ezher'in, bu hamle ile Osmanlı eğitim sistemindeki yerinin orta dereceli olarak konumlandırılması ilk bakışta şaşırtıcı görünmektedir. Fakat Ezher'in bu şekilde bir taşra medresesine tahvil edilmesinde müessir olan âmil, hiç şüphesiz ki artık devletin ilmî merkez olarak İstanbul'u, ulema olarak da Osmanlı ulemasını belirleyici kılmasıdır.¹⁵⁷ Bunun yanı sıra burada yetişen/faaliyet gösteren ulemaya, merkez makamlarının kapatılmasının ve maddi güçlerinin azaltılarak siyasî güç olmalarının önüne geçilmesinin istenmiş olabileceği de, önceki gelişmeler bağlamında akla yakın görünmektedir. Sebep her ne olursa olsun, Arap toprakları haricindeki ilmiye makamlarının burada yetişen ulemaya kapatıldığı¹⁵⁸ ve yapılan bu derecelendirme ile kurumun bir taşra medresesi statüsüne indirildiği anlaşılmaktadır.

Müesseseleleşmede bu dönemdeki bir diğer önemli adım, Ezher şeyhliğinin ihdasıdır. Zira Ezher şeyhleri, buradaki ilmî faaliyetin doğru ve sorunsuz bir şekilde yürütülmesinde baş mesûl idi. O, burada ders veren ve çeşitli cihetlerden maaşları ödenen müderrislerin, gelirlerini kaydediyor, vefat edenlerin mahlûl kalan mansıplarına kimin tayin edileceğine karar veriyordu. Kuruma yeni atanacak müderrisler için münazara tertip ediyor, Mısır kadısının da onayını almak sûretiyle atamaları gerçekleştiriyordu. Yine müderrisler ve talebeler arasındaki sorunları çözüyor, Ezher içinde kusurlu bir harekette bulunanlara ceza verebiliyor, hatta onları

Miftah adlı eserine Seyyid Şerif Cürcânî tarafından yazılan şerh okutulurdu. (Bkz. Ayşe Zişan Furat, "Eğitim-Mimarî Açısından Kuruluş Dönemi Medreseleri", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 8, İstanbul 2003, s. 201.) Osmanlı ilmiyesi, muhtemelen bu ilimlerin burada muhtasar olarak okutulduklarını varsayıyor ve Arap ulemayı, seviye bakımından kendilerinden aşağı görme eğilimi taşıyorlardı. Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi*'nde merkezden sürülen şeyhülislam Mustafa Boluvî Efendi'nin buradaki ulemaya ders vermesinden bahsederken bu psikolojiyi açık eder: "[Şeyhülislam Mustafa Boluvî Efendi] Mısır'da fıkıh ilmi okutup bütün Mısır uleması fakih oldular." (Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 313.)

¹⁵⁷ Bu bağlamda Uzunçarşılı'nın *Kühû'l-Ahbâr*'dan naklettiği; eski padişahların, padişah kızlarının, vezirlerin, ashâb-ı merâtib, ümera-i küberânın [Osmanlıların] inşa ettirdiği medreselerin 40'lı, 50'li ve hâric seviyesinde olduğu, diğerlerinin daha alt kademede olduğunu zikretmesi önemli bir veridir. (Bkz. Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı...**, s. 11.) Ezher, bunlardan yani doğrudan bir Osmanlı medresesi olmadığı için doğal olarak 30 akçeli medrese olarak konumlandırılmıştır. Taşköprüzâde'nin ifade ettiği, "Osmanlı Devleti'nin uleması" kavramı ile, merkezde yahut yakın çevresinde bizzat "Osmanlılar" eli ile inşa ettirilmiş, her yönü ile Osmanlı aklı mücehhez medreselerde yetişmiş ulemanın kastedildiği açığa çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin uleması tartışması için bkz. Abdurrahman Atçıl, "Osmanlı Devleti'nin Uleması", s. 265-282.

¹⁵⁸ Bu kaide de zaman içinde esnemeye başlayacak, özellikle de 17. yüzyıldan itibaren hâmi-mahmî ilişkileri sayesinde yaygın olmasa da Arap medreselerinde yetişmiş ulema da çeşitli ilmiye makamlarını ihraz edebilecektir. (Bkz. Tezcan, "Karanlığı Dağıtmak...", s. 94.)

kurumdan uzaklaştırabiliyordu. Kahire dışından gelen talebelerin kuruma ve kurumun vakıflarından birine –yine kadının onayı ile- kayıtlarının yapılması, Ezher'in içinde ya da dışında ücretsiz kalacak yer temini gibi hususlar da Ezher şeyhinin uhdesindeki vazifelerdendi.¹⁵⁹ Bu şekilde Osmanlı, gayet büyük ve idaresi karmaşık olan kurumun ilmî faaliyetlerini, bir mesûl etrafında toplayarak nizama bağlamış ve herhangi bir durumda görüşebileceği bir muhatap da belirlemiş oluyordu.

Ezher şeyhinin tayininde, Ezher içindeki talebe ve hocaların seçimi belirleyici olsa da, son karar ve onay makamı Mısır'daki Osmanlı idaresi idi. Bunu bilen Ezherliler, seçimlerinde siyasi otorite ile iyi ilişkiler geliştiren ve Osmanlıların da hürmet gösterdiği bir aday üzerinde ittifak etmeye gayret ederlerdi¹⁶⁰. Kendi aralarında yaptıkları seçimin sonucunu önde gelen şeyhler/müderrisler, kaledeki divan efendisi aracılığı ile valiye bildirir, eğer uygun görülürse Osmanlı Mısır idaresi tarafından vali huzurunda emirlerin de katıldığı resmî törenle yeni Ezher şeyhine hil'ati giydirilerek tayini gerçekleştirilirdi. Kadı da bu kararı, sicile kaydederek resmî süreci nihayetlendirirdi. Birkaç istisna dışında Ezher şeyhliği kayd-ı hayat şartı ile verilmiş, siyasi otorite tarafından doğrudan seçime müdahil olunmamıştır.¹⁶¹

¹⁵⁹ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 55, 56, 57, 60; Hashmi, "a.g.t.", s. 106; eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 306. eş-Şinnâvî Ezher içinde kalacak talebenin, kadı sicillerine büyük bir titizlikle kaydedildiğini ifade ederken, Hashmi de kurum içindeki hızâne adı verilen öğrenci dolap-kabinlerinin dahi kadı tarafından tahsis edildiğini belirtmektedir.

¹⁶⁰ Ezher şeyhi seçimleri, konu ile ilgili Arapça literatür eserlerin çoğunda romantik ve anakronik bir yaklaşımla tamamen siyasi iradedden bağımsız, demokratik bir seçimle gerçekleştiği ifade edilirse de, durum tam olarak böyle değildir. Bazen Ezherliler Osmanlıların kabul edeceği bir adayı öne çıkarırken, bazen de Osmanlıların teveccüh gösterdiği bir isim öne çıkabilirdi. Mesela Ezher'in, Osmanlı asırlarındaki iki Hanefî şeyhinden biri olan ve 1597-1602 arasında Şeyhül-Ezher olan Muhyiddin el-Gazzî, dönemin Osmanlı Mısır kadılarından Feyzullah er-Rumî'nin akdettiği şiir ve edebiyat meclislerine daimî olarak katıldığı için öne çıkmış ve bu makama atanmış görünüyor. (Bkz. İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 244; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 29.) Her şekilde bu dönemde merkez ile (özellikle de merkez ilmiyesi ile) kurulan ilişkilerin, bu atamalarda belirleyici olduğu açıktır.

¹⁶¹ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 27-40; eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 191-192. Osmanlı merkezi iki kere doğrudan Ezher şeyhliği atamasına müdahale etmiş ve mevcut şeyhi azlederek yerine yenisini tayin etmiştir. Bunlardan birinde Şafîi Şeyh Abdülcevad b. Nureddin el-Berlisî, 1613 yılında Anadolu kazaskerinin işareti ile azledilmiş, yerine diyar-ı Rûm'a giderek Şafîilik'ten Hanefîlik'e geçen ve Anadolu kazaskeri ile iyi ilişkiler geliştiren eş-Şeyh Ahmed el-Guneymî el-Ensârî tayin edilmiştir. İkincisinde ise 1638'de Şeyh Muhammed b. Ahmed eş-Şevberî azledilerek ise yine Osmanlı merkezi ile münasebetleri son derece iyi olan Bekrîlerden bir atama yapılmıştır. (Bkz. Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 42, 46.) Özellikle 17. yüzyılın ortalarına kadar merkez ilmiyesindeki gelişmelerin, Ezher şeyhi tayininde belirleyici olduğu görülmektedir. Mesela 1630-1680 tarihleri arasında merkezi meşgul eden Kadızadeli hareketi, taşırayı

Memlûkler döneminde mevcut olan Ezher nâzırı, bu dönemde ve sonrasında yerinde bırakılmıştı. Kurumun idârî ve mâlî işleri ile ilgilenmekle sınırlı olan bu göreve sadece üst düzey emirlerden atama yapılıyordu¹⁶². Ezher nâzırı, bir kısmı kurumun civarında bir kısmı da Mısır taşrasında olan Ezher'in vakıflarına nezaret ediyor, tamir, yenileme, restorasyon gibi faaliyetlerle ilgileniyor, burada çalışacak hizmetli ve işçi personeli tayin edip onların maaşlarını veriyor, vb. idârî ve malî işlerin yürütülmesini sağlıyordu.¹⁶³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir evraka nazaran H. Receb 963 (M. 1556) tarihinde Nasuh adlı bir şahsın Câmî'ül-Ezher nazırı olarak zikredildiği görülmektedir.¹⁶⁴ Hashmi, nazırların, 16. yüzyılda kadı tarafından atandığını ifade etmektedir.¹⁶⁵

Ezher'e has olarak önceki yüzyıllarda gelişen ve buradaki eğitimin sacayaklarından biri olan revaklar da bu dönemde olağanüstü bir şekilde çeşitlenmiş ve genişlemiştir.¹⁶⁶ Yurt-dershane görevini icra eden ve sahn kısmının etrafında sıralanan revaklar, bu dönemde millet yahut coğrafi bölge esasına göre ayrılmış mekânlar olup, aynı bölgelerden gelen öğrencilerin birlikte ücretsiz konakladıkları ve ders gördükleri yerlerdi.¹⁶⁷ Önceki dönemde 6 olan revak sayısı, Osmanlı fethinin ardından hızlı bir yükselişe geçerek 14'e çıkmıştır.¹⁶⁸ Hashmi, bu hızlı büyüme ve gelişmeyi, genişleyen sınırların ve Pax Ottomana'nın getirdiği kentsel ve ticarî

da etkilemiş olmalı ki, 1638'de mutadın dışına çıkılarak İbn Teymiye düşüncesine yakın Hanbelî mezhebine mensup bir âlim, Ezher şeyhi olarak tayin edilmiştir. (Bkz. **A.e.**, s. 30.) Merkez ilmiyesinin dahlini hesaba katmayan bazı araştırmacıların sebebini izah edemediği bu hadise, Ezher tarihinde ilk ve tektir. Fakat Ezher'de tasavvufun her dönem etkinliğinin devam etmesi sebebiyle hareket, Mısır uleması üzerinde çok tesir etmemiş olmalıdır.

¹⁶² Bununla birlikte mutadın dışına çıkılarak bir kez 1586-1596 yılları arasında Ezher şeyhliği yapan eş-Şeyh Muhammed b. Şehhate el-Halebî'ye aynı anda nazırlık görevi de tevcih edilmiştir. (Bkz. **A.e.**, s. 29.)

¹⁶³ **A.e.**, s. 69; Hashmi, "a.g.t.", s. 73.

¹⁶⁴ BOA, A. {DVNSMHHM.d..., 2/893, Hüküm 893. B. 963. İrfana Hashmi, Mısır şer'iyeye sicillerine göre aynı tarihlerde Nasuh'un Ezher nâzırı olarak faaliyet gösterdiğini söyleyerek merkez evrakını doğrulamakta ve Nasuh'un görev süresi boyunca onlarca kez Ezher'in vakıfları vs. işleri ile ilgili olarak mahkemeye gidip geldiğini ifade etmektedir. (Bkz. Hashmi, "a.g.t.", s. 73.)

¹⁶⁵ Hashmi, "a.g.t.", s. 73. Ezher nazırının atanma prosedürünün ayrıntıları için bkz. İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, 259-260.

¹⁶⁶ Hashmi, "a.g.t.", s. 52.

¹⁶⁷ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 216, 241, 244; Dodge, **a.g.e.**, s. 96-97.

¹⁶⁸ Hashmi'nin ifade ettiğine göre bu revakların isimleri şu şekildedir: Yemenliler, Mağripliler, Türkmenler, Rûmî, Acem, Süleymaniye, Berberî, Cebert, Tekrûr, Riyafe, Benû Muammer, Feyyum, Fuvvat. Hangi revakta hangi millete mensup öğrencilerin kaldıklarına dair bkz. Ekler bölümü, Ek - 2. Hashmi, Memlûkler döneminde kurulan ilk revaklardan olan Revâku'sh-Şâm'ın adına Osmanlı dönemi

gelişmeye bağlamaktadır. Zira Kahire, fethin akabinde artan nüfusu ve Akdeniz'deki stratejik mevki ile önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş, ilişkiler ağı çeşitlenerek ciddi bir ticaret akışına sahne olmuştur. Bu akışkanlık, ilim taliplilerinin, ulemanın ve fikirlerin seyyâliyetini de beraberinde getirmiştir. Böylece sahra altı Afrika'sından orta Asya'ya, bilâd-ı Rûm'dan Mağrib'e uzanan neredeyse o günün İslam dünyasının tümünü içine alan bir bölgeden, Ezher'e talebe akışı başlamıştır.¹⁶⁹ Bu durum da revak sayısının bir anda çoğalmasına sebebiyet vermiştir.¹⁷⁰ Zaman içinde ve muhtemelen ihtiyaç hâsıl oldukça Osmanlı paşaları ve emirlerinin desteği ile bu revaklar genişletilecek ve çeşitlenecektir.¹⁷¹ 18. yüzyılda revak sayısı 28'e kadar yükselecek, bu sistem sayesinde Ezher, hem mezhep hem de milliyet açısından büyük bir çeşitliliğe ulaşacak, İslam dünyasının biraraya geldiği kozmopolit bir eğitim mekânı hâline gelecektir. Bu derece bir çeşitliliğe, aynı dönemin Osmanlı medreselerinde tesadüf edilemeyeceği açıktır.¹⁷²

Revak sistemi de 16. yüzyılda, Osmanlılar eliyle bir nizama bağlanmıştır. Her revakın başına, o revaka mensup müderrislerden bir "revak şeyhi", onun altında da ona bağlı çalışacak ve gerekli durumlarda vekâlet edecek "nakib"ler atanmaya başlanmıştır. Revaktaki öğrencilerin idaresinden, revakın nizamından, öğrencilere dağıtılacak cirayelerden ve revaka müteallik daha pek çok husustan mesul olan revak şeyhlerinin ataması, o revaktaki öğrencilerin görüşü alınarak kadı tarafından yapılmakta idi. Mısır şer'îyye sicillerinde Ezher'in meşhur hadis hocalarından, sûfî âlim Necmeddin el-Gaytî'nin, 16. yüzyılın ikinci yarısında Riyâfe Revakı şeyhi olarak atandığı görülmektedir.¹⁷³ Revaktaki talebelerin kayıtlı olduğu ve talebenin nereden geldiği, hangi tarihte kayıt olduğu, hangi hocalardan hangi dersleri aldıkları

16. ve 17. yüzyıl yarısına kadarki kayıtlarda rastlanmadığını, bu revakın tekrardan 18. yüzyılda aktif olduğuna dikkat çekmektedir. (Bkz. Hashmi, "a.g.t.", s. 61.)

¹⁶⁹ Hashmi, "a.g.t.", s. 52.

¹⁷⁰ Hashmi, "a.g.t.", s. 47-48, 52.

¹⁷¹ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 340-350. İsmail, her revağın, mevki, ismi, tam olarak Ezher'in neresinde bulunduğu ve ne kadarlık bir alan kapladığı vs. bilgilerin hepsinin kadı sicillerine ayrıntılı olarak kaydedildiğini belirtmektedir. (Bkz. İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 349.)

¹⁷² eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 232, 243-287; Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 117. Evliya Çelebi'nin buradaki öğrenci ve hoca çeşitliliği karşısında düştüğü dehşet, buradaki kozmopolit mekâna daha önce rastlanmadığının bir delilidir.

¹⁷³ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 247-250; Hashmi, "a.g.t.", s. 56-57. Bu dönemde Osmanlı'nın Ezher'de sûfî damarı güçlendirme çabalarından biri olarak devlet tarafından tanınmış makamlara sûfî âlimlerin

gibi konuları içeren sicilleri tutan ve cirâyelerin dağıtımından sorumlu olan nakipler de kadı tarafından atanıyordu. 16. asrın ikinci yarısından itibaren hem revak şeyhliğine hem de nakipliğe düzenli olarak atamalar yapıldığı sicillere yansımıştır.¹⁷⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Mühimme defterlerine kaydedilen 16. yüzyıla ait bir evrak da, bu makama yapılan atamalarda gösterilen hassasiyete işaret etmektedir. Evraka göre Anadolu ve Balkanlardan gelen talabe-i ulûmun kaldığı Revak-ı Ervâm'ın revak şeyhinin, revakın milletinden olmadığı ve cahil bir kimse olduğu, revaktaki kitapların zıya'ına sebebiyet verdiği, talebeye de faidesi olmadığı gerekçesi ile görevinden alınması ve yerine ehil bir kimsenin atanması istenmiştir.¹⁷⁵ Hiyerarşide Ezher şeyhi ve nâzırının altında yer alan bu görevliler, devletten/vakıflardan maaş alıyor, revaka düşen ciraye, revakın vakıfları vs. işler için sık sık kadı riyâsetindeki mahkemeye gidip gelerek devletle daima muhatap oluyorlardı.¹⁷⁶

16. yüzyılın sonunda Ezher'e, Osmanlı tarafından yapılan yatırımların artmaya başladığı görülmektedir. Bu bağlamda Şeyh Muhammed Ebü's-Sürûr el-Bekrî'nin derslerine katılan ve onunla dostluk kuran Şerif Mehmed Paşa, 1596 yılında Ezher'in binasında bazı yerleri restore ettirmiş, kuruma bir mutfak ekletmiş ve talebeler için mîrî anbarından her gün iki öğün pirinç ve mercimek çorbası ödeneği tahsis etmiştir.¹⁷⁷ Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki H. 1003 (M. 1595) tarihli bir evraka nazaran, Ezher'de kadimden beri haftada iki gecenin sabaha dek ihya edildiği, zaman içinde vakfının zarar görmesi sebebiyle bu geleneğin devam ettirilemediği, caminin kandilleri için vakıf tedarik edilip söz konusu geleneğin ihyâsı emredilmektedir.¹⁷⁸ H. Za. 992 (M.1584) tarihli bir hükümde İbrahim Paşa'nın

atanması, üzerinde durulması gereken bir husustur. Hashmi, revak şeyhlerinin genelde sûfî âlimler arasından seçildiğini vurgulamaktadır. (Bkz. Hashmi, "a.g.t.", s. 58.)

¹⁷⁴ Hashmi, "a.g.t.", s. 56-58; eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 250.

¹⁷⁵ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 55/84, Hüküm 84. T.y. Bu evraka göre revak şeyhinin maaşı, dönemin Mısır valisi İbrahim Paşa tarafından cevâlden yevmî bir akçe-i Osmânî olarak belirlenmiş fakat Rum'dan gelen ulema tarafından bu meblağ az bulunduğundan, göreve ehil kimse talip olmamıştır. Bu da, hem revak şeyhlerinin de devletten maaş aldığını hem de diyâr-ı Rûm ulemasının Ezher'deki görevlere maaş ve itibar düşüklüğü sebebiyle talip olmadığını göstermesi açısından oldukça dikkate değerdir.

¹⁷⁶ Hashmi, "a.g.t.", s. 56; eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 287.

¹⁷⁷ İsmail, **Müctema'ı Ulemâi'l-Ezher**, s. 210; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 66; eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 226.

¹⁷⁸ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 73/112, Hüküm 112. Z. 1103. Belgede geçen Ezher'de geceyi ihyaya dair hareketin, Mısır'daki tasavvufî hareketler tarafından başlatıldığı, Abdülvehhab eş-Şa'ranî'nin bu

Ezher'e bir miktar kitap vakfetmiş olduğu bildirilmektedir.¹⁷⁹ Ayrıca İbrahim Paşa'nın, Revâk-ı Ervâm'da kalan 55 nefer talebeye eşyalarını koymak üzere sandıklar/dolaplar vaz' ettiği, cevâliden sandık başına bir para tayin ettiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁰ Bu yatırımların altında, Bekrîlerin paşalar, III. Murad ve merkezdeki diğer devlet adamları ile kurdukları iyi münasebetler olabileceği gibi, 16. yüzyılın sonunda Anadolu'daki suhte isyanları ile sıkıntıya düşen devletin, birtakım talebeyi buraya çekmek istemiş olması da etkili olmuş olabilir.¹⁸¹

Davud Paşa, Hadım Ali Paşa, Mesih Paşa, Üveys Paşa, Hafız Ahmed Paşa ve Şerif Mehmed Paşa'nın Ezher ulemasına hürmet ettikleri, onlarla iyi ilişkiler geliştirdiklerine dair dönem kaynaklarında anlatılar mevcuttur.¹⁸² Buna karşılık İskender Paşa ve Hızır Paşa'nın Ezher uleması ile arasının iyi olmadığı, Hızır Paşa'nın ulemanın tayinatını kesmek istediği, fakat Bekrîlerin araya girmesi ile bu girişimi neticelendiremediği ve İskender Paşa'nın ulemanın duası ile azledildiği zikredilmektedir.¹⁸³

Ezher ile ilgili literatür eserlerinin bir kısmında Mısır'ın Osmanlıların eline geçmesi ile Ezher'deki ilmî hayatın inkıtaya uğradığı düşüncesi vurgulanmış ve Osmanlı dönemi kısaca geçirilmiştir.¹⁸⁴ Hâlbuki dönem kaynaklarında Ezher'deki ilmî hayatın sürekliliği ve canlılığı pek çok kez vurgulanmış ve ilmî hayata dair tafsilatlı malumat verilmiştir.¹⁸⁵

meclisleri yönettiği, sûfî olmayan Ezherli fakihlerin bu tür meclislere karşı çıktığı bilinmektedir. (Bkz. Aykut Avcı, "Fikhî İhtilâflara Tasavvufî Bir Bakış Açısı (Şa'ranî Örneği)", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilimdalı**, Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 32-33.) Osmanlı, başından beri takip ettiği Ezher'deki tasavvufî damarı destekleme siyasetini burada da sürdürmüş görünmektedir.

¹⁷⁹ İsmail E. Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 43, İstanbul 2014, s. 36.

¹⁸⁰ BOA, A. {DVNSMHM.d...}, 55/84, Hüküm 84. T.y.

¹⁸¹ III. Murad ve merkezdeki devlet erkânın, Muhammed Ebü's-Sürûr el-Bekrî ile mektuplaşmalarına dair bkz. İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 20-21.

¹⁸² **A.e.**, s. 204-210; eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 226. Bu dönemin Ezher ulemasından Abdülvehhab Şa'rânî'nin Osmanlı yöneticileri ile geliştirdiği ilişkiler hakkında bkz. Michael Winter, **Society and Religion...**, s. 68.

¹⁸³ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 218-219.

¹⁸⁴ Hafacî, **a.g.e.**, s. 115-134; el-Behiy, **a.g.e.**, s. 223-232; İnan, **Tarihu'l-Câmi'u'l-Ezher**, 136-200.

¹⁸⁵ İsmail'in eserine nazaran Ezher'in bu dönemki ilmî hayatına dair bilgi veren kaynaklardan bazıları şunlardır: Necmüddin el-Gazzî, **el-Kevâkibü's-Sâire bi-Menâkıbı A'yânî'l-Mietî'l-Âşire**; İbn 'Imad el-Hanbelî, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb**; İbn Ebi's-Sürûr el-Bekrî, **er-Ravzatü'(en-**

Buna göre iddia edilenin aksine Osmanlı döneminde Ezher'deki ilmî gelenek ve düşünce hayatı canlılığını korumuştur. Müessese olarak da Osmanlılar, Ezher'in korunmasına önem vermiştir. 6 C. 980 (M. 1572) tarihli bir evraka nazaran, Câmi'-i Ezher'deki kitaphane üzerine bazı kimselerin ev ihdas ettiği, bunların yıktırılmasının gerekliliği, Mısır Beylerbeyine hitaben yazılmıştır.¹⁸⁶

Kurumda yüzyıllardır yerleşmiş bir eğitim metodu olan ilim halkaları usûlüne dokunulmamış, dönemin en parlak Arap uleması burada ders verme imkânı bulmuştur. Bu dönemde özellikle iki ilim halkası dikkat çekmiştir. Biri Allâme er-Riyâz Abdülgaffâr'ın akdettiği matematik, felsefe bilimleri ve aklî ilimler, diğeri ise Ebu [Yahya] Zekeriyya el-Ensârî'nin akdettiği şer'î/naklî ilimler halkasıdır. el-Ensârî, gün boyu süren derslerine en parlak talebeleri bizzat kendi seçerek kabul etmiştir ki bunlardan birisi de meşhur Abdülvehhab eş-Şa'rânî'dir.¹⁸⁷

Bu dönemin uleması, beldelerinde yahut Kahire'nin mahalle camilerinde ilk eğitimlerini aldıktan sonra Ezher'e gelerek pek çok alanda ilim tahsil etme imkânı bulmuşlardır. Bu ilimlerden en başta gelenleri, fıkıh usûlü ve fûrû'u, hadis, tefsir, kıraat, sarf-nahiv, belâgat, meânî, beyân, mantık, kelâm, tıp, hesâb ve tasavvufur. Aklî ve naklî ilimlerin yan yana yer aldığı bu ilim mahfilinde, bu dönemde okutulan kitaplar ise şu şekilde sıralanabilir: Kıraât ilminde *Şâtıbyye*, sarf ve nahivde *Elfiyetü İbn Mâlik*, hadiste *Cem'u'l-Cevâmi'* ve *Elfiyetü'l-Irâkî*, belâgatta *Telhîsü'l-Miftâh*, akaidde *Taftazânî*, tefsirde *Kadı Beyzavî* vd... Bunun yanı sıra merkezdeki medreselerden farklı olarak tasavvuf ilmine de Ezher'de yer verildiği ve bu bâbda Bekrî ve Vefâî aileleri mensuplarının Ezher'de, Mısır sûfî-ulemasının bâtın ilimleri olarak nitelendirdiği tasavvuf dersleri verdiği dikkat çekmektedir. Şa'rânî'nin okuduğu kitaplar arasında bulunan ve tasavvufî bir eser olan *Kuşeyrî Risâlesi*, Ezher'de tasavvufun bir ders olarak yer almasına önemli bir örnektir. Osmanlı döneminde Ezher'deki dört mezhep üzere verilen eğitim sistemine de dokunulmadığı,

Nüzhetü'l-Zehiyye fî Vülâti Mısır ve'l-Kahire el-Mu'izziyye; Abdülvehhab Şa'rânî, *Letaifü'l-Minen ve'l-Ahlâk fî Beyâni Vücûbu't-Tehaddüs bi-Ni'metillâh ale'l-'İtlâk*.

¹⁸⁶ BOA, A. {DVNSMHM.d...}, 26/625, Hüküm 625. C. 982.

¹⁸⁷ İsmail, *Müctema'u Ulemâi'l-Ezher*, s. 300-301.

el-Haneffî, el-Hanbelî, el-Mâlikî, eş-Şafîî nisbeli ulemadan açık bir şekilde anlaşılmaktadır.¹⁸⁸

Bu dönemde burada ders veren ulemanın en meşhurları şu şekilde sıralanabilir: Ebu Yahya Zekeriyya el-Ensârî, Muhammed b. Ebu'l-Hasan el-Bekrî, oğlu Ebu's-Sürûr Muhammed el-Bekrî, Şehâbeddin er-Remlî, oğlu Şemseddin er-Remlî, Necmeddin el-Gaytî, Abdurrahman el-Üchûrî, Şehade b. İbrahim el-Halebî, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, Muhammed eş-Şirbinî, İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, Salih b. Ahmed el-Bulkînî, Bedreddin Karafî, vd... Abdülcevad Sabir İsmail, bu isimlerden ve daha fazlasından yola çıkarak Ezher'in en büyük ders halkalarına H. 10. asırda şahitlik ettiğini ifade etmektedir.¹⁸⁹

Bu isimlerin eserleri yahut talebelerinin, bölgenin ilim ve düşünce hayatına uzun süre yön verdiği düşünüldüğünde, gerçekten de Ezher'in Osmanlı döneminde ilmî olarak canlılığını ve sürekliliğini koruduğu dikkati çeker. Bununla birlikte bu ilim hayatının, yeni bir ilim merkezi olarak tebarüz eden Osmanlı merkezine tesirinin nisbeten kısıtlı olduğunu¹⁹⁰, belki daha çok Arap beldelerinde müessir olduğu ifade edilebilir. Nev'îzâde Atâyî'nin *Şakaik Zeyli*'ndeki Arap ulemasının merkezde fazla bilinmediğine dair ifadeleri bu görüşü destekler niteliktedir.¹⁹¹

Bu takdirde, Osmanlı'nın Mısır'daki ilk yüzyılında Ezher'in ilmî hayatını parlak bir şekilde sürdürdüğünü fakat önceki dönemlerdeki İslam dünyasının en önde gelen ilim merkezi olma hüviyetini İstanbul'a kaptırdığını, artık Osmanlı devletindeki taşra medreselerinin arasında temâyüz ettiğini söylemek mümkündür. Yine bazı

¹⁸⁸ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 300-305.

¹⁸⁹ **A.e.**, s. 208, 300-305.

¹⁹⁰ Bununla birlikte Mısırlı tarihçi İbn Zümbül'e ait heyet ve coğrafya kitabının III. Murad tarafından tercüme ettirilmesi, benzeri tercüme hareketleri ve buraya gelen paşaların kitap istinsah ettirip merkeze götürmesi ile İstanbul'un da bu kültür ortamından istifade ettiği vâkidir. (Bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "İbn Zümbül", **DİA**, C. 20, İstanbul, TDV, 1999, s. 475; İsmail E. Erünsal, "a.g.m.", s. 32.)

¹⁹¹ Nev'îzâde Atâyî, **Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şakâ'ik**, Haz. Suat Donuk, C. 2, İstanbul, TYEK Yay., 2017, s. 1863-1864. Bu bâbda Atâyî şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Ma'lûm ola ki diyâr-ı 'Arab'un 'ulemâsı hadd ü ihsândan birün ve nümüne-nümâyü'l-hadîs-i zü-şücündür. Lâkin tafsîl-i hâlleri ve mertebe-i kemâlleri ma'lûm-ı câmi'u'l-hurûf olmayup ve mufasssal tercemelerine zafer bulmayup tabakât erenlerinden ba'z-ı hem-'asrlar ol hidmeti itmâm ve tahrîr-i terâvih-i 'ulemâ-yı a'lâm imtekle ol vâdide tahrîk-i kümeit-i aklâm kılınmadı. Bin tarihinden sonra ulema-yı Mısır'dan Bekrî-zadeler ki hanedân-ı kadim-i fazl u kemâldir ve Bedreddin Karafî ve ve Salih Bulkînî...*" Atâyî'nin, Mısır ulemasından bildiği zevât olarak sadece üç ismi zikretmesi dikkat çekicidir.

araştırmacıların iddia ettiğinin aksine Osmanlıların, merkezden bu derece uzak bir kurumla yakından ilgilendiklerini, merkezden ayrı tutmakla birlikte devletin bölgesel ilmiye hiyerarşisine dahil ettiklerini, iyi bir sosyolojik okuma yaparak kurumun eğilimleri ile bölge üzerindeki tesirini fark ettiklerini ve buna göre dengeli ve ince bir siyaset belirlediklerini göstermesi açısından Ezher'in önemli bir örnek olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹²

1.2.4. 17. Yüzyılda Ezher

1.2.4.1. Kurumsal Yapı

Ezher'in bu asırdaki vaziyetini en iyi şekilde anlatan dönem kaynağı *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*'dir. Bu kaynak, Osmanlı'nın Ezher'i nasıl gördüğünü göstermesi bakımından da önemi hâizdir. *Seyahatnâme*'nin Mısır cildinin, camiler kısmında Amr b. As Camii'nden hemen sonra Ezher'in gelmesi, Osmanlıların, burayı cami-medrese karışımı bir yer olarak değerlendirmesi ve Mısır'ın ikinci önemli mabedi olarak görmesi bakımından önemlidir.

Bununla birlikte, medrese ve caminin ayrı birimler olarak teşekkülüne alışkın olan Evliya Çelebi, camii diye gittiği yerin camii-medrese karışımı bir yer olduğunu fark edince ziyadesiyle şaşırmış gibidir: *"Mısır'ın içinde öyle kalabalık bir camii yoktur. Mısır'ın tam ortasında bulunmaktadır ki, gece gündüz bir an secde edecek boş bir yer yoktur. Zira gece gündüz içinde 12 bin talebe mevcuttur. Kovan arısı gibi bir sestir ki insan dehşete kapılır. Hepsi ilim öğrenmekle meşgullerdir. Bir kere bu camide üstad önünde bismillah diyen elbette mahrum kalmamıştır."*¹⁹³ Bu satırların akabinde, cami olarak yola çıkan ama İslam geleneğinin değişim ve dönüşüm

¹⁹² "Ezher'deki eğitim, iyi organize edilmiş ve hiyerarşik yapısı belirlenmiş Osmanlı medreselerinden farklı olarak daha düzensiz ve daha bireysel bir görünüm arz ediyordu." (Winter, **Egyptian Society...**, s. 119.) ifadelerinin, bu bilgiler ışığında gözden geçirilmesi gerekmektedir. 18. yüzyılda Mısır'a giden Fransız seyyah Granger, *"Ezher, Osmanlı sultanına bağlı olarak faaliyet göstermektedir, sadece iç işlerinde serbesttir."* derken, Osmanlı merkez yönetimine bağlı bir müesseseden söz etmektedir. (Bkz. İlham Muhammed Ali Zihni, **Mısır fî Kitâbâtî'r-Rahhâle ve'l-Kanâsî'l-Fransiyyîn fî'l-Karnî's-Sâmin Aşer**, Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992, s. 274.) Bruce Master da, Ezher başta olmak üzere Arap topraklarında faaliyet gösteren medreseleri, hükümetin kontrolünden uzak, imparatorluk ağının dışında olarak tanımlamıştır. Hâlbuki görüldüğü gibi Ezher, hiyerarşik yapılanma açısından merkez ilmiyesine doğrudan bağlanmış olup, sadece merkezdeki medreseler ile arasına set çekilmiş, belki de Arap medreseleri ayrı bir kategori olarak yapılandırılmıştır. (Bkz. Bruce Masters, **a.g.e.**, s. 125.)

¹⁹³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 117.

süreçlerinin tamamını yaşayarak Osmanlı döneminde cami-medrese karışımı bir yapıya bürünen Ezher'in öncelikle "cami" olma keyfiyetine dair bazı mimari özelliklerine değinir. Bu satırlarda, camide dört mezhep için ayrı mihrabların bulunması Çelebi'yi şaşırtmış olmakla birlikte o, bir Osmanlı refleksi göstererek sadece Hanefî mihrâbı hakkında bilgi vermektedir.

Ardından Ezher'in cami-medrese-¹⁹⁴ olma keyfiyetinden yine hayret dolu bir eda ile bahsetmektedir. Çünkü burası, Evliya Çelebi'nin içinden çıktığı Osmanlı kültürü ile beslenen medreselere, İslam geleneğinin sürekliliği açısından bakıldığından nisbeten benzer gibi görünmekte, fakat kendisine hükmeden her yeni devletin kültürüyle yeniden yoğrulması bakımından farklılık arz etmektedir. Bu nedenle Evliya Çelebi, merkezdeki Osmanlı medreseleri ile ortak hususlardan ziyade kuruma dair "farklılıklara" vurgu yapmaktadır. Bunlardan en bariz olanı ise nisbeten homojen bir yapıya sahip olan Osmanlı medreselerine nazaran buranın kozmopolit yapısıdır:

Yan sofaları içinde dershanelere revak derler. Caminin dört tarafında elli revaktır, yani elli diyar kavminin mekânlarıdır. Gerçekten her birinde birer İslâm diyarı uleması doludur. Bir revakın halkı başka bir revak adamının ne dilini ve ne de hâlini ahvâlini bilmez. Herkes kendi işleriyle meşgullerdir. Namaz vakti olunca sanki Dirilme Günü'nden bir gün olup esvaplarını ve kitaplarını kaldırıp abdest yenileyip namazı kılıp yine ilimle meşgul olurlar. (...) Cami içi Mısır uleması ile doludur. 170 yerde müderrisler ders verirler.¹⁹⁵

Çelebi, oldukça dikkatini çektiği anlaşılan revak sistemi ve bu sistemin işleyişi hakkında döneme dair kıymetli bilgiler verir:

Sonra Rumî revakı başka bir köşededir. Tüm Anadolu kavmi orada sâkinlerdir ve gayet temizdir. Bütün revak halkı bu Rumî revakına mâyillerdir. Ve evkafları sağlamdır. Irak revakı ve Mağribî revakı, pislerdir. Ve Endülüî revakı, Funcî revakı, Kürt revakı, Tatar revakı, Dağıstan revakı ve Acem revakı. Kısacası 50 çeşit kavim revaklarda talebe vardır. Bütün acayip ve garip ilimler her gün okunmaktadır. (...) İçlerinde dört mezhepten hâkimleri¹⁹⁶ vardır. Rûmilere Rum revakında Mustafa Efendi hâkimdir. (...) Cami içinde 2000 dolap vardır. Her birinin yüksekliği ikişer adam boyu altışar yedişer kat dolaplardır. Bu hesap üzere toplam 9 bin dolaptır ve

¹⁹⁴ Bazı araştırma eserlerinde de Ezher'in statüsü tam olarak tespit edilemeyip "college-mosque" veya "medrese" gibi tabirler Ezher'e karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır. (Bkz. J. Heyworth Dunne, **An Introduction to the History of Education in Modern Egypt**, London, Luzac & Co., t.y., s. 2, 15.)

¹⁹⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 117-118.

¹⁹⁶ Evliya Çelebi, revak şeyhlerini kastediyor, olmalıdır. Her milletin kendi milletinden ve mezhebinden olan şeyhler, revakın müdürü konumunda olması hasebiyle Çelebi, bu şekilde anlamış görünüyor.

kitap doludur¹⁹⁷. Talebelerin ihtiyaçları, yiyecek ve içecekleri durur. (...) Sabah akşam mutfağından bütün fakirlere¹⁹⁸ birer çanak pirinç ve mercimek çorbasıyla birer ekmek verilir. Her Cuma gecesi de pilav zerde ve yahni verirler. Cami içi gece gündüz insan sesinden yıldırım gibi gürler. (...) Revaklardan başka camie bitişik kat kat odalar vardır ki insan o odalara girse kaybolur. (...) Cami içi ve dışında on iki bin kandil vardır. Her gece yanıp talebeler muma muhtaç değıllerdir. Mısır halkının bu Cami-i Ezherliye inançları sebebiyle çok sadaka, adak ve zekât verirler. Başka diyarlardan da surre ve atiye gönderirler. Büyük vakıftır, övgüsünde dil kısadır.¹⁹⁹

Evliya elebi'nin verdiğı malumatın, araştırma eserlerinin verdiğı bilgilerle büyük oranda örtüşmesi, onun kurumu iyi teşhis ettiğinin bir göstergesidir.²⁰⁰ Dolayısı ile 17. yüzyıl Ezher'ine dair izdiğı resim canlı bir ilim ortamını ve artık oturmuş bir kurumsal yapıyı tasvir etmesi açısından oldukça kıymetlidir.

Tarihçi Cebertî, H. 1108 (M. 1696-97) tarihinde, dedesi İbrahim'in, Ezher'de eğıtimini tamamladığını ve Salahiye Mahkemesi kadısı Musa Efendi'nin onun için Rm kğıda bir icazet düzenleyip imzaladığını ifade etmektedir. Bu da, kurumun devlet tarafından bu dönemde de tanınırlığını göstermesi açısından önemlidir.²⁰¹

Evliya elebi'nin ve musırlarının verdiğı bilgilerden anlaşıldığını göre Osmanlılar, tevarüs ettikleri tecrübeler ışığında ve gelişen ihtiyaçlar doğırtusunda bu ilmî muhiti, ruhunu bozmadan yeniden şekillendirmeyi bilmişlerdir. Kurumun sürekliğini sağılama gayretleri ise gözden kaçmamaktır. H. Evâsıt-ı şaban 1102 (M. Mayıs 1691) tarihli bir evrakta, bu srekliğı temin etme çabasının izlerini okumak mümkündür. Söz konusu belgeye nazaran Ezher'in vakıflarının hilâf-ı şer'-i şerîf ve

¹⁹⁷ Ezher'in bu dönemdeki dolap sistemi için bkz. Irfana Hashmi, "The Development of a Locker System at al-Azhar", **Islamic Law and Society**, (25), Leiden 2018, s. 11-36.

¹⁹⁸ Fakirlerden kastı, mcavirler, yani Kahire dışından gelip revaklarda kalan talebelerdir.

¹⁹⁹ Evliya elebi, **a.g.e.**, s. 117-118.

²⁰⁰ Literatür eserlerde yer verilen Türk talebenin kaldığı revakın temizliğı ve vakıflarının, pek çoğundan fazla olması Evliya elebi'nin de dikkatini çekmiştir. Hatta Türk revakı şeyhinin en çok dikkat husus olarak, revakın temizliğı ve nizamı zikredilmektedir. Yine Abdülaziz eş-şinnâvî'nin 19. yüzyıl kaynağı olan Ali Paşa Mübarek'e dayanarak Türk revakının temizliğı, zenginliğı ve bütün revaklardan daha fazla kitaba sahip olma keyfiyetlerinin, Evliya elebi tarafından da aynen zikredilmesi bunu gösterir. (eş-şinnâvî, **a.g.e.**, s. 262-263.) Bununla birlikte Evliya elebi'nin verdiğı revak, talebe, müderris sayıları ihtiyatla karşılanmalıdır. Zira Ezher'deki revak sayısı 19. yüzyılda bile 38'i geçmemiştir. Öğrenci ve hoca sayısı hakkında çeşitli görüşler mevcut olmakla birlikte bu döneme dair kesin rakamlara ulaşılamamıştır. (Bu konudaki görüşler için bkz. Hashmi, "a.g.t.", s. 54, 56; Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, "The Ulama of Cairo...", s. 150-151; Winter, **Egyptian Society...**, s. 119.) Bununla birlikte 12.000 rakamının, hem Ezher'in içinde kalanlar hem de dışında kalıp sadece Ezher'de eğıtim gören öğrencilerin toplam sayısı olması, muhtemeldir. Zira 18. yüzyıla ait bir kaynakta Ezher'in 14.000 kişiye ciraye verecek ml kapasiteye sahip olduğı zikredilmektedir. (Bkz. Ali Zihni, **a.g.e.**, s. 329.) Yine de verdiğı sayıların okluğı işaret ettiğini ve burasının rağbet gören bir ilim merkezi olduğunu düşünmek daha doğıru olur.

mugayir-i şart-ı vâkıf zayi edildiği, bunun yeniden kuruma yönlendirilmesi gerektiğine vurgu yapılarak bu sürekliliğin sağlanması istenmiştir.²⁰²

Kurumun devamlılığı önemsendiği kadar burada görev yapan ulemanın desteklenerek ilmî hayatın devamı da Osmanlılar için mühim bir mevzu olagelmıştır. H. Evâil-i C. 1104 (M. Şubat 1693) tarihli bir evrakta, Ezher'e tayin edilen üç gemi dolusu tahılın başkalarının eline geçtiğini Câmî'ül-Ezher'in müderrisîn ve talebesinin Dîvân-ı Hümâyûn'a arz ettikleri ve derhâl bunun önüne geçilmesi gerektiği bildirilmiştir.²⁰³

1605-1607 arasında görev yapan Mısır valilerinden Hasan Paşa'nın, Ezher'in zeminini ve çatısını yenilettiği, Hanefî mihrabını tamir ettirdiği ve çeşitli revaklarda birtakım düzenlemeler yaptığı H. 1015 (M. 1606) tarihli bir Osmanlı evrakına yansımıştır.²⁰⁴ Söz konusu Hasan Paşa'nın kurumun içine kitap konulmak üzere dolaplar yaptırdığı, Yemenliler için bir revak açtığı zikredilmektedir.²⁰⁵ Kurum, kimi zaman Mısır kadısının çeşitli uygulamaları²⁰⁶ ile kimi zaman da Han Halilî'deki Türk tüccarlar eliyle desteklenmiştir.²⁰⁷ Evliya Çelebi, Anadolu ulemasından olup azledilince İskenderiye'ye gelen Mevlana Haydar Efendi'nin 1000 adet kitabını Ezher'e vasiyet ettiğini bildirmektedir.²⁰⁸ Bunlar dışında yerel halk da bağışlarını büyük oranda kuruma yönlendirmişler, çevre memleketlerden hibeler yapılmış ve kurum içindeki hocalar da kitaplarını buraya bırakmışlardır.²⁰⁹ İsmail'in, Mısır sicillerinde yaptığı araştırmaya göre Ezher, bu dönemde en fazla evkafa sahip müessesedir. Bu vakıflar kimi zaman sultanlar yahut paşalar tarafından vakfedilmiş

²⁰¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, s. 126-127.

²⁰² BOA, A.{DVNSMHM.d..., 101/188, Hüküm 188. Evâsıt-ı Ş. 1102.

²⁰³ BOA, A.{DVNSMHM.d..., 104/667, Hüküm 667. Evâil-i C. 1104.

²⁰⁴ BOA, TS.MA.d, 1966. Z. 1015.

²⁰⁵ Özen Tok, "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaleti", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, Kayseri 2002, s. 163.

²⁰⁶ Hashmi, kimi zaman kadının, yükümlülüğünü yerine getirmeyen kişilere, yaptırım olarak Ezher'e bağış yapılmasını uygun gördüğünü ve "*Mesâlihu Câmî'ül-Ezher*" diye ifade edilen bu uygulama ile Ezher'e bir gelir kalemi açıldığını ifade ediyor. Yine Muhibbî'nin ifade ettiğine göre Mısır kadısı Yahya b. Zekeriyya, bir mülke el koyup onu Ezher'e vakfettiştir. (Hashmi, "a.g.t.", s. 190-192.)

²⁰⁷ "A.g.t.", s. 155-158, 190-192.

²⁰⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 410.

²⁰⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 118; Hashmi, "a.g.t.", s. 92. Hashmi, Osmanlılar tarafından da tanınan meşhûr Ezherli âlim İbrahim el-Lakanî'nin kütüphanesini Mağribliler revakına bıraktığını ifade etmektedir.

olabileceği gibi tüccar, ulema yahut orta sınıf bir başkasına da ait olabiliyordu.²¹⁰ Bu gelirlerden, ulema ve mücavirîn kendilerine tahsis edilen tayinat, tahsisat ve vezâifleri düzenli olarak almaya devam etmişlerdir.²¹¹

Bu çabalar neticesiz kalmamış, gerçekten de canlı bir eğitim kurumu ve ilmî muhitin devamı sağlanmıştır. Evliya Çelebi'nin şu satırlarından bunu anlamak mümkündür:

[Mısır'ın] 20 bin fetva sahibi uleması vardır. Âlim ve fazılları garip ilimlere çeşitli fenlere sahiptir. Hekimleri çoktur, tabiatları gayet zekilerdir. (...) Ve toplam 174 bin ulema, kadı ve dersiâmları vardır. Hadis ve tefsir ilmi bu Mısır'a mahsustur. 10 binden fazla imam ve hatibi, 10 bin şeyhi vardır. Hemen Camii-i Ezher revakları içinde mevcut 12 bin eli kitaplı ve beli misvaklı ulemâsı mevcuttur.²¹²

Bu satırların akabinde Mısır'da okunan ilimleri sıralayan Evliya Çelebi başta hadis, tefsir, fıkıh olmak üzere tıptan kıraate, kelâmdan lügat ilmine, ledün ilminden usturlab ilmine kadar pek çok alanda ilim öğretildiğini ifade etmektedir. Yine sırf Ezher'in dört tarafına bitişik 7 medrese, dâru'l-hadîs, dâru'l-kurrâ bulunup çevresinde 40 dâru'l-hadis olduğunu ve burasının hadis ilminde pek çok yere takaddüm ettiğine, Ezher'in bir de hastahanesi olduğuna uzunca yer vermektedir.²¹³

Mısır ve Ezher'deki ilmî hayatın, kimi yönlerden –özellikle de hadis, tefsir ve kıraat alanında- merkeze tefevvuk ettiğini vurgulayan seyyah, buranın meşhur âlimlerinin biyografilerini vermeden geçmemiştir. Mesela dönemin Ezher şeyhi olan el-Haraşî'nin ilmî seviyesine vurgu yapmaktadır. Çelebi, onun, *Müslim*, *Buharî*, *Kamus-ı Ahterî*, *Sihah-ı Cevherî* ve *Füsûs-ı Muhyiddîn Arabî*'nin hepsini ezbere bildiğini, ayrıca şeyhü'l-kurrâ olup *Seb'a*, *Aşere*, *Takrîb* okuttuğunu ifade etmektedir.²¹⁴ Ezher müderrislerinden Şeyh Ali Şümürîsî'den, kendisinin de

²¹⁰ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 263.

²¹¹ Hashmi, "a.g.t.", s. 190.

²¹² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 88.

²¹³ **A.e.**, s. 88-89, 118, 140, 158. İsmail, 17. yüzyılda Ezher'de ders veren aklî ve naklî ilimlerde zirveye ulaşmış pek çok âlimden söz etmektedir. Bunların Ezher'de başta tefsir, hadis, kıraat, kelâm olmak üzere tıp, hendese, hesap, musiki, mîkat, tasavvuf vb. ilimleri okuttuklarını hem dönemin mahkeme kayıtlarından hem de biyografik eserlerden derleyerek göstermiştir. Ayrıca Ezher'in Dâru's-Şifâsı'nda 1626'da İbnü's-Sâyîğ el-Hanefî'nin Şeyhü'l-Etibbâ olarak görev yaptığını zikretmektedir. (Bkz. İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 306-312, 513.)

²¹⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 314. Evliya Çelebi bu dönemde Ezher şeyhi olan Muhammed b. Abdullah el-Haraşî'nin ilminden övgüyle söz ederken sadece "şeyhü'l-kurrâ" olduğunu ifade edip "şeyhü'l-Ezher" olduğundan bahsetmemesi, merkezde Ezher şeyhliğinin, pek fazla bilinmediğini

Kûhistanî okuduğunu ifade etmektedir.²¹⁵ Ezher'deki ilmî ortam, sadece Evliya Çelebi'nin değil, dönemin Arap seyyahları Şamlı Abdülganî en-Nablusî ve Mağribli el-Ayyaşî'nin de dikkatini çekmiş ve eserlerinde buna dair ayrıntılara yer vermişlerdir.²¹⁶

Ezher'in ilmî seviyesinin yüksekliği dönemin padişahı IV. Mehmed tarafından da duyulmuş olmalı ki önde gelen müderrislerinden Şeyh Yahya Mağribî, İstanbul'a davet edilmiş, sultanın huzurunda Vânî Efendi ile ilmî tartışmalar yaptırılmıştır. Bu tartışmalardan tefsir ve hadis ilminde Mağribî, Vânî Efendi'yi yenmiştir. Sultan tarafından Mağribî'ye yevmiye 100 akçe ihsân olunup tekrar vazifesine gönderilmiştir.²¹⁷

Kâtip Çelebi de, merkezdeki hadis eğitiminin zayıf olması hasebiyle meşhur Ezherli âlim İbrahim el-Lakanî'nin talebelerinden Vaiz Veli Efendi'den hadis usûlü okumayı tercih etmiş, buradaki birikimden istifade etmeye çalışarak merkez ulemasına tefevvuk etmiştir.²¹⁸ Hatta *Fezleke*'de Şeyh İbrahim el-Lakanî'nin talebesinden ders aldığını zikretmiş ve bu vesile ile el-Lakanî'yi bi'l-vâsıta hocası addettiğini ifade etmiştir.²¹⁹ Merkezdeki tasavvuf erbabından olup makam kaygısı olmayanların Ezher'de ders aldıkları vâki olup Niyazi Mısırî bunlardan biridir.²²⁰

göstermektedir. O, revak şeyhlerinden de, revakların hâkimleri yahut dersiâm olarak bahsetmektedir. (Bkz. Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 118, 313-314.)

²¹⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 140-141, 312-315.

²¹⁶ Abdülganî en-Nablusî, **el-Hakîka ve'l-Mecâz fî Rihleti Bilâdi's-Şâm ve Mısır ve'l-Hicâz**, Dimaşk, Dâru'l-Ma'rife, 1998, s. 134-135; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 18; İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 231.

²¹⁷ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 313.

²¹⁸ Kadri Ayaz, "Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Uleması ile Münâsebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansıması (İcazet ve Kütüphâne)", **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a: Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası - Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, s. 309.

²¹⁹ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi: Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C. VIII, Sayı 11-12, İstanbul, Eylül 1955, s.139.

²²⁰ Halil Çelen, **Niyazi Mısırî'nin Hatıraları**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006, s. 16. Halil Çelen, Niyazi Mısırî'nin 3-4 yıl Kahire'de kalarak Ezher'e devam ettiğini ve burada Arapça'sını geliştirdiğini, ifade etmektedir. Mustafa Aşkar, Niyazi Mısırî'nin Mısır'da Şeyhuniyye Külliyesi Kadiri Tekkesi'nde kalıp Ezher'de üç yıl eğitim gördüğünü, buradan ayrılmak istemediğini fakat şeyhinin işareti ile Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldığını ifade etmektedir. (Bkz. Mustafa Aşkar, "Tarikat-Devlet İlişkisi, Kadızâdeli ve Meşâyih Tartışmaları Açısından Niyazî-i Mısırî", **Tasavvuf – İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, C. 1, Sayı 1, Ankara 1999, s. 57.)

Ezher, önceki yüzyılın aksine bu yüzyılda merkez ve çevresinde ağırlığını hissettirmeye başlamış olmalı ki, Osmanlı medreselerinde eğitimin bozulmaya başlaması ile medreselerde yetişenler Mısır ve Şam'daki medreselere gitmeye başlamış, hatta bazıları geri dönmemiştir.²²¹ Arap beldelerinden gelen talebeler için ise bu dönemde Ezher en yüksek kademeli eğitimi kurumu hüviyetinde olup burayı bitirmeyen yüksek seviyede bir âlim kabul edilmemektedir. Bundan dolayı Osmanlı dönemi Arap beldelerinden pek çok talebe, memleketlerinde alabilecekleri en üst düzey eğitimi aldıktan sonra Ezher'e gelmişlerdir.²²²

1.2.4.2. İstihdam İmkânları ve Merkez ile İlişkiler

İlmî seviyenin yüksekliğine rağmen genelde Arap ulema, özelde ise Ezher ulemasının merkezde istihdamı –önceki yüzyıla nazaran bir miktar aşılsa da- hâlâ sorun teşkil etmektedir.²²³ Ezher'i bitirdikten sonra İstanbul'daki ilmiye hiyerarşisine dahil olabilen pek az isim dikkat çekmektedir. Bu isimlerin kariyer çizgisinde iki husus öne çıkmaktadır: 1. Hanefî mezhebine geçmek yahut Hanefî fıkına katkıda bulunmak.²²⁴ 2. Devlet adamlarından birinin himayesini görmek, İstanbul'a giderek onun maiyyetine girebilmek. Bunun en bariz örneği Rumeli Kazaskerliği'ne kadar yükselen Şehabeddin Hafacî'dir (ö. 1659). Hafacî, Ezherli meşhûr âlimlerden olup IV. Murad döneminde İstanbul'a giderek Şafîî mezhebinden Hanefîliğe geçmiş ve buradaki bazı önde gelen hocalardan ders almıştır. Dinî ve edebî ilimlerin yanı sıra geometri ve cebirde de ilerlemiştir. İstanbul'da ilmî seviyesini kabul ettirerek Rumeli

²²¹ Ali İhsan Yurd, **Kutbuddin Mustafa Kemalüddin El'Bekrî-Sıddikî: Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Ahmed Said Matbaası, 1967, s. 23. Evliya Çelebi, 17. yüzyılda Mısır'a yerleşen, merkez ulemasından olup kadıasker payesini hâiz pek çok kişiyi de zikretmektedir. (Bkz. Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 315.)

²²² İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 298. Şeyhî'nin Şakayık Zeyli'nde konu edilen ve merkezdeki ilmiye mansıplarına erişebilen iki Ezherli âlimden biri Bağdatlı olup memleketinde bir miktar ilim tahsil etmiş, sonra Şam'a geçmiş en son Ezher'de ilmî seyr ü sülûkunu tamamlamıştır. (Bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, **Vekâyi'u'l-Fuzalâ: Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli**, C. 2, İstanbul, TYEK Yay., 2018, s. 1233-1234.) Merkez ilmiyesine erişebilen Şârih-i Mültekâ Halebli Seyyid Mehmed Efendi'nin de eğitimini Ezher'de hitâma erdirdiği anlaşıyor. (Bkz. Uşşâkizâde İbrâhîm Hasîb Efendi, **Zeyl-i Şakâ'ik: Uşşâkizâde'nin Şakâ'ik Zeyli**, İstanbul, TYEK Yay., 2017, s. 977-978.)

²²³ Yukarıda söz ettiğimiz Vâni Efendi'yi ilmî münazarada mağlup eden Yahya el-Mağribî'nin sadece maaşının artırılması buna mukabil tekrar Mısır'a gönderilmesi bu konuda bâriz bir örnektir. Kâtip Çelebi'nin ders aldığı Ezherli âlim İbrahim el-Lakanî'den ders alan Veli Efendi'nin, yüksek ilmî seviyesine rağmen sadece "vaiz" olarak kalması da buna delildir.

²²⁴ Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde Mısır'da uyguladığı mezhep siyaseti ve burada yetişen âlimlerin çeşitli makamlara atanmak için mezhep değiştirmeleri konusunda bkz. James E. Baldwin,

Kazaskerliği'ne kadar yükselmiştir. Daha sonra Mısır kadılığına atanmışsa da, İstanbul'da kendisi hakkında yapılan dedikodular artmış ve merkeze çağırılmıştır. Şeyhülislam Zekeriyya-zade Yahya Efendi'yi ve devletin ilmî-idarî alanlardaki irtifa kaybını tenkid etmesi bahane edilerek azledilmiş ve Mısır'a geri gönderilmiştir. Kahire'de kendisine tekaüd kabilinden bir maaş bağlanmıştır.²²⁵

Hamî-mahmî ilişkisi içerisinde bazı Ezherli âlimlerin, Köprülülerin himâyesi ile İstanbul'a geldikleri vâkidir. Köprülü ailesinden özellikle de Fazıl Ahmed Paşa'nın (ö. 1676) Arap ulemayı himâye ederek merkez ilmiyesi rağmına İstanbul'a getirmesi ve onlarla Mısır, Şam ve Hicaz'daki İslâm düşünce geleneğini merkeze aktarma gayretleri dikkat çekmektedir.²²⁶ Mesela Abdülkadir el-Bağdadî (ö. 1682) Ezher'de eğitimini tamamladıktan sonra H. 1084 Safer'inde (M. 1673) Mısır valiliğinden mazul İbrahim Paşa mürâfakatıyla Âsitâne'ye gitmiş, sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın hânesine intisâb etmiştir.²²⁷ Şeyhî'nin *Şakayık Zeyli*'nde zikrettiği Şeyhu'l-Kurrâ Ali Mansûrî de (ö. H. 1134), Ezher'de eğitimini bitirdikten sonra H. 1088'de (M. 1677) İstanbul'a gelmiş ve Rüstem Paşa Camii etrafında bir eve yerleşmiştir. Şöhreti, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın kardeşi Mustafa Paşa'nın kulağına gidince onun meclisine dâhil olmuştur. Mustafa Paşa ile üst düzey bir münasebet tesis etmesinin neticesinde çeşitli ilmiye makamlarına tayin edilmiştir.²²⁸ Ezherli âlimler merkezde yoğun bir istihdam imkânı bulamasa da Hasan b. Ammar

Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2017, s. 78-88.

²²⁵ İsmail, **Müctema'ı Ulemâi'l-Ezher**, s. 469; Muhammed Sabri ed-Dali, "en-Nakd ve'r-Rafz 'Inde Ulemâ-i Mısır fi'l-Karni's-Sâbi' Aşer Şehâbeddîn el-Hafâcî Numûzecen", **Fukahâ ve Fukarâ: İtticâhât Fikriyye ve Siyâsiyye fî Mısri'l-Osmâniyye**, Kahire, Dârul-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010, s. 102-106; Ali Şakir Ergin, "Hafâcî, Şehâbeddin", **DİA**, C. 15, İstanbul, TDV, 1997, s. 72-73. Ezher uleması ile merkez uleması arasındaki rekabetin devam ettiği, Medineli muâsır âlim İbrahim el-Hıyarî'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır. 1669'da İstanbul'a seyahat eden ve yolculuğu sırasında İstanbul'da Süleymaniye Medresesi'ni, Kahire'de ise Ezher'i ziyaret eden el-Hıyarî, *Tuhfetü'l-Üdebâ* adını verdiği günlüğünde, bu ikisini mukayese etmiştir. Nihayetinde iki kurumdaki âlimlerin, ilimde birbirine denk olduğu, fakat Osmanlıların bilgeliğinin, cennetin ve Peygamber'in dilini konuşan [Arap] âlimlerin belagatiyle yarışamayacağı, sonucuna varmıştır. (Bkz. Bruce Masters, **a.g.e.**, s. 117, 125.) Muhtemelen Hafâcî de bu rekabetin bir sonucu olarak Mısır'a gönderilmiştir.

²²⁶ Kadri Ayaz, "a.g.m.", s. 311-315. Arap ulemaya özel bir ilgi gösteren Köprülü ailesinden Süleyman Fazıl, Ezher'in önde gelen âlimlerinden Şebemellîsî'den icazet almıştır. (Bkz. Ayaz, "a.g.m.", s. 318-319.)

²²⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, **a.g.e.**, C. 2, s. 1233-1234.

²²⁸ **A.e.**, C. 4, s. 3280-3281; Ayaz, "a.g.m.", s. 320-321. Bunlar dışında nadiren Mültekâ şârihi Halepli Seyyid Mehmed Efendi gibi merkez ilmiyesinin rağbet ettiği bir esere şerh yazarak dikkat çekenler de

eş-Şürünbülâlî gibi isimler, Osmanlı medreselerinde uzun yıllar okutulan *Nûru'l-Îzâh* gibi eserler yazarak merkez ilmiyesine katkıda bulunmuşlardır.²²⁹ Osmanlı merkezi de onun emeğini, ailesinden gelen diğer âlim şahsiyetlere Mısır'da kadro vererek ödüllendirmiştir.²³⁰

Merkezde istihdamın az olmasına rağmen 17. yüzyıl itibari ile Arap ulemanın, Arap beldelerinde istihdamı oldukça artış göstermiştir. Ezherli âlimler de bu bâbda çeşitli makamları ihrâz edebilmişlerdir. Özellikle taşra müftülükleri, bazı küçük dereceli kadılıklar ve nâiblikler gibi görevlerde onları görmek mümkündür. Merkezden gönderilen Mısır kadısının alt kademesinde çalışan nâibler ve Osmanlı döneminde Arap beldelerinde zaman içinde nâiblerden daha önemli hâle gelen dört mezhep müftüleri, genellikle Ezherli âlimler arasından seçilmeye özen gösterilmiştir. Sadece Mısır'da değil diğer Arap beldelerinde de tadrîs, kazâ, iftâ, vakıf nezâreti ve kitâbeti gibi görevlere Ezherli âlimlerin atandıkları dikkat çekmektedir.²³¹ Winter, Ezher'in çevresindeki medreselerdeki pozisyonların, Ezher şeyhinin elinde bulunduğunu ifade etmektedir.²³² Bu yönüyle belki İstanbul ve çevresindeki yüksek kademeli, devlet kadrolarında iş imkânı sağlayan medreselere benzetilebilir.²³³ Bunun yanı sıra Daru's-Şifâ'da müderrislik, Circe Dîvânı riyâseti, kadı kâtipliği, kendi evinde ilim halkası tertip edip orada ders vermek gibi pek çok alanda faaliyet göstermeleri de mümkün olmuştur.²³⁴

mevcuttur. Fakat burada da şerh yazılan eserin, Hanefî fihhına dair olması dikkat çekmektedir. (Bkz. Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi, **a.g.e.**, s. 977-978.)

²²⁹ Hüseyin Okur, "Hanefî Mezhebinde "Tercih" Kavramı ve Şürünbülâlî'nin Bazı Tercihleri", **Kocaeli İlahiyat Dergisi**, C. 1, Sayı 1, Mayıs 2017, s. 50-51.

²³⁰ BOA, İE.EV., 48/5348. Selh-i Ca. 1117; BOA, İE.EV., 42/4767. 29 Za. 1117.

²³¹ Dodge, **a.g.e.**, s. 80-81; Winter, **Egyptian Society...**, s. 112-113; Abouseif, **a.g.e.**, s. 86-88; Ezherli âlimlerin bu dönemde icra ettikleri vazifeler hakkında detaylı bir eser olarak İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 259, 268, 293, 371-390, 393-396, 468-474, 512-513, 516, 530-540.

²³² Winter, **Egyptian Society...**, s. 119.

²³³ Alan Mikhail'in ifade ettiği Osmanlı döneminde Mısır'ın hem taşra (İstanbul'a nazaran) hem merkez (bölge açısından) olma keyfiyeti bu minvalde daha iyi anlaşılıyor. Zira Ezher, İstanbul medreselerine göre taşra medresesi hüviyetine bürünse de bölge için merkez medresesi konumundadır. (Bkz. Alan Mikhail, **Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History**, Cambridge, Cambridge University, 2011, s. 25.)

²³⁴ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 512-513, 516, 590-592.

Mesela Ezherli meşhur âlimlerden ders almış Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, Kahire'deki Süleymaniye ve Hüseyniye medreselerinde ders vermiştir.²³⁵ Tarihçi Cebertî'nin dedelerinden olan (babasının dedesi) eş-Şeyh Hasan b. Ali el-Cebertî, Ezher'in bu dönemki meşhur âlimleri olan el-Bâbilî, Üchûrî, eş-Şürünbülâlî, eş-Şevberî vb. pek çoklarından ders aldıktan sonra iftâ ve tadrîs vazifelerini icrâ etmeye başlamıştır.²³⁶ Ezherli meşhûr âlim Şehâbeddin eş-Şevberî, 1643'de Haremeyn Evkafı idaresini üstlenirken, 1625'de Şemseddîn Muhammed el-Vefâî ile Ebu's-Sürûr eş-Şa'râvî, Dîvân-ı Muhâsebâtü'l-Kübrâ'da kitâbet görevlerini deruhde etmişlerdir.²³⁷ Bu dönemde artık Ezher, bölgedeki çeşitli vazifelere insan kaynağı teşkil eden bir enstitü hüviyetindedir. Yatay ve dikey anlamda sosyal mobiliteye izin vermesi yani köylülükten şehirliliğe, çiftçilikten memuriyete geçiş yapabilme ve pek çok mezununa iş imkânı sunması hasebi ile Kahire ve Mısır dışından pek çok talebe için câzip bir mekân hâline gelmiştir.

Bu dönemde Ezher, İslâm dünyasına asırlar boyunca katkı verecek eserler yazan pek çok âlim yetiştirmiştir. Bunlardan en önde gelenleri, el-Münavî²³⁸ (ö. 1622), İbrahim el-Lekânî²³⁹ (ö. 1632), Üchûrî²⁴⁰ (ö. 1656), eş-Şürünbülâlî²⁴¹ (ö. 1659), el-Hafacî²⁴² (ö. 1659), el-Kalyûbî²⁴³ (ö. 1659), Sultan el-Mezzâhî²⁴⁴ (ö. 1664), İbn Ebü's-Sürûr Bekrî²⁴⁵ (ö. 1676), eş-Şebremellisî²⁴⁶ (ö. 1676), el-Haraşî²⁴⁷ (ö. 1690), ez-Zürkanî²⁴⁸ (ö. 1688), er-Remlî²⁴⁹dir (ö. 1671). Bu âlimlerin eserleri

²³⁵ Mustafa Sinanoğlu, "Hamevî, Ahmed b. Muhammed", **DİA**, C. 15, İstanbul, TDV, 1997, s. 456-457.

²³⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 126-127.

²³⁷ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 512-513.

²³⁸ M. Yaşar Kandemir, "Münâvî, Muhammed Abdurrauf", **DİA**, C. 31, İstanbul, TDV, 2006, s. 572-575.

²³⁹ Metin Yurdagür, "Lekanî, İbrahim b. İbrahim", **DİA**, C. 27, Ankara, TDV, 2003, s. 130-131; Şemseddin Sami, **Kamûsu'l-A'lâm**, C. 1, İstanbul, Mihran Matbaası, 1306, s. 581.

²⁴⁰ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Üchûrî", **DİA**, C. 42, İstanbul, TDV, 2012, s. 274-276.

²⁴¹ Şevket Topal, "Şürünbülâlî", **DİA**, C. 39, İstanbul, TDV, 2010, s. 274-276.

²⁴² Ergin, "a.g.m.", 72-73.

²⁴³ Cengiz Kallek, "Kalyûbî", **DİA**, C. 24, İstanbul, TDV, 2001, s. 270-271.

²⁴⁴ Hakkındaki dökümantasyon dosyası için bkz. (Çevrimiçi) <http://isamveri.org/pdfdkm/13/DKM131299.pdf>, 31.07.2019.

²⁴⁵ Cevat İzgi, "Bekrî, İbn Ebü's-Sürûr", **DİA**, C. 5, İstanbul, TDV, 1992, s. 367-369.

²⁴⁶ Abdullah Kahraman, "Şebremellisî", **DİA**, C. 38, İstanbul, TDV, 2010, s. 395-396.

²⁴⁷ Cengiz Kallek, "Haraşî, Muhammed b. Abdullah", **DİA**, C. 16, İstanbul, TDV, 1997, s. 110.

²⁴⁸ Tuncay Başoğlu, "Zürkanî, Abdülbâkî b. Yusuf", **DİA**, C. 44, İstanbul, TDV, 2013, s. 578-579.

²⁴⁹ Ali Pekcan, "Remlî, Hayreddin b. Ahmed", **DİA**, C. 34, İstanbul, TDV, 2007, s. 563-564. Hayreddin Remlî, hem Şafîlik'ten Hanefîlik'e geçmiş, hem Hanefî fıkının meselelerine dair bir eser

incelendiğinde fıkhîtan hadise, tıptan mantığa, İslâm tarihinden Osmanlı tarihine, lisandan matematiğe, kelâmdan edebiyata uzanan alanlarda çok çeşitli eser, şerh, hâşiye ve talikat yazdıkları ve daha sonra bu eserlerinin Ezher'de ya da başka medreselerde okutulup üzerlerine şerh-hâşiye yazıldığı dikkat çekmektedir. Söz konusu eserlerin büyük bir kısmı, Süleymaniye Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde ya da diğer yazma eserler kütüphanelerinde mevcuttur.²⁵⁰ Hatta bazılarının fetvaları merkeze de kaynaklık etmiştir.²⁵¹ Buna rağmen Ezher'in bu dönemde ilmî anlamda parlak bir durumda olmadığı iddiası ya milliyetçi-modernist²⁵² bakış açılarından, yahut da bu âlimlerin merkezde istihdam edilmemesi²⁵³ sebebiyle merkezdeki ulemâ tabakatı müellifleri tarafından görülmemesinden kaynaklanmaktadır²⁵⁴. Onların yerel düzeyde istihdamı, merkez kaynaklarını odağına alan tarih yazımına da tesir etmiş görünmektedir.

Bu dönemde Ezher'de Bekrî ve Vefâî ailelerinin²⁵⁵ gölgesinde hayatiyetini sürdüren sûfî çevrelerin tesiri devam etmiştir.²⁵⁶ 17. yüzyılın ilk yarısında Bekrî

yazmış hem de Köprülüler ile münasebette bulunarak Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'ya ve Kardeşi Mustafa Paşa'ya icazet vermiştir. (Bkz. Ayaz, "a.g.m.", s. 314-315.)

²⁵⁰ Örnek olarak bkz. İbrahim b. İbrahim el-Lakanî, **Hidâyetü'l-Mürîd li-Cevhereti't-Tevhîd**, Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, 297.413 (Demirbaş No. 000311); Uchûrî, **Şerhu'l-Elfiyyeti'l-İrakiyye**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 297.9 (Demirbaş No. 002305); Abdurrauf b. Tacû'l-Ârifin el-Münâvî, **Feydu'l-Kadîr bi-Şerhi'l-Camii's-Sağîr**, BYZ. Devlet, Beyazîd Ktp., 297.3 (Demirbaş No. 000978); Hasan b. Ammar eş-Şürûnbulâlî, **İs'âdü Âl-i Osmân el-Mükerrrem bi-Binâi Beytullahi'l-Muharrem**, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 297.9 (Demirbaş No. 001184) vd.

²⁵¹ Özgün Deniz Yoldaşlar, "Guy Burak – The Second Formation of Islamic Law: The Hanafî School in the Early Modern Ottoman Empire", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 2015/1, s. 157.

²⁵² Bu bakış açısı ile Ezher üzerine eser yazan M. Abdülmün'im Hafacî ve M. Abdullah İnan, Ezher'in Osmanlı asırlarında ilmî anlamda tam bir çöküş yaşadığını iddia etmekte ve şerh-hâşiye yazımından öte ilmî bir üretim söz konusu olmadığını savunmaktadırlar. Hâlbuki aynı dönem merkez uleması arasında da, düşünce geleneğinin sürekliliği anlayışı sebebiyle şerh ve hâşiye yazımı revaç bulmuştu. Ve bu ilmî anlamda bir çöküşü değil, fikrî devamlılığı ve bir geleneğe yaslanmayı ifade ediyordu. (Bkz. İsmail Kara, ""Unuttuklarını Hatırla!" Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 2010/1, C. 15, Sayı 28, s. 1-67.)

²⁵³ Kuruluş döneminin aksine Kanûnî dönemi itibarıyla çeşitli coğrafyalardan beslenmeyi asgariye indiren Osmanlı ilmiyesi için bu bir "içe kapanma" dönemi olmuştur. Kuruluş dönemi ve hemen akabindeki âlim portresi ile sonrası dönemlerdeki âlim portresi arasındaki fark, fikrî coğrafyanın daralmasıyla açıklanabilir. Kuruluş döneminde geniş coğrafyalar ve buradan gelen âlimlerle temas eden kurucu akıl ile bir sonraki dönem ilmiyesi karşılaştırıldığında, bu içe kapanma ve daralmanın tezahürleri daha iyi anlaşılacaktır.

²⁵⁴ Klasik dönem merkez ilmiye hiyerarşisi odaklı muâsır anlatıların sınırlılıkları hakkında bkz. Guy Burak, **The Second Formation of Islamic Law – The Hanafî School in the Early Modern Ottoman Empire**, New York, Cambirdge University, 2015, s. 65-100.

²⁵⁵ Evliya Çelebi, Bekrî ve Vefâîleri, Mısır ilmiyesi hiyerarşisinin en tepe noktasında olduklarını vurguladıktan sonra onların 500 payeli olduklarını belirtir. Yine Vefâî ailesine Mısır'ın yarısının vakf olduğunu, Bekrîlerin çok zengin olduklarını her iki ailenin de halka çok mal dağıtıp onlar üzerinde

ailesinden iki kişi Ezher şeyhliğine atanarak hem aile merkeze bağlılığından ötürü ödüllendirilmiş, hem de Ezher'in tasavvufî yapısı korunmak istenmiştir.²⁵⁷ Bu da, 17. yüzyılın ilk yarısında merkezin, Ezher üzerindeki ağırlığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Bekrîler Ezher'de tasavvuf derslerini sürdürmüş, burada zikirler düzenlemeye devam etmişlerdir. Onlar haricindeki bazı Ezher şeyhleri de ulema zümresinden olmalarının yanı sıra sûfî geleneğe mensuplardı.²⁵⁸

Bu sûfî atmosferin de tesiri ile Osmanlı döneminde Ezher, bir eğitim kurumu olmasının yanı sıra "mübarek bir mekân" olarak da algılanmıştır. Gelibolulu Mustafa Âlî'ye göre Ezher, İslâm dünyasının beş önemli câmisi arasında yer almaktadır. Ve mübareklik noktasında Haremeyn ile Mescid-i Aksa'nın hemen ardından gelmektedir. Ehlullah burada edilen duaların kabul edileceği inancından ötürü en azından bir günde beş vakit namazı burada kılmaya özen göstermişlerdir.²⁵⁹

Burasının tıpkı Ka'be gibi İslâm dünyasının her tarafından gelen öğrencileri ağırlaması, halk arasında "*el-Ezherü's-şerîf, Ka'bet'ü'l-ilm*"²⁶⁰ kelâm-ı kibârının

bu şekilde nüfûz sahibi olduğunu, seyahatnamesinde uzun uzadıya anlatmaktadır. Bu ailelerin Mısır'da, bütün halkın katıldığı büyük mevlid şenlikleri düzenlediğini ve ulema ile içli-dışlı olduklarını da ifade etmektedir. Gazzî ise, 1598'de hacda karşılaştığı dönemin Bekrî ailesi reisini, lüks kıyafetler içinde tanımladıktan sonra onu ulemaya değil, sultanlara yahut ümeraya benzetmiştir. Anlaşılan Osmanlılar, iki mutasavvıf aileyi maddi olarak destekleyerek onlar eli ile hem Ezher merkezli Mısır ilmiyesini hem de toplumsal yapıyı kontrol altına almışlardır. (Bkz. Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 143, 267, 282, 313-314; Abdullah Aydemir, "Bekrî, Ebü's-Sürûr", **DİA**, C. 5, İstanbul, TDV, 1992, s. 367.)

²⁵⁶ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 233.

²⁵⁷ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 30. Bekrî ailesinin Ezher şeyhliği yapan iki üyesine birden, diğer Ezher şeyhlerinden farklı olarak "müftiyyü's-saltana" elkabının verilmesi dikkate değerdir. Şeyh Muhammed Ebu's-Sürûr b. Muhammed Derviş el-Bekrî el-Mahallî'nin Osmanlıları öven pek çok eseri olması, aslında ilişki ağlarının ne şekilde işlediğini göstermektedir. (Bkz. Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 46; Cevat İzgi, "a.g.m.", s. 368-369.)

²⁵⁸ Abouseif, **a.g.e.**, s. 93. Belki de bu sayede Mısır, merkezde yaşanan medrese-tekke tartışmalarını daha az hasarla atlattır. Zira Ezherliler sûfî anlayışın yanında yer alarak, tıpkı İstanbul'daki gibi Kahire'de de bir aralık yankıları hissedilen İbn Teymiyyeci akımlardan korunmayı başarmışlardır. (Bkz. Abouseif, **a.g.e.**, s. 93; Winter, **Egyptian Society...**, s. 159.)

²⁵⁹ Gelibolulu Mustafa Âlî, **Hâlâtü'l-Kahire mine'l-Âdâti'z-Zâhire**, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1984, s. 31. Ezher'den sonra gelen beşinci camî, Şam'daki Emeviye Camii'dir. Ebu'l-Kasım eş-Şazeli, bunun bir benzerini Emevî Camii'ni, Tunus'daki Zeytûne Camii ile değiştirerek söylemiştir. Bu da mekâna bakıştaki ortak algıyı göstermesi açısından dikkate değerdir. (Bkz. İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 232.)

²⁶⁰ A. Chris Eccel, **Egypt Islam and Social Change: Al-Azhar, in Conflict and Accommodation**, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1984, s. 294. Şeyh Abdullah Murad b. Yusuf el-Hanefî, **Kenzü'l-Mefiz** adlı eserinde Muhaddis Ebubekir eş-Şenevânî'nin şöyle dediğini aktarıyor: "*Ezher, Kahire'nin ilk binasıdır, tıpkı Ka'be, Mekke'nin ilk binası olduğu gibi.*" (Bkz. İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 232.) Ezher bu yönüyle Ka'be'ye benzetildiği gibi dünyanın her tarafından Müslüman talebenin akın ettiği bir yer olması hasebiyle de Ka'be ile özdeşlik kurulmuş olmalıdır.

yaygınlaşmasına vesile olmuş, Osmanlılar da hem burasının sûfî karakterinden hem böyle kozmpolit bir yer olmasından hem de halkın zor zamanlarda gelip burada dua etmesinden etkilenecek burada edilen duaların kabul edileceği inancına sahip olmuşlardır. Evliya Çelebi bu keyfiyeti şöyle ifade etmektedir: *"Gayet mübarek camidir. (...) ruhâniyet var, içine giren çıkmak istemez.(...) Ve hakir her zaman oraya vardığımda dünya işlerini unutup başka bir keyfiyete nail olup safâ ederdim."*²⁶¹ Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, Kamanîçe seferi sırasında dönemin Mısır valisi Kethüda İbrahim Paşa, seferin fetihle neticelenmesi için bütün mektep hocalarına haftada iki kere Câmî-i Ezher'de toplanıp dua etmelerini emretmiştir.²⁶² Mısır kadısı tarafından 5 C. 1048 (M. Ekim 1638) tarihinde merkeze gönderilen bir evrakta da, Câmî-i Ezher'de feth ü nusret ve asâkir-i İslâm'ın selâmetleri için Sûre-i Feth okunduğu ve sulehâ ile birlikte dâima dua edildiği yazılmıştır.²⁶³

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuruma dair dikkat çeken bir başka husûsiyet de, Ezher şeyhlerinin dîvân üyesi olarak Mısır siyasetine yavaş yavaş dâhil olmasıdır. Fakat henüz bir siyasi aktörden ziyade, istişare makamı, siyasi kararları meşrulaştıran fetva makamı ve taraflar arasında aracı görünümündedir.²⁶⁴ Dîvâna iştirakleri daimî olmayıp son derece sınırlıdır.

Emirler yaptıklarına şer'î bir görünüm vererek meşrulaştırmak için Ezher şeyhlerinin fetvalarına ihtiyaç duymuşlardır. 1665 yılında meydana gelen Sancaklar (es-Sanâcık) hadisesi bunu göstermektedir. Bu hadisede, paşanın gazabından kaçan on emir, Ezher'e sığınmıştır. Ömer Paşa bunların teslim edilmesi için buyuruldu göndermişse de, Ezherliler emirleri teslim etmemiş, almaya gelenleri de taşa tutarak karşılık vermişlerdir. Bu tarihlerden itibaren Ezher siyasete yavaş yavaş dahil olmaya başlamış, halk da emirlerin zulümleri karşısında Ezher'e daha sık başvurur hâle gelmiştir.²⁶⁵ Buna karşılık paşalar da emirlere karşı hârekâtında, Ezher şeyhlerinin fetvalarına dayanmışlardır. 1685 yılında Şehsuvar-zâde Mehmed Paşa, ayaklanan

²⁶¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 117-118.

²⁶² **A.e.**, s. 315.

²⁶³ BOA, TS.MA.e, 985/74. 5 C. 1048. Evrakın yazım tarihi Bağdat seferine rast geldiğinden Bağdat seferinin fetihle neticelenmesi için dua edilmiş olmalıdır.

²⁶⁴ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 238; Abouseif, **a.g.e.**, s. 92; Winter, **Egyptian Society...**, s. 120.

²⁶⁵ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 81.

Behensâ kâşîfine karşı askerî birlik çıkarmış, fakat birliğin başındaki Mehmed Bey'in başı asiler tarafından kesilerek Kahire'ye gönderilmiştir. Bu pervasız hareketin karşısında paşa; kadı ve Ezher Şeyhi Sultan el-Mezzâhî'yi dîvâna çağırarak Behensâ kâşîfi ile muharebenin kaçınılmaz olduğuna dair bir fetva çıkarttırmıştır. Bu fetvanın tesiri ile söz konusu kâşîfin etrafında toplanan isyancılar dağılmış ve gaile kolaylıkla bertaraf edilebilmiştir.²⁶⁶ Bu dönemde Mısır ulemasının siyasete dâhil olmaya başladığı, H. Za. 1110 (M. Mayıs 1699) tarihli hükümden de anlaşılmaktadır. Mısır umûrunun nizâmına dair olan bu hükümde, Mısır kadısı ve ümerasının hemen ardından "[Mısır] ulema, suleha, meşâyih ve etkîyâsı"na da hitap edilmiş ve el birliği ile beldenin huzuru için çalışmaları istenmiştir.²⁶⁷

Kurumun bu dönemde siyaset ve içtimâî olarak güç kazanmaya başladığına Evliya Çelebi de işaret etmiştir: "*Cami-i Ezher'de 12 bin adam mevcuttur. Uleması ayaklansa hemen Cami-i Ezher'den 700 ulema sancağı çıkar. Allah bizi saklasın, ayaklanmaları çok fenadır. Hatta bir kanlı ve bir hırsız Cami-i Ezher'e girip tövbe etse artık hâkim ona el uzatmaya kadir olmaz.*"²⁶⁸ Evliya Çelebi'nin dikkatini çeken bu hususiyet, Osmanlı yöneticileri tarafından da fark edilmiş olmalı ki, âsileri koruması durumunda bile kuruma açıkça cephe alınmamış, Ezher şeyhleri ile uzlaşma zemini aranmıştır. Bu dönemde Bekrî ve Vefâî ailelerinin liderliğini elinde bulunduran şeyhlerin de dîvana katıldığı zikredilmektedir.²⁶⁹

17. yüzyılda Ezher, bir önceki yüzyıldan devraldığı kurumsal husûsiyetleri daha da geliştirmiş, bu kurumsallık sayesinde canlılığını koruyan ilim ortamında pek çok yüksek seviyeli âlim yetiştirmiştir. Mezunları, Mısır ve çevresinin ihtiyaç duyduğu başta tedris, kazâ ve ifta olmak üzere pek çok makamı elde etmeye başlamışlardır. Bununla birlikte merkez ilmiyesine duhûl etmek için ya bir hâminin himayesi yahut da Hanefî mezhebi ile ilişki kurmak gerekmiştir. Ezherli olup merkezdeki ilmiye silkine dâhil olabilen âlimlerin ulema tabakatlarında zikredilen kariyer çizgilerinden bunları anlamak mümkündür. Ayrıca yüzyılın sonlarında,

²⁶⁶ A.e., s. 81. Abouseif, Memlûkler döneminde kadılığı sırasında, müftülerin etkililiğini sınırlayan İbn Haldun'a karşılık Osmanlıların, politik kararları meşrulaştırma işlevinden ötürü Mısır'daki müftülerin önemini artırdığını vurgulamaktadır. (Bkz. Abouseif, a.g.e., s. 86.)

²⁶⁷ BOA, A. {DVNSMHH.d...}, 111/12, Hüküm 12. Evâsıt-ı Za. 1110.

²⁶⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., C. 10, s. 118.

Osmanlı merkezînin, taşrada takip etmeye başladığı yeni siyaset sebebi ile kurum siyasete tedricen dâhil olmaya başlamıştır. Ezher şeyhinin, Bekrî ve Vefâî ailelerinin divan üyesi olması, bu durumu görünür hâle getirmiştir.

1.3. 18. YÜZYILDA EZHER

1.3.1. 18. Yüzyılda Ezher'de Kurumsal Yapı ve İlmî Hayat

1.3.1.1. Siyasî Himaye ile Genişleyen Mekân

Evliya Çelebi, hem Mısır hem de Ezher anlatısını, şifâhî kültürden beslenen, Osmanlı'nın Ezher algısını veren muhteşem bir hikâye ile açmaktadır. Buna göre H. 358 yılında Mağrip Sultanı olan Fatımî Sultan Muizzüddin, İhşidî padişahından Mısır'da bir cami yapmak için izin alır. Kayid-i Ezher adında bir Arap kölesini bin Mısır hazinesi mal, 50 bin marangoz, amele ve duvarcı adamları, pür-silâh olarak Mağrib'den Mısır'a gönderir. Ezher adlı köle, caminin inşasını yedi yılda tamamlar. İnşaatın bitimine yakın, Fatımî Sultanı Muizzüddin 100.000 askeri ile gelip gizliden Mısır'a girer. "*Cami-i Ezher inşaatında çalışmak ve buraya hizmet bahanesi*" ile gelen ama aslında asker olan 50.000 kişi de ayaklanınca Fatımîler, İhşidîlerden Mısır'ı alırlar.²⁷⁰

Dönem kaynaklarında rastlanmayan bu şifâhî anlatı, 17. yüzyıl sonlarındaki bir Osmanlı'nın ve onun Mısır'daki uzantısı olan emirlerin, Ezher algılarını vermesi açısından oldukça kıymetlidir. Zira 18. yüzyıl başı itibariyle merkezin Mısır'da götüğü siyaset doğrultusunda, taşra yönetimine ortak olmak isteyen emirler, bu anlatıdan mülhem, Mısır yönetimine gelmek için Ezher'e olan yatırımlarını son derece artırmışlardır. Kimi zaman bu yarışa değişen şekillerde Osmanlı merkezi de iştirak etmiştir. Ezher'e bu dönemde yapılan ilk yatırım, Sultan III. Ahmed döneminde ve onun eli ile gerçekleştirilmiştir.

Ezher Şeyhi Muhammed Şenen, H. 1132 Rebûlevveli'nde (M. Ocak-Şubat 1720) devrin Mısır valisi Ali Paşa'ya müracaat etmiş, Ezher'in harap ve nerede ise yıkılacak vaziyette olduğunu bildirmiştir. Akabinde de buranın tamirâtı için mâlî

²⁶⁹ Abouseif, a.g.e., s. 102.

yardım isteğinde bulunmuş ve yukarıdaki anlatıdan beslenen bir üslûp ile valiye şöyle hitap etmiştir: *"Ezher, ilim mahallidir. Buranın bekası, Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki bekası demektir."*²⁷¹ Bu sırada Mısır valiliği, Receb Paşa'ya intikal etmiş, paşa da bu durumu merkeze rapor ederek sultanın yardımını istemiştir. Sadrazamın sultana yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla, Mısır'da Ezher'in tamirâtı için bir keşif yapılmış ve tamirâtın 46 keseye bâliğ olacağı anlaşılmıştır. Sadrazama göre, bu mabed-i kadîm, dört mezhep ulemasını bünyesinde barındırması, garip âlimlerin mesken ve sığınağı olması hasebiyle katkı vermeye layıktır. Özellikle de Mısır ulemasının *"te'lîf-i kulûbleri"* için bu meblağın ödenmesinde yarar vardır.²⁷² Nihayetinde sultan, Ezher'in tamirâtı için 50 kese ödenmesine muvafakat vermiş ve tamirata başlanmıştır.²⁷³ Fakat inşaat başladıktan dört ay kadar sonra Ezher şeyhi Şenen'in vefatıyla iş yarım kalmış, bu defa da *"Mısır riyaseti için yanıp tutuşan"*²⁷⁴ emir İsmail b. İvaz Bey, Ezher nâzırlığını üstlenmiş ve kendi şahsî malından 30 kese daha ödeyerek inşaatın tamamlanmasını sağlamıştır.²⁷⁵ Burada Osmanlı merkezinin ulemanın gönlünü kazanarak Mısır siyasetini perde arkasından domine etme çabasına karşılık, İsmail Bey'in Mısır riyasetini elde etmek için Ezher'e yaptığı yatırım dikkat çekmektedir.

18. yüzyılda Ezher'e bu anlayışla yani Mısır'ı elde tutmak için Ezher'e katkı vermek inancı ile yapılan yatırımlar son derece artmış, kurum bu yatırımlarla geçmiş iki yüz yılda görülmeyen olağanüstü bir büyümeye sahne olmuştur. Kuruma yapılan ikinci büyük genişletme ve yatırım hamlesi, dönemin önde gelen emirlerinden Ezher nâzırı Kazdağlı Osman Kethüda (ö. 1736) eliyle gerçekleştirilmiştir.²⁷⁶ O, Ezher'e bir körler zâviyesi, Süleymaniye Revâkı, Türkler Revâkı'na ek bir revâk ve burası için bir giriş salonu inşa ettirmiştir. Ayrıca bu revaklara gelir vakfetmiş ve memlûkü Çuhadar Süleyman'ı, dolama giydirerek vakfının nâzırlığına tayin etmiştir. Kazdağlı Abdurrahman Kethüda'nın babası Hasan Kethüda'nın tâbisi olan, yetiştiği hane ve

²⁷⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 5, 117.

²⁷¹ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 233; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 72.

²⁷² BOA, AE.SAMD.III, 226/21789. T.y.

²⁷³ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 72.

²⁷⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 101-102.

²⁷⁵ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 73.

²⁷⁶ **A.e.**, s. 73; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 287.

içinde şekillendiği devletten edindiği "imar ederek emirliği elde etme" anlayışı ile hareket eden Kazdağlı Osman Kethüda, Cebertî'nin ifadesi ile Ezher'e yaptığı yatırımlardan sonra *"Mısır'ın söz sahibi, önde gelen emirlerinden biri"* olmuştur.²⁷⁷ Yani Mısır'ı elde tutmanın yolu, yine Ezher'den geçmiştir.

Ezher'e bu dönemde en büyük ve devasa yatırım hiç şüphesiz Abdurrahman Kethüda (ö. H. 1190 / M. 1776) tarafından yapılmıştır. Mısır imâretini elde etmek için fevkalâde imar çalışmalarına girişen ve sadece Ezher'i değil, Kahire'yi baştan başa mamur kılan Abdurrahman Kethüda'nın bu faaliyetleri, istisnâî bir şekilde²⁷⁸ ona emirlik yolunu açmasa da, Osmanlı döneminde hem Ezher hem de Kahire şehir tarihine yapılan katkıların en büyüğü olması hasebiyle üzerinde durulmayı hak etmektedir.²⁷⁹ Hususiyetle bu kuruma yaptıkları ile adını ebedileştiren emir, Ezher'in ana ibadet mekânına, var olanın yarısı büyüklüğünde 50 mermer sütunluk bir bölüm daha ilave ettikten sonra burasının üzerini ahşap bir çatı ile kapatmış, yeni ibadet alanına bir minber ve mihrap daha ekletmiştir. Bu kısımda cami avlusuna girişi temin eden yeni ve büyük bir kapı yaptırmış, kapının üzerini yetim çocukların Kur'an öğreneceği bir mekân olarak teşkilatlandırmış, bu yapının yanına da bir minare ilâve etmiştir. Abdurrahman Kethüda, yeni inşa ettirdiği kısmın bir diğer tarafına büyük bir sarnıç, çeşme, kendisi için bir türbe, türbeden geçilerek ulaşılan Saidliler Revâkı, bu kısmın dışarı ile irtibatını sağlayacak bir başka kapı ve yanına bir minare daha ilave ettirmiştir. Ezher'in mülhakatından olan Taybersiyye Medresesi'ni büyük bir tamirden geçirtmiş, bu bölüme geçişi sağlayan anıtsal bir cümle kapısı, üzerine bir dersane ve kapının yanına da bir minare daha ekletmiştir.²⁸⁰ Bu kısımda da bir sâkiye, bir abdesthane, minareye çıkan bir merdiven yaptırmıştır. Mekkeliler ve Tekrurluların revaklarını yenilemiş, Ezher'e bağlı çalışan medreselerden Meşhedü'l-

²⁷⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 287. Cebertî, Osman Kethüda'nın bu faaliyeti konusunda tarih vermemektedir. Fakat bu inşa faaliyetlerinin, emirin öldüğü tarih olan 1736'dan önce olduğu kesindir.

²⁷⁸ Emirlik için Bulutkapan Ali Bey ile yarışan ve bu yarışı kazanmak için devasa inşa faaliyetlerine giriştiği anlaşılan Abdurrahman Kethüda'nın, emirliği elde edememesinin istisnâî sebebi Üçüncü Bölüm'de konu edilmiştir. (Bkz. a.ş., s. 210-244.)

²⁷⁹ Andre Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi** adlı eserini sadece bu emirin inşa faaliyetleri çevresinde örgülediği düşünüldüğünde, onun yaptığı hayrâtın azameti daha iyi anlaşılır.

²⁸⁰ Andre Raymond, bu son minarenin 19. yüzyılda yıkıldığını belirtmektedir. (Bkz. Andre Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi**, İstanbul, YKY, 1999, s. 136.)

Hüseyinî'ye yeni bir şekil vermiş; buraya da bir sarnıç ve musluklar yaptırmıştır.²⁸¹ Bütün bu yoğun faaliyetler, şaşırtıcı bir şekilde 1754 ilâ 1756 arasında tamamlanmış görünmektedir.²⁸² İşin en dikkate değer yanı ise, Abdurrahman Kethüda'nın Osmanlı-Memlûk üslûbunun bir karışımı olan mimarî katkıları ile kurum, görünüş açısından da bir miktar Osmanlı karakteri kazanmıştır.²⁸³

Abdurrahman Kethüda bunlarla da kalmayarak Ezher'e, arasında Reşid'e bağlı üç köyün gelirlerinin de bulunduğu büyük vakıflar bağlamış ve kurumun gelir kalemlerini olağanüstü derecede arttırmıştır. Ezher'e tahsis ettiği devasa vakıf gelirleri ile her revakın günlük ekmek tayinatını ziyadeleştirmiş, Pazartesi-Perşembe günleri kurumun mutfağından mücavirlere herise²⁸⁴ yapılmasını şart koşmuştur. Ramazanda bol miktarda pirinç, camız eti, kantarlarla sadeyağ, mercimek alınıp bunlarla mücavirlere Ezher mutfağından mebzûl miktarda yemek çıkarılmasını temin etmiştir.²⁸⁵ Her yıl vakfının gelirlerinden Ezherli öğrencilere 430 aded yün cübbe, bir o kadar da gömlek ve şalvar alınıp dağıtılmasını vakfiyesinde belirtmiştir.²⁸⁶ Birkaç sene sonra Ezher şeyhi ilan edilecek fakat henüz o tarihlerde Ezher müderrisi olan, merkezin gözdesi Şeyh Hafnavî'ye de bir ev yaptırmayı ihmal etmemiştir.²⁸⁷ Abdurrahman Kethüda, bu katkıları Osmanlı asırlarında Ezher'e en fazla hayır

²⁸¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 6-7; Raymond, **a.g.e.**, s. 134-137. Abdurrahman Kethüda'nın Ezher'e yaptığı hayratın boyutları, Raymond'un eserine derc ettiği çizimde daha net bir şekilde görülebilir. (Bkz. Raymond, **a.g.e.**, s. 134.)

²⁸² Raymond, Abdurrahman Kethüda'nın 1751'de Hicaz'dan dönüp hemen Ezher'deki inşa faaliyetlerine başladığını ifade etmişse de (Raymond, **a.g.e.**, s. 57.) bu doğru olmamalıdır. Zira Cebertî'ye göre o, 1748-49 yılında (el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 6.) Mısır Mühimmelerine göre 1750 yılında Kahire'ye dönmüştür (BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, 6 numaralı defter, Sayfa 256, Hüküm 587. Evâil-i R. 1163). Ayrıca Abdurrahman Kethüda'nın büyük inşa faaliyetlerinin ilk bölümünü içeren Arapça vakfiye metni, merkeze de gönderilmiştir. BOA, EV.VKF., 25/23 numarada bulunan, H. 1167 / M. 1754 tarihli vakfiyede Ezher'e dair herhangi bir imar faaliyeti zikredilmemektedir. Raymond, Ezher'in kapısına düşülen tarihten, inşaatın 1756'da bittiğinin anlaşıldığını, ifade etmektedir. Dolayısı ile Abdurrahman Kethüda 1754 civarında başladığı Ezher hayratını, gayet hızlı bir şekilde 1756'da bitirmiş olmalıdır. Bu da onun, Mısır riyasetini ne kadar çok istediğini göstermesi açısından oldukça dikkate değerdir.

²⁸³ Memlûk üslûbu minarelerin yanına Abdurrahman Kethüda'nın ilave ettirdiği Osmanlı üslûbu minareler, kurumun Memlûk ağırlıklı karakterinin içine göze batmayacak şekilde yerleştirilmiş, kuruma Osmanlı mimarisinden izler bırakmıştır.

²⁸⁴ 20. yüzyıl başlarında Ezher talebesi olduğu anlaşılan ve Ezher hakkında Tâhirü'l-Mevlevî'nin çıkardığı *Mahfil* dergisine tanıtıcı bir dizi yazı yazan Konyalı Zeki Ali, herisenin, sade yağ, şeker ve undan ibaret [un helvası gibi] bir tatlı olduğunu, ifade etmektedir. (Bkz. Konyalı Zeki Ali, "Câmi'-i Ezher'in Medresesi Nasıl Büyüdü?", **Mahfil**, Sene 5, C. 5, Aded 55, Cûmadelûla 1342, s. 130.)

²⁸⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 7, 10; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 75. Bu bağışlardan Konyalı Zeki Ali de bahsetmektedir. (Bkz. Konyalı Zeki Ali, "a.g.m.", s. 130.)

²⁸⁶ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 75.

yapan emiri olmakla birlikte Mısır riyasetini elde edememiştir. Fakat Cebertî'nin ifadesiyle "[Mısır'da] hiçbir eser inşa ettirmemiş olsa, sultanların güç yetiremediği ve yapmadığı hayratı Ezher'e yapması, ona hayır olarak yetecek"²⁸⁸tir.

18. yüzyılda Ezher'e yapılan son büyük katkı ise Muhammed Ebuzzeheb Bey'e aittir. Ebuzzeheb Bey, Bulutkapan Ali Bey isyanını bastırdıktan sonra Osmanlı merkezi tarafından Mısır şeyhülbeledliği ile ödüllendirilmiştir. Emir de, müşterek anlayıştan beslenerek Mısır riyasetini Ezher'e yapacağı büyük imar faaliyetleri ile taçlandırmak istemiştir.²⁸⁹ Ezher'in ana binasından bağımsız fakat kurumsal olarak ona bağlı olarak faaliyet gösterecek ve Ezher karşısına inşa edilecek cami ile medresenin temeli, H. 1187 Zilhiccesi'nde (M. 1774) atılmıştır. Ebuzzeheb Bey bu yapı için Bulak'taki Sinaniye Camii'ni örnek almış ve Cebertî'nin anlatımlarından anlaşıldığı kadarıyla Ezher'e Osmanlı üslûbunda katkı vermeyi ve böylece burayı bir miktar da "Osmanlılaştırma"yı amaçlamış görünmektedir.²⁹⁰

Muhammed Ebuzzeheb Bey bu kapsamda öncelikle Osmanlı tipi bir cami inşa ettirmiş, ortasını geniş bir avlu, ortasına bir şadırvan ve kenarlarına da Osmanlı üslûbundan mülhem Türk mutasavvıfların ve talebelerin kalacağı medrese hücreleri yaptırmıştır.²⁹¹ Bunun yanına bir tatlı su sebili, suyu Nil'den gelen bir sarnıç, hayvanları sulamak için havuz ve bir de abdesthane ekletmiştir. Abdesthanelerin üzeri Ezherli üç mezhep müftülerinin, Ezher'deki dersleri bittikten sonra oturup fetva verebilecekleri mekânlar olarak tasarlanmıştır. Bunun dışında Ezher'in önde gelen, siyasetle de ilişkiler son derece iyi olan meşhur hocalarının²⁹² burada ders vermesini

²⁸⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 8.

²⁸⁸ **A.e.**, s. 10.

²⁸⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 650.

²⁹⁰ **A.e.**, s. 652-653.

²⁹¹ Türk sûfîlerin kalacağı bu hücreler, Osmanlı'nın Ezher üzerindeki daimi politikası olan sûfî bir karakter kazandırma isteğini göstermesi açısından mânidardır. Bu hücrelerde, 1980'lerin başına kadar Ezher'e okumaya giden Türk talebe kalmıştır. (Bkz. Doris Behrens-Abouseif, "Ebü'z-Zeheb Camii", **DİA**, C. 10, İstanbul, TDV, 1994, s. 353-354.) Ayrıca Cebertî, yapının her tarafının Rum'dan gelen kilim ve hasırlarla baştan başa kaplanmasından ve Rumî süslemelerle süslenmesinden de uzun uzadıya ve hayretle bahsetmektedir.

²⁹² Bunlardan bazıları, daha sonraki bölümlerde siyasetle yoğun ilişkileri sebebi ile çok sık olarak zikredilecek olup Cebertî tarafından şöyle sıralanmıştır: eş-Şeyh Ahmed er-Raşidî, Ali es-Saidî, dönemin Malikî müftüsü Ahmed ed-Derdir, Muhammed el-Emîr, dönemin Hanefî müftüsü Abdurrahman el-Arîşî, Hasan el-Küfravî, eş-Şeyh Ahmed Yunus, eş-Şeyh Ahmed es-Semnûdî, Ali eş-Şineveyhî, Abdullah el-Lübban, Muhammed el-Hafnavî, Muhammed et-Tahlavî, Hasan el-Ceddâvî,

emretmiş, bu hocalara günlük 150 akçe, öğrencilere de 10 akçe maaş bağlamıştır.²⁹³ Bu giderlerin karşılanması için de medresenin alt kısmında inşa ettirdiği dükkânların ve kendine ait iki köyün gelirlerini buraya vakfetmiştir.²⁹⁴ Camii ve medresenin ana yapılarını oluşturduğu, Ezher'e bağlı olarak, onun karşısında faaliyet gösterecek bu yapının inşası bir yılda tamamlanmıştır. Merkeze konu hakkında bilgi verilmiş, vakfiyesinin İstanbul'dan düzenlenerek gönderilmesi Ebuzzeheb Bey tarafından rica edilmiştir. Merkezden çıkan H. Z. 1188 (M. 1775) tarihli evraklarda, Ezher'e bağlı bir medrese inşasından ve burada Türk talebenin kalacak olmasından oldukça memnun kalındığı anlaşılmaktadır. Öyle ki merkez onun bu faaliyetini, sadakatine, istikametine ve devletine olan bağlılığına yormuş, vakfiyesinin merkezde düzenlenebilmesi için de söz konusu köylerin kıratlarını ve Ebuzzeheb'in tasarrufunda olduğunu gösteren evrakların Mısır'dan gönderilmesini talep etmiştir.²⁹⁵ Burada da Mısır'ı yönetmek için büyük bir isyanı bastırmak yani sadece askerî bir başarı yeterli olmamış, hem devlete hem de toplumsal tabana isbât-ı vücûd etmek için Ezher'e katkı vermek gerekmiştir. Nihayetinde külliye yapımı H. 1188 Şaban'ında (M. Ekim-Kasım 1774) ikmâl edilmiş ve bütün emirlerin, Ezherli talebe ve hocaların katılımı ile ilk Cuma namazı kılınmış, önde gelen hocalara samur kürk, diğerlerine nafe kürkleri giydirilerek, diğer küçük rütbeli vazifeliler ve talebelere de bahşişler dağıtılarak açılış töreni icra edilmiştir. Cebertî, bu törende hoca ve öğrencilerin kürk ve bahşiş alabilmek için birbiriyle yarışa girdiğini istihza ile anlatmaktadır.²⁹⁶

Ezher'e yatırım yapmak, merkeze sadakat anlamına gelip Mısır'ı elde tutmaya yaradığı gibi aksi de geçerlidir. H. 1130'da (M. 1718) Mısır riyaseti için yanıp

Ebu'l-Hasan el-Kal'î, eş-Şeyh el-Bilî, eş-Şeyh Muhammed el-Harîrî, Mansûr el-Mansûrî, Ahmed Câdullah, Muhammed el-Musaylahî ve Türklerin hocası olarak Yahya Efendi.

²⁹³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 653-654.

²⁹⁴ **A.e.**, s. 654; BOA, C..MF., 56/2768. 14 Z. 1188.

²⁹⁵ BOA, C..MF., 56/2768. 14 Z. 1188; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 358/671. Evâhir-i Z. 1188. Daha önceki hayratlar için vakfiyelerin Mısır'da düzenlenmesine karşılık, merkezin ağırlığının her şekilde fazlası ile hissedildiği bu külliye için vakfiyenin merkezden çıkarılması isteği oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu defterdeki hükümde de buna değinilmiş, kuyûdâta bakıldığında daha önce Mısır'daki bu nevi hayrata dair Darussaade Ağası Beşir Ağa'nın merkezden vakfiye istediğine değinilerek uygulamanın istisnâiliğine değinilmiştir. Anlaşılan devlet, Bulutkapan Ali Bey gailinden sonra mimârîden eğitime, vakıflardan idarî alanlara kadar pek çok hususta yeni bir merkezileşme hamlesine girişmiştir. Ebuzzeheb'in vefatının ardından vakfın akıbetini sual eden bir evrak için bkz. BOA, HAT, 16/716-A. T.y.

tutuşan Çerkes Mehmed'in²⁹⁷, daha sonraki tarihlerde Ezher nâzırı olduğu dikkat çekmektedir.²⁹⁸ Fakat o, çıkardığı bazı fitneler sebebiyle Osmanlı tarafından asi ilan edilip katli ferman buyurulacaktır.²⁹⁹ Osmanlı Arşivi'ndeki H. M. 1141 (M. 1728) tarihli evraka nazaran Çerkes Mehmed, çıkardığı hadiselerle Mısır'a zarar verdiği gibi, merkezin gazabından kurtulmak için kaçarken, nazırı olduğu Ezher'in vakıflarını da zarara uğratmıştır.³⁰⁰ Ayrıca hilâf-ı şart-ı vâkıf bazı faaliyetlerde de bulunmuştur.³⁰¹ Osmanlı merkez yönetimi, Çerkes'i, bu vb. fiileri sebebiyle ortadan kaldırmakta gecikmeyecektir.³⁰² Yüzyılın sonunda merkeze asi harekâta bulunan İbrahim ve Murad Beylerin, merkez tarafından vazifeden uzaklaştırılmalarının bir sebebi de uhdelerine tefvîz edilen Ezher'in ödeneklerini kesmeleridir.³⁰³ Yani bu yüzyılda Osmanlıların anlayışına göre, Ezher'e hizmet ederek Mısır'ı elde etmek mümkün olduğu gibi, ona zarar vermek de Mısır yönetimini kaybetmek anlamına geliyordu.

Fakat olumsuz örneklerin diğerlerine nazaran az olduğu ve Ezher'in iki asırdır mahrum olduğu "siyasî himâyeye"³⁰⁴ dolaylı olarak da olsa 18. yüzyılda nâil olduğu görülmektedir. Ezher'e katkı vermenin Mısır yönetimini elde tutma ile eşit tutulduğu bir anlayışla kurum olağanüstü derecede mekânsâl genişlemeye sahne olmuş, bu büyüme yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir. Ezher'in bu derece büyümesinde sadece siyasi himayenin değil, hem Mısır'da ticaret yapan çeşitli milletlerden tüccarların kuruma yaptıkları bağışların hem de Fas sultanı gibi Osmanlı'ya bağlı olmayan idarecilerden gelen hayırların tesiri vardır.³⁰⁵

²⁹⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 654.

²⁹⁷ **A.e.**, s. 102

²⁹⁸ BOA, C.ADL., 8/500. 20 M. 1141.

²⁹⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 103, 107, 116, 118.

³⁰⁰ BOA., C.ADL., 8/500. 20 M. 1141.

³⁰¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 272/762. Evâil-i M. 1156.

³⁰² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 121.

³⁰³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 161/278. Evâhir-i L. 1191; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 167-169/289. Evâil-i Z. 1191.

³⁰⁴ Nasser Rabbat, "Al-Azhar Mosque: An Architectural Chronicle of Cairo's History", **Muqarnas**, Vol. XIII, 1996, s. 59-60. Rabbat bu himâyeyi, "royal patronaj" olarak nitelendirmektedir.

³⁰⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 130, 224.

Bu büyümeden, revak sistemi de nasibini almış, 16. yüzyılda 14 olan revak sayısı, 18. yüzyılda 28'e yükselmiştir.³⁰⁶ Bu revaklara; yatacak yeri olmayan sadece çeşitli yerlerde kalan çeşitli milletlerden talebelerin dolaplarının bulunduğu "hâra"lar³⁰⁷ da eklendiğinde devâsâ bir organizasyonun mevcûdiyeti ortaya çıkmaktadır.³⁰⁸ Bunun dışında Ezher'in çevresinde Ezher'e kayıtlı olup kurum içinde yer bulamayan talebelerin kaldığı mahallelerin, 18. yüzyılda Ezher'e bağlı olarak faaliyet gösteren Meşhedü'l-Hüseynî vb. medreselerin, Ezher'e bağlı civardaki vakıf mülklerinin de sistem dahilinde ve Ezher şeyhi ile Ezher nâzırının idaresi altında olduğu göz önüne alındığında; bu asırda artık Ezher'in tek başına bir kurum olmaktan çıkıp koca bir ilmî muhit belki de bugünkü anlamıyla bir kampüs şehir haline geldiği anlaşılr.³⁰⁹ Ezher'in bu dönemdeki vakıf sistemi ise önceki dönemler ile aynı olup Ezher'in kendi kurumsal vakıfları ve revaklara ait vakıflar faaliyetlerini sürdürmekteydiler.³¹⁰

1.3.1.2. 18. Yüzyılda Ezher'in Teşkilât Yapısı

Genelde Mısır, Bağdat'dan Fas'a uzanan Arap beldelerinden özelde ise İslam dünyasının pek çok yerinden talebe çekmeye devam eden Ezher'in bu denli genişlemesi, hiç şüphesiz onun kozmopolit yapısını en üst düzeye taşımıştır. Zira Ezher'in dört mezhebe göre eğitim vermesi, ücretsiz barınma ve yeme-içme ihtiyaçlarını karşılaması, eğitim sonrasında iş imkânı sunması ve her bölgenin ulemasını bünyesinde barındıran nadir yüksek eğitim merkezlerinden biri olması onu cazip hale getirmiştir.

Öğrenci çeşitliliğin artması ise revakların iki kısma ayrılmasını gerekmiştir. Bunlardan ilki Mısır dışından gelenlerin kaldığı revaklar olup 18. yüzyılda hizmet

³⁰⁶ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 340-348. Bu revakların isimleri ve kimlerin nerede kaldığını öğrenmek için bkz. Ekler, Ek - 3. Hashmi, Ali Paşa Mübarek'in **el-Hitatu't-Tevfikıyye** adlı eserine nazaran 19. yüzyılda bu revakların sayısının 38'e çıktığını ifade etmektedir. (Bkz. Hashmi, "a.g.t.", s. 54.) 20. yüzyılın başlarında Ezher'e Anadolu'dan gittiği anlaşılan Konyalı Zeki Ali, Ezher'in hârasındakileri de dahil ederek 42 aded revak ismi zikretmektedir. (Bkz. Konyalı Zeki Ali, "Câmi'-i Ezher: Talebe Meskenleri", **Mahfil**, Cild 5, Aded 60, Şevval 1343, s. 235-236.) Bu da, Ezher'in revaklarının, artan ihtiyaç doğrultusunda daimi bir şekilde genişlediğini göstermektedir.

³⁰⁷ Konyalı Zeki Ali, hâra için "*Revak gibidir, sadece yatacak yeri yoktur.*" tanımlamasını yapmaktadır. (Bkz. Konyalı Zeki Ali, "a.g.m.", s. 236.) İsmail, Osmanlı asırlarında 23 adet hâranın bulunduğunu belirtmektedir. (Bkz. İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 349.)

³⁰⁸ eş-Şinnavî, **a.g.e.**, s. 287.

³⁰⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, s. 495-496, 588; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 57; Winter, **Egyptian Society...**, s. 119.

verenleri şöyledir: 1. Revâku's-Şam³¹¹. 2. Revâku'l-Etrâk/Ervâm³¹². 3. Revâku'l-Meğârîbe³¹³. 4. Revâku'l-Haremeyn³¹⁴. 5. Revâku'l-Yemeniyye³¹⁵. 6. Revâku'l-Borno³¹⁶. 7. Revâku'l-Cebert³¹⁷. 8. Revâku'l-Berâbire³¹⁸. 9. Revâku's-Süleymaniye³¹⁹. 10. Revâku'l-Cava³²⁰. 11. Revâku'd-Dakarnatü'd-Darfüriyye³²¹. 12. Revâku Dakarnatü Salîh³²². 13. Revâku'l-Ekrâd³²³. 14. Revâku'l-Bağdadiyyîn³²⁴. 15. Revâku'l-Hünûd³²⁵.

Bir diğer kısım Mısır taşrasından gelenlere tahsis edilen revaklardır: 1. Revâku's-Saayide. 2. Revâku's-Şarkaviyye. 3. Revâku'l-Umyân³²⁶. 4. Revâku'l-Buhayra. 5. Revâku'l-Feyyûm. 6. Revâku'l-Feşne. 7. Revâku's-Şenevâniyye. 8. Revâku'l-Akboğaviyye. 9. Revâku İbn Muammer³²⁷. 10. Revâku'l-Hanâbile³²⁸. 11. Revâku'l-Cevheriyye. 12. Revâku'r-Riyâfe³²⁹. 13. Revâku't-Taybersiyye.³³⁰ Bu revaklardan bazıları hem evkaflarının büyüklüğü, buna bağlı olarak da imkânlarının genişliği hem de talebesinin çokluğu sebebiyle diğerlerine nazaran daha büyüktü. Revâku'l-Meğârîbe, Revâku's-Şâm, Revâku'l-Etrâk ve Revâku's-Saayide talebe

³¹⁰ Azbavî, **el-Müerrihûn ve'l-Ulemâ' fî Mısır...**, s. 74-75.

³¹¹ Bilâdüşşam bölgesinden gelenler kalmaktadır.

³¹² Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bölgeden ve Balkanlar'dan gelen talebeler kalmaktadır.

³¹³ Trablus, Tunus, Cezayir, Fas bölgelerinden gelenler kalmaktadır.

³¹⁴ Hicaz'ın çeşitli bölgelerinden ve Haremeyn'den gelenler kalmaktadır.

³¹⁵ Yemen'den gelenler kalmaktadır.

³¹⁶ Senegal, Nijerya, Gana vb. yerlerden gelenler kalmaktadır.

³¹⁷ Habeşistan, Somali ve Eritre'den gelenler kalmaktadır.

³¹⁸ Moritanya ve çevresinden gelenler kalmaktadır.

³¹⁹ Afganistan ve Maverâünnehir bölgesinden gelenler kalmaktadır.

³²⁰ Endonezya, Malezya, Siyam Adaları ve Filipinler'den gelenler kalmaktadır.

³²¹ Darfur, Tekrur ve Sennar'dan (Sudan bölgesi) kalmaktadır.

³²² Güney Libya ve Orta Afrika'dan gelenler kalmaktadır.

³²³ Kuzey Irak, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki Kürtler kalmaktadır.

³²⁴ Irak, Kuzey Irak ve Kuveyt'den gelenler kalmaktadır.

³²⁵ Hindistan'dan gelenler kalmaktadır.

³²⁶ Kör talebeler kalmaktadır.

³²⁷ Herhangi bir millete, taifeye yahut mezhebe bağlı olmadığını ifade edenlerin kaldığı revaktır.

³²⁸ Hanbelî mezhebine mensup olanların kaldığı revaktır.

³²⁹ Mısır taşrasından gelenler kalmaktadır.

³³⁰ İsmail, **Müctema'u Ulemâ'i'l-Ezher**, s. 340-348; eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 260-285. Konyalı Zeki Ali, buradaki kozmopolit mekânın 20. yüzyıldaki çehresini şöyle tanımlamaktadır ki, bu tanımlar 18. yüzyıl için de hiç yabancı değildir: "*Bir Türk'ün bir Tunuslu, bir Çerkes'in bir Hindli, bir Sudanlı'nın bir Afganlı, bir Habeşli'nin bir Marakeşli, bir Cavalı'nın bir Mısırlı, bir Cezairli'nin bir Şamlı yanında düşünüp kalkmaları beyinlerinde ülfet, âdet ve memleket tehâlüfû hasebiyle tebâ'üd olduğu hâlde tahsîl-i ulûm ve tenvîr-i efkâra bi'l-iştirâk sa'y etmeleri ancak râbita-i dîniyye sayesinde. Bu muhtelif efrâdı görürsünüz ki bir kapdan yemek yerler ve bir kupadan su içerler ve bir hocanın tedrisinden fikirlerini tenvîr ederler. Şöyle ki: Bunların cümlesi bir âile teşkil etmiş zannedersiniz.*" (Bkz. Konyalı Zeki Ali, "a.g.m.", s. 235.)

sayısı, vakıflarının ve imkânlarının genişliği açısından en büyük revaklar olup mesûlleri de hiyerarşide diğerlerine takaddüm ediyorlardı.³³¹

Bu devasa teşkilatın başında iki asırdan beri olduğu gibi Mısır ulemasının önde gelenlerinden seçilen Ezher şeyhi ve Mısır ümerasının ileri gelenleri arasından atanan Ezher nâzırı bulunuyordu. Her ikisinin de klasik dönemdeki görev tanımları değişmemiş, belki büyüyen kurumla birlikte daha geniş bir alanı kapsamaya başlamıştır.³³² Bu dönemde Ezher şeyhlerinin, Ezher'deki görevlerinin yanı sıra mensup oldukları mezheplerin –1724'den itibaren Şafiî- müftülüğünü yürüttükleri de dikkat çekmektedir.³³³

Müessesede, Ezher şeyhinin alt kademesine, ona bağlı çalışan revak şeyhleri atanmakta idi. Bu şeyhler, her milletin kendi içinden ve mezhebinden, Ezher'de yetişmiş, orada müderrislik görevini yürüten kimseler arasından seçiliyor, ilgili revakın başına şeyh olarak tayin ediliyorlardı. Mısır Mühimmeleri'ndeki H. M. 1156 (M. 1743) tarihli bir hükümde, es-Seyyid Ebu'l-Kasım et-Tunusî'nin, on üç senedir Mağribliler revakında görev yaptığı, usûl ve şart-ı vâkıf gereğince de şeyhi olduğu zikredilmektedir.³³⁴ Görevi revakda ders vermek, revaka ve orada kalan talebeye müteallik bütün işlerle ilgilenmek olan revak şeyhleri, çoğunlukla revakın vakıflarına nezaret eden nâzır olarak da atanabiliyordu. Bu takdirde revakın, ilmî, idarî ve mâlî sorumluluğu onun riyâsetinde toplanmış oluyordu. Cebertî, Türkler revakının şeyhliğine atanan Elazıglı Mustafa b. Sadık Efendi'nin (ö. 1207), revakının vakıflarının da nazırı olduğunu, oradan elde ettiği gelirle kendisine Tibâne'de bir ev yaptırdığını kaydetmektedir.³³⁵ Revak şeyhleri ilmî ve idarî bakımdan Ezher şeyhine bağlı olarak faaliyet göstermekle birlikte talebenin Ezher içindeki ve dışındaki inzibâtî meselelerinde Kahire muhafazasından sorumlu olan Yeniçeri Ağası'na bağlı idi.³³⁶ Cebertî, Ezher'de tayinat ve tahsisatlarının kesilmesi sebebiyle ayaklanan

³³¹ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 260-285.

³³² Azbâvî, **el-Müerrihûn ve'l-Ulemâ' fî Mısır...**, s. 66-67, 72.

³³³ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 42.

³³⁴ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 272/762. Evâil-i M. 1156.

³³⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 377; eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 247-248; Azbâvî, **el-Müerrihûn ve'l-Ulemâ' fî Mısır...**, s. 72-73.

³³⁶ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 248.

öğrenci olaylarını bastırmak için (H. Ramazan 1199 / M. 1785) Yeniçeri Ağası Selim Ağa'nın Ezher'e gelerek revak şeyhleri ile toplantı yaptığını ifade etmektedir.³³⁷

Revak şeyhinin alt kademesinde ona yardımcı olan bir nakib bulunurdu. Nakibler, revak şeyhleri ile birlikte, revaklara devlet yahut vakıflar tarafından bağlanan tayinat ve tahsisatın (ciraye –günlük ekmek tayinatı-, yemek, burs, elbise) ve revaka yapılan hibelerin dağıtımlarından, revaka kayıtlı öğrencilerin isimlerini ihtiva eden sicillerin korunmasından vb. işlerden sorumlu idi. Nakibin altında ise revakın vakfının gelirleri müsaade ettiği ölçüde, bir kâtib, bir câbî, revakın korunmasından sorumlu bir bevât, revaka su taşıyan bir sâkî görev yapabiliyordu. Eğer revakın kendine ait bir kütüphanesi bulunuyorsa –ki sadece Revâku'l-Etrâk, Revâku's-Şam, Revâku'l-Meğâribe ve Revâku's-Saayide gibi büyük ve vakfı zengin revakların kütüphanesi olurdu- bunların başına da talebelere ödünç kitap vermekle görevli birer "kayyim" atanırdı.³³⁸

Ezher'e bir talebenin girişi ise şu şekilde gerçekleşiyordu: Kuruma, Mısır dışından ortalama 20, Mısır'dan ise 12-14 yaş civarında gelen talebelerden³³⁹ Kur'an-ı Kerîm'i düzgün bir kıraatle okuması ve hıfzı, ayrıca bazı temel metinleri okuması, kimi zaman da ezberlemesi bekleniyordu.³⁴⁰ Talebenin bu seviyede bir ilmî yeterliliği mevcut ise kurumun -mensup olduğu bölgeye göre- revakına öğrenci olarak kabul ediliyor; Ezher'in ve revakın vakıflarına ismi kaydediliyordu. Böylece talebe hem eğitim imkânı hem de Ezherlilere mahsus olan cirâyeden pay alma hakkı elde edebiliyordu. Fakat kendi milletinin revakına dolayısı ile kuruma kabul edilen her talebe, revakta kalmaya hak kazanamıyordu. Orada kalma kabulünün ayrı bir

³³⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 134-135.

³³⁸ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 249-250; Azbâvî, **el-Müerrihûn ve'l-Ulemâ' fi Mısır...**, s. 74.

³³⁹ 20 yaş, daha çok Mısır dışından gelen talebe için geçerlidir. Zira Cebertî, Kahire'den yahut Mısır taşrasından kuruma küçük yaşlarda (10-15 yaş aralığında) hıfzını tamamlayarak ve bazı temel metinleri ezberlemiş olarak gelen çok sayıda âlimden bahsetmektedir. Bunlardan birisi de kendi babası Hasan el-Cebertî'dir. Bir diğeri ise Ezher şeyhlerinden Hafnavî'dir. Bu iki âlimin Ezher'e giriş yaşları 13-14 civarındadır. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 460, 495, 609; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 38.) Dodge, Mısırlı talebelerin Ezher'e giriş yaşı için onlu yaşları zikretmektedir. (Bkz. Dodge, **a.g.e.**, s. 97.)

³⁴⁰ Ezher'den Osmanlı merkezine gönderilen 1913 tarihli bir evrakta, Mısır'a dışarıdan gelip Ezher'e kayıt olmak isteyen bir talebenin 30 yaşını aşmadığını belgelendirmesi ve Kur'an-ı Kerîm'i sahih bir kıraatle okuyabilmesi şart koşulmuştur. Arap olanların ise Kur'an-ı Kerîm'in en az dörtte birini hıfzı, ezberlemesi gerektiği belirtilmiştir. (Bkz. BOA, DH.İ.UM.EK., 88/98. L. 1332.) Bu kaide kesin olarak belirtilmese de 18. yüzyılda da geçerli görünmektedir.

prosedürü bulunuyordu. Kalma imkânından sadece fakir olanlarının yararlanabildiği revaklara kayıt olmak isteyen bir talebe, Ezher şeyhine müracaat ediyor, şeyh, talebenin Ezher dışında bir ev kiralamaya gücünün yetmeyeceğine kanaat getirirse, onu kendi milletine has revaka yerleştiriyordu. Revakta yer bulunmazsa, yer boşalana kadar civardaki İskender Paşa Tekkesi gibi bir tekkeye yerleşmesini sağlıyordu. Eğer gelen talebenin durumu iyi ise Ezher muhitinde milliyet-mezheb esasına göre oluşmuş sokaklardan kendi milletinden/mezhebinden talebelerin mukîm olduğu sokaktaki bir evde kirasını kendi karşılayarak kalıyor, Ezher'e sadece ders görmeye gidiyordu.³⁴¹ Cebertî, Ezher civârında Ezher mensuplarının da kaldığı Rum³⁴² mahallesi, Türkler Sokağı, Hanefîler Sokağı gibi sokakların mevcudiyetinden söz etmektedir.³⁴³ Mahkeme Sicillerine göre Şeyh Mustafa Umran et-Tilimsanî, Mağribliler revâkına mensuptu ama Ezher yolundaki Vekâletü'l-Asel'de kalıyordu.³⁴⁴

18. yüzyılda da Ezher şeyhi, Ezher'in önde gelen müderrisleri, revak şeyhleri, nakibler, Ezher'in revaklarından birine kayıtlı olup cirâyeye³⁴⁵ alan öğrencilerin adedleri, aldıkları miktarlar, Ezher'in içinde veya dışında kaldıklarına dair bilgiler Mısır'daki Osmanlı kadısı tarafından düzenli olarak sicillere kayd ediliyordu.³⁴⁶ Osmanlı taşra yönetiminin bu bilgileri titizlikle kaydetmesinin en önemli sebepleri kurumun işleyişini kontrol altında tutmak, Ezher'deki ulema ve talebeye mîrî anbarından dağıtılan ciraye miktarını hesaplamak, bunun dağıtım organizasyonun aksatmamak ve doğru kişilere ulaşmasını sağlamaktır.³⁴⁷

³⁴¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 588, 609; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 376; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 56-57; Dodge, **a.g.e.**, s. 97.

³⁴² Buradaki Rum, Bilâd-ı Rum mânâsındadır.

³⁴³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 97, 273, 616; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 323.

³⁴⁴ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 57.

³⁴⁵ Mısır'da cirâyeye uygulamasının ayrıntıları için bkz. Stanford J. Shaw, **The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798**, Princeton, Princeton University, 1962, s. 220-221.

³⁴⁶ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 350-359; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 57, 111. Bununla birlikte merkezde üretilen Ezher'e dair evraklardan, Osmanlı merkezinin revak sisteminin ayrıntılarından haberdar olmadığı anlaşıyor. Muhammed Ebuzzeheb Bey'in Ezher'e ek olarak yaptırdığı caminin revaklarından söz edilirken şu ibare kullanılmaktadır: "*ebnâ-i Rûm'a mahsûs medrese hey'âtında birkaç bâb oda...*" (Bkz. BOA, C.MF., 56/2768. Evâhir-i Z. 1188; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 358/671. Evâhir-i Z. 1188.)

³⁴⁷ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 356-358; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 66-67.

Aynî ödeme türü olan ciraye sisteminin³⁴⁸ merkezinde buğday/ekmek olsa da, onun kapsamında olan ve ikinci sırada gelen bir başka uygulama da Ezher mutfağında pişen ve mücavirlere dağıtılan yemeklerdir. 16. yüzyıl sonlarında Şerif Mehmed Paşa'nın başlattığı bu uygulama, 18. yüzyılda Abdurrahman Kethüda eliyle iyice genişletilmiştir. Ciraye kapsamına giren ve dağıtımı bazı özel günlere mahsus olan bir diğer şey de tatlı idi.³⁴⁹ Ezher'in revaklarından birine kayıtlı olan ve ciraye almaya hak kazanan her öğrenci, revakta kalsın yahut kalmasın bu imkânlardan yararlanabiliyordu. Bazı revakların talebelerine bu tayinatların yanı sıra burs mahiyetinde nakdî ödeme de yapılabilirdi. Cirayeler, müderrislere belirlenen miktarlarda tahıl olarak ödeniyor, öğrencilere ise ekmek olarak veriliyordu. Osmanlı Mısır yönetimi, bir fırıncı ile anlaşıyor, emirler arasından seçilen Ezher nâzırı mîrî anbarından belirlenmiş miktarda buğdayı fırıncıya, fırıncı da çıkan ekmekleri nakiplere teslim ediyordu. Revak şeyhleri ve nakipler de, adı resmî kayıtlarda mevcut olan –revakta kalıp kalmamasına bağlı olmaksızın- talebeye günlük cirayelerini ekmek olarak dağıtıyorlardı. Yemeklerin dağıtımı da yine nakipler ve revak şeyhlerinin uhdesinde idi.³⁵⁰

Fransız işgalinin hemen sonrasına tekabül eden bir evrağa nazaran, kadimden beri Ezher'deki Körler Revakı'nın mîrî anbarından her sene 205 cirayesi³⁵¹ olduğu, bunun da yıllık 2161 irdeb buğdaya, 6840 paraya tekabül ettiği, bu ücretin her sene Mısır cevâlîsi malından verile geldiği beyan edilmektedir. İşgal sebebi ile H. 1215 / M. 1800 senesinin geri kalan ödemesinin yapılması, revak şeyhi tarafından istid'â edilmektedir.³⁵² Bu miktarlar, Ezher'in bir revakına Osmanlı Mısır yönetimi tarafından yapılan harcamalara örneklik teşkil etmesi açısından önemlidir. 18.

³⁴⁸ Cirâyelerin aynî, câmekiyyenin ise üç ayda bir nakdî ödemeler olduğunu vurgulayan bir hüküm için bkz. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 244/542. Evâil-i C. 1172.

³⁴⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 7, 10; İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 356-357.

³⁵⁰ eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 241-250; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 66.

³⁵¹ Evrakta cirayeden ekmek olarak bahsedilmekte fakat onun yanında me'kûlat cinsinden çorba verildiği de zikredilmektedir. Çorbalık tahılın miktarları ve karşılandıkları köyler de belirtilmiştir. (Bkz. BOA, C..MF., 18/866. 16 Ca. 1216.)

³⁵² BOA, C..MF., 18/866. 16 Ca. 1216.

yüzyılda Mısır'a giden Fransız seyyah Maillet, Ezher'in tamamına tahsis edilen ciraye miktarının, günde 14.000 kişiyi doyuracak miktarda olduğunu belirtmektedir.³⁵³

Yüzyılın sonlarında mîrî anbarından Ezher'in mutfağına ve önde gelen ulemasına ödenen –buğday cinsinden- ciraye miktarı senelik 154.339 irdebe ulaşırken, Ezher'in bazı revakları için 5.600 irdeb buğday tahsis edilmişti.³⁵⁴ Cirayenin dışında Ramazan ayına has olarak Mısır hazinesinden düzenli olarak Ezher'deki mücavirler için 21.000 paraya tekabül eden pirinç ve bal ödeneği mevcuttu.³⁵⁵

Yüzyılın ortalarında Ezher şeyhi Hafnavî, günlük bir irdeb, senelik ise ortalama 350 irdeb buğday ile yevmî otuz akçe vazifeye mutasarrıf iken, yüzyılın sonlarında Ezher şeyhi Abdullah eş-Şarkavî senelik 412 irdeb buğdayı ciraye olarak alıyordu.³⁵⁶ Mısır mühimmelerindeki H. 1147 (M. 1734) tarihli bir hükme nazaran Mekke kadılarına Mısır'dan yıllık 366 irdeb hınta tayin edildiği göz önüne

³⁵³ Ali Zihni, **a.g.e.**, s. 329. Maillet, kendi ziyaret ettiği dönemde bundan 1400 kişinin yararlandığını söylüyorsa da, bu makul görünmemektedir. Zira bu yüzyılda kurum, iyice genişlemiş, revak sayısı artmış ve önceki yüzyıllardan da fazla talebe çekmeye başlamıştır. Bu nedenle bazı araştırmacılar bu yüzyılda Ezher'in içinde kalan talebe sayısının 3.000'den az olmadığını, bunun en az 1.000 kadarının Mısır dışından gelmiş olabileceğini ifade etmektedir. (Bkz. Hamilton Gibb, Harold Bowen, **el-Müctema'u'l-İslâmî ve'l-Garb**, C. 2, Trc. Abdülmecid Hasib el-Kaysî, Dımaşk, Dâru'l-Medâ li's-Sekafe, 1997, s. 179.) Winter 1729'a tarihlenen bir fermana göre 400 kadar müderris ve müftünün, maaşlarını şikâyet etmek üzere eyâlet divânına çıktığını, 4000-5000 civarında talebinin de cirayelerinin gecikmesi sebebiyle Ezher'de protesto gösterisi yaptıklarını ifade etmektedir. Winter'a göre 18. yüzyılda Ezher'in içinde kalan talebe 3000-5000 aralığında olup kurumda 70 kadar kadrolu müderris görev yapmakta idi. (Bkz. Winter, **Egyptian Society...**, s. 119.)

³⁵⁴ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 67; Shaw, 18. yüzyılda mîrî anbarından Mısır ulemasına ödenen miktarın, 49.760 irdeb olduğunu belirtmektedir. (Bkz. Hüseyin Efendi, **a.g.e.**, s. 100.) Ulemaya yıllık yaklaşık 50.000 irdeb ödenek ayrıldığına göre, kalan 100.000 irdeb Ezher'e ve mülhakatı konumundaki medreselere tayin edilmiş olmalıdır. Mühimme defterinde mukayyed H. 1201 tarihli bir hükme göre Mısır'ın ulema, suleha ve fukarasına yıllık 300.000 irdebdan fazla cirâyeye ödenmesi gerekmektedir. Muhtemelen bu rakamın yarısı (154.000 irdeb tahıl) Ezher, mülhakatı ve buralarda görev yapanlara ödenirken diğer yarısı da Mısır halkından fakir olanlara yahut bazı mutasavvıflara ayrılmış idi. (Bkz. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 60/121. Evâil-i B. 1200.)

³⁵⁵ BOA, AE.SABH.I., 151/10161. Z. 1201; Shaw, **The Financial and Administrative Organization...**, s. 234.

³⁵⁶ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 66-67; İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 356-357; eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 241, 245; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 461; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 276/521. Evâil-i B. 1181. Abdülmü'tî, ulemanın cirayesini özellikle paranın değerinin daimi olarak düştüğü 18. yüzyılda tahıl olarak almayı tercih ettiğini, Mısır yönetiminin zaman zaman nakit olarak ödemesine ulemanın karşı çıktığını belirtiyor. Mısır Mühimmelerindeki bir hüküm, bu ifadeleri doğrulamaktadır. Hükme göre ulemaya cirâyeler, aynî olarak ödenmesi gerekirken, anbarda cüzî bir miktar kaldığından ödemeler nakden yapılmış, Ezher uleması da bu durumu merkeze şikâyet etmişti. Merkez, cirâyenin aynen, câmekiyyenin ise üç ayda bir nakden yapılması gerektiğine vurgu yapmıştır. (Bkz. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 244/542. Evâil-i C. 1172.)

alındığında, Ezher şeyhlerine ödenen meblağın büyüklüğü daha iyi anlaşılmaktadır.³⁵⁷ Ezherli âlimlerden seçilen dört mezhep müftülerine ise yıllık 225 irdeb buğday ödeniyordu.³⁵⁸ H. 1201 tarihli, H. 1200 (M. 1786) senesine ait Mısır'a ait bir masraf defterinde, ulemaya 135.600 para natrun, 451.440 para mensûcât ve mürettebât ödendiği görülmektedir.³⁵⁹

Mısır mühimmelerindeki bir hükme göre ulemanın, ciraye dışında evkaf-ı mîriyyeden aldıkları vazifeleri ve Mısır askeri ile birlikte aldıkları üç ayda bir dîvândan ödenen ulufeleri mevcuttu. Mısır mühimmelerinde Ezher ulemasının gelir kalemleri zikredilirken, onların üç çeşit ödemeye tasarruf ettikleri görülmektedir: 1. Dîvân tevcihi, kadı takrîri ve vakıf şartları çerçevesinde evkaf-ı mîriyyeden kendilerine tahsis edilen nakdî vazifeler. 2. Mîrî anbarından aynî olarak ödenen cirâyeler. 3. Üç ayda bir aldıkları ulûfeler.³⁶⁰ Aynı kaynağa göre sadece ulemanın değil, revaklarda kalan öğrencilerin de, revaka mahsus vakıflardan maaş aldıkları görülmektedir. H. Ş. 1161 (M. 1748) tarihli bir hükme göre Süleymaniye Revâk'ında kalan öğrencilere, günlük otuz cüz okuma karşılığında, Osman Efendi Vakfı'ndan yevmî kırk akçe tahsis edilmiştir.³⁶¹

Osmanlı merkezinin ve Mısır'daki idaresinin Ezher'e dair bu yüzyılda en fazla önem verdiği husus, bu cirâye ve ödeneklerin vaktinde ve tam olarak ödenmesi idi. Zira bunların gecikmesi yahut ödenmemesi, Ezher'de –bazen kurum dışına da taşan– büyük ayaklanmalara sebebiyet veriyor, bu da Osmanlı taşra yönetimini oldukça zora sokuyordu. Yüzyılın başlarında valinin araya girmesi ve emirlere gereken ödemeyi yapmaları yönündeki emirleri sayesinde bu problemler aşılabiliyordu. Mesela H. Şevval 1106'da (M. 1695) Ezherliler, paşaya gelerek cirayelerinin ödenmediğini bildirmiş, paşa da emirlere gerekli ödemelerin hemen yapılmasını emretmiş ve sorun çözülmüştü.³⁶² Fakat yüzyılın sonlarında, merkezin buradaki ilişkileri ihmal etmesi

³⁵⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 54/138. Evâsıt-ı Ra. 1147.

³⁵⁸ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 67. Mısır ulemasına tahsis edilen cirâye ve diğer ödenek miktarları hakkında bkz. Shaw, **The Financial and Administrative Organization...**, s. 223, 235-236; Hüseyin Efendi, **a.g.e.**, s. 100.

³⁵⁹ BOA, AE.SABH.I., 151/10161. Z. 1201.

³⁶⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 86/220. Evâil-i Za. 1147; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 86/221. Evâil-i Za. 1147.

³⁶¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 205/486. Evâsıt-ı Şaban 1161.

³⁶² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 49.

ve Muhammed Ebuzzeheb Bey'den sonraki Mısır ümerasının –özellikle de Murad ve İbrahim Beylerin- Ezher ve ulema konusundaki hassasiyetlerinin son derece azalması, Mısır'daki kötü yönetimleri sebebiyle ciraye dağıtımında sıkça sorunlar başgösteriyor, bunun neticesinde de Ezherliler sık sık ayaklanıyorlardı. H. Ca. 1191 (M. 1777) tarihinde Ezher'deki Mağripli talebeler ile emirlerden birisi arasında patlak veren hadise, uzun süren müzakereler sonucu yatıştırılamamış, Ezherliler, isyanın bitirilmesi için cirayelerinin düzgün ödenmesini şart koşmuşlardı. Nihayet cirayeler dağıtılmış ve hadise son bulmuştu.³⁶³ H. 1200 Safer'inde (M. 1785) Ezherliler, cirayelerinin ödenmemesi sebebiyle ayaklanmış, camiye kapatmışlardı. Yeniçeri Ağası Selim Ağa gelerek ödemeleri yapmış, hadise sükûn bulmuştu. Fakat ödemeler aksadığında olaylar tekrar ediyordu.³⁶⁴

Osmanlı merkezi, bu hadiselerin çıkmasından oldukça rahatsız olmalı ki Mısır mühimmelerindeki hükümlerde bu cirâyelerin vakt ü zamanında ödenmesi, bu kabilden isyanların önüne geçilmesi hususuna vurgu yapılmıştır. H. Şaban 1191 (M. 1777) tarihli hükümde, merkezin, yukarıda zikredilen H. Ca. 1191 (M. 1777) tarihli isyanlardan haberdar olduğu ve buna bağlı olarak da ümeraya tenbîhâtta bulunduğu hükmün içeriğinden anlaşılmaktadır.³⁶⁵ Bu hüküm aynı senenin Şevval ve Zilhicce aylarında gönderilen iki hükümle daha tekîd edilmiş, ulemanın cirayelerinin ödenmediğine dair merkeze mahzar yazdıkları, Murad ve İbrahim Beylerin bu cürümleri ve üzerlerine terettüb eden diğer vazifelerini yerlerine getirmemeleri sebebiyle görevlerinden uzaklaştırıldıkları bildirilmiştir.³⁶⁶ Bundan sonra çıkan hükümlerde de cirâyelere uzun zamandır ihtilâl ârız olduğu, bunun acilen giderilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.³⁶⁷

Merkez yönetimi, bu konuda o derece hassastır ki, çoğu zaman isyanların çıkmasını beklememiştir. Ulemanın ciraye ve vezâifinin kesildiğine dair duyum aldığı anda, ilgilileri hemen ikaz etmiştir. Yüzyılın başlarına ait birkaç hüküm bunu göstermektedir. H. Za. 1147 (M. 1735) tarihli hükümde, bazı evkaf mübaşirlerinin

³⁶³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2., s. 13.

³⁶⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 148. Benzeri hadiseler için bkz. **a.e.**, s. 135, 251.

³⁶⁵ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 155-156/271. Evâil-i Ş. 1191.

³⁶⁶ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 161/278. Evâhir-i L. 1191; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 167-169/289. Evâhir-i Z. 1191.

erbâb-ı zevâyâ olan sâdât ve tadrîs ile meşgul olan mezâhib-i erbaa ulemasının vazife ve cirayelerini kestikleri, bunların acilen sahiplerine ödenmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.³⁶⁸ H. S. 1155 (M. 1742) tarihli hükümde ise açık bir şekilde Câmi'-i Ezher ulemasının müzayaka içinde olduğu bildirilmiş ve acilen cirâyelerinin ödenmesi emredilmiştir.³⁶⁹

1.3.1.3. 18. Yüzyılda Ezher'de Eğitim ve İlmî Hayat

18. yüzyıl Ezherli âlimlerin âdeta geçit resmi yaptığı, dönemin Ezher'inin pek çok anına şahitlik edilebilen Cebertî'nin eserinden anlaşıldığı kadarıyla Ezher'deki ilmî hayatın merkezinde "hoca" ve ondan okunan "kitaplar" bulunmaktadır. Cebertî, biyografisini verdiği âlimlerin ilmî hayatlarını aktarırken ilk olarak hangi hocalardan hangi dersleri aldıklarına ve bu bağlamda onlardan okudukları kitaplara yer vermektedir. O, bu hususa o derece dikkat etmektedir ki, Ezherli olup da hangi hocadan hangi kitabı okuduğu verilmeyen âlim yok gibidir.³⁷⁰ Bu konuya dönemin Ezher uleması arasında da oldukça önem veriliyor olmalı ki Cebertî, Ezher şeyhi ed-Demenhûrî'nin, hocalarına, onlardan okuduğu ders ve kitaplara dair "*el-Letâifü'n-Nûriyye fi'l-Minehi'd-Demenhûriyye*" adlı bir eser yazdığını ifade etmektedir.³⁷¹ Bu anlamda merkez ilmiyesi ile oldukça benzer bir manzara arz ettiği söylenebilir. Ayrıca Ezher şeyhliği, müftülük vb. yüksek makamlara gelen ulemanın çok sayıda meşhur hocadan ders aldığı ve onlardan pek çok eseri okuduğu, düşük profilli olanların ise daha az hocadan daha az kitap müzakere ettiği dikkat çekmektedir.³⁷² Bu da, muteber ulemanın sayılmanın kriterleri hakkında bir fikir vermektedir.

³⁶⁷ BOA, AE.SABH.I., 151/10161. Z. 1201.

³⁶⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 86/220. Evâil-i Za. 1147

³⁶⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 252/703. Evâil-i S. 1155.

³⁷⁰ 17. yüzyılın sonlarını, 18. yüzyılın ise tamamını ihtiva eden *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*'ın ilk iki cildindeki pek çok Ezherli âlimin biyografisi incelendiğinde bu hususun, Arap ulema arasında, tıpkı merkezde olduğu gibi çok önemsendiği fark edilir. Örnek birkaç biyografi için bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 492-493, 611-612; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 39-41, 381-382.

³⁷¹ **A.e.**, s. 41. Söz konusu eser, Türkiye kütüphanelerinde mevcuttur. (Bkz. Ahmed b. Abdülmün'im ed-Demenhûrî, **el-Letâifü'n-Nûriyye fi'l-Minehi'd-Demenhuriyye**, BYZ. Devlet, Beyazıd, Yer No. 920, Demirbaş No. 001335.)

³⁷² Mesela Sirgatmîşîyye Medresesi'nde tadrîs vazifesi icra eden Ezherli Ahmed b. Ahmed el-Hamâmî, Ezherli üç hocadan ders almışken, Ezher şeyhi olan Ahmed b. Musa el-Arûsî'nin çoğu Ezherli 16 âlimden çok farklı alanlarda ders okuduğu dikkat çekmektedir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 588-589; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 381-382.) Fakat bu durumun istisnaları da mevcuttur. Mesela Osmanlı merkezi tarafından da yetkinliği kabul görmüş olan Cebertî'nin babası Hasan el-Cebertî, onlarca farklı âlimden matematikten coğrafyaya, fıkıhtan mantığa kadar birçok alanda ders görmüş

Cebertî'nin bu bağlamda biyografilerde zikretmekte önem verdiği bir diğer husus ise "icazet" konusudur. O, pek çok biyografide bir hocadan ders almış olmak ile icazet almayı ayırmakta, icazet almayı diğerinden üst konuma yerleştirmektedir.³⁷³ Hiç şüphesiz ki hem hocaların zikredilmesine hem de icazete verilen önem, ilmî geleneğe yaslanmanın ve devamlılık fikrine verilen önemin göstergesidir. Cebertî'nin ifade ettiğine göre bu icazetler, Mısır'daki Osmanlı mahkemesi tarafından düzenleniyor ve kadının imzası ile resmî bir mahiyet alıyordu.³⁷⁴

Eserde verilen âlimlerin biyografilerinden, Ezher'deki en temel ders ortamının kurumun geleneksel usûlü olan "ilim halkaları" olduğu, İslâm dünyasında klasikleşmiş ders metodu olan halkalara 18. yüzyılda da rağbet edildiği anlaşılmaktadır.³⁷⁵ Bu halkalar, kurumun hocaları tarafından Ezher'de yahut onun mülhakatı hükmündeki çevre medreselerde teşkil edilebildiği gibi, revak şeyhleri veya bazı uzman hocalar tarafından revak içlerinde de akdedilebiliyordu.³⁷⁶ İlim halkalarının bazıları oldukça kalabalık oluyor, bu takdirde halkalar, içeriden dışarıya doğru tabaka tabaka, saf saf genişliyordu. Bu, söz konusu âlimin dersine talebenin çok rağbet gösterdiğine işaretti.³⁷⁷ Ders halkasının ilk tabakasinda hocanın en gözde, en çalışkan ve anlayışı en derin talebeleri yer alırken, ikinci tabaka başarı sıralamasında ortalamayı yakalayanların yeri idi. Eğer bir üçüncü, dördüncü halka varsa bunlarda da yeni başlamış, henüz maharet kesbetmemiş talebeler yerlerini

olmasına rağmen şahsî tercihi ile müftü ve müderris olarak kalmıştır. Buna karşılık 18. yüzyıl Ezher şeyhlerinden es-Secî'nin ondan daha aşağı bir ilmî seviyeye sahip olduğu, bununla birlikte toplumsal bir hadisedeki rolü sebebiyle Ezher şeyhliğine getirildiği anlaşılmaktadır. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 502, 608-624.)

³⁷³ **A.e.**, s. 460, 492, 577, 610. Cebertî, hem iftâ hem tadrîs faaliyetine izin veren icazeti diğerlerinden ayırmaktadır. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 460.) Ayrıca o, icazetlere hem bir âlimin, alanında yetkin olup olmaması noktasında önem vermekte, hem kültür tarihi noktasında vazgeçilmez bilgi kaynakları olarak değerlendirmekte, elinden geldiğince bunları topladığını ifade etmektedir. Tarihinde kimi zaman icazet metinlerine de yer vermektedir. Bu bağlamda yer verdiği dikkat çekici icazet metninden biri, Ezherli müderrislerden el-Amavî'nin Köprülü Abdullah Paşa'ya verdiği icazetin metnidir. (Bkz. **a.e.**, s. 300.) Babası Hasan el-Cebertî'nin Ezherli İbn Şürûnbulâlî'den aldığı icazetin metni için bkz **a.e.**, s. 610. Cebertî, tarihini yazarken, topladığı icazetler ve hadis senedlerindeki bilgilerden yararlandığını beyan etmektedir. (Bkz. **a.e.**, s. 121.)

³⁷⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 12-127.

³⁷⁵ **A.e.**, s. 276, 321, 495.

³⁷⁶ **A.e.**, s. 348, 530, 579, 653; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 29, 52, 122, 138, 257.

³⁷⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 420, 495.

alırdı.³⁷⁸ Cebertî, bazı âlimlerin dersine katılımın çok fazla olduğunu kimilerinin dersine ise öğrencinin rağbet etmediğini ifade etmektedir.³⁷⁹

Bunda, Ezher'de talebeye tanınan ders seçme hürriyetinin ve hiçbir dersin zorunlu tutulmamasının önemli bir payı vardır. Buraya eğitim görmeye gelen bir talebe, çeşitli mezhep, milliyet ve anlayışlardaki hocaların, Ezher'de okutulması klasikleşmiş eserlerinden işlediği derslerden istediğine veya ihtiyaç duyduğuna katılabiliyordu.³⁸⁰ Ezher'in mantığının, kurumdan değil de hocadan ve eserden icazet almak üzerine kurulu olması, burasının ilim taliplileri ile hocaları biraraya getiren bir mahfil/ilmî muhit şeklinde hizmet vermesi, söz konusu anlayışı destekliyordu. Buradan yola çıkarak çoğu talebe öncelikle kendi mezhebine mensup meşhur bir hocadan ders almayı tercih ediyordu. Meselâ Salim b. Muhammed en-Nefravî, kendisi Malikî olup yine kendisi gibi Mâlikî Ahmed en-Nefrâvî'den ders almış ve Malikî müftüsü olmuştur. Hanefî müftüsü Süleyman Mansûrî, Ezher'deki öğrencilik yıllarında, Ezher'in önde gelen Hanefî âlimleri olan Şahin Ermanavî ve eş-Şürûnbülâlî'den ders almıştır.³⁸¹ Bununla birlikte sayısı az olmakla bazı talebeler ise çeşitli mezheplere mensup hocalardan ders almayı önemseyebiliyordu. Ezher şeyhlerinden Ahmed ed-Demenhûrî (ö. 1192), dört mezhep hocalarının hepsinden icazet almıştır.³⁸² Ahmed el-Mellevî'nin ders aldığı toplam 25 hocadan 14'ü Şafîi, 10 tanesi Malikî, 1'i ise Hanefî idi.³⁸³

İlim halkalarında ders okutma şekli ise şöyleydi: Sabah namazı akabinde başlayıp ikindi sonuna kadar akdedilen derslerde, hoca, kendi dersi için belirlenmiş sütunun yanına otururdu. Hocanın etrafına halka şeklinde başarı sıralamasına göre talebeler dizilirdi. Hocanın yanında onun en kıdemli talebeleri –çoğunlukla da

³⁷⁸ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 335.

³⁷⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 321, 461; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 143-144. Evliya Çelebi, 17. yüzyılın sonlarına doğru şahit olduğu bir ilim halkasında bin kadar talebenin bulunduğunu ifade ederken, Cebertî, Muhammed b. İbrahim el-Avfî'nin (ö. 1177) ders halkasında 300'den fazla talebe bulunduğunu nakletmektedir. (Bkz. Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 314; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 24.) Bunun yanı sıra Cebertî, Allâme Fakih Mustafa b. Ahmed el-Benevferî'nin her gün Revâku's-Şam yakınında babasının ders verdiği yerde derse çıktığını fakat kimsenin dersine katılmadığını, ders vaktinde tek başına oturup sonra da evine gittiğini ifade etmektedir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 143-144).

³⁸⁰ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 57.

³⁸¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1 s. 321.

³⁸² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, 38.

muîdleri- yer alırdı. Bu halkalarda ayrıca hoca talep ettikçe dersin işlendiği kitaptan sesli bir şekilde okuyan mukri' (okuyucu) ve dersi yazdırılmasına yardımcı olan mümlîler (yazdırıcı) görev yapabilir, bunlar da hocanın yanında otururdu. Bu halkalarda her isteyen istediği yere oturamaz, başarı/devamlılık/kavrayış seviyesine göre kendisine gösterilen yere oturabilirdi. Talebenin her derste aynı yere oturması beklenirdi. Bazı hocalar, eğer halkaları çok büyük ise, oturma düzenini temin etmek için kendilerine bir "halka muhtesibi" edinirlerdi. Bunlar, dersten önce herkese oturacağı yeri gösterir, böylece düzen sağlanmış olurdu. Bunun yanı sıra eğer ders akdeden hoca, aynı zamanda Ezher'in önde gelen müftülerinden ise bir "soru kâtibi"ni derste hazır bulundururdu. Bu kâtip, hocaya fetvâ sorusu olarak tevcih edilen suâlleri kaydeder, ders esnâsında hocaya sorar, hoca da talebe önünde bu soruları cevaplar, yani bir anlamda dersini uygulamalı hâle getirirdi.³⁸⁴ Bu halkalar yeni başlayanlar ve konuda uzmanlaşanlar için ayrı ayrı tertip edilmekte, bazı hocalar yeni başlayanlara ders vermeyi tercih ederken, bazıları ileri seviyedekileri kabul etmekte idi.³⁸⁵

Çoğunlukla takrîr usûlünün benimsendiği derslerde, mukrîler, hocanın anlatacağı yeri kitaptan okur, hoca dersini takrîr eder, sonra münazara edilmesine zemin hazırlar ve en son yazdırırdı. Bazı hocalar ise önce dersini yazdırır, bunların öğrenci tarafından hıfz edilmesini bekler daha sonra takrîr ederdi.³⁸⁶ Dersten sonra ise muîdler, talebeye anlamadıkları hususları şerh eder, dersin tekrarını yaptırırlardı.³⁸⁷ Cebertî, eserinde mukrî ve muîd (çoğu zaman iki görevi de aynı kişi icra edebilirdi) pozisyonunda hocanın gözde talebelerinin bulunduğunu zikretmektedir.³⁸⁸ Cebertî'den anlaşıldığı kadarıyla bu halkalarda derse devamlılık oldukça önemsenmekte, muîdlik seviyesine ulaşmak için şart koşulmakta idi.

³⁸³ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 317-318.

³⁸⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 579; İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 333-335; Abûlmu'tî, **a.g.e.**, s. 58.

³⁸⁵ Azbâvî, **el-Müerrihûn ve'l-Ulemâ' fî Mısır...**, s. 35.

³⁸⁶ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 326.

³⁸⁷ **A.e.**, s. 333.

³⁸⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 187, 396.

Hocaların en gözde talebeleri, derse devamlılıkları en fazla olanlar, hatta dersten sonra da maharet ve bilgilerini artırmak için hocanın yanından ayrılmayanlardır.³⁸⁹

Ezher'de ders verecek ulemanın tayinine tesir eden etmenlerin çeşitli olduğu Cebertî'nin eserinden takip edilebilmektedir. Kimi zaman bir muîd, hocasından icazet aldıktan sonra onun izni ile derse çıkabilirken, kimi zaman da faydalı bir eser yazarak veya hocasının ders takrîrlerini/notlarını biraraya getirerek ders verme payesine erişebilirdi.³⁹⁰ Bazen hocanın derslerine devamlılık gösteren³⁹¹, onun yanında adetâ bir araştırma görevlisi gibi yetişen, nihayetinde de muîdlik payesine erişenlerin, hocalarının vefatlarının akabinde onun halefi olarak derse çıktıkları, yani hocasının yerine atandıkları dikkat çekmektedir.³⁹² Derse çıkma noktasında bazen Ezher şeyhinin isteği de etkili olabilirdi.³⁹³ Bu zikredilen hususlar, sadece ilmî kriterler olup ön şart kabîlinden değerlendirilmekteydi. 18. yüzyılda atamalara en çok tesir eden husus hiç şüphesiz, siyasetle, siyasetçilerle yahut onlarla temas eden ulema ile ilişki kurmaktı. Cebertî, eserinde bu konuda sayısız misal zikretmektedir.³⁹⁴

18. yüzyılda en dikkat çeken husus ise Ezher'de ders veren ulema aileleridir. Kurumun siyasetle teması arttıkça ulemanın kazanımları da artmış, pek çok âlim, vazifelerini dolayısı ile ayrıcalıklarını, Ezher'de okuyan oğullarına, yeğenlerine yahut kardeşlerine miras bırakmak istemişlerdir.³⁹⁵ Meselâ Ezher şeyhi olan es-Secînî, şeyhlikten önceki müderrislik vazifesini amcasından devr almıştır. Salim en-Nefravî, babası ölünce, Ezher şeyhi eş-Şebravî'nin de yardımları ile babasının vazifesini kendi uhdesine tevcih ettirebilmiştir.³⁹⁶ Osmanlı merkezinin de, bu yüzyılda kendi anlayışı ekseninde Mısır'da da tıpkı merkezdeki gibi ulema ailelerinden bir zümre³⁹⁷

³⁸⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 455.

³⁹⁰ **A.e.**, s. 126; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 122, 257.

³⁹¹ Cebertî, derse devamlılığı ve dersten sonra da hocanın yanında bulunmayı çok önemsemekte ve böyle talebeleri hocanın "mülazımı" olarak zikretmektedir. Mülazım kelimesinin anlamı, bir işe devamlılık gösterendir.

³⁹² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 502; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 396.

³⁹³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 530; İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 328.

³⁹⁴ Bu misallerden bazıları için bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 122-123, 187-188, 223-224.

³⁹⁵ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 61.

³⁹⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 502; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 377.

³⁹⁷ Madeline C. Zilfi, **Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması: Klasik Dönem Sonrası**, Ankara, Birleşik Yayınevi, 2008, s. 36; İlber Ortaylı, "18. Yüzyıl'da İlmîye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler

oluşturmak istediği, vazifeleri eğer aileden ehliyetli biri varsa öncelikli olarak ona tevcih ettiği anlaşılmaktadır.³⁹⁸ Hatta Arûsîler gibi bazı ailelerin bu sûretle Mısır ilmiyesinde kök saldıkları, sonraki yüzyıllarda da yüksek tabakalı bir ulema zümresi oluşturdukları dikkat çekmektedir.³⁹⁹ Fakat her ne şekilde olursa olsun, Ezher'e müderris olarak atanmak için Ezher'deki pek çok önde gelen hocanın dersine devamlılık göstererek çoğundan icazet almak, yetkinliğini eser yazarak yahut ulema önünde tertiplenen bir münazarada ispatlamak, Ezher şeyhinin ve -18. yüzyılda şeklen de olsa- Mısır kadısının muvafakatini almak gerekli görülüyordu.⁴⁰⁰ Atamaya dair Mısır kadısından çıkan resmî yazıda⁴⁰¹, müderrisin adı ve elkabı⁴⁰², hangi mezhepten olduğu, uzmanlığı/ders vereceği alan belirtiliyordu. Bu yazıdan sonra müderrise ders halkası açılabilir ve kendisine mîrîden yahut Ezher vakıflarından maaş bağlanabilirdi.⁴⁰³

Ezher'de bu dönemde okutulan dersler, önceki dönemlerden çok büyük bir farklılık göstermemekle birlikte dinî ilimlerin bu yüzyıl itibarı ile kurum içinde ağırlık kazandığı, kurumun dinî ilimler alanında ihtisaslaştığı söylenebilir.⁴⁰⁴ Zira

Fakültesi, Yıl 1979-1980, Özel Sayı, s. 155-158. Ortaylı, ulema ailelerinin, 18. yüzyılda Osmanlı taşrasının diğer bölgelerinde de dikkati çektiğine vurgu yapmaktadır.

³⁹⁸ BOA, İE.EV., 42/4767. 29 Za. 1117; BOA, C..MF., 102/5063. 26 Ca. 1159; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 384; İrfan Gündüz, "Arûsî", **DİA**, C. 3, İstanbul, TDV, 1991, s. 423-424.

³⁹⁹ Gündüz, "a.g.m.", s. 423-424.

⁴⁰⁰ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 60; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 588. Bu sayfada Cebertî, meşhur hocalardan ders alıp ilimde temayüz eden Muhammed el-Benânî'nin, asrın ulemasının önünde tertiplenen bir cemiyette kendisini ispatladığını, bütün ulemanın bilgisine şahitlik edip onay verdiğini, sonrasında ders vermeye başladığını ifade etmektedir. Fakat 18. yüzyılda atanmak için -bir sonraki bölümde görüleceği üzere- bu ön koşulların yanı sıra siyasetle yahut siyasîlerle temas eden ulema ile ilişki kurmak çoğu zaman gerekli oluyordu. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 72, 123, 187-188, 190 vd.)

⁴⁰¹ İsmail, Mısır kadı sicilleri arasında bu atamaların ve Ezherlilerin atandığı diğer vazifelerin kaydedildiği "takârîrû'n-nazar" adı verilen siciller bulunduğunu ifade etmektedir. (Bkz. İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 268.)

⁴⁰² İsmail, Ezher'deki müderrisliklerin beş kademe olduğunu, her kademe için devletin ayrı elkab belirlediğini, resmî evraklarda (Dîvân-ı Âlî Sicilleri veya Kadı Sicillerinde) her müderrisin adının yanında elkabının da bulunduğunu belirtmektedir. Bu elkaba bakılarak müderrisin hangi derecede olduğunu anlamak mümkündür. Müderrislerin, dereceleri ve devlet tarafından belirlenmiş elkabları için bkz. **a.e.**, s. 328-330. Bu elkabların benzerlerini, Cebertî de eserinde her âlim için ayrı ayrı ve onun seviyesini gösterecek şekilde kullanmaktadır. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 132, 347, 363 vd.)

⁴⁰³ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 60. Abdülmü'tî ve İsmail, ders verecek ulemaya verilen belge için ferman yahut resmî belge ifadelerini kullansa da hiç şüphesiz bunlar berattır. Osmanlı Arşivi'ne intikal eden bir evrakta, Ezherli âlimler, merkezden kendilerine verilen beratların, batan gemi ile gark olduğunu, yeniden berat verilmesini rica etmektedirler. (Bkz. BOA, İE.EV., 42/4767. 29 Za. 1117.) Mısır Kanûnnâmesi'nde de, Mısır ulemasının merkezden verilecek beratlarla vazifeye tayin edilebileceği zikredilmektedir. (Bkz. Akgündüz, **a.g.e.**, s. 137-138.)

⁴⁰⁴ İsmail, **Müctema'ü Ulemâi'l-Ezher**, s. 336; Azbâvî, **el-Müerrihûn ve'l-Ulemâ' fî Mısır...**, s. 41-51.

Ezher, bu yüzyılda siyasetle temasının artması ile, mezunlarına, kadılık, kadı naibliği, müftülük, müderrislik, muallimlik, imamlık gibi çok geniş alanlarda iş imkânı sunmaya başlamıştır.⁴⁰⁵ Başta Mısır olmak üzere Arap beldelerinin çeşitli ilmiye mansıplarına çoğunlukla Ezherliler atanmış, buraya gelen genellikle köy kökenli öğrenciler de sınıf atlama kaygısı ile ilmiye makamlarına duhûl edebilecekleri dersleri almayı tercih etmişlerdir. Bundan dolayı da naklî ilimler, diğerlerine nazaran Ezher içinde önceki yüzyıla oranla revaç bulmuştur.⁴⁰⁶ İsmail, 18. yüzyılın "din" eksenli bir asır olduğunu, Ezher'in de bu vâkıdan etkilendiğini, öğrencilerin riyazî ilimlerden ziyade şer'î ilimlere rağbet gösterdiklerini ifade etmektedir.⁴⁰⁷

Cebertî, bu dönemde Ezher'de tahsil edilen ilimleri naklî ve aklî ilimler olarak ikiye ayırmaktadır.⁴⁰⁸ Onun ibarelerinden hadis, tefsir, fıkıh, kıraat vb. rivayete dayalı ilimlerin naklî; matematik, cebir, mantık, felsefe, edebiyat, aruz, sarf-nahiv vb.nin ise aklî ilimler olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁹ Naklî ilimlerden Ezher'in her zaman önde olduğu hadis, başat konumunu sürdürmüştür. Cebertî, pek çok âlimin biyografisinde *Kütüb-i Sitte*'nin ya tamamını yahut bir kısmını okuduğu, babası Hasan el-Cebertî'nin de pek çok hadis kitabı bitirdiği, bilgisine yer vermektedir.⁴¹⁰ Bu sebeple Köprülü Abdullah Paşa, Mısır'a vali olarak geldiğinde Ezher şeyhi Abdullah eş-Şebravî'den hadis dersleri almış ve bu derslerde *Buharî*, *Müslim*, *Ebu Davud*, *İbn Mâce*, *Nesâî*, *Tirmizî*, İmam'ın Malik'in *Muvatta'sı*, Kadı İyaz'ın *Şifâ'sı*, Süyûtî'nin *Câmi'u's-Sagîr*'i, Irakî'nin *Mustalahü'l-Hadîs*'i vb. eserleri şeyhle birlikte okumuştur.⁴¹¹ Paşa, Ezherli âlim el-Amavî'den de hadis dersleri almayı tercih etmiştir.⁴¹² Mısır mühimmelerindeki hükümlerin bazılarında Ezher ulemasına hitap edilirken "*ashâb-ı ehâdîs*" oldukları vurgulanmıştır.⁴¹³ Bu da merkezde onların hadis

⁴⁰⁵ Gibb, Bowen, **a.g.e.**, s. 180; Hüseyin Efendi, **a.g.e.**, s. 96-97.

⁴⁰⁶ Abdülmu'tî, **a.g.e.**, s. 61; İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 336, 376-395, 367-390; Azbâvî, **el-Müerrihûn ve'l-Ulemâ' fî Mısır...**, s. 45.

⁴⁰⁷ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 336.

⁴⁰⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 453; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 186-187, 190.

⁴⁰⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 363, 588; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 192. İsmail, İbn Haldun'un da bu anlayışı benimsediğine dikkat çekmektedir. (Bkz. İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 317.)

⁴¹⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 320, 617, 637; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 40, 145, 368.

⁴¹¹ Abdullah eş-Şebravî, **Sebetü's-Şebrâvî**, Kahire, Keşide li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2015, s. 23.

⁴¹² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 300.

⁴¹³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 53/137. Evâsıt-ı Ra. 1147.

ilmindeki muvaffakiyetleri ile bilindiğine işaret etmektedir. Bir şekilde merkez ilmiyesine geçiş yapıp İstanbul'da müderrislik imkânı elde edenlerin neredeyse hepsinin hadis dersi vermesi de, onların hadis konusundaki yetkinliklerinin, merkez tarafından kabullenildiğini göstermesi açısından dikkate değerdir.⁴¹⁴ Ezher'deki hadis ilminin önemi, Yemenli meşhur âlim, Murtaza ez-Zebîdî'nin Kahire'nin ilim muhitine teşrif etmesi ile son dereceye varmış, Ezher uleması yetkinliklerini artırmak için ondan hadis dersi almaya başlamışlardır.⁴¹⁵

Bunun yanı sıra dört mezhep fihhî, sarf-nahiv, usûl, Arap dili, kıraat, tasavvuf vb. pek çok naklî ilim ile mantık, dil, edebiyat, beyan, me'ânî ve mantığa dair bazı aklî ilimleri en yetkin seviyede Ezher'de tahsil etmek mümkündür.⁴¹⁶ Bu alanlarda en çok okutulan klasikleşmiş eserlerden bazıları ise şunlardı: *Elfiyetü İbn Mâlik*, *Kadı Beyzâvî*, *Celâleyn Tefsiri*, *Cem'u'l-Cevâmî*, *Ebû Şücâ*, *Mutavvel*, *Şâtıbiyye*, *es-Süllem*, *el-Mevâhib*, *Elfiyetü'l-Irakî*, *İbn Atâullah'ın Hikem'i*, *Molla Hüsrev'in ed-Dürer'i*, *Dürrü'l-Muhtâr*, *el-Keşşâf*, *et-Telhîs*, *eş-Şemâil*, *Semerkindiyye*, *Erbâ'in en-Neveviyye*, *el-Cevhere*, *Hazreciyye*, *el-Hidâye*, *İbn Hacer'in Erbâ'in'i*, *Kenzü'd-Dekâik*, *el-Muğni'l-Lebîb*, *Şerhu'l-Akâid*, *İsagoci*, *Uşmunî*, *el-Ezheriyye*, *Şerhu İbn Akîl*, *Acurumiyye* vd...⁴¹⁷ Bunların yanı sıra klasik eserlere Ezherli hocaların veya başka meşhûr âlimlerin önceki yüzyıllarda yazdığı şerhler ve haşiyeler de zaman zaman bu eserlerle birlikte derslerde okutulmuştur.⁴¹⁸ Bu da, bu ilimlerin zaman içindeki tekâmüllerini, sürekliliklerini ve gelişimlerini bir bütün hâlinde talebeye göstermek açısından önemlidir. İslam ilim anlayışındaki "ilmî geleneğe" yaslanmanın, Osmanlı döneminde taşrada ehemmiyetini koruması bakımından da dikkate değerdir.

Bu dönemde Ezher'in içinde verilen derslerde matematik, cebir, geometri, hendese, tıp, astronomi vb. ilimlerin ağırlığı nispeten azalmıştır. Zira Ezher'in yatay ve dikey sosyal mobiliteye imkân vermesi ve bu asırda kurumun siyasetle

⁴¹⁴ BOA, C..MF., 166/8273. 2 Ş. 1192; Abdülcevad Sabir İsmail, *Devru'l-Ezher...*, s. 61.

⁴¹⁵ el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 2, s. 307-308.

⁴¹⁶ *A.e.*, s. 74, 75, 82, 107, 111, 122, 123, 223, 225.

⁴¹⁷ el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 1, s. 460, 492, 493, 611; el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 2, 39, 40, 284, 381, 382.

⁴¹⁸ el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 1, s. 493, 611, 621; el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 2, 75, 145; İsmail, *Müctema'u Ulemâi'l-Ezher*, s. 319-320. İsmail, Cevherî'nin icazetlerinin metinlerinden, onun okuduğu klasik kitapları, şerhleri ile birlikte okuduğunu çıkarmıştır.

temasından ötürü bu imkânın artması ile köyden gelen öğrenciler, ilmiye mansıplarına atanma kaygısı ile şer'î ilimlere daha fazla ağırlık vermişlerdir.⁴¹⁹ Ayrıca Ezherli talebelerin pek çoğu Mısır taşrasından gelen fakir öğrenciler olduğundan, bu ilimler için gereken âlet-edevâtı temin güçlüğü yaşamışlar, dolayısı ile bu ilimlerle daha az uğraşabilmişlerdir. Cebertî'nin aktardığı Ezher şeyhi Abdullah eş-Şebravî ile Şehla Ahmed Paşa arasında geçen muhavere bunu gösterir niteliktedir.⁴²⁰ Böylece kurum, 18. yüzyılda yavaş yavaş dinî ilimler enstitüsü hâline gelmeye başlamıştır.

Bununla birlikte pek çok âlim, Ezher dışında kendi imkânları ve gayretleri ile bu ilimlerde de temâyüz etmiş, hatta bu alanlarda öğrenciler yetiştirmiş ve dikkate değer kitaplar kaleme almışlardır. Cebertî, babası Hasan el-Cebertî'nin aklî ilimlerle en üst düzeyde ilgilendiğini, Mısır valisi Şehlâ Ahmed Paşa ile birlikte Mardinî'nin astronomiye dair *Vesiletü't-Tullâb* ve *Rub 'u'd-Düstûr*'unu birlikte müzakere ettiklerini, bir güneş saati yaparak Ezher'in duvarına astıklarını kaydetmektedir.⁴²¹ Babasına, bir grup Avrupalı talebenin gelerek bazı geometri âletleri hediye ettiklerini, birlikte bu âletlerle birtakım şeyler üretip icat ettiklerini zikretmektedir.⁴²² Ezher şeyhi ed-Demenhûrî'nin biyografisinden, mîkat, hesap, müceyyeb, mukantarât, münharifâta dair dersler aldığı, ayrıca *Eşkâlî't-Te'sîs*⁴²³, *Cağmini*⁴²⁴, *Risâletü Kosta b. Luka*⁴²⁵, *Laktü'l-Cevâhir*⁴²⁶ ve usturlaba dair bazı risaleler okuduğu anlaşılmaktadır.⁴²⁷ Öyle ki o, jeoloji ve anatomiye⁴²⁸ uzanan geniş bir alanda pek çok

⁴¹⁹ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 336; Afaf Lutfi es-Seyyid Marsot, "The Political and Economic Functions of the 'Ulama' in the 18th Century", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. XVI, II-III, Paris, December 1973, s. 137, 139-140.

⁴²⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 316-317. Paşa, Ezher şeyhine, Mısır ulemasının ilmî seviyesinin yüksekliğinin umûm beyinde maruf olduğunu, bundan dolayı buraya sevinerek ilim tahsil etmeye geldiğini söylemiş ve riyaziyyâta dair bazı bahisler açmıştır. Şeyh Şebravî, bu ilimlere üst düzeyde hâkim olmadıklarını, zira Ezher'deki talebenin çoğunun taşralı olup maddi sıkıntı nedeniyle bu ilimler için gereken âlet edevâtı alamadığını söylemiştir. Nihayetinde şeyh, bu alanda istifade edebileceği Hasan el-Cebertî'yi paşaya tavsiye ve takdim etmiştir.

⁴²¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 317.

⁴²² **A.e.**, s. 622.

⁴²³ Semerkandî'nin geometriye dair meşhur eseri.

⁴²⁴ el-Harizmî'nin astronomiye dair eseri olan *el-Mûlahhas fi'l-Hey'e* veya Kadı-zâde-i Rûmî'nin bu esere şerh olarak yazdığı *Şerhu'l-Cağmini*, adlı eser kast edilmiş olmalıdır.

⁴²⁵ Astronomiye dair meşhur bir eser.

⁴²⁶ Astronomiye dair klasik bir eser.

⁴²⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 40.

⁴²⁸ Harvard Üniversitesi akademisyenlerinden Ahmad Ragab, ed-Demenhûrî'nin anatomiye dair eserini neşretmiştir. (Bkz. Ahmad Ragab, **Medicine and Religion in the Life of an Ottoman Sheikh – Al-**

eser de kaleme almıştır.⁴²⁹ Cebertî'nin eserinden, Ezher'in içinde değilse bile çevresindeki ilim muhitinde Ezherli âlimlerin bu ilimleri okuttuğu ve sayısı az olmayan talebenin de bu derslere iştirak ettiği dikkat çekmektedir.⁴³⁰

Ezher muhitinde ilmî hayatın, sadece eğitim anlamında değil, iddia edilen aksine çeşitli alanlarda eser vermek noktasında da canlı olduğu anlaşılmaktadır.⁴³¹ Cebertî, bir ilim adamını tavsîf ederken, onu üç aşamalı olarak değerlendirmektedir. Ders vermeyi ilk aşama, hem ders hem fetva vermeyi ikinci aşama olarak zikretmektedir. Eser yazmayı ise ilmin nihaî derecesi olarak gördüğü, kullandığı ifadelerden anlaşılmaktadır.⁴³² Bu da, ilmî kriterlerin tam anlamıyla idrak edildiğinin bir delilidir. Bu dönemde yazılan ve sadece Cebertî'nin isimlerini zikrettiği yüzlerce eserden bir kısmı klasiklere dair şerh ve haşiyeler, bir kısmı naklî ve aklî ilimlere dair başlı başına telif olup kimisi de dîvan, seyahatname, manzum eser yahut kamus türündedir. Bazı âlimler ise matematik, astronomi ve cebir alanlarında eser vermeye rağbet göstermiştir.⁴³³ Mesela Ezherli âlim, Muhammed b. Musa el-Cenâhî, matematik, cebir vb. alanlarda kıymetli risaleler⁴³⁴ kaleme almış olup bunlardan biri, güncel bir soruna parmak basan paraların birbirine tahvîli hakkındadır. Cebertî'nin

Damanhûrî's "Clear Statement" on Anatomy, Newyork, Routledge, 2019.) Osmanlı Mısır'ında üretilen bilgi birikimi, henüz keşfedilen bir alan olup üzerinde çalışılmayı beklemektedir. Michael Winter'ın vb.nin iddia ettiği gibi (Bkz. Michael Winter, **Egyptian Society...**, s. 114-115.) burada üretilen eserlerin, yaratıcılıktan uzak olup önceki klasiklerin bir tekrarı olduğu görüşü, Arap milliyetçileri tarafından da çok tekrar edilmektedir. Hâlbuki henüz çalışılmamış bir alan hakkında bir yargıya varmak doğru olmamakla birlikte, Ezherli âlimlerin yetiştikleri ortamlar, ilim anlayışları, Cebertî'den anlaşıldığı kadarıyla "ulema sınıfına" yakışır biçimdedir.

⁴²⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 41.

⁴³⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C.1, s. 577; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 42, 110, 143, 187, 257, 369, 382.

⁴³¹ Gibb-Bowen'ın iddia ettiği, bu dönemde Arap beldelerinde üretilen eserlerin kıymet-i hâiz olmadığına dair görüşün, Cebertî'nin eseri incelendiğinde mesnedsiz olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. Gibb, Bowen, **a.g.e.**, s. 185.) Cebertî, biyografilerine yer verdiği pek çok âlimin yazdığı yüzlerce eseri kaydetmekte olup, kıymet-i hâiz olanlarını ayrıca vurgulamaktadır. Temyîz kabiliyetine en üst seviyede sahip olduğu anlaşılan Cebertî, bir eseri kıymetli bulma sebeplerini de açık etmektedir.

⁴³² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 123, 423, 427, 460, 495, 496, 577 vd.; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 38,

⁴³³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 123, 423, 427, 495, 577, 623; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 38, 42, 82, 107, 110-111, 142, 187, 304 vd.

⁴³⁴ Cebertî, risaleyi bugünkü ilmî makale anlamında kullanmakta olup eseri boyunca te'lîfi, şerhi, haşiyeyi birbirinden itina ile ayırmaktadır. Ders notları ibaresini de, eser olarak yazılanlardan ayırarak kullanmaktadır. Babasının, hocası İbn Şürünbülâlî'nin derslerinde İbn Nüceym'in meşhur eseri *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* ve Molla Hüsrev'in *ed-Dürer Şerhu'l-Gurer* eserlerini okuttuğunu, Hasan el-Cebertî'nin bu derslerde aldığı notları bir araya getirdiğini (havâmiş) sonra da bunları zaman içinde sistemleştirip telif haline dönüştürdüğünden bahsetmektedir. Bu da, bir ilmî eserin geçtiği aşamalara, en ince ayrımlarına kadar riayet edildiğini göstermektedir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 126.)

kıymet-i hâiz bulduğu bu eser, Ezherli âlimlerin o dönemde güncel sorunlara dair eser verdiklerini göstermesi açısından dikkate değerdir.⁴³⁵

Osmanlı merkezinin de buradaki âlimleri, eser verme noktasında destekledikleri dikkatten kaçmamaktadır. Mesela Ragıb Paşa, Ezherli âlim Hasan el-Kal'î'nin aruz ve kafiyeyle dair eserine şerh yazmış, ona Mısır Darbhanesi'nden maaş bağlamış, ihsanlarda bulunmuş, görevi bittikten sonra merkeze dönerken yanında götürmüştür.⁴³⁶ Hekimoğlu Ali Paşa ve Ragıb Paşa ile aralarında ülfet olan Ezher ulemasından İbrahim b. Mustafa el-Halebî de, Hanefî fıkına dair klasik eseri *Dürrü'l-Muhtar*'a yazdığı üç ciltlik şerh ve Hekimoğlu Ali Paşa'ya sunduğu bir başka eseri sebebiyle ödüllendirilmiş, kendisine İstanbul Simkeşhanesi Mukataası'ndan yevmî 11 akçe maaş bağlanmıştır.⁴³⁷

Bu yüzyılda yazılan en dikkate değer eser Murtaza ez-Zebîdî'nin⁴³⁸ *Kamûsu'l-Muhîr*'e şerh ve haşiye olarak kaleme aldığı, 14 ciltlik muhalled bir eser olan *Tâcu'l-Arûs*'tur.⁴³⁹ Günümüzde de kıymetini koruyan bu klasik eseri, Osmanlı merkezi ödüllendirmeyi ihmal etmemiştir. Mısır valisi İzzet Mehmed Paşa'nın tavassutu ile müelliften dönemin padişahı I. Abdülhamid haberdar edilmiş, ez-Zebîdî, bizzat padişah tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. Şahsî sebeplerle gitmek istememesi üzerine kendisine Mısır Darbhanesi'nden yevmî 150 akçe tevcih edilmiştir.⁴⁴⁰

⁴³⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 186.

⁴³⁶ **A.e.**, s. 142. Vâkıâ böyle olmakla birlikte özellikle 1960'larda vücûda getirilen konu ile ilgili literatürde, 18. yüzyılda hami yoksuluğu sebebiyle kendine içine kapanan, bundan dolayı da kıymeti hâiz olmayan Arapça eserlerin varlığından söz edilmektedir. (Bkz. Gibb, Bowen, **a.g.e.**, s. 185.)

⁴³⁷ Ahmet Suphi Fırat, "İbrahim b. Mustafa el-Halebî'nin Siyere Dair Manzum Eseri", **Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed – Uluslararası Sempozyum -I- 7-8 Mart 2009**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011, s. 110-112; BOA, AE.SMHD.I., 226/18003. 19 Za. 1158; BOA, C..MF., 70/3474. 26 Za. 1192. Bu son evraktan, İbrahim Halebî'ye zaman içinde Sultan Süleyman Han Evkafı'ndan da yevmî 15 akçe maaş bağlandığı anlaşılmaktadır.

⁴³⁸ Murtaza ez-Zebîdî'nin hayatı, eserleri ve dönemine tesiri hakkında bkz. Stefan Reichmuth, **The World of Murtada al-Zabidi (1732-1791)**, Cambridge, Gibb Memorial Trust, 2009; A. Yaşar Koçak, "el-Murteda ez-Zebîdî: Tâcu'l-Arûs Müellifi", **Nüşa**, Yıl II, Sayı 6, Yaz 2002, s. 101-114; İsmail Durmuş, "Zebîdî, Muhammed Murtazâ", **DİA**, C. 44, İstanbul, TDV, 2013, s. 168-171.

⁴³⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 304. Tâcu'l-Arûs hakkında bkz. Hulusi Kılıç, "el-Kamûsü'l-Muhîr", **DİA**, C. 24, İstanbul, TDV, 2001, s. 287-288.

⁴⁴⁰ BOA, C..MF., 74/3676. 11 L. 1192; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 216-218/389. Evâsıt-ı Ş. 1193; BOA, HAT, 15/603. T.y.; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 309.

Buradan yola çıkarak hamî-mahmî ilişkilerinin, 18. yüzyılda Ezher'in ilmî yapısına yeni boyut ve canlılık kazandırdığı rahatlıkla söylenebilir.⁴⁴¹

18. asır Ezher ulemasının kaleme aldığı kitapların pek çoğu Mısır'da görev yapan paşalar eliyle yahut çeşitli vesilelerle merkeze getirilmiş olup bugün İstanbul'da Süleymaniye ve Topkapı Sarayı Kütüphaneleri ile diğer yazma eser kütüphanelerinde mevcuttur.⁴⁴² Hatta bir kısmı istinsah edilerek Anadolu'daki bazı kütüphanelere de intikal etmiştir.⁴⁴³ Bu durum, Osmanlıların hem bilgi üretimine gösterdikleri ihtimamı hem de taşrada üretilen kültür ile yakından ilgilendiklerini ve bu kültürün seyyâliyetini temin ettiklerini göstermesi açısından dikkate değerdir. Cebertî, 18. yüzyılda Ezher ulemasından büyük bir kısmının, siyasetle temas etmenin getirdiği zenginleşme ile tıpkı merkez uleması gibi entelektüel bir muhit oluşturduğunu, bazılarının hüsn-i hat ile, bazılarının şiirle, bazılarının nadir kitaplar toplamak ile uğraştığını, şairleri himaye ettiklerini, birtakım yapılara tarih

⁴⁴¹ Cemaleddin eş-Şeyyal, hâmî-mahmî ilişkisini görmezden gelerek 18. yüzyılda Ezherli âlimler arasında kendiliğinden gelişen bir kültürel reform hareketi meydana geldiğini iddia etmektedir. (Bkz. Gamal el-Din el-Shayyal, "Some Aspects of Intellectual and Social Life in Eighteenth-century Egypt", **Political and Social Change in Modern Egypt**, ed. P. M. Holt, London, Oxford University Press, 1968, s. 129.) Hamî-mahmî ilişkilerinin 18. yüzyıl Osmanlı Mısır'ındaki ilim ve kültür üretimine katkısı için bkz. Miri Shefer-Mossensohn, **Osmanlı'da Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 200-203.

⁴⁴² Ezherli âlimlerin bazı kitapları Hekimoğlu Ali Paşa ve Ragıp Paşa'nın kütüphanelerinde mevcuttur. (Bkz. **Defter-i Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi**, Dersaadet, Âlem Matbaası, 1311, s. 11, 14, 17, 21 vd.; **Defter-i Kütüphane-i Ragıp Paşa**, Dersaadet, Sultanhamam Caddesi'nde 14 Numaralı Matbaa, 1310, s. 15, 19, 20, 33, 35 vd.)

⁴⁴³ 18. yüzyıl Ezher ulemasının merkez kütüphanelerindeki bazı eserlerinin numaraları: Abdullah Şebravî, **Şerhu's-Sadr fî Ğazveti'l-Bedr**, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, 297.9 –Bu eser Hekimoğlu Ali Paşa'nın teşviki ile yazılmıştır-; Hasan b. İbrahim el-Cebertî, **Ref'u'l-İşkâl bi-Zuhuri fi'l-Aşri fi Galibi'l-Eşkâl**, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, 297.5; Hasan b. İbrahim el-Cebertî, **Hakaiku'd-Dekaik alâ Dekâiki'l-Hakaik**, Nuruosmaniye 511, Ahmed b. Abdülmun'im ed-Demenhûrî, **el-Minehu'l-Vefiyye bi-Şerhi'l-Riyadi'l-Huleyfiyye**, Nuruosmaniye, 297.3; Ebu'l-Hasan b. Ömerî el-Kal'î, **Mevâhibü'l-Vâhib bi-Şerhi Muhtasari'r-Ragıp**, Süleymaniye, Laleli 492.7 vd... Ezher ulemasının yazdığı kitaplardan yüzlercesi, merkez kütüphanelerinde bulunmakta olup bazıları daha sonraki yıllarda gösterilen rağbet üzerine Matbaa-i Âmire tarafından da basılmıştır. Mesela Maarif Nezareti tarafından okullarda okutulmak üzere Ezher şeyhi Abdullah Şebravî'nin Matbaa-i Amire'de basılan eseri bu kabildendir: Abdullah eş-Şebravî, **Unvanü'l-Beyân ve Büstânü'l-Ezhân**, [Dersaadet], Matbaa-i Amire, 1290. (Bkz. Mustafa Çağrırcı, "Şebrâvî", **DİA**, C. 38, İstanbul, TDV, 2010, s. 396.) Ezher ulemasından Ömer et-Tahlavî'nin istinsah ettiği bir eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Âşir Efendi, 297.3, Demirbaş No. 000064) bulunması, kültürel alışverişin derinliğine işaret etmektedir.

düşürdüklerini, şahsî kütüphaneler kurduklarını vb. pek çok kültürel faaliyetle uğraştıklarını zengin misallerle eserinde anlatmaktadır.⁴⁴⁴

Ezher'deki ilmî hayatın canlılığına delâlet eden bir husus da buradaki "kozmpolit ilmî muhit"tir. İslâm dünyasında asırlardan beri geleneksel hâle gelmiş olan ilim yolculuklarının, -toprak bütünlüğünün sunduğu avantaj ile- 18. yüzyılda Arap beldeleri arasında çok yaygın olduğu⁴⁴⁵, Ezher'in de bu ilim duraklarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Cebertî, Mısır dışından Ezher'e ilim tahsil etmeye gelen pek çok talebenin yanı sıra, burada ders vermeye yahut eksik olduğu alanlarda kendini geliştirmeye gelen çok sayıda âlimden bahsetmektedir.⁴⁴⁶ Mesela Ezher muhitine gelen ve felsefe ile matematik alanlarında mütebahhir bir âlim olan Şeyh Hüsameddin el-Hindî Mısır'a geldiğinde, Ezher şeyhi ed-Demenhûrî ve Hasan el-Cebertî, kendisinden ders almak istemişlerdir. Akabinde de Hasan el-Cebertî, âlimi, Mısır'da kaldığı süre boyunca evinde misafir etmiş ve ondan *Kadızzâde, et-Tabsıra, et-Tezkire*, el-Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme'si*, geometri, Öklids, aritmetik, coğrafyaya dair eserler okumuştur.⁴⁴⁷ Bu canlı ve kozmpolit ortamının oluşumunda, Kahire'nin ticaret yolu üzerinde bulunması, Osmanlı'nın geniş coğrafyasının sağladığı seyahat imkânının yanı sıra Ezher'in bir ilmî muhit olarak kabul görmesinin de payı olmalıdır. Bu geliş-gidişler hem bilginin geniş bir coğrafyada dolaşımını sağlamış hem de birbirleriyle temas eden âlimlerin, dolayısı ile Ezher'in seviyesinin yükselmesine katkıda bulunmuştur.

Aslen Yemenli olan meşhur hadis ve lügat âlimi Murtaza ez-Zebîdî, 18. yüzyılın ortalarında memleketinden kalkarak Haremeyn'e gitmiş ve bir süre orada ilim tahsil etmiştir. Belli bir seviyeye gelince hocası Abdurrahman el-Ayderûsî, onu ilim için Mısır'a yönlendirmiş, böylelikle Ezher muhitine duhûl etmiştir.⁴⁴⁸ Onun gelişi ile Ezherli âlimler arasında bir hareketlilik baş göstermiş, Haremeyn'deki hadis birikiminden istifade etmek için, ez-Zebîdî'nin kendilerine ders vermesini

⁴⁴⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 461-466, 496, 552, 578, 580, 615, 621; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 100, 123, 139, 192, 366. Ezher şeyhlerinden Abdullah Şebravî'nin Köprülü Abdullah Paşa'ya yazdığı şiir için bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 299.

⁴⁴⁵ Masters, **a.g.e.**, s. 117-118; Mossensohn, **a.g.e.**, s. 149-150.

⁴⁴⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 151-152, 273-274, 593-595, 616, 650; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 128-129, 303, 366, 368-369, 382, 395.

⁴⁴⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 615.

istemişlerdir.⁴⁴⁹ Bu şekilde başka bir bölgede üretilen bilginin dolaşımı sağlanmış ve pek çok Ezherli âlim, bu hareketlilikten istifade etmiştir. Bazı Arap âlimler ise Ezher'i, diyâr-ı Rûm'daki ilmiyeye geçiş imkânı olarak telakkî ettiklerinden yahut buradaki ilmî kamunun genişliği ve sağlamlığı sebebiyle, çevre edinmek amacı ile buraya gelmişlerdir.⁴⁵⁰

Mısır dışından okumaya gelen talebelerin Ezher'i tercih etmesinin bir sebebi de bu dönemde sunduğu iş imkânının artmasıdır. Mesela Ezher'e okumaya Gazze'den gelen İbrahim b. Halil es-Sayhanî, eğitimini tamamlayıp memleketine döndükten sonra Hanefî müftülüğüne tayin edilmiştir.⁴⁵¹ Ezher'e Mısır taşrasından (Ferşut) gelen eş-Şeyh Ali b. Salih eş-Şaverî (ö. 1185) Ezher'de eğitimini tamamladıktan ve kurumda meşhur bir hocanın mülâzımlığını yaptıktan sonra Ferşut Malikî müftülüğüne tayin edilmiştir.⁴⁵² Cebertî'nin eserinde bu türden örneklerle sık sık rastlamak mümkündür. Stanford J. Shaw, bu dönemde Mısır'daki kadılıklara dahi artık Mısır uleması arasından atamalar yapıldığını, merkezden gönderilenlerin onlara nazaran çok azaldığını ifade etmektedir.⁴⁵³ Ezher'in Şafii mezhebi eğitiminde önemli bir yerinin olması ve bu alanda Osmanlı toprakları dâhilinde hizmet veren nadir kurumlardan biri olması, bu akışı hızlandırmıştır. 18. yüzyılda Bilâdü's-Şam'ın önde gelen Hanefî âlimi olarak gösterilen 187 kişinin yaklaşık yarısı eğitim için İstanbul'u tercih etmişken, Şafî mezhebine mensup 60 kişinin Ezher'i tercih etmesi, buna işaret etmektedir.⁴⁵⁴

Bu dönemde Ezher'in Arap toprakları dâhilindeki ilmiye tarikine giriş kapısı olması, Fındıklılı İsmet Efendi'nin *Şakaik Zeyli*'ne de yansımıştır. Onun eserinde

⁴⁴⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 303.

⁴⁴⁹ **A.e.**, s. 307-308.

⁴⁵⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 579, 593-595; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 189-190, 382. Fındıklılı İsmet Efendi'nin *Şakaik Zeyli*'nde Medine'den İstanbul'a gelmek üzere Mısır'a gelen bir âlimden söz edilmektedir. (Bkz. Fındıklılı İsmet Efendi, *Şakaik-i Nu'maniyye ve Zeyleri: Tekmiletü's-Şakaik fi Hakk-ı Ehli'l-Hakāik*, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989, s. 170.)

⁴⁵¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 4.

⁴⁵² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 575.

⁴⁵³ Hüseyin Efendi, **a.g.e.**, s. 99. Winter, bu konuda Mısır ulemasına mensup olanların çok az bir kısmının, sadece önde gelenlerinin devlet tarafından desteklendiğini, kalanının oldukça fakir olduğunu ve bir makam beklediğini ifade etmektedir. Fakat bu 18. yüzyıl için oldukça yanlış bir yaklaşımdır, Shaw'ın da dediği gibi 18. yüzyılda Mısır uleması, pek çok vazife ve gelir elde etmiştir. (Bkz. Hüseyin Efendi, **a.g.e.**, s. 99-100.) Mısır'daki ilmiye mensuplarına ödenen maaş miktarı için bkz. Shaw, **The Financial and Administrative Organization...**, s. 231, 236.

Ezher'de okuduktan sonra Arap beldelerinde müftülük makamını ihraz eden bazı örneklere rastlanmaktadır.⁴⁵⁵ Dolayısı ile Arap beldelerinden Ezher'e gelen talebenin bir kısmı, kendi bölgesinde aldığı eğitimi ikmâl etmek gayesinde olsa da, önemli oranda talebenin de bu ikmâli bir mansıba atanma kaygısı ile birleştirdiği ve bu sebeple Ezher'e geldiği anlaşılmaktadır. Her ne şekilde olursa olsun, Ezher'in kozmopolit ilim mahfiline birikimleri ve kültürleri oranında katkı verdikleri ve kendilerinin de buradaki çoğul kültür ortamından istifade ettikleri açıktır.

1.3.2. 18. Yüzyılda Ezher'in Merkez İlmiyesi ile İlişkileri

İki yüz yıldır Ezher ve Mısır ulemasının, merkez ilmiyesi ile arasında önemli bir mesafe olduğu bilinmektedir.⁴⁵⁶ Bununla birlikte Mısır ilmiyesinin, merkez ilmiyesine hiyerarşik olarak bağlı olduğu ve bu hiyerarşi takip edilerek prosedürel de olsa bir ilişki kurulduğu, bunun yanı sıra Osmanlı uleması arasındaki fikrî hareketlerin, sınırlı da olsa Ezher'e de tesir ettiği zikredilmişti. Bu gerçek en bariz olarak Ezher şeyhi atamalarında açığa çıkmakta ve doğrudan olmasa bile dolaylı olarak Anadolu kazaskerinin yahut Mısır kadısının tercihleri, bu tayinleri domine etmekteydi.⁴⁵⁷

18. yüzyılın başlarında merkez ilmiyesi ile Ezher arasındaki ilişki hem hiyerarşik yapılanma hem de fikrî tesir anlamında zayıflamış, asrın ortalarına doğru Osmanlı merkez ilmiyesinin Ezher üzerindeki tesiri iyice kaybolmuştur. Mısır iç siyasetinde yaşanan karışıklıklar, Mısır'ı Osmanlı merkez siyasetinin önemli bir meselesi hâline getirmiş, bu bağlamda Ezher de Mısır siyasetinin parçası hâline gelmiştir. Dolayısı ile Ezher, hiyerarşik olarak resmen bağlı olduğu merkez ilmiyesinden pratikte tamamen uzaklaşmış, artık Mısır iç siyaseti ile merkez siyasetinin gölgesine yerleşmiştir. Ezher'deki atamalar, kurumda yaşanan sorunlar vs. merkez ilmiyesinin değil, merkez ve iç siyasetin konusu olmuştur. H. 1137 (M. 1725) tarihli Mısır valisine ve kadısına hitaben yazılan, Mısır kadısı ve nüvvâbının, evkaf atamalarına "*dahl ve taarruzda bulunmamasına*" dair hüküm bu noktada

⁴⁵⁴ Masters, **a.g.e.**, s. 123.

⁴⁵⁵ İsmet Efendi, **a.g.e.**, s. 48-49, 82, 86.

⁴⁵⁶ Hüseyin Efendi, **a.g.e.**, s. 98.

⁴⁵⁷ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 42, 46.

önemli bir veridir.⁴⁵⁸ Bu durum Cebertî'nin anlatılarında da bariz olarak ortaya çıkmaktadır. O, Ezher ulemasının Osmanlı valileri ve Mısır ümerası ile kurdukları yakın ilişkilere karşın, emri altında çalıştıkları Osmanlı kadısı ile neredeyse hiç münasebet tesis etmediklerini ihsas ettirmektedir.⁴⁵⁹ Yine onun ifadelerinden Ezher şeyhi tayinlerinde yahut daha alt kademedeki ilmiye mansıplarını elde etmede, merkez ilmiyesi ile kurulan ilişkiler değil, siyasetle kurulan münasebetler belirleyici olmuştur.⁴⁶⁰ Osmanlı evrakı da onun ifadelerini destekler niteliktedir. Ezher'in, fetihten bu yana oldukça mesafeli de olsa hiyerarşik zorunluluğa dayalı olarak merkez ilmiyesi ile devam eden ilişkisi, bu yüzyılda şeklen devam etse de, fiiliyatta kopmuş gibidir. Bununla birlikte Ezher ulemasının iki asırdır ilmiye mansıpları vasıtasıyla gözlediği "devlet kuşu" hiç beklemediği şekilde siyaset yolu ile başına konmuştur.

Mısır ulemasının atamalarında yahut çeşitli meselelerinde, merkez ilmiyesinin dahlinin olduğuna dair elimizdeki evraklar, yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. H. Ca. 1117 (M. 1705) tarihli evrak, Ezher'in Hanefî ulemasından Abdülhayy eş-Şürünbülâlî'nin derse mecâli kalmadığı, vazifesini kardeşine ve oğluna bırakmak istediğine dair arzuhâli olup, Şeyhülislam es-Seyyid Ali Efendi'nin işaret-i aliyyeleri ile bu istek muvâfık bulunmuştur.⁴⁶¹ H. Z. 1125 (M. 1713) tarihli bir başka evrak da, Cami'-i Ezher ulemasından Muhaddis Şeyh Şemseddin Muhammed'in⁴⁶² arzuhâlidir. Şeyh Şemseddin, Şeyh Hüseyin zaviyedârlığı vazifesinde iken başka birisinin, bu vazifenin sahib-i evveli olduğunu iddia edip kendisine gadr ettiğini ifade etmektedir. Merkezin derkenarından anlaşıldığı kadarıyla Mısır kadısı önünde iki

⁴⁵⁸ BOA, AE.SAMD.III, 141/13702. 1 Z. 1137.

⁴⁵⁹ Osmanlı Mısır valileri ile kurulan münasebetlerden bazıları için bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 248-249, 259, 269, 270, 299-300, 316-317, 349, 355, 421-422, 479, 531, 553, 619; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 84, 157, 158, 168, 180, 205 vd. Kadılar ile kurulan münasebetler için bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 92-93, 254, 410-411, 578; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 28, 189-190, 224, 354. Bu son derece az münasebetten sadece birkaçı olumlu olup, çoğunda aradaki aşılmasız mesafe hissedilmektedir.

⁴⁶⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 316, 461, 479, 496, 636, 637, 648-649, 654; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 26-27, 38, 75-77, 145-146, 189, 354, 376, 378, 391. Ezher'in, Osmanlı ilmiyesine bağlı olmadığı, özerk bir yapı olduğuna dair algı da bu olgudan neşet etmiştir. 18. yüzyılda Ezher ile bağlı olduğu Osmanlı ilmiyesi arasındaki bağın şeklen devam edip pratikte kopması, bu algıya zemin hazırlamıştır.

⁴⁶¹ BOA, İE.EV., 48/5348. Selh-i Ca. 1117; BOA, İE.EV., 42/4767. 29 Za. 1117.

⁴⁶² Şeyh Şemseddin Muhammed, bir sonraki bölümde aktarıldığı üzere daha sonra belirlenmiş bazı misyonlarla merkez siyasetinin eli ile Ezher şeyhliğine getirilecek ve hem Mısır siyaseti hem Ezher uleması hem de Mısır toplumu üzerinde önemli roller oynayacaktır.

şahıs muhakeme edilmiş, netice çıkmayınca mevzu, merkeze ilmiyesine intikal etmiştir. Mevâliden Veliyyüddin Efendi, Dürrî Mehmed Efendi, Zeynelabidin Efendi ve Rasûlzâde Mehmed Efendi Mısır'a giderek meseleyi hall ü fasl eylemişlerdir.⁴⁶³ H. M. 1141 (M. 1728) tarihli bir diğer evrak ise Mısır kadısının hücceti olup, sâbık Ezher nâzırları firârî Çerkes Mehmed ve halefî maktûl Yusuf el-Cezzâr Bey'in zimmetinde kalan meblağlarla alakalıdır.⁴⁶⁴ Mısır kadısının müdahalesi ile bir vakıf tevliyetinin, Ezher ulemasından Seyyid Necmeddin Efendi'ye tevcih edildiğini bildiren evrakın tarihi ise, R. 1146'dır (H. 1733).⁴⁶⁵

Bu tarihten sonra Ezher ulemasının konu olduğu Osmanlı evrakında, merkez ilmiyesinin değil, siyasetin ve devlet ricalinin (siyasetçilerin) dahline rastlanmaktadır. Mesela H. M. 1156 (M. 1743) tarihli bir hükümde, Mağripliler Revâkî'nın şeyhi olan Ebu'l-Kasım et-Tunusî'nin, vazifesinin maktûl Çerkes Bey tarafından elinden alındığı, yerine Şeyh Abdüsselâm'ın geçirildiği, Tunusî'nin, Mısır ümerasından Osman Bey'in tavsiyesi ile İstanbul'a gelip durumu arz ettiği görülmektedir.⁴⁶⁶

Mısır'daki ilmiye vazifelerine atamalarda da, kazasker ve kadı tesirinden ziyade siyaset etkili olmaya başlamıştır. Ezher şeyhliği atamalarında önceki yüzyıllarda dikkat çeken Anadolu kazaskeri ve Mısır kadısı tesirinin tamamen kaybolduğu dikkat çekmektedir. Cebertî'nin eserine göre yüzyılın başlarında şeyhlik atamalarında Mısır valileri etkin görünürken, yüzyılın son çeyreğinde ümeranın öne çıktıkları görülmektedir.⁴⁶⁷ Bundan sonra Ezher ile ilgili meselelerde, ilmiye hiyerarşisine çift yönlü olarak pek riayet edilmediği dikkat çekmektedir. Merkez uleması ile ilişki kuranlar olsa bile bunlar, doğrudan ilmiye merâtibini kat' ederek, yahut ilmiye ricali ile münasebet tesis ederek değil, siyasetle temas kurarak merkez ilmiyesine erişim sağlamışlardır.

⁴⁶³ BOA, AE.SAMD.III, 199/19205. 18 R. 1125.

⁴⁶⁴ BOA, C.ADL., 8/500. 20 M. 1141.

⁴⁶⁵ BOA, TS.MA.e, 841/24 (3/1). 10 R. 1146.

⁴⁶⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 272/762. Evâil-i M. 1156.

⁴⁶⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 348; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 72, 74-76. Bu durum, merkezdeki atamalarda, kazaskerin, rolünün iptal edilip yerine şeyhülislam işareti ve sadrazam arzının etkili olmasının da bir sonucu olarak okunabilir. Merkezdeki ilmiye atamalarındaki değişen roller için bkz. Yasemin Beyazıt, "Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi", **TTK Belleten**, C. LXXIII., Sayı 267, Ankara 2009, s. 423-441.

Siyasî bağlantılar ve Hanefîliği sayesinde merkez ilmiye silkine girebilen önemli bir Ezherli, Osmanlı'da Hanefî fıkının temel kaynaklarından biri olan "*Tenvîrû'l-Ebsâr ve Minehu'l-Gaffâr*"⁴⁶⁸ müellifi ahfâdından Necmeddin b. Salih et-Temürtaşî'dir. Mısır Mühimmeleri'ndeki hükme nazaran Ragıb Paşa'nın Mısır valiliği sırasında Temürtaşî'ye Mısır Darbhanesi'nden yevmî 110 akçe⁴⁶⁹ maaş bağlandığı, H. 1157'de (M. 1744) yine paşanın valiliği esnasında Medine'ye gitmek istediği, maaşını Mekke ve Medine surresinden almak istediği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁰ Cebertî, Temürtaşî'nin H. 1160 (M. 1747) civarında Mısır'a döndüğünü ve "*dünya esbâbına düşkünlük göstererek İstanbul'a gittiğini*"⁴⁷¹ kaydetmektedir. İstanbul'da siyasî bağlantıları sayesinde "silk-i kaza"ya yani merkez ilmiyesi hiyerarşisine dahil olabilmiş ve elinde Menûfiye'deki Ebyar kazası niyâbeti ve bazı vakıfların nezâretine dair beratlar bulunduğu hâlde Mısır'a dönmüştür. Cebertî, Temürtaşî'nin, yirmi küsur sene bu vazifeyi icra ettiğine, kadılığın kısa süreli bir vazife olmasına rağmen, Temürtaşî'nin her seferinde vazifesini tekrardan "satın aldığına", birtakım vakıfların nezâretlerini de aynı yolla elde ederek zengin olduğuna vurgu yapmaktadır. Daha dikkate değer bir husus ise Osmanlı ilmiye sınıfının önem verdiği, cedlerinden Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin kaleme aldığı *Tenvîrû'l-Ebsâr*'ı Temürtaşî'nin daima yanında taşıması, hükümlerini tıpkı Osmanlı kadılarının yaptığı gibi oraya dayanarak vermesidir. Osmanlıların yumuşak karnını, yani Hanefilik vurgusunu iyi teşhis eden Temürtaşî, bu sayede Mısır kadılığı niyâbetine kadar yükselebilmıştır.⁴⁷² Siyasî bağlantılarla⁴⁷³ ve Hanefîliğin altını çizmek suretiyle

⁴⁶⁸ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Özel, "Timurtaşî, Muhammed b. Abdullah", *DİA*, C. 41, s. 188-189; Osman Güman, Ayşe Sezer, "Osmanlı Hukuk Tarihinde Öncü Bir İsim: Timurtaşî Üzerine Biyografik Bir İnceleme", *Bilimname*, XXXVII, 2019/1, s. 857-887. Eserin, Ragıb Paşa'nın kütüphanesinde iki nüshasının bulunduğu dikkat çekmektedir. (Bkz. Ragıb Paşa, Demirbaş No. 000511, 000512.)

⁴⁶⁹ Söz konusu miktarın, Ezher ulemasına verilen mutâd maaş miktarından oldukça yüksek olduğu dikkat çekmektedir.

⁴⁷⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 50/138. Evâil-i Ca. 1157.

⁴⁷¹ Cebertî, İstanbul'a gidenlerden bir miktar olumsuz imalarla bahsetmektedir. Onun ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla paraya ihtiyacı olanlar, maddiyata ve yüksek makam arzusuna düşenler vb.leri İstanbul'un kapısını aşındırmakta ve aslında biraz da olmayacak bir işle uğraşmaktadırlar. Bu imalar, Osmanlı merkez ilmiyesinin aşılmaz yapısının, Mısır uleması arasında yaygın bir algı oluşturduğunu göstermesi açısından önemlidir. (Bkz. el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 1, s. 584-585.) Ayrıca babasının merkez ricali ve sultanlarla yakın ilişkisine ve kendisinin çoğunlukla Osmanlı yanlısı tutumlarına rağmen ne babasının ne de kendisinin İstanbul yoluna düşmemiş olması önemli bir veridir.

⁴⁷² el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 2, s. 190. Cebertî, Temürtaşî'nin daha sonra da Osmanlı devlet adamları ile irtibatının devam ettiğini, Mısır ulemasından olup siyasî bağlantılarla kadılık elde etmiş olan Numan

ilmiye tarîkinde daimî bir yükseliş kaydeden Temürtaşî'nin maaşının, H. 1191 (M. 1777) senesine gelindiğinde 250 akçeye ulaştığı dikkat çekmektedir.⁴⁷⁴

Paşalarla ve ümera ile geliştirdiği hukuk sayesinde⁴⁷⁵ İstanbul ilmiyesi dâhilinde faaliyet gösterebilen bir diğer isim Ömer et-Tahlavî'dir. 1735 tarihinde Ezher uleması, et-Tahlavî'yi merkeze ocaklılarla birlikte siyasî bir konuda elçi olarak göndermişlerdir.⁴⁷⁶ Bu vesile ile İstanbul'a gelen et-Tahlavî, bu ziyaretini kendi açısından fırsata çevirmeyi bilmiştir. Osmanlı merkezine sunduğu arzuhâlinde, Câmi'ul-Ezher ulemasından olduğunu, ocaklılarla birlikte İstanbul'a geldiğini belirtmiş ve kendisine Mısır irsâliyesi malından yevmî otuz akçe⁴⁷⁷ maaş bağlanmasını talep etmiştir. Birinci Mahmud'un hatt-ı hümayûnunu ihtiva eden hükümde, Ömer et-Tahlavî'nin talebi kabul edilmiş, Mısır valilerinin caizesi malına mahsub edilmek üzere yevmî otuz akçenin verilmesi emredilmiştir.⁴⁷⁸ Bunun üzerine Mısır valisine hitâben merkezden H. Evâil-i Za. 1147 (M. 1735) tarihinde çıkan hükümde, et-Tahlavî'ye yevmî otuz akçe maaş bağlanması emredilmiştir.⁴⁷⁹ Hüküm içinde et-Tahlavî'nin Malikî olduğuna vurgu yapılması dikkat çekicidir. Yine aynı tarihlerde Ömer et-Tahlavî, merkezden bir başka husus istidâ etmiştir. Buna göre o kendi malıyla, Nil üzerinde hizmet verecek, Ahmed Bedevî ziyaretine giden yolcuları taşıyacak vergiden muaf bir gemi inşa etmek istiyordu. Merkezin, bu isteği de kabul ettiği görülmektedir.⁴⁸⁰ Bu bağlantıları kullanan et-Tahlavî, 1735 senesinde

Efendi'yi Cezayirli Hasan Paşa'ya şikâyet etmesi sebebiyle paşayla arasının açıldığı vs. hadiseleri ayrıntıları ile aktarmaktadır.

⁴⁷³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 345/779. 20 R. 1173. Bu hükümden Temürtaşî'nin, Mısır siyasetinde önemli rolü olduğu anlaşılmakta ve aslında merkez ilmiyesine kendini siyasî faaliyetlerle kabul ettirebildiği açığa çıkmaktadır.

⁴⁷⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 142/247. Evâhir-i C. 1191.

⁴⁷⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 287.

⁴⁷⁶ BOA, İE.HAT., 4/404. T.y.; Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır – Osmanlı Dönemi", **DİA**, C. 29, Ankara, TDV, 2004, s. 568.

⁴⁷⁷ Bu maaş, Mısır'ın fethinden sonra Ezher uleması için takarrur eden miktardır. (Bkz. Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 15.) Tahlavî'nin özellikle otuz akçe istidâ etmesi, bu uygulamanın hâlâ devam ettiğini ve ulema tarafından da bilindiğini göstermesi açısından dikkate değerdir.

⁴⁷⁸ BOA, İE.HAT., 4/404. T.y.

⁴⁷⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 87/224. Evâil-i Za. 1147.

⁴⁸⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 91/239. Gurre-i Z. 1147. Bu hükümlerde Ezher ulemasının isimleri ile birlikte, merkez uleması için kullanılan resmî elkabın kullanılması, onların görevlerinin devlet tarafından tanınırlığını göstermesi açısından dikkate değerdir. 5 Numaralı Mısır Mühimmesi s. 87/224 numaralı hükümde, Ömer et-Tahlavî için "*iftihâru'l-ulemâi'l-muhakkikîn, muhtâru'l-fuzâlai'l-müdakkikîn*" elkabı kullanılmakta olup isminden sonra *-zîde ilmühû-* duası dikkat çekmektedir. Bu

Ayasofya Medresesi'nde hadis dersleri verme imkânını elde edebilmiştir.⁴⁸¹ İstanbul'da uzun süre kalmadığı ve Mısır'a döndüğü dikkat çeken et-Tahlavî, 1759'da Mısır siyasetinde önemli bir hadisede rol oynamaktadır.⁴⁸² Ragıb Paşa'nın Mısır valiliğine (H. 1159 / M. 1746) tarihlenen bir başka evrakta, yine Câmî'ü'l-Ezher ulemasından Şeyh Abdurrauf el-Beşbîşî'ye istid'âsı üzerine maaş tevcih edildiği ifade edilmektedir.⁴⁸³

Ezherlilerden siyasî bağlantılarını kullanarak merkeze gelen ve burada kalmayı başarabilenler bir başka âlim ise İbrahim b. Mustafa el-Halebî'dir (ö. 1190). 1740 yılında Süleyman Paşa azledilince, paşanın azledilme sebebini merkeze arz edecek askerî bir heyet oluşturulmasına karar verilmiş, heyetin başına da ümera ile geliştirdiği ilişkiler sayesinde el-Halebî getirilmiştir. el-Halebî görevli olarak gittiği İstanbul'da azl konusunu görüşeceği sadrazamdan önce Koca Ragıb Paşa'nın huzuruna çıkmış, paşa tarafından müktesebâtı beğenilmiştir. Bunun üzerine Ragıb Paşa ile birlikte İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sini müzâkere etmeye başlamışlardır.⁴⁸⁴ Ragıb Paşa onun İstanbul'da kalmasını sağlamış, ondan farklı alanlarda istifade etmeye ve ilmiye çevrelerine tanıtmaya başlamıştır. Artık el-Halebî, İstanbul'da "Ragıb Paşa Hocası" olarak anılacak ve bu lakap ile iştihar edecektir.⁴⁸⁵ Bu önemli referans sayesinde İstanbul'da kaldığı ve İstanbul ilmiyesi ile ünsiyet kurduğu dikkat çeken el-Halebî'ye birkaç kalemden maaş bağlandığı dikkat çekmektedir.⁴⁸⁶ Ragıb Paşa, 1744 yılında Mısır valiliğine getirildiğinde, onu da Mısır

elkab ve dua, Osmanlı merkezindeki yazışmalarda sahn ve dahil mollaları için kullanılmaktadır. (Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı Belgelerinin Dili**, Ankara, TTK, 2018, s. 106, 108.)

⁴⁸¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 459.

⁴⁸² BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 345/779. 20 R. 1173.

⁴⁸³ BOA, C..MF., 102/5063. 26 Ca. 1159.

⁴⁸⁴ Furat, "a.g.m.", s. 111-112; İsmail, **Devru'l-Ezher...**, s. 60. Furat'ın anlatısına göre el-Halebî, İstanbul'a gitmeden önce Mısır'a gelmiş olan paşa ile mülakâ olmuş, paşaya **Silkü'n-Nizâm li-Cevheri'l-Kelâm** adlı eserini sunmuş, ondan sonra İstanbul'a gitmiştir. Fakat Arap kaynakları, onun Hekimoğlu Ali Paşa, Mısır'a gelmeden İstanbul'a gittiğini ifade etmektedirler. Onların verdiği tarihe göre, el-Halebî, paşaya eserini İstanbul'da arz etmiş görünüyor. Her ne şekilde olursa olsun, el-Halebî'nin söz konusu eseri, 1740 yılında Hekimoğlu Ali Paşa'ya arz ettiği bilgisi, söz konusu eserin başında yer almaktadır.

⁴⁸⁵ Mesut Aydın, "Koca Râgıb Paşa Hayatı ve Dönemi", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 143-144. Mesut Aydın'e göre ise el-Halebî, İstanbul'da önce Ragıb Paşa ile görüşmüş, eserini Ragıb Paşa tavsiyesi ile Hekimoğlu Ali Paşa'ya sunmuştur.

⁴⁸⁶ BOA, AE.SMHD.I., 226/18003. 19 Za. 1158; BOA, C..MF., 70/3474. 26 Za. 1192; Aydın, "a.g.t.", s. 144.

kadısı olarak tayin ettirmek ve yanında götürmek istemişse de, bu çabasında muvaffak olamamıştır.⁴⁸⁷ el-Halebî ise paşa gittikten sonra merkezdeki ilmiyeye kendisini kabul ettirmek ve bu muhîte duhûl edebilme ümidi ile Hanefî fıkına dair bir eser yazmaya girişmiştir. el-Halebî, eserini yazdıktan sonra Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin oğlu Molla Seyyid Murtaza'ya arz etmiş ve böylelikle Ayasofya Camii'nde hadis dersine çıkmak üzere müderrislik imkânı elde etmiştir. el-Halebî'nin bu görevi elde etmesinde hem siyasi bağlantılarının hem de kendisi Hanefî olup Hanefî fıkına katkıda bulunmasının tesiri büyük olmalıdır.⁴⁸⁸

Siyasi bağlantıları ve Hanefî fıkına dair eser yazmak suretiyle İstanbul ilmiyesine girebilen bir başka isim de es-Seyyid Hüseyin b. Şerafeddin el-Makdisî'dir. Aslen Kudüslü ve Hanefî olan Makdisî, Şam'da eğitim almış, hat meşk etmiş, ardından Ezher'de Revâku's-Şam'a girmiştir. Burada önde gelen ulemadan eğitim alıp Ezherli meşhur âlim es-Seyyid Büleydî'nin mülazımı olmuş, ardından Beyzavî tefsirine bir haşiye yazmıştır. İstanbul'a giden Makdisî, devlet ricâli ile irtibat kurup onlarla görüşmeye başlamıştır. H. 1172 (M. 1757-58) senesinde bazı devlet erkânı ile tekrardan Mısır'a gelmiş, bu bağlantıları ile Mısır'ın önde gelen mutasavvıf ailesi olan ve o dönem nakibüleşraf kaymakamlığını da elinde bulunduran Vefâîlerin kethüdalığı görevine getirilmiştir. Cebertî, Vefâî şeyhinin vefatıyla Makdisî'ye Mısır'ın dar geldiğini, tekrar İstanbul'a giderek devlet adamları ile görüşmeye başladığını, zaman içinde devlet erkânı nezdinde şefaati makbul bir kimse hâline geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca Makdisî, İstanbul'da Hanefî fıkına dair bir eser yazarak ilmiyeye duhul etmiş ve ders vermeye başlamıştır.⁴⁸⁹ Görünen o ki, siyasî bağlantıların yanı sıra Hanefî fıkına dair eser yazmak da, Osmanlı uleması nezdinde önemli bir kriter idi.

Yüzyılın sonuna doğru Ezher ulemasının siyaset vasıtasıyla merkez ilmiyesine duhûl etmeye çalışma çabaları yoğunlaşmıştır. Raif İsmail Paşa, Cezayirli Hasan Paşa ve Mısır ümerası ile sıkı ilişkiler geliştiren Numan Efendi bu

⁴⁸⁷ Mesut Aydın, "a.g.t.", s. 144.

⁴⁸⁸ Furat, "a.g.m.", s. 111-112; İsmail, **Devru'l-Ezher...**, s. 61.

⁴⁸⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 100-101. Cebertî, Makdisî'nin İstanbul'da vefat ettiğini, fakat ölmeden önce kitaplarını Ezher'de okuduğu Revâku's-Şam'a gönderdiğini belirtmektedir. Buradan anlaşıldığı

münasebetler sayesinde önce İskenderiye kadılığı vazifesini elde etmiştir (M. 1775 sonrası). Daha sonra Hasan Paşa ile samimiyetini ilerleten Numan Efendi, paşa eli ile İstanbul'da müneccimbaşılığa getirilmiştir. Fakat Mısır ümerasından olup devletin âsi ilan ettiği İbrahim ve Murad Beylerin affı için İstanbul'daki devlet ricâline tavassut girişiminde bulunması hasebiyle Amasya'ya sürgün edilmiştir (1790).⁴⁹⁰

Osmanlı merkez ilmiyesi tarafından kabul görmek için kimi zaman siyasi bağlantılar da yeterli olmamış, Ezherliler, İstanbul'dan istediklerini elde edemedi Mısır'a geri dönmek zorunda kalmışlardır. Aradaki rekabet dolayısı ile iki tarafın birbirine karşı geliştirdiği soğuk tutumlar, her fırsatta su yüzüne çıkmış, Osmanlı merkez uleması, Mısır ulemasını İstanbul'dan uzak tutmaya çalışmışlardır. İki tarafın arasındaki gerilimi, Cebertî'nin eserinden takip etmek mümkündür. Cebertî, 18. yüzyılda Ezher ulemasından bir kısmının, merkez ilmiyesine geçmek noktasında siyaseti bir imkân olarak değerlendirdiğini, fakat merkeze gitmeyi başaranların pek çoğunun, istediğini elde edemeyerek Mısır'a geri dönmek zorunda kaldıklarını ifade etmektedir. Onun anlatılarında, merkez ilmiyesinin hasedi, sebep olarak öne çıkmaktadır.⁴⁹¹

H. 1170 öncesinde Hekimoğlu Ali Paşa ile dostluk kuran ve H. 1170 / M. 1756-57 itibariyle bu dostluğu üst seviyeye çıkaran, dönemin entelektüellerinden Ali b. Taceddîn el-Kal'î, paşa ile birlikte İstanbul'a gitmiş, orada onun ihsanı ile kırk odalı büyük bir ev almış ve evlenerek İstanbul'a yerleşmiştir. Fakat Hekimoğlu Ali Paşa, azledilip diyâr-ı Rum'un şehirlerinden birine sürgün edilince, el-Kal'î'nin de mallarına el konulmuş, hemen İskenderiye'ye sürgün edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.⁴⁹² Aslen Türk olan fakat Medine'de doğup Haremeyn'de ve Ezher'de eğitim alan Gedikzâde lakaplı hafız-ı kurrâ Abdülkadir b. Halil (ö. H. 1187 / M. 1774), diyâr-ı Rûm'a gitmiştir. Burada bazı yerlerde güzel sesi ve hoş tilâveti ile Kur'ân okumuş, bu sırada tebdil gezen sultan onun tilâvetinden lezzet alarak Gedikzâde'yi imamı yapmak istemiştir. Fakat sultanın imamı, bunu hissedince onun

kadarıyla her ne kadar Arap ulemanın ileri hedeflerinden biri İstanbul'a gidip buradaki ilmiyeye girmek olsa da, onların birtakım tutum ve davranışlarında aidiyetlerin etkili olduğu görülmektedir.

⁴⁹⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 84, 190.

⁴⁹¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 355, 584-585, 594-595.

⁴⁹² **A.e.**, s. 355.

sesini bozacak bir şeyler içirmeye çalışmış, buradaki hasedi hisseden Gedikzade çaresiz Mısır'a dönmüştür.⁴⁹³

Osmanlı merkezinin Arap ulemasından irtibat hâlinde olduğu Abdülganî en-Nablusî ve Kutbüddîn Mustafa el-Bekrî ile iyi ilişkiler geliştiren, Kudüs nakibleri ahfâdından Seyyid Ali el-Makdisî el-Ezherî de, mâlî dar boğaza girince H. 1177'de (M. 1763-64) İstanbul'a gitmiş, hadis dersleri vermeye başlamış, muhaddis⁴⁹⁴ olarak meşhur olmuştur. Devlet ricâli de kendisine oldukça teveccüh göstermiş, insanlar akın akın derslerine koşmuştur. Fakat derslerinde bazı ekâbirin haktan saptığını söyleyip birtakım eleştirilerde bulununca, ehl-i hased tarafından devlet katında itibarı zedelenerek Mısır'a geri gönderilmiştir.⁴⁹⁵

Bu dönemde Ayasofya Camii'nde hadis dersleri vermeye Ezherliler rağbet gösteriyor ve siyasî bağlantıları ile bu vazifeyi elde edebiliyor olmalı ki⁴⁹⁶, Ezher ulemasından bir başka muhaddis de, arzuhalinde geçim sıkıntısı sebebiyle İstanbul'a geldiğini, Ayasofya'da bir senedir *Şifâ-i Şerîf* müzakeresi ile meşgul olduğunu söyleyip kendisine maaş bağlanmasını talep etmiştir. Arzuhâlin tarihinin H. 1192 / M. 1778-79 yani Ezherlilere rağbeti olan İzzet Mehmed Paşa'nın⁴⁹⁷ Mısır valiliği dönemine denk gelmesi ve arzuhalini ilmiye makamlarına değil de sadrazama hitaben yazması, bu muhaddisin de İzzet Mehmed Paşa tavassutu ile İstanbul'a geldiğini düşündürmektedir.⁴⁹⁸ Sadrazamın buyuruldusu ile kendisine yevmî 20 akçe

⁴⁹³ A.e., s. 593-594. 18. yüzyılda merkezdeki ilmiye yapılanmasının iyice içine kapandığı, önceden İstanbul'a geçişe imkân tanınan Edirne ve Bursa medreselerinden bile alım yapılmadığı, literatürde işlenmiş bir konudur. (Bkz. Zilfi, a.g.e., s. 44-45.) Dolayısı ile Cebertî'nin anlatıları bu noktada doğru olmalıdır.

⁴⁹⁴ Cebertî'nin anlatıları ve Osmanlı evrakından anlaşıldığı kadarıyla, Ezher ulemasının hadis ilminde, merkez ulemasına tefevvuk ettiği, merkez tarafından da kabul edilmiştir. Zira hem et-Tahlavî'nin hem de Ali el-Makdisî'nin hadis dersi vermesine, aradaki mesafeye rağmen müsaade edilmesi bunu göstermektedir.

⁴⁹⁵ el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 584-585.

⁴⁹⁶ Bu dönemde Ezherlilerin Ayasofya'daki hadis ile ilgili faaliyetlerine bir örnek de Fındıklılı İsmet Efendi'nin *Şakaik Zeyli*'nde bulunmaktadır. Buna göre Kudüs Şafîî Müftüsü olan Şeyh Ali (ö. 1144), önce Ezher'de 15 sene ilim tahsil etmiş, ardından Ayasofya'da hadis dersleri veren Şeyh Ahmed Gazzî'nin hadis derslerinden istifade etmiştir. (Bkz. İsmet Efendi, a.g.e., s. 48-49.)

⁴⁹⁷ İzzet Mehmed Paşa'nın Mısır valiliğine tekabül eden bir başka evrakta bu hususa değinilmektedir. Arap ulemadan Şeyh Ahmed ve Şeyh Abdullah tarafından sadrazama hitaben yazılmış H. S. 1191 (M. 1777) tarihli arzuhalde, söz konusu âlimler, İzzet Mehmed Paşa'nın tavsiyenamesi ile İstanbul'a geldiklerini belirtmektedirler. (Bkz. BOA, AE.SABH.I., 49/3485. 5 Ra. 1191.)

⁴⁹⁸ BOA, C..MF., 166/8273. 2 Ş. 1192.

münasip görülen bu âlimin, bir senedir ders verdiği Ayasofya'da, Osmanlı uleması tarafından görmezlikten gelinmesi de ilginçtir.

Merkez ilmiyesi, Mısır ulemasına mesafeli olduğu gibi, Ezherliler de merkez ilmiyesine karşı soğuk bir tutum geliştirmişlerdir. İlmî seviyesi oldukça yüksek olan ve bu sebeple Mısır'da "Patron Efendi" lakabı ile iştihar eden Mısır kadısı Hafid Efendi, Ezher mülhakatından Meşhedü'l-Hüseynî'de ders vermeye başlamıştır (H. 1178 / M. 1764). Bundan hoşlanmayan Ezher uleması, onun bu girişimini engellemek amacıyla derse iştirak etmişlerdir. Ezherliler, yerli yersiz sözler söyleyerek dersi kaynatmaya ve rahatsızlık vererek kadının ders vermesine mani olmaya çalışmışlardır. Kadı Hafid Efendi, yapılmak isteneni hemen fark edip onlara şöyle demiştir: *"Benimle bahis/ders adabına uygun konuşun! Tabii eğer bahis adabı okudu iseniz!"* Bunun ardından atışmalar fazlalaşmış, Ezher uleması, söylenerek meclisi terk etmişlerdir.⁴⁹⁹ Cebertî, Hafid Efendi'nin çareyi, sadece kendisine kıymet veren babası Hasan el-Cebertî ile görüşmekte bulduğunu, Hafid Efendi'nin ona, *"Ben senin kıymetini biliyorum, sen de benim kıymetimi biliyorsun."* diyerek böyle gergin bir ortamda bu ülfeti değerli bulduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁰

H. 1123 Ramazanı'nda (M. 1711) Mısır'a giden ve görüşlerinden Kadızade hareketine mensup olduğu anlaşılan bir Türk vâizin vaazları, Mısır kadısı ile Ezher ulemasının arasında büyük bir anlaşmazlık çıkmasına sebebiyet vermiştir. Söz konusu vâiz, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu kalabalık bir cemaate vaaz ediyor ve vaazlarında kabirlerde mum yakılmasının, bez bağlanmasının haram olduğunu, türbelerin kubbelerinin yıkılması gerektiğini, evliyanın levh-i mahfûza muttali olamayacağını vb. görüşlerini sıralıyordu. Bunun üzerine onun görüşlerine teveccüh gösteren bir grup, Mısır'da türbelere, kabirlere saldırmaya başlamış, Mısırlılar da bunu Ezher ulemasına şikâyet etmişlerdir. Ezher uleması sûfî karakterleri sebebiyle özellikle evliyanın levh-i mahfûza muttali olamayacağı görüşünü reddetmişler, en sonunda mesele, kadiya intikal etmiştir. Cebertî'nin ismini vermediği kadı, Türk

⁴⁹⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 410.

⁵⁰⁰ **A.e.**, s. 411.

vâizin yanında yer alınca olaylar iyice büyümüş, valinin çözmesi gereken bir mesele hâline gelmiştir. En sonunda Türk vâiz ortadan kaybedilerek hadise yatıştırılmıştır.⁵⁰¹

Cebertî'nin tarihinde, bu konuda verilebilecek belki de tek farklı örnek Mısır kadısı olan Tatarzade Abdullah Efendi'nin, Mısır uleması ile dostane ilişkiler geliştirmesidir. Cebertî, onun âlim ve fâzıl bir kişi olması hasebiyle Mısır uleması ile yakından ilgilendiğini, Muhammed b. Ali es-Sabbân (ö. H. 1206) ile Muhammed el-Cenâhî'ye (ö. H. 1200) ihsanlarda bulunduğunu, Mısır'ın Malikî müftüsü Ahmed ed-Derdîr'in bir eserine haşiye yazdığını zikretmektedir.⁵⁰² el-Cenâhî'nin, bazı Rumlu âlimlerden sarf, hesap, cebir ve mukabele dersleri aldığını da kaydetmektedir.⁵⁰³ Ayrıca babasının talebelerinden Muhammed b. İsmail en-Nefravî'nin, H. 1181 / M. 1767'de Mısır kadılığına tayin edilen Mehmed Said Efendi'yi medheden bir kaside yazdığından bahsetmektedir.⁵⁰⁴ Fakat Cebertî'nin tarihinde, merkez uleması ile Mısır uleması arasında geliştirilen bu türden münasebetler son derece azdır. Mısır uleması ile merkez ulemasının arasındaki doku uyumsuzluğu bu asırda da devam etmiş, ilaveten Ezher uleması hiyerarşik olarak mensup olduğu ilmiye tarikinden uzaklaşarak siyasetin emrinde faaliyet göstermeye başlamıştır.

⁵⁰¹ **A.e.**, s. 92.

⁵⁰² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 224, 354.

⁵⁰³ **A.e.**, s. 187.

⁵⁰⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 578.

İKİNCİ BÖLÜM:

18. YÜZYIL OSMANLI MİSİR SİYASETİNDE EZHER ULEMASININ YÜKSELİŞİ

2.1. Osmanlı Merkezinin Ezher Ulemasını Siyasete Dâhil

Etməsi

Ezher ulemasının, 18. yüzyılda Mısır siyasetine girişi ve burada gittikçe yükselen bir çizgide varlık göstermesi, modern literatürde tartışılmış bir konudur. Bununla birlikte bu olgunun, gerçek sebepleri tespit edilememiş, ulemayı siyaset sahnesine iten kuvvetin ne olduğu belirlenememiştir. Bu miyânda ekonomik temelli ve milliyetçi iki ana akım görüş ile bunların arasında konumlanabilecek birtakım orta yollu görüşler serd edilmiştir. Ekonomik temelli ilk görüş, Osmanlı merkezî yönetiminin zayıflaması neticesinde güçlenen köle kökenli ümerânın, yabancıları Mısır toplumuna kendilerini kabul ettirmek için Ezher ulemasını maddi olarak destekledikleri, karşılığında ulemadan toplumsal destek talep ettikleri ve bundan dolayı ulemayı siyasete icbar ettikleri yönündedir.¹ Milliyetçi görüşe göre ise Ezher uleması, 18. yüzyılda Osmanlı merkez ve taşra yönetiminin gittikçe artan zulümlerine engel olmak için siyasete girmeye mecbur olmuşlardır. Bu görüşe göre onlar, halk hareketleri tertipleyen erdemli bir topluluk, hatta millî kahramanlardır.² Bunların yanı sıra, Sünnî anlayıştaki kaos/anarşi karşılığı sebebiyle Ezher ulemasının, sorunlu alanlarda arabuluculuk yaparak muhtemel bir fitneyi önlediği, daima düzenin/güçlünün yanında yer aldığı, buradan maddi güç devşirdiği, daha sonra da bu gücü elinden bırakmak istemediği, gibi birtakım görüşler ileri sürülmüştür.³

¹ Crecelius, "a.g.t.", s. 1-84; Crecelius, "Mısır Ulemasının Modernleşmeye Karşı...", s. 119-125; Crecelius, "The Emergence of Shaykh Al-Azhar...", s. 109-114; Marsot, "The Ulama of Cairo...", s. 149-165; Marsot, "The Political and Economic Functions...", s. 130-154; Marsot, "The Wealth of the Ulama...", s. 205-216.

² İsmail, **Devru'l-Ezher...**, 5-8, 163-166; Hafaci, **a.g.e.**, 130-134; el-Behiy, **a.g.e.**, s. 227.

³ Winter, **a.g.e.**, s. 109-110; Marsot, "The Ulama of Cairo...", s. 149, 160; Crecelius, "Mısır Ulemasının Modernleşmeye Karşı...", s. 119-133. Literatürde yer alan görüşlere, Giriş kısmında tafsilatlı bir şekilde yer verilmiştir.

Bu tezlerin ortak yanı, Ezher ulemasının Osmanlı Mısır siyasetine giriş dönemlerinin tespit edilemeyerek asrın son çeyreğine sabitlenmesi, bundan dolayı da vâkıanın merkez yönetiminin zayıflaması ile ilişkilendirilmesidir. Hâlbuki Ezher ulemasının siyasete girişi, asrın başlarına tekabül etmekte olup, onu siyaset sahnesine süren gerçek kuvvet de Osmanlı merkezidir. Osmanlı merkez evrakı ile taşra evrakı mukayeseli ve tenkitli bir yöntemle okunduğunda, bu gerçek ortaya çıkmaktadır.

18. yüzyıl başlarında Osmanlı merkezinin, yeni bir merkezîleşme modeli geliştirerek yerel grupları merkeze bağlama gayretleri, bu bağlamda merkez siyasetinde değişen paradigmlar, saray görevlileri, paşalar, ulema ve ocaklar arasında yaşanan güç mücadeleleri, bunların paşalar/askerî gruplar eliyle Osmanlı Mısır'ına aktarımı, paşaların şahsî teveccüh ve meyilleri, Mısır iç siyasetinde yaşananlar dolayımında geliştirdikleri Mısır siyasetine dair projeler, Ezher ulemasını 18. yüzyılın başlarında Mısır siyaset sahnesine süren önemli faktörlerdir. Ezher ulemasının siyasete girmesine sebep olan bir diğer âmil, emirlerin ulema ile kurdukları karmaşık ilişkiler, kendi aralarındaki güç mücadeleleri ve onların merkeze karşı geliştirdikleri siyasetleridir. Mısır ümerasının, ulema ile tesis ettikleri sıra dışı münasebeti kullanarak, kendi isteklerini merkeze dayatma çabaları, ulemanın siyasetle temasını hızlandırmıştır.

18. yüzyıl Mısır'ında ciddi bir zarar gören hukukun ve emirlerin daima kötüye giden siyasetlerinin halkı zora sokması, Ezher ulemasını bu alanda kalıcı olarak faaliyet göstermeye zorlamıştır. Zira her alanda bozulan hiyerarşi/nizâm, bu noktada da tesirini göstermiş, halkın tepkisini yansıtabileceği en yakın merci olan Ezher ulemasına müracaat etmesine sebep olmuştur. Merkezin, iç siyasetin ve halkın taleplerine, bîgâne kalmayan ulema, tarihsel kökenlerinden de kaynaklanan bir saikle siyasete girmiştir. Fakat onların bu faaliyetleri hep aynı düzlemde devam etmemiş, asrın ilerleyen dönemlerinde farklı vechelere bürünmüştür. Bulutkapan Ali Bey dönemine kadar merkezin yahut ona bağlı unsurların gölgesinde hareket eden Mısır uleması, zaman içinde değişen dengelere göre tutum değişikliklerine gitmiş, asrın sonlarında ise kendisi başlı başına bir siyasi güç hâline gelmeye başlamıştır. Bu süreç içerisinde siyasete temas ederek makam, mevki, mülk ve itibar edinebileceğini fark etmiş, sonraki asırlarda da siyasetî arenadan ayrılmak istememiştir.

Bu bölümde Ezher ulemasının 18. yüzyılda siyasî alanda faaliyet göstermesine sebep olan ve yukarıda nazara verilen "Osmanlı merkezi", "taşra idarecileri" ve "halk"ın bu noktadaki rolleri, onların merkez ricali eli ile siyaset sahnesine çıkarılma süreçleri, Osmanlı merkez evrakı ve Cebertî'nin biyografik-kroniğinin ilk iki cildi karşılaştırılarak ortaya konulacaktır.

2.1.1. Ulemanın Siyasetle İlk Temasları ve Dîvân Üyelikleri

Klasik görüş, 17. yüzyılın sonlarından itibaren zayıf padişahların tahta çıktığı bundan dolayı Osmanlı merkezinin, taşrada güç kaybetmeye; eş zamanlı olarak da ayanların güç kazanmaya başladığı yönündedir.⁴ Bu görüşte devlet ve toplum, birbirine karşıt ve arasında daimi bir gerilim olan iki zümre olarak tanımlanmış, devlet merkezi zayıfladıkça taşradaki ayanların güç kazandığı varsayılmıştır.⁵ Bu kalıp Mısır özeline de uygulanmış, 18. yüzyılda valilerin güç kaybettiği, fakat onun karşısında konumlanan taşradaki askerî ve idarî grupların merkezin rağmen güç kazandığı iddia edilmiştir.⁶ Hatta bu iddia daha da ileriye taşınarak Mısır'daki ayanlar, merkezin istemediği yapılar olarak lanse edilmiş, onları merkezin, kendi otoritesine karşı çıkan asiler şeklinde düşündüğü, tezi işlenmiştir.⁷ Ezher ulemasının 18. yüzyılda güç kazanması da bu bağlamda değerlendirilmiştir. Onların yükselişi merkezin güçten düşmesi ile irtibatlandırılmış, bundan dolayı devletin yerel liderler olan ulemeden destek almak istemesinden kaynaklandığı şeklinde yorumlanmıştır.⁸

Hâlbuki durum bunun tam tersi olup gerek yerel gruplar, gerekse de ayanı oluşturan zümrelerden biri olan "ulema" bizzat merkez eliyle yeni bir merkezîleşme modeli arayışı sonucunda güçlendirilmiştir. Zira Osmanlı merkezi, 17. yüzyılın sonlarında, eyaletlerde güçlenmiş ve bu gücü suiistimal ederek reaya üzerinde baskı oluşturan valilerin yetkilerini kısıtlama ve yeniden merkezî otoriteyi tesis etmeye yönelik bir dizi tedbir almaya girişmiştir. Bu bağlamda valilerin giderek artan

⁴ Özcan Mert, "Âyan", **DİA**, C. 4, İstanbul, TDV, 1991, s. 196; Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları...**, s. 10-11.

⁵ **A.e.**, s. 11.

⁶ Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Server Tanilli, C. 1, İstanbul, Say Yayınları, 1992, s. 486.

⁷ Kemal Karpat, **Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi: Ayanlar Bürokrasi Demografi ve Modernleşme**, Çev. Muharrem Varol, İstanbul, Timaş Yayınları, 2019, s. 115-129.

özerkliklerini kısıtlama ve birtakım dengeleyici karşıt kuvvetler oluşturma yoluna gidilmiş, vergilerin toplanma işi eyaletlerdeki mütesellim veya mültezim olan bazı askerî kumandanlara verilmeye başlanmıştır. Valilerin atama süreleri bir yahut iki yıl ile sınırlanmış, gerekli görüldüğünde görevleri uzatılmıştır. Valilerin gücünü kontrol etme isteğine, kapıkullarına karşı merkezî yönetim hizmetlerinde yerel unsurların kullanılması da eklenmiş, bu gelişmeler ayanların güçlenmesi için en önemli zemini oluşturmuştur. Bu bağlamda Osmanlı şehirlerinin toplumsal yapısını oluşturmada idârî-askerî sınıftan hemen sonra gelen ulema ve tarikat şeyhleri de taşra yönetimine ortak edilmiştir. On sekizinci yüzyılda tipik ayanların bir bölümü ulema arasından çıkmış, bunlar zaman içinde bu nüfûzu devam ettirmek isteyen ulema ailelerine evrilmiştir. Böylece ayan olarak ulema, mevcut düzenin (statükonun) devamından yana bir tavır sergileyerek yerel idarecilerin zorbalıkları karşısında onları ilk eleştirenler olarak öne çıkmışlar ve bir denge unsuru olarak taşra idaresinde yer almaya başlamışlardır. Bu bağlamda devlet merkezi, ayan olmanın temel ölçütü olarak kabul edilen ve toplumda saygınlığı artıran servete, yerel ulemanın da erişimini sağlamış, bu yolla onun daha da güç kazanmasına zemin hazırlamıştır.⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezden farklı ama patronaj ağları ve başka şahsî ilişkiler vasıtasıyla ona bağlı bir taşra kültürünün varlığı artık kabul görmüş bir hadisedir.¹⁰ Bu yapılanma, içinde yerel ulemanın da bulunduğu ayanları, devlet merkezine himaye ağları bağlamaktaydı. Böylelikle ayan, merkezden farklı, ona alternatif bir güç olarak değil, bizzat ona bağlı ve onun gölgesinde faaliyet gösteren bir yapı mahiyetini alıyordu.¹¹ Bu yerel yapılar zaman içinde merkezin çizdiği sınırlar dışına çıkacak ve merkezi tehdit edecek güce ulaşacak olurlarsa –ki bu merkezdeki çıkar gruplarından birinden güç alarak da olabiliyordu- diğer bir dengeleyici kuvvet olan ulema eliyle mevcut sınırlarına çekilmeye çalışılıyordu. Böylece ulema, valiye karşı güçlendirilmiş askerî sınıflar karşısında yerel bir denge

⁸ André Raymond, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, Trc. Ali Berkay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 51.

⁹ Halil İnalçık, **Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar**, C. 4, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 69-84;

¹⁰ Karl K. Barbir, "Giriş", **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı**, Der. Baki Tezcan, Karl K. Barbir, Çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2012, s. 7.

¹¹ Hathaway, **Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları...**, s. 11, 103-104.

unsuru olarak öne çıkıyordu. Bu hassas terazide, bir denge unsuru olarak kullanılan ulema, ümeranın elinde bulundurduğu somut güce karşı, manevî silahlarla donatılmıştı. Buna rağmen ümeranın gerçek silahı, zaman zaman ulemanın manevi silahını ekarte edebiliyor ve orantısız bir güce erişebiliyordu. Böyle durumlarda ise yine arka planda merkezin durduğu ve bizzat onun organize ettiği incelikli bir plan dâhilinde, fazla güçlenen grup, diğer bir yerel güç kullanılarak bertaraf edilmekteydi.¹² Bu siyaset, Mısır'da asrın son çeyreğine kadar dikkatli bir şekilde takip edilmiş ve bir dereceye kadar başarılı bir şekilde uygulanabilmiştir.

Son yirmi beş yıllık süreçte ise kuzey sınırlarını tehdit eden Rus gailisine yoğunlaşan devlet, bu sırada güneydeki ilişkileri ihmal etmek durumunda kalmıştır.¹³ Böylece yerel gruplar üzerindeki kontrolünü yavaş yavaş kaybetmeye başlamış, Ezher uleması ile münasebetlerinin seyri de bu bâbda değişmiş, ümerayı kontrol altında tutabilmek için ulemaya muhtaç hâle gelmiştir. Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın 1786'da Mısır'a gerçekleştirdiği askerî operasyonda, paşanın karşısında Mısır umûrunu müzâkere edebileceği tek güçlü zümre olarak Ezher uleması bulunmaktadır.¹⁴ Asrı kapatırken devlet merkezinin Mısır'da verdiği bu resim, asrın tamamının bu şekilde okunmasına zemin hazırlamıştır. 18. yüzyılda sahneye konulan bu adı konulmamış değişim ve yenilenme hamlesi, doğru okunamamış gerileme ve merkezin zayıflaması olarak yorumlanmıştır.¹⁵

Ezher ulemasının güçlenmesi/güçlendirilmesi meselesi de, bu bakış açısı ile yanlış bir bağlama oturtulmuştur. Onun siyaset sahnesine çıkışı merkezin

¹² Hathaway, **Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları...**, s. 11.

¹³ Virginia H. Aksan, "Küçülen Osmanlı Dünyasında Askerî Reform ve Sınırları", **Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı**, Ed. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, Çev. Onur Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 164-165. Mehmet Genç de 18. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı ekonomisinin gelişme trendi gösterdiğini, son çeyrekte ise savaşlar neticesinde iktisadi açıdan büyük bir buhran yaşamaya başladığını ifade etmektedir. Genç'in bu tespiti, iç siyasette yaşanan gelişmeleri de açıklayacak mahiyettedir. (Bkz. Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018, s. 209-222.)

¹⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 158.

¹⁵ İlber Ortaylı, **Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 98; Baki Tezcan, "Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarih Yazımı", **Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı**, Ed. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, Çev. Onur Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 263.

zayıflamasının bir sonucu olarak görülmüş¹⁶, kimi zaman da bu yaklaşım, milliyetçi ve bölgesel tarih yazımının tesiri ve aşırı bir yorumla Ezher ulemasının, Osmanlı merkezine isyan eden millî kahramanlar olarak resmedilmesine yol açmıştır.¹⁷

Hâlbuki asrın ilk çeyreğinde Osmanlı merkezinin, Ezher'e ve ulemasına teveccühünün arttığı Cebertî'nin eserinden de takip edilebilmektedir. Ezher'e katkı veren emirlere yüksek makam tevcihleri, bunun en bariz göstergesidir. Asrın henüz başlarında paşaların, Mısır'da yaptıkları sünnet düğünlerinde, törenlerde ilk gün, en ön saflarda ulemayı konuk etmeye ve böylelikle hiyerarşide herkese tekaddüm ettirmeye çalışmaları dikkat çekmektedir. Mesela asrın başında İsmail Paşa, kalede oğlu için Türk usûlü bir sünnet düğünü tertip etmiş, burada ilk gün ulemayı, ikinci gün tasavvuf erbâbını, üçüncü gün ise ocakları ve emirleri ağırlamıştır.¹⁸ 1710'lardan itibaren ise ulemanın, ocak üyeleri ve emirlerle birleşerek vali azli gibi hadiselerle iştirak ettikleri gözlenmektedir.¹⁹ Yine bu tarihlerden itibaren, halk her türlü sorununu arz etmek için Ezher'in kapılarını aşındırmaya başlamıştır. Mesela bu dönemde çıkan züyûf akçe meselesini halk toplanarak konuyu Ezher ulemasına aktarmış, ulemanın da konuyu dîvâna aksettirmesini istemişlerdir. Ulema bir arzuhal yazarak paşaya meseleyi arz etmişler, bunun neticesinde sorun çözülmüştür.²⁰

Mısır Mühimmeleri'nde Ezher ulemasının muhatap alınmaya başlanması ise yüzyılın başlarında olmakla birlikte yukarıdaki hadiselerden yirmi yıl sonrasına tarihlenmektedir. H. Za. 1146 (M. 1734) tarihli hatt-ı hümayûnlu, ulemaya hitap edilen bir hükümde, Mısır askerinin, yavaş hareket etmeleri sebebiyle İran seferine iştiraklerinin geciktiği, savaşın bu nedenle geç başladığı, beytülmale bu yolla zarar verdikleri ve sair merkezin hoşnut olmadığı davranışları konu edilmiştir. Hükümün emir kısmında; *"Siz ki işbu hitâbet-i seniyye-i padişâhânemle şeref-yâb ve el-hâletü hâzihî sadâkat ve istikâmette tâmmü'n-nisâb olan ümerâ-i Mısriyye ve ocak zâbitân ve ihtiyârları kullarım ve sâdât ve ulemâ ve meşâyih dâîlerim ve sâir erbâbü'l-bâb mûmâ ileyhimsiz"* şeklinde hitap edilerek ulemanın da "erbâb-ı bâb" yani devlet

¹⁶ Andre Raymond, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, s. 51; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Ulama of Cairo...", s. 153.

¹⁷ el-Behiy, **a.g.e.**, s. 227; Hafacî, **a.g.e.**, s. 130-134.

¹⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 178.

¹⁹ **A.e.**, s. 173.

kapısında, devletle muhatap olabilecek zümrelerden biri olduğu vurgulanmıştır. Böylelikle Ezher ulemasının, vezir payeli Mısır valisinin başkanlığında toplanan eyalet dîvânına erişimi sağlanmıştır. Bununla kalınmayıp *"Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının"*²¹ âyeti zikredilerek ulemanın, askerin bu hâletine göz yummaması gerektiği ihsas ettirilmiş ve gerekirse onlardan alınacak bir fetva ile bu gibi hâlete cesaret eden askerin hakkından gelineceği bildirilmiştir.²² Böylelikle ulemanın, dîvândaki faaliyet alanına dair bir çerçeve çizilmiştir. Onlar, elindeki fetva gücü ile Mısır ümerası üzerinde baskı unsuru olarak kullanılacak ve böylelikle ümeranın, haddi aşmasına engel olunacaktır.

Bu bağlamda, ulemaya hitaplar ve ondan istenenler daima artış göstererek devam etmiştir. Yine aynı tarihli bir sonraki hatt-ı hümayûn ihtiva eden hüküm ile sonrasındaki hükmün hitap kısmında, ulema ve sâdât-ı Bekriyye, askerî gruplara takaddüm ettirilmiş, bu şekilde dîvândaki önemlerine vurgu yapılmıştır. Söz konusu iki hükümde de, ümeranın ve kâşiflerin, valilere ödemeleri gereken keşûfiyye ve ilbâsiyyeleri bir an evvel ödemeleri gerektiği, ödememelerinin devlet tarafından hoş karşılanmadığı bildirilerek bu konuda ulema, askerî zümreler üzerinde gözcü olarak konumlandırılmıştır.²³ Ulemanın, arka arkaya çıkan üç hükümde birden muhatap alınması, hiç şüphesiz artık onun Mısır yönetiminin bir parçası olduğunu, askerî-idarî gruplara tefhîm etmek içindir.

Ulemânın dîvân üyeliği, Cebertî'nin eserinde bir sene sonrasına yani H. Z. 1147 (M. 1735) senesine tarihlenmektedir. Fakat Ezher ulemasının buradaki, merkezden gelen fermâna karşı çıkmaya varan cüretkâr tavırları ve rahat davranışları, onların bir süredir dîvâna gelip gittiklerini düşündürmektedir.²⁴ Ayrıca Cebertî, Ezher şeyhi Abdullah eş-Şebrâvî'nin şeyhliği döneminde (1724-1758), Ezher

²⁰ A.e., s. 183.

²¹ Kur'an, Enfâl Sûresi, 8/25.

²² BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 20-22/47. Evâil-i Za. 1146.

²³ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 22/48. Evâil-i Za. 1146; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 23/49. T.y.; *"Dergâh-ı muallâm kapıcıbaşlarından Derviş -dâme mecdühû- ve Mısır'ın ulemâ ve eşrâf ve sâdât-ı kirâm-ı Bekriyyûn ve ümera ve bölükât-ı seb'a zâbitânı ve ihtiyârlarına hüküm ki"*

²⁴ el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 254-255.

ulemasının yükselişe geçtiğini ve devlet katında sözü dinlenen kimseler hâline geldiklerini kaydetmektedir.²⁵

Abdülcevad Sâbir İsmail, Mısır Dîvân-ı Âlî kayıtları ve Mısır şer'iyeye sicilleri üzerinde yaptığı araştırma sonucunda H. 1155 (M. 1742) (Hekimoğlu Ali Paşa valiliği dönemi) itibariyle ulemanın dîvânda, istişare makamı olarak görüldüğünü, Haremeyn tahsisatı, irsaliye, askerî hususlar vb. konularda Osmanlı merkezinin kendilerini muhatap aldığını, bu gibi durumları meşveret için onları eyâlet dîvanına çağırdığını ve 1742 itibariyle ulemanın dîvân üyeleri arasına girdiğini kaydetmiştir.²⁶ H. 1157 / M. 1744 (Ragıp Paşa dönemi) itibariyle de pek çok dîvânın, ulemanın bilgisi dâhilinde akdedildiğini belirttikten sonra H. 6 R. 1157 / M. 18 Mayıs 1744 tarihli dîvâna katılan ulemanın başında Haleb kazasından mütekaid Şeyhü's-Seccâdeti'l-Bekriyye Muhammed el-Bekrî es-Sıddıkî olup diğer iki aza Ezher ulemasından Haneî müftüsü eş-Şeyh Süleyman el-Mansûrî el-Haneî ile Ezher şeyhi eş-Şeyh Abdullah eş-Şebravî eş-Şafî'dir. Onların dışında sicilde zikredilen diğer üyeler Mısır valisi Mehmed Ragıp Paşa, Mısır Kadısı Saadeddin Efendi ve yetmişten fazla idarî-askerî görev üstlenen emir ve askerdir.²⁷

Merkezin bu dönemde (I. Mahmud), imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi Mısır'a bir nizam vermeye çalıştığı, bu bağlamda kendine bağlı olarak çalıştığını/çalışacağını düşündüğü yerel unsurlara önemli bir alan açtığı anlaşılmaktadır. Asrın başlarında takip edilmeye başlanan bu siyasetin, I. Mahmud devrinin ilerleyen yıllarında hız kazandığı görülmektedir. Bu bağlamda merkezin, Ezher ulemasının dîvân üyeliğini sürekli hâle getirerek onları Mısır siyasetinde söz sahibi yaptığı, ulemaya hitaben çıkan hükümlerin giderek artmasından anlaşılmaktadır.

H. 1147 (M. 1734) senesinde Mısır cizyesi üzerinde önemli bir düzenleme yapan devlet, Dîvân-ı Mısır'a gönderdiği pek çok âyetle desteklenmiş hükümde, cizye hususuna nizam verilmesi konusunda Ezher ulemasını da göreve çağırmıştır.

²⁵ A.e., s. 349.

²⁶ İsmail, **Müctema'u'l-Ulemâi'l-Ezher**, s. 138-139. Muhtemelen on sene öncesinde başlayan ve Mühimmelere yansıyan kayıtlar, Mısır'daki deftere ya kaydedilmemiş yahut sonradan kaybolmuştur. Araştırmacının dikkatinden kaçmış olması da muhtemeldir.

"Mısır Vâlîsi Vezîr Osman Paşa'ya ve sâbıkâ Anadolu Kazaskeri olup hâlâ Mısır kadısı olan Mevlânâ Abdullah -edâmallâhu te'âlâ fezâiluhû-'ya ve sâbık şikk-ı evvel defterdârı olup hâlâ der-i devlet-medârımdan Mısır-ı Kahire'de cizye tahrîr ve cibâyetine me'mûr Ali -zîde uluvvuhû-'ya ve ümerâ-i Mısır'a ve yedi ocak zâbitân ve ihtiyârlarına ve sâdât-ı Bekriyye-i kirâm ve eşrâf-ı zevi'l-ihirâm ve ulemâ-i a'lâm-ı Ezheriyye ve sâir ashâb-ı ehâdis ve eser -veffekahumullâhu te'âlâ ilâ ahseni'l-evser-'e hüküm ki" şeklinde başlayan hükümde, dinî unsurlara nerede ise her satırda vurgu yapıldıktan sonra, cizyenin bu şekline Vezir Köprülü Mustafa'nın ulema ile meşveret ederek son hâlini verdiği, bunun İslâm'ın kaidelerinden olduğu, "Seni yeryüzünde halife kıldık."²⁸ âyeti gereğince halife olan sultanın, nizam-ı âleme vâsıta olmak arzusuyla bu hususa ehemmiyet verdiği bildirilmiştir. Ardından "Allah'a, Rasûlü'ne ve sizden ulu'l-emr olanlara itaat edin."²⁹ âyeti hatırlatılmış ve yeni düzenlemenin yürütülmesinde validen hemen sonra Ezher ulemasına vazife tahmil edilmiştir:

...ve siz ki sâdât-ı Bekriyye-i kirâm ve eşrâf-ı zevi'l-ihirâm ve ulemâ-i Ezher ve sâir ashâb-ı hadîs ve eser-i mûmâ-ileyhimsiz "te'âvenû ale'l-birri ve't-takvâ"³⁰ [iyilik ve takva üzere birbirinizle yardımlaşın] mufâdınca bu emr-i meşrû'-ı muahharin esâs-ı İslâm üzere mübtenî olmasına siz dahi ittihâd-ı fuâd edip cümleyi meslek-i şerî'ate sevk ve tergîb ve hilâfına hareketden tahzîr ve teb'îde takayyüd-i tâm ve izhâr-ı şevket-i şerî'at-i seyyidü'l-enâmda bezl-i vüs'-ı mâlâ kelâm...³¹

Dinî argümanların, halifelik, ulu'l-emr vurgusunun, pek çok âyetin öne çıktığı bu hükümde, ulema, cizye düzenlemesini hayata geçirmesi gereken ümerayı teşvike memur edilirken, onlara da devlet, "din söylemi" üzerinden tesir etmeyi hedefliyordu. Bundan sonra Ezher ulemasına yönelik olarak çıkacak hükümlerin, şekli de tebellür etmiş oluyordu. Artık ulemanın göreve çağrıldığı hükümler; mebzûl miktarda âyet, hadis ve Arapça kelâm-ı kibârla desteklenmiş dinî argüman ihtivâ edecektir.

²⁷ İsmail, **Müctema'u'l-Ulemâi'l-Ezher**, s. 139.

²⁸ Kur'ân, Sad Sûresi, 38/26.

²⁹ Kur'ân, Nisâ Sûresi, 4/59.

³⁰ Kur'ân, Mâide Sûresi, 5/2.

³¹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 53-54/137. Evâsıt-ı Ra. 1147. Evâhir-i Ra. 1147'de diğer zümrelerle birlikte ulemaya da hitap edilen bir diğer hükümde, uygulamanın belirtilen tarihten daha öne çekildiği bildirilmektedir. (Bkz. BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 61/154. Evâhir-i Ra. 1147.)

1730'ların yarısından itibaren Ezher ulemasının, devlet merkezinin Mısır'a dair önem verdiği konularda, özellikle de ümera ve ocakların üzerinde baskı kurulmasını yahut denetlenmesini istediği hususlarda sık sık göreve çağırdığı dikkat çekmektedir. Merkezin, statükonun devamından yana olacağını düşündüğü ulemayı, vilayetteki işlerin düzgün bir şekilde yürütülmesinde gözcü olarak tayin ettiği anlaşılmaktadır. H. 1146 / M. 1734 tarihli bir hükümde İran seferine giden Mısır askerinin terakki bahalarının, ilbasiye ve keşûfiyyeye takas edildikten sonra valinin Mısır'dan ihrâcı istenmiş, bu konuda valiye zorluk çıkarılmaması gerektiği bildirildikten sonra konudan ulema ve sâdâtın da haberdar edildiğine değinilmiştir.³² Aynı içerikte bir başka hüküm de, kendisi ile mahsuplaşılacak sâbık Mısır valisine yazılmış, konudan ulema ve sâdâtın haberdar olduğu bildirilmiştir.³³ Aynı defterdeki başka bir hükümden anlaşıldığı kadarıyla ulemanın bundan haberdar edilmesinden maksad, emrin yerine getirilip getirilmediğinden ulema vasıtası ile haberdar olmağandır.³⁴ Böylece devlet, ulemayı bu konuda ümera üzerinde baskı unsuru olarak kullanırken diğer yandan ulemayı iş takipçisi haline getirmiş ve merkezi bilgilendirme konusunda etkin kılmıştır. Hatta onlara hitaben çıkan ilk evraklarda, çeşitli hususları bildirmek amacıyla merkeze gönderecekleri evrakın şekli dahi tarif edilmiştir: "(...) cümleiniz tarafından sıhhat ve hakikati üzere keyfiyyet dergâh-ı ma' delet-penâh-ı şâhâneme memhûr mahâzır ile arz ve inhâ..."³⁵.

Bundan sonraki süreçte, Osmanlı merkezi, Ezher ulemasını, maddi-manevi güçlendirecek, Mısır siyasetinde daha aktif olmasını ve bu alana yön vermesini sağlayacaktır.³⁶ Denge unsuru olarak konuşlandığı ulema sayesinde hem Mısır siyasetine yön verebilecek, gerektiğinde perde arkasından buraya müdahale edebilecek hem de taşrada olup bitenlerden bizzat görevlendirip güçlendirdiği ulema vasıtasıyla haberdar olabilecektir.

³² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 33/89. Evâil-i Za. 1146.

³³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 36/94. Evâil-i Za. 1146.

³⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 88/230. Evâsıt-ı Za. 1147.

³⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 187/511. Evâsıt-ı M. 1153.

³⁶ Bu husus asrın ortalarına tekabül eden bir hükümde şöyle ifade edilmiştir: "*umûr-ı Mısriyye'de medhali olan ulemâ...*" BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 254-255/488. Evâsıt-ı Z. 1180.

2.1.2. Merkezin Mısır Ulemasını Güçlendirme Siyaseti

2.1.2.1. Manevî Rollerle Güçlendirme Siyaseti

18. yüzyılın başlarında Osmanlı merkezinin, Mısır ulemasını, maddî ve manevî açıdan güçlendirme yolunda birtakım siyasetler takip ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, devletin iki yüz yıldır izlediği tasavvufî grupları destekleme siyaseti neticesinde büyük oranda sûfî karakter kazanan Mısır ulemasının, merkeze bağlı faaliyet gösteren tasavvuf şeyhleri hâline getirilmesi ve bu rolle bölgede aktif kılınmasıdır. Böylelikle devletin, hem ulemayı görünmez bir bağ ile daha merkeze bağladığı, hem de intisab edilecek birer şeyh olmalarından yararlanarak iç siyaseti ve toplumsal tabanı elde tutmak istediği anlaşılmaktadır. Bu dönemde merkezde de, padişahın ve devlet ricâlinin, siyasî yapıyı, tarikatler vasıtasıyla manevî açıdan güçlendirmeye, siyasî otoriteyi, manevî otorite ile bütünleştirmeye çalıştığı dikkat çekmektedir.³⁷

Bu bâbda ilk adım olarak H. 1111-1116 / M. 1700-1705 seneleri arasında valilik yapan Kara Mehmed Paşa, Kahire'deki yoğun inşa faaliyetleri sırasında Rumlu³⁸ Halvetîlerin gelip kalması için içinde muftağı, dâruzziyâfesi olan bir tekke inşa ettirmiştir. Cebertî, bu tekkede, amaçlandığı gibi merkezden ve Anadolu'dan bazı Halvetîlerin gelip kaldığını zikretmektedir.³⁹ Fakat bu girişimin, Mısır uleması üzerinde çok önemli etkileri olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sırada, Darussaade Ağası Koca Beşir Ağa'nın da şeyhi olan Mekke'deki Ahmed Yekdest'e intisab eden, reisülküttâb kalemi dairesinde kâtip olarak görev yapması hasebiyle devlet ricaliyle de iyi ilişkiler geliştiren Mehmed Emin Tokadî, Kahire'ye gelir (1706). O, burada üç ay kadar kalarak Ezher şeyhleri ile görüşür.⁴⁰ Onu takiben olan II. Mustafa ve devlet ricâli ile iyi ilişkileri olduğu anlaşılan Celvetî şeyhi İsmail Hakkı Bursevî, Ezher muhitinde kendini gösterir (1710). Kahire'de daha önce Niyazi Mısırî'nin de kaldığı

³⁷ Ramazan Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s. 577; Selman Bayer, "Şeyh Galib – III. Selim – Tarikat – Devlet İlişkisi", **Osark Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi (14-17 Ekim 2015) – Özet Kitabı**, Sakarya, OSAMER, 2015, s. 45.

³⁸ Bu ifade ile Cebertî; İstanbul, Anadolu ve Rumeli'nin Trakya'ya yakın bölgelerini kasd etmektedir.

³⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 56.

⁴⁰ Halil İbrahim Şimşek, "Mehmed Emin Tokadî", **DİA**, C. 28, Ankara, TDV, 2003, s. 467; Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf...**, s. 589.

Şeyhûniyye Dergâhı'nda iki aydan fazla kalır. Ulema, tasavvuf erbâbı ve halkla irtibata geçer, bazı Ezher şeyhlerine icazetname verir.⁴¹ Fakat bu girişimlerin, devlet nezdinde istenen sonucu vermediği anlaşılmaktadır.

Merkezden giden mutasavvıfların Mısır uleması üzerinde yeteri kadar müessir olamaması üzerine devlet, yerel bir aktör üzerinden istediğini elde etmeye çalışacaktır. Bazı araştırmacılara göre Mısır'daki Bekrî ailesinin Şam'daki koluna⁴², bazılarına göre ise onlardan bağımsız olan Şamlı Bekrîlere mensup⁴³, enteresan bağlantıları olan, Osmanlıları medheden bir eser yazan ve dört defa İstanbul'a giden Mustafa Kemâlüddîn Bekrî'nin⁴⁴ bu bağlamdaki faaliyetleri dikkati çekmektedir. İlginç bir şekilde Arap beldelerinde Halvetîlik'in kolları mevcut iken⁴⁵, Anadolu menşeli bir tarikat olan Halvetî Şa'bânîliğin Karabaşîlik⁴⁶ koluna Şam'da intisab eden Mustafa Bekrî⁴⁷, şeyhinin vefatı üzerine H. 1122 / M. 1710 yılında Halep'de

⁴¹ Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", **DİA**, İstanbul, TDV, 2001, s. 103.

⁴² Yurd, **a.g.e.**, s. 7.

⁴³ Frederick De Jong, "Mustafa Kemaleddin el-Bekrî (1688-1749) – Halvetiyye Geleneğinin Yeniden İhyâsı ve İslâhı?", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Çev. Ramazan Muslu, Sayı 11, Adapazarı 2005, s. 73. Fakat herhâlükârda, Mustafa Kemaleddin el-Bekrî'nin, Mısır'daki Bekrî ailesi mensupları ile karıştırılmaması gerekir.

⁴⁴ Soyu baba tarafından Hz. Ebubekir'e, anne tarafından Hz. Peygamber'e dayandırılan bu ilgi çekici mutasavvıfın hem hayat hikâyesi hem de bağlantıları dikkate değerdir. Mustafa Kemaleddin el-Bekrî, H. 1099 / M. 1687-88 yılında Şam'da dünyaya gelir, babası Şamlı bir müderris, amcası Mehmed Ağa ise ağa kelimesinden de anlaşılacağı üzere askerî-idârî bir vazife icra ediyor olmalıdır. Osmanlı Arşivi'nde amcasının Haremeyn Evkafı mütevellisi olduğuna dair kayıtlar vardır (Bkz. TS.MA.d, 4327/0002. 29 Z. 1110.) Mustafa Bekrî'nin ders aldığı bölge âlimleri, Abdülganî en-Nablusî, İsmail Aclûnî, Hayreddin er-Remlî gibi Osmanlı merkez ricâlî ile yoğun ilişkileri bulunan ve bölgedeki ilmiye mansıplarında resmî görevler yapan kimselerdir. İbrahim Dekdekçi, Mekki-zâde gibi bazı hocaları ise Anadolu'dan gitmiş Türk kökenli âlimlerdir. Bekrî'nin tasavvufî bağlantıları da, ilginç bir şekilde intisab ettiği (yahut ettirildiği) tarikat de İstanbul merkezlidir. Bağlandığı bir diğer tarikat olan Nakşibendîlik'in dergâhı da yine İstanbul Eyüp'deki Murad Buhârî Dergâhı'dır. Çeşitli vesilelerle (metinlerde bu vesileler açık bir şekilde izah edilmez) üç yahut dört kere İstanbul'a geldiği, ikincisinde bir yıl kadar İstanbul'da kaldığı anlaşılan Bekrî, Arap beldelerinde yoğun seyahat faaliyetleri gerçekleştirmiş, bunlardan bazılarını da kayda geçmiştir. Buralarda Halvetîliği yayma faaliyetlerine yoğunlaştığı görülen Mustafa Kemaleddin el-Bekrî, 1749 yılında Mısır'da vefat etmiştir. (Bkz. Ramazan Muslu, **Mustafa Kemaleddin Bekrî ve Tasavvufî Görüşleri, İstanbul**, Erkam Yayınları, 2005, s. 26-40; Yurd, **a.g.e.**, s. 5-24.) Literatür eserlerde, onun, Halvetîliği Arap topraklarında yeniden ihya ettiği ve bundan dolayı bir tecdid hareketi başlattığından bahsedilirse de, De Jong tarafından bu görüş reddedilmiştir. (Bkz. De Jong, "a.g.m.", s. 83.) Fakat aşağıda izah edileceği üzere De Jong'un bu görüşü reddetmesinin sebebi, Osmanlı evrakını görmemesidir.

⁴⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 529; De Jong, "a.g.m.", s. 78.

⁴⁶ Karabaşîlik hakkında bkz. Kerim Kara, "Karabaş Velî", **DİA**, C. 24, İstanbul, TDV, 2001, s. 369-371; Şabaniyye hakkında bkz. Mustafa Tatcı, "Şâbâniyye", **DİA**, C. 38, İstanbul, TDV, 2010, s. 211-215.

⁴⁷ Ramazan Muslu, Bekrî'nin ilginç bir şekilde yaşadığı coğrafyada başka Arap şeyhleri varken Anadolu'dan gelen el-Halebî'ye intisab ettiğine dikkat çekmektedir. (Bkz. Muslu, **Mustafa Kemâlâddin...**, s. 69.)

şeyhlik makamına oturur.⁴⁸ Aynı sene bağlı olduğu tarikatin âsitânesi konumunda olan ve Çelebi Hasan Paşa tarafından yaptırılan Üsküdar'daki Nasûhî Dergâhı'na, tarikate dair bazı hususları istişare etmek amacıyla gelir ve doğru yolda olduğuna dair tasdik aldıktan sonra Şam bölgesine döner.⁴⁹ H. Za. 1131 / M. 1719 tarihinde Şam'dan, birtakım siyasî operasyonları gerçekleştirmek amacıyla Mısır valiliğine tayin edilen Receb Paşa⁵⁰ ile Kudüs'de görüşen el-Bekrî, onun eliyle Mısır'a getirilir.⁵¹ Ezher'e gidip gelmeye ve buradaki âlimlerle görüşmeye başlayan el-Bekrî'ye, devletin pek çok yönden desteklediği⁵² Ezherli âlimlerden ve geleceğin Ezher şeyhi olacak Şemseddin Muhammed b. Sâlim el-Hafnâvî, intisab eder yahut "intisab ettirilir".⁵³

H. 1135 / M. 1722-23'e kadar Mısır'da kalan Bekrî'nin, H. Receb 1135 / M. Nisan 1723 yılında ikinci defa İstanbul'a gelmesi dikkat çekmektedir.⁵⁴ Cebertî, Bekrî'nin İstanbul'da "zorunlu olarak" bir sene kaldığını, burada belli bir işle meşgul olmamasına rağmen kendisine İstanbul'dan çıkmak için izin verilmediğini ifade etmektedir. Bekrî, burada iken bu seyahatini bir eser ile tespit eder. Eserin isminden anlaşıldığı kadarıyla Bekrî'nin İstanbul seyahati, bütün gam ve kederleri dağıtmış,

⁴⁸ Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, s. 29-30.

⁴⁹ Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, s. 31.

⁵⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 105-106, 205-208.

⁵¹ Muslu, Bekrî'nin Receb Paşa ile Mısır'a geldiği bilgisini dönem kaynaklarından aktarmaktadır. Bununla birlikte, Bekrî'nin hangi tarihte Mısır'a geldiği bilgisine yer vermemektedir. Receb Paşa'nın Mısır valiliği H. 1131-1133 arasındadır. Cebertî, Bekrî'nin Mısır'a geliş tarihi olarak H. 1133 zikretmekte olup ulema-siyaset ilişkisine dair genel tavrını takınarak Receb Paşa'dan söz etmemektedir (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 468). Bu durumda Bekrî ya paşanın Mısır'a tayini çıktığında onun ile birlikte H. 1131 tarihinde yahut da paşanın valiliği sırasında, onun dahli ile H. 1133'de Mısır'a gelmiş olmalıdır.

⁵² BOA, AE.SAMD.III, 119/19205. R. 1125; BOA, C..EV., 576/29097. Ş. 1138; BOA, AE.SMHD.I., 182/14148. Za. 1158; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 276/521. Evâil-i B. 1181. Bu evraklardan, Hafnavî'nin devlet merkezinin himayesinde olduğu ve maddi olarak desteklendiği anlaşılmaktadır. Onun devlet desteğine mazhar olduğunu gösterir diğer kaynaklar için bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 460-481; İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 268-269. Bu husus aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde izah edilecektir.

⁵³ Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, s. 32. Cebertî, Bekrî'nin Hafnavî ile, bir talebesi vasıtasıyla tanıştığını zikretmektedir. Bu bilginin akabinde istihare yapmadan kimseyi tarikatine kabul etmeyen Bekrî'nin, bu kuralı istisnâ olarak Hafnavî için kaldırdığını zikretmektedir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 469.) Burada şu hususa dikkat çekmek gerekir. Cebertî'nin eseri vb. klasik anlatılarda tarikat-siyaset ilişkisine dair ipucu niteliğinde bazı bilgi kırıntıları, imalar zikredilse bile, şeyhlerin saygınlığına gölge düşürmemek için bunlardan manevi işaretlermiş gibi söz edilmektedir. Aşağıda görüleceği üzere arşiv kayıtları, aslında bunların manevi işaretlerden çok siyasî işaretler olduğunu açık etmektedir.

⁵⁴ Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, s. 32.

ona büyük bir ferahlık bahşetmiştir.⁵⁵ Ayrıca o, İstanbul'da iken kendisine bazı kimseler tarafından sipariş edilen "kavmiyet" meselesine dair eserini yazar. Bu eserde, Osmanlıların hayır ve faziletlerinden bahseden Bekrî, Arapların neden Osmanlıların hâkimiyeti altında yaşaması gerektiğini de izah eder.⁵⁶ Sene sonunda, dönemin Kudüs Hanefî müftüsü Muhammed et-Tafilâtî⁵⁷'nin, işareti ile ancak İstanbul'dan ayrılabilmiştir.⁵⁸ Cebertî'den anlaşıldığı kadarıyla bu işaret ile artık feth ve meded hasıl olmuştur, bundan sonra Bekrî, kendisine tahmîl edilen vazife ile Arap beldelerini dolaşacak, bu seyahatler ve eserleri ile tarikatın yayılmasına çalışacaktır.⁵⁹

Bekrî'nin III. Ahmed'in tuğrasını hâvî, Mısır valisine gönderilen ferman ile Evâhir-i Z. 1138'de (M. 1726) tekrar İstanbul'a çağrılması dikkate değer bir hadisedir. Fermanda, Mısır valisine, Bekrî'nin yol masraflarının karşılanması ve gemiye bindirilerek İstanbul'a gönderilmesi emredilmektedir.⁶⁰ İstanbul'da ne kadar kaldığı ve neler yaptığı bilinmeyen Bekrî, I. Mahmud döneminde⁶¹ muhtemelen tekrar çağrılarak İstanbul'a gider (Ekim 1735). Konuyla ilgili literatürde, önceki ziyaretinde olduğu gibi İstanbul'da sadece Kudüs müftüsü Muhammed et-Tafilâtî ile

⁵⁵ Eserin adı literatürde, *Tefriku'l-Hümûm ve Tağriku'l-Ğumûm fî Rihleti ilâ Bilâdi'r-Rûm* olarak kaydedilmektedir. (Bkz. Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, s. 32.)

⁵⁶ Yurd, **Kutbüddin Mustafa...**, s. 16. Eser Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, Yer No. 572, 002270 demirbaş numarası ile kayıtlı olup **el-Farku'l-Mu'zin bi't-Tarab fi'l-Fark Beyne'l-Arab ve'l-Acem** adını taşımaktadır.

⁵⁷ Dönemin Kudüs müftüsü olan Muhammed et-Tâfilâtî'nin de (ö. 1191/1777) hem Ezher'de Hafnavî'den ders aldığı hem de Halvetî olduğu anlaşılmaktadır. et-Tâfilâtî de tıpkı Bekrî ve Hafnavî gibi enteresan bağlantılara sahip bir şeyhtir ve yoğun seyahatleri ve sıra dışı faaliyetleri ile dikkat çekmektedir. (Bkz. Suha Taji-Farouki, **Muhyiddin İbn 'Arabî: A Prayer for Spiritual Elevation and Protection**, Oxford, Anqa Publishing, 2006, s. 39.)

⁵⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 281-282. Ramazan Muslu ve Ali İhsan Yurd, Muradî ve oğlu Muhammed el-Bekrî'ye dayanarak onun Ağustos 1726'ya kadar İstanbul'da kaldığını söylemeler de bu doğru olmamalıdır. Zira Ağustos 1726'ya tarihlenen Osmanlı evrağı (BOA, İE.DH., 34/2991. Z. 1138) Cebertî'yi haklı çıkartmaktadır. Evraka göre 1726 Ağustos'unda Bekrî, merkeze, o sırada bulunduğu anlaşılan Mısır'dan tekrardan çağırılmıştır. Bu hadise, Cebertî ve diğer dönem kaynaklarında, sûfî-âlimlerin, siyasetle temasını örtmek amacı ile manevi bir atmosfer içinde anlatıldığından, hadisenin siyasi mahiyetine vakıf olmak güçtür.

⁵⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 281-282.

⁶⁰ BOA, İE.DH., 34/2991. Z. 1138.

⁶¹ I. Mahmud'un ve dönemin sadrazamlarından Hekimoğlu Ali Paşa'nın Halvetî oldukları, devrin diğer önemli ismi Koca Ragıp Paşa'nın, Halvetîlik'de önemli bir yeri olan İbn Arabî düşüncesi ile yakından ilgilendiği bu bâbda zikredilmesi gereken hususlardandır. (Bkz. Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf...**, s. 570, 586; Aydın, "a.g.t.", s. 144.

görüştüğü zikredilir.⁶² İki aylık İstanbul seyahatini yine bir eser ile kayda geçer. 1738'de Şam bölgesinde olduğu anlaşılan Bekrî, burada Şam valisi Süleyman Paşa ile görüşür, Arap beldelerindeki tasavvufî merkezlere seyahatlerini sürdürür. 1747 yılında, sâbık Kudüs müftülerinden Mehmed Tahir Efendi'nin kardeşi Mekkî-zade Halil Ağa'nın evinde kaldıktan sonra Mısır'a geçer. Ragıb Paşa'nın Mısır valiliğine tekabül eden bu dönemde Bekrî'nin, faaliyetlerinin Ezher çevresinde yoğunlaştığı görülmektedir.⁶³ Ezher'deki pek çok müderris ona intisab etmeye başlar.⁶⁴ Ragıb Paşa'nın H. 1161 Şaban'ında (M. 1748) azledilip İstanbul'a dönmesi ile Bekrî'nin de Mısır'dan ayrılp hacca gittiği dikkat çekmektedir.⁶⁵ Hac dönüşü H. R. 1162 / M. Nisan 1749'da Mısır'da vefat eden Bekrî'nin başlattığı hareketi⁶⁶, halefi ve müstakbel Ezher şeyhi Şemseddin Muhammed el-Hafnavî devralacaktır. Hafnavî, şeyhinin kurumsallaştırdığı Halvetî-Bekrîliği, resmî devlet görevlisi olması ve merkezin açık

⁶² Bekrî muhtemelen devlet merkezi ile resmî görevli olan Muhammed et-Tafilâtî aracılığı ile temas kuruyordu. Kaynaklarda, aslında Kudüs müftüsü olan et-Tafilâtî'nin Bekrî'nin her iki ziyaretinde de İstanbul'da bulunması ve onun işareti ile hareket ettiğinin zikredilmesi, bu ihtimali güçlendirmektedir. Zira Şamlı olan ve Kudüs'e sık sık giden Bekrî'nin, Kudüs müftüsü olarak Kudüs'de görev yapan Muhammed et-Tafilâtî ile İstanbul'da görüşmek istemesi, mantık dışı bir hareket hâlini almaktadır. Kaynaklarda, Bekrî'nin et-Tafilâtî dışında kimlerle, neler görüştüğünün üzeri ihtimam ile örtülmektedir. Osmanlı evrakında dahi ilginç bir şekilde onun neden merkeze çağrıldığına değinilmemektedir.

⁶³ Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, s. 36-37; Yurd, **Kutbüddin Mustafa...**, s. 22. Yurd, Mekkî-zâdelerin Anadolu kökenli olduklarını ifade etmektedir.

⁶⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 365, 428, 583; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, 98, 99, 123, 136, 373, 382.

⁶⁵ Daha önce birkaç defa hacca gitmiş olan Bekrî'nin bu hac yolculuğuna çıkması için tek neden paşanın Mısır'dan ayrılması ve böyle karışık bir ortamda siyasî himayeden mahrum kalması, olmalıdır.

⁶⁶ De Jong, konu ile ilgili çalışan araştırmacıların iddia ettiği Bekrî'nin Halvetîlik'i tecdid ettiğine dair görüşü reddederken, tecdid için gerekli görülen maddelerden olan siyasî bağlantıların, Bekrî'de en azından şimdilik dikkat çekmediğini ifade etmişse de, görüldüğü gibi bu doğru değildir. Onun siyasî irade tarafından İstanbul'a çağrılmaları, taşrada başta valiler olmak üzere pek çok idareci ile kurduğu ilişkiler, Arap ulemanın, Osmanlı merkezi ile temas kuranları (Abdülğani en-Nablûsî, Muhammed et-Tafilâtî, İsmail Aclûnî, Şemseddin Muhammed el-Hafnavî) ile daima bağlantıda olması, Osmanlıları Araplar nezdinde meşrulaştıran eseri, İstanbul ve Arap beldelerine dair seyahatlerini daima rapor niteliğindeki eserlerle tespiti, onun siyasî bir vazife ile donatıldığını gösterecek önemli verilerdir. Bu konuda çalışan Yusuf en-Nebhânî (ö. 1932), Bekrî'nin belirli bir geliri olmadığı hâlde servet sahibi kimselerden daha fazla harcama gerektiren durumlar ile karşılaştığını fakat bunları kendisine bağışlanan manevi hazinelerle aştığını ifade etmesi de, problemin içinden çıkamaması ile alakalıdır. (Bkz. Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, s. 39-40). Belgeden anlaşıldığı üzere Bekrî'nin İstanbul'a geliş-gidiş masraflarının devlet tarafından karşılanması, aslında onun manevi değil, siyasî destekle seyahat ettiğini göstermektedir. Ayrıca daha sonraki senelere tarihlenen Osmanlı evrakında, onun Şam'da bir vakfının olduğu anlaşılmaktadır. (BOA, AE.SABH.I., 246/16438. 14 L. 1190) Ayrıca Bekrî'nin oğlu yahut bir yakını olduğu anlaşılan Bekrî-zâde Muhammed Halil'in, merkez ilmiyesine ibtidâ haric ile giriş yaptığı, fakat Şeyhülislam İshak Efendi'nin kendisini merkez ilmiyesinden uzaklaştırdığı fakat çok geçmeden tekrardan ilmiye mesleğine döndürüldüğü, hatta H. 1173 senesinde Anadolu Kazaskerliği payesi ile İstanbul kadılığına yükseltildiği, görülmektedir. (Bkz. **Teşrifatçı**

desteğini alması hasebiyle Hıfniyye adında yeni bir kola tahvil ederek tarikatı Kuzey Afrika'da çok geniş kitlelere ulaştıracaktır.⁶⁷

Cebertî'nin biyografisine geniş bir bahis ayırdığı Şemseddin Muhammed b. Salim el-Hafnavî, her yönden enteresan bağlantılara sahip ve dikkate değer bir şahsiyettir. Cebertî'nin aktardığına göre babası, Mısır'daki bazı emirlerin müstevfisidir. Küçük yaşta Kur'an eğitimi alırken, Ezherli müderrislerden Abdür-rauf el-Beşbişî'nin işareti ile 14 yaşında Ezher'e girer. Burada dönemin önde gelen âlimlerinden eğitimini tamamlayıp iftâ ve tadrîs için icazet alır ve Ezher'de derse çıkmaya başlar. Hafnavî, bu yıllarda oldukça fakir olup, geçinmek için kitap istinsah etmektedir. Fakat bir gün, dersine bir adam gelir, dersin sonunda şeyhin yanına yaklaşır, "*Sizinle bir şey konuşmak istiyorum.*" der ve içi paralarla dolu bir mendili şeyhin önüne bırakır. Cebertî, Hafnavî'ye o günden sonra dünyanın yüzüne güldüğünü, refah seviyesinin arttığını ve o andan itibaren Şahin el-Halvetî dergâhına kapandığını zikretmektedir.⁶⁸ Bu hadise Osmanlı evrakına da aksetmiştir. Bu dergâhın⁶⁹ zâviyedârlığını bir şekilde kendisine tevcih ettiren Hafnavî'nin, zaviyenin sâhib-i evveli olduğunu iddia eden Nureddin ile aralarında nizâ' vâki' olduğu ve devlet merkezine bir arzuhalle başvurduğu görülmektedir (H. 1125 / M. 1713). Evrakın derkenarından anlaşıldığı kadarıyla merkez, ilginç bir şekilde küçük bir zaviye vazifesi için mevâlîden önde gelen dört kişiyi Mısır'a göndermiştir. Bu aralıkta taraflardan Nureddin haklılığını ispat edip vazifeyi tekrar elde etmişse de, merkez ulemasının önde gelenleri (Veliyyüddîn Efendi, Dürrî Mehmed Efendi, es-Seyyid Mehmed Zeynelâbidin Efendi, Rasul-zâde el-Hâc Mehmed Efendi),

Mehmed Âkif Bey, Tarih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis, İstanbul, TYEK Yay., 2012, vr. 192-193.)

⁶⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 282, 460-481; Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, 62-66; Yurd, **Kutbüddin Mustafa...**, s. 24.

⁶⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 460-461. Cebertî, bu adamın kim olduğunu, neden para getirdiğini vs. hususları anlatmamakta, hadise ile ilgili ayrıntılara girmemektedir. Zira klasik İslâm düşüncesinde ulemanın, ümeranın emrine girmesi ve onlarla çıkar ilişkisi içinde olması hoş karşılanmamaktadır. Bundan dolayı klasik metinlerde, şeyhlerin devletle temasının üzeri örtülmek istenmekte yahut da böyle imâlî anlatılarla geçirilmektedir. Cebertî'nin tarihinde, bunun örnekleri çoktur.

⁶⁹ Cebertî'nin Şahin el-Halvetî olarak zikrettiği dergâhın ismi, Osmanlı evrakında Şeyh Hüseyin Zaviyesi olarak geçmekte olup dergâhın sâbık şeyhinin ismi Şahin Nureddin olarak verilmektedir. Muhtemelen sahib-i evveline atfen Cebertî, Şahin el-Halvetî dergâhı, ifadesini kullanmaktadır.

Hafnavî'yi "ferman" gereği, haklı bulacak ve zaviyedârlığını ibka edip Nureddin'i dergâhtan el çektireceklerdir.⁷⁰

Hafnavî'nin, H. 1133 / M. 1720 senesinde Receb Paşa'nın dahli ile Mısır'a gelen Bekrî'ye intisab ettikten/ettirildikten sonra bilinirliğinin ve gelirlerinin bir anda arttığı dikkat çekmektedir. Osmanlı evrakından, devletin ona çok çeşitli yerlerden gelirler bağladığı anlaşılmaktadır. H. 1137 (M. 1725) tarihli bir evrakta Hafnavî'ye Mısır'da, babasının emirlerin çalışanı olmasından da yararlanılarak pek çok evkaf tevliyeti, muhaddislik, hatiplik vb. vazifelerin tevcih edildiği dikkat çekmektedir. Bunlar evrakta Hund Şah el-Osmâniyye Evkâfı ile Sabıkuddîn Envek/Unûk(?), Hundâm(?) Unûk(?) Vakıflarının nâzırlığı ve muhaddisliği, Süveys'de bulunan Cafer Bey Vakfı'nın nezâret ve muhaddisliği, Seyyidî Abdullah el-Gureyb(?) makamının nezâret, meşihat ve hüddâmlığı, Buhayra vilâyeti Senedyûn kazasında Humâd adlı köydeki Câmii-i Hutbe'de nezâret ve sâir vezâif, Mahalle-i Kübrâ kazasına tâbi Deysat(?) köyündeki Şeyh Abdurrahman Ebu Reslân Zaviye ve makamında ve Batra köyünde Camii-i Hutbe'de nezâret ve muhaddislik Sinaniye köyünde Abdülatif Osmanî Camii'nin nezâret ve muhaddisliği olarak sıralanmaktadır.⁷¹ Bunun yanı sıra Mısır mühimmesinden anlaşıldığına göre ona, kayd-ı hayat şartı ile Mısır Darbhanesi cizye malından yevmî otuz akçe bağlanmıştır.⁷²

Taşra evrakına yansıdığı kadarıyla da ona, kayd-ı hayat şartı ile başka pek çok vakıf tevliyeti vb. vazifeler tevcih edilmiştir. Buna göre padişah fermanı, şeyhülislamın işareti, Vezir Ebubekir Paşa'nın buyuruldusunu ihtiva eden H. Safer 1141 (M. 1728) tarihli evraklarda Nasırıye'deki İsmailî Argun Şah Vakfı tevliyeti ve hadis kiraati, Canpolatıyye Medresesi ile Ali Paşa Vakfı et-Tabbah Camii tevliyetleri Hafnavî'ye verilmiştir. H. R. 1141(M. 1728) tarihli Mısır kadılığından çıkan evraka nazaran da Mısır'daki Ahmed Bedevî müntesiblerinin meşihatine kayd-ı hayat şartı ile yine o atanmıştır.⁷³ Cebertî, onun evinin günlük yaklaşık bir irdeblik buğday tayinatı olduğunu, Hafnavî'nin evine gelip gidenleri doyurmak için değirmenin daima çalıştığını, ayrıca o dönem için kıymetli olan kahve çekirdeği ve

⁷⁰ BOA, AE.SAMD.III, 119/19205. R. 1125.

⁷¹ BOA, C..EV., 576/29097. Ş. 1137.

⁷² BOA, A.İDVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 276/521. Evâil-i B. 1181.

şeker tayinatının da bulunduğunu zikretmekte olup onu her gün ziyarete gelen onlarca kişiye evinde yemek çıktığından bahsetmektedir. Zira onun şöhreti, dünyanın her tarafına yayılmıştır, doğudan batıdan herkes onu ziyarete gelmektedir.⁷⁴

Görünen o ki, devlet merkezi önemli miktardaki geliri, makamı ve yetkiyi Hafnavî'ye tevcih ederken, ondan bazı beklentileri de vardı. O, Kutbüddîn Mustafa Bekrî'den aldığı Halvetîliğin Karabaşîlik kolunu, Mısır ve havalisinde, Ezher'in kozmopolit ilmî muhitinden de yararlanarak olabildiğince geniş kitlelere yayacak ve bölgeyi, Osmanlı Halvetîliği üzerinden merkeze bağlayacaktır. Devletin bu beklentisi H. 1149 / M. 1736 tarihi itibarıyla Bekrî'nin Hafnavî'yi, mektup ile Kudüs'e çağırmasında açığa çıkacaktır. O, şeyhinin mektubunu alır almaz, üzerindeki vazifeleri bir kenara bırakarak Kudüs'e gitmiş, şeyhinin yanında dört ay kalmış ve Halvetîliği geniş kitlelere yayma vazifesi ile Mısır'a geri dönmüştür. Cebertî, Hafnavî'nin bu ziyaret akabinde şeyhinin işareti ile mürid edinmeye başladığını, Mısır'dan ve başka memleketlerden pek çok kişinin ona koşup geldiğini, herkesin ondan tarikat yolu almak için adeta birbiriyle yarıştığını, mürid olma talepleri karşısında ne yapacağını bilemeyip konuyu tekrar şeyhine arz ettiğini ifade etmektedir. Bekrî, ona "*Kapına gelen hiç kimseyi reddetme! Gelen Hristiyan bile olsa!*" cevabını vermiştir.⁷⁵ Hiç şüphesiz bu cevap, olabildiğince geniş kitleye hitap etme gerekliliğine işaret ediyordu.

Ragıp Paşa'nın valiliği esnâsında Hafnavî'ye büyük bir teveccüh gösterdiği anlaşılmaktadır. Paşa, onu işaret ederek Mısırlılara; "*Şeyh Hafnavî, Mısır'ı belalara karşı koruyan bir çatı gibidir.*" ifadelerini kullanmış ve bu sûretle merkezin onun hakkındaki tavrını açık etmiştir. Bir seferinde Hafnavî hakkında ümeradan bazılarının "*O, Mısır'ın harikulâdesidir.*" ifadesini duyan paşa, "*Hayır, o, dünyanın harikulâdesidir.*" karşılığını vermiştir.⁷⁶ Ayrıca Ragıp Paşa'nın, Hafnavî'nin tarikatteki halîfelerinden olan ve İstanbul'a giden İbrahim el-Halebî ile yakın dost olduğu, onunla İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiye'sini* okuduğu, hatta Halebî'nin İstanbul'da "Ragıp Paşa Hocası" olarak iştihâr ettiği ve paşanın İstanbul'da ona çeşitli

⁷³ İsmail, **Müctema'u Ulemâi'l-Ezher**, s. 268-269.

⁷⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 461.

⁷⁵ **A.e.**, s. 476-478.

kalemlerden maaş bağladığı görülmektedir.⁷⁷ Hafnavî çok geçmeden, Şebravî'nin ölümü üzerine Z. 1171 / Ağustos 1758'de Ezher şeyhliğine getirilmek sûretiyle daha da güçlendirilecektir.⁷⁸ Zira Mısır ulemasının bu dönemde ulaşabileceği en yüksek ve en saygın makam Ezher şeyhliğidir.⁷⁹ Bu görevi üstlenmesiyle onun Mısır'daki gücü son dereceye ulaşmıştır, öyle ki Cebertî'nin ifadesi ile Mısır siyasetinde onun dahli olmadan hiçbir iş yapılamaz hâle gelmiştir.⁸⁰ Cebertî, Hafnavî'ye, Ali Bey ve bazı emirlerin intisab ettiğinden söz etmektedir.⁸¹ Bundan, merkezin, tasavvufî rolle güçlendirilmiş Ezher şeyhleri üzerinden Mısır iç siyasetini domine etme ve emirler üzerinde baskı kurmak gibi bir politikasının da olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de Mısır siyasetindeki önemli bir kırılma noktası olan Bulutkapan Ali Bey hadisesinde Hafnavî çok önemli vazifeler icra edecek, fakat bunun karşılığında bir grup emirin dahlinin olduğu bir suikastle öldürülecektir (H. Ra. 1181 / M. Ağustos 1767).⁸²

Devletin kendisine tahmil ettiği vazifeleri hakkıyla yerine getiren Hafnavî ve halifeleri, Kuzey ve Orta Afrika'da Osmanlı Halvetîliğini çok geniş kitlelere yayabilmiştir.⁸³ Şeyhinden aldığı Halvetî-Bekrîliğin yeni bir kolu olarak kurumsallaştırdığı Hıfniyye'den; Derdîriyye, Ticianiyye, Rahmaniyye, Ezheriyye ve Mervâniyye olmak üzere beş kol doğmuştur. Bu kollar genellikle Osmanlı merkezinin tasavvur ettiği gibi Ezher'e çeşitli yerlerden okumaya gelen, Hafnavî'ye yahut halefi Mahmud el-Kürdî'ye intisab ederek onun halifesi olan öğrenciler eli ile şekillendirilmiştir. Hafnavî'nin görevlendirip göndermesi yahut eğitim sonrası memleketlerine dönmeleri hasebiyle Afrika'nın pek çok yerine yayılmıştır.⁸⁴ Bu

⁷⁶ A.e., s. 479.

⁷⁷ Aydın, "a.g.t.", s. 143-144; BOA, AE.SMHD.I., 226/18003. 19 Za. 1158; BOA, C..MF., 70/3474. 26 Za. 1192; el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 474.

⁷⁸ Abdülmü'tî, a.g.e., s. 30.

⁷⁹ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 75.

⁸⁰ el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 481.

⁸¹ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 29, 78.

⁸² el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 481; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 345/779. R. 1173.

⁸³ el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 468-474. Cebertî, bu sayfalarda, Hafnavî vasıtasıyla tarikate intisap eden ve zikir verme yetkisi alarak Mısır başta olmak Ortadoğu'nun çeşitli yerlerine dağılan halifelerini isim isim zikretmektedir. 18. yüzyılda Halvetîlik'in Kuzey Afrika'da özellikle de Fas'da intişarı ve tesiri hakkında detaylı bilgi için bkz. Nehemia Levtzion, Gideon Weigert, "18. Yüzyıl Fas'ında İslah Faaliyetleri", **Batı Gözüyle Tecdid: İslâm Dünyasında Tecdîd Hareketleri (1700-1850)**, Ed. Nail Okuyucu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2014, s. 127-153.

⁸⁴ Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, s. 74-85; el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 532, C. 2, 75. Bu tarikatlerden bir kısmının 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Batılıların Afrika'daki sömürgecilik faaliyetlerine karşı ciddi hareketler başlattıkları, II. Abdülhamid tarafından desteklenmeleri

derece hızlı ve etkin gelişme, araştırmacılarda, 18. yüzyılda Arap beldelerinde bir tecdid hareketinin başlatıldığı görüşünü uyandırmıştır.⁸⁵ Bir yönü ile doğru sayılabilecek bu tespit, aslında Osmanlı merkezinin, Ezher'in İslam dünyasına açılan bir kapı olmasından ve kozmopolit muhitinden yararlanarak⁸⁶ gerçekleştirdiği önemli ve uzun soluklu siyâsî projenin bir neticesidir. Araştırmacıların dikkat çektiği bu hareketin asıl mahiyetinin, Osmanlı merkezinin, yerel aktörler eliyle bir Osmanlı tarikatı olan Halvetîliği, Mısır öncelikli ve öncü konumda olmak üzere Arap topraklarında yayma, böylelikle bölgesel siyaseti ve toplumu, manevi bağlarla merkeze bağlama politikası olduğu gözlenmektedir.⁸⁷ Halvetîliğin, Osmanlı

neticesinde birçoğunun Osmanlı yanlısı tutum sergiledikleri düşünüldüğünde, aslında bu uzun vadeli projenin ne derece etkili olduğu daha iyi anlaşılabilir. (Bkz. Kadir Özköse, "Ticanî, Ahmed b. Muhammed", **DİA**, C. 41, İstanbul, TDV, 2012, s. 130-133; Salih Çift, "Semmân, Muhammed b. Abdülkerim", **DİA**, C. 36, İstanbul, TDV, 2009, s. 497-498.

⁸⁵ Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, s. 70-73; De Jong, "a.g.m.", s. 70-73; Ramazan Muslu, "Şabaniyye'nin XVIII. Yüzyıl Ortadoğu ve Kuzey Afrika Serüveni: Mustafa B. Kemaleddin Bekrî Örneği", **Kastamonu Üniversitesi I. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu (4-6 Mayıs)**, C. 1, Kastamonu 2012, s. 233-236. Burada kast edilen tecdid, genelde tasavvufi hareketlerin özelde ise Halvetîlik'in bu dönemde Osmanlı eli ile Mısır'a idhâli değildir. Zira Ezher merkezli Mısır ilmiyesi ağırlıklı olarak tasavvuf düşüncesi ve tarikatlerle iç içe idi, bunun yanı sıra fetihten bu yana Osmanlı merkezi, bu ağırlıklı yapıyı korumaya da çalışmakta idi. Halvetîlik de Mısır'da güçlü bir damar olmasa da bazı temsilcileri ile faaliyet göstermekte idi. (Ezher ulemasının Osmanlı döneminde tasavvuf düşüncesine yaklaşımı hakkında bkz. Muhammed Sabri, ed-Dâli, "Etbâ'u İbn Arabî ve İbnü'l-Fârız fî Mısır İbbâne'l-Asri'l-Osmânî – Dirâse fî Tarihî'l-Tasavvufi'l-Felsefî", **Fukahâ' ve Fukarâ' – İtticâhât Fikriyye ve Siyâsiyye fî Mısri'l-Osmâniyye**, Kahire, Dârul-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010, s. 167-246; Muhammed Sabri ed-Dâli, **et-Tasavvuf ve Eyyâmuhû**, Kahire, Dârul-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2013, s. 85-196.) 18. yüzyılda tecdid olarak değerlendirilecek faaliyet, Mısır'daki sûfî hareketleri Halvetîlik üzerinden Osmanlı merkezine bağlama ve bu suretle bölgedeki sosyo-politik ve sosyo-kültürel yapıyı domine ederek merkezle irtibatını güçlendirme projesidir. 18. yüzyıl Mısır'ındaki sûfî hareketlerin ardında yer alan Osmanlı merkezinin rolünün ihmal edildiği, ekonomik temelli bir bakış açısı için bkz. Peter Gran, **Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840**, New York, Syracuse University Press, 1998, s. 35-49.

⁸⁶ Osmanlıların, Ezher'in bu özelliğini iyi teşhis ettikleri anlaşılmaktadır. Zira Ezher, bu dönemde hem konumu hem de çok çeşitli millete ev sahipliği yapması hasebiyle böyle bir vazifeyi üstlenebilecek nadir mekânlardan biridir. Ezherli bir âlimin tesiri, ilmî seyahatler ve sıra dışı bağlantılar sayesinde Haremeyn'e oradan da Malay ve Endonozya bölgelerine kadar uzanabiliyordu. (Bkz. Azyumardi Azra, "Malay Endonozya Bölgesinde Ulema Ağları ve Tecdid", **Batı Gözüyle Tecdid – İslam Dünyasında Tecdid Hareketleri 1700-1850**, Ed. Nail Okuyucu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2014, s. 162-166.)

⁸⁷ Vecih Kevserânî, bu dönemde Mısırlı âlimler arasında başlayan tecdid hareketinin, Ezher'in Osmanlı merkezinden bağımsız olmasının bir sonucu olduğunu, Cebertî vb. âlimlerinin merkezden bağımsız olabildikleri için Batı'ya muhalefet geliştirebildiklerini, iddia etmiştir. (Bkz. Vecih Kevserânî, **Fakih ve Sultan**, İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2006, s. 119-120.) Görüldüğü gibi bu dönemde Ezher uleması, merkeze çok çeşitli ağlarla bağlanmıştır ve bu bağlardan yararlanan Osmanlı merkezi, buradaki hareketleri etkin bir şekilde domine etmektedir. Bu bağlamda Eyyüp Said Kaya, tecdid üzerine bugüne kadar oluşturulan literatürün, Batı merkezli oluşu üzerinde durmakta olup, Osmanlı merkezi, Anadolu ve periferisinin bu hareketlere tesirinin incelenmediğini, dile getirmektedir. Kaya'nın bu tespitinin, Ezher merkezli bu okuma bağlamında oldukça isabetli olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. Eyyüp Said Kaya, "Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdid", **Batı**

döneminde bu türden bir sosyo-politik amaca hizmet ettiği başka dönemler de olmuştur.⁸⁸

Temelinde İbn Arabî düşüncesi ve şeriatin, tarikatten önce geldiği anlayışının bulunduğu⁸⁹ Osmanlı Halvetîliği, murad edildiği gibi Ezher çevresinde hızla yayılmıştır. Cebertî'nin eserinden anlaşıldığı kadarıyla Ezher'deki pek çok öğrenci ve müderris Hafnavî'ye intisab ettikten sonra bölgede önemli vazifelere atanmaya başlamışlardır.⁹⁰ Müntesibi olmayan talebeleri dahi Mısır'ın taşrasında kadı naibliği, Ezher'de müderrislik, müftülük gibi vazifelere atanmışlardır.⁹¹ Cebertî, Hafnavî'nin yanında bulunarak onun faaliyetlerine destek veren Şeyh Hasan el-Küfravî'nin bir anda sınıf atlayıp zenginleştiğini, bineğinin ve elbiselerinin değiştiğini, onun iyi bir muhitte güzel bir ev aldığını ve nihayetinde Mısır ulemasının gelebileceği en önemli makamlardan Şafii müftülüğüne atandığını zikretmektedir.⁹²

Hafnavî'nin yolunu, vefatından sonra çeşitli beldelere dağılan talebeleri sürdürürken, Mısır'da Mahmud el-Kürdî devam ettirmiştir.⁹³ Devlet merkezi tarikate

Gözülle Tecdid – İslam Dünyasında Tecdid Hareketleri 1700-1850, Ed. Nail Okuyucu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2014, s. 33.)

⁸⁸ Osmanlı sosyo-kültürel yapısını en fazla etkileyen Halvetîlik'in, Osmanlılaştırma siyaseti bağlamında kullanımı için bkz. Mustafa Aşkar, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXIX, Ankara 1999, s. 535-563.

⁸⁹ Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, s. 39, 70, 73. İbn Arabî düşüncesinin Halvetîlik ile birlikte Mısır'da ciddi bir revaç bulduğu Cebertî'nin eserinden takip edilebilmektedir. Bir seferinde Hafnavî'ye, halifelik verdiği bir talebesi gittiği yerden bir mektup yazmış, Hafnavî mektubu okuyunca şöyle demiştir: "*Elhamdülillah, müridlerimiz tıpkı İbn Arabî gibi!*" (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 532.) Cebertî'nin kaydettiğine göre İbn Arabî karşıtı Ezherli bir âlim, İbn Arabî'nin görüşlerine reddiye olarak risaleler kaleme almakta ve Arabî'nin çizgisini benimseyen Ezherli âlimlerle tartışmakta idi. Bir seferinde yine bir reddiye yazmış ve uyumuştur. Bu sırada yangın çıkarak söz konusu risale ve bütün kitapları yanmıştır. Cebertî bu hadiseyi, İbn Arabî'nin kerameti olarak değerlendirmektedir. (Bkz. **a.e.**, s. 496.) Fikrî anlamda İbn Arabî ile birlikte etkin olan ikinci isim Gazzalî'dir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 75, 88, 310, 366.)

⁹⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 74, 136, 223, 283, 396 vd.

⁹¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 425, 495; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 24, 100, 122, 142, 255, 304, 391.

⁹² **A.e.**, s. 255. Bu bağlamda Bahaeddin Yediyıldız'ın 18. yüzyılda vakıfların, siyasî işlevlerine dair şu tespiti hatırlanmalıdır: "[Vakıfların] siyasî rolüne gelince, onun, kâh yeni fethedilmiş bölgelerin bir iskân ve kolonizasyon vasıtası olarak, kâh merkezî iktidar için tehlikeli olabilecek bölgelerin kontrolüne imkân veren bir emniyet organı olarak, kâh siyâsî şahsiyetlerin bir propaganda âleti olarak, ve nihayet birbirine zıt sosyal ve siyasî güçler arasındaki dengeyi idame ettiren bir regülâtör olarak ortaya çıktığını gözlemekteyiz." (Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, " Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", **Vakıflar Dergisi**, Sayı XIV., Ankara 1982, s. 13.) Osmanlı Mısır'ının en güçlü vakfı olan Ezher'in tasavvufi rolü, merkeze bağlanmak suretiyle güçlendirilmiş ve güçlü sûfi aktörler üzerinden hem bölge kontrol altına alınmaya çalışılmış hem de Osmanlı'ya bağlı olmayan çevre bölgelerde adetâ bir kolonizasyon faaliyeti gerçekleştirilmiştir.

⁹³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 88-89.

olan desteğini Mısır'a atanan valiler eliyle sürdürmüştür. Mesela H. 1193'de (M. 1779) ikinci defa Mısır valisi olarak tayin edilen Raif İsmail Paşa, Mahmud el-Kürdî'ye intisab etmiş ve ona çeşitli ihsanlarda bulunmuştur.⁹⁴ Dönemin Ezher şeyhliğine ise yine Bekrî müntesiplerinden olan Ahmed el-Arusî atanmış, Ezher'deki sûfî yapı korunmuştur.⁹⁵

Aynı dönemde Malikî müftülüğüne atanan Ezherli Ahmed ed-Derdîr ise Hafnavî'nin tarikatte halifelik verdiği talebelerindendir. Cebertî, daha sonra Hıfniyye'den Derdiriyye'yi teşekkül ettirecek olan ed-Derdîr'in, bütün Mısır'ın manevî şeyhi olduğundan ve Mısır'a kadı olarak gelen Tatarzade Abdullah Efendi ile geliştirdiği iyi münasebetlerden bahsetmektedir.⁹⁶ Dönemin Hanefî müftüsü olan, Bulutkapan Ali Bey hadisesi öncesinde merkeze elçi olarak gönderilen Abdurrahman el-Arîşî de Hafnavî müntesibi olup onun elinden tarikat tacı giymiştir.⁹⁷ Bununla birlikte bu dönemde el-Arusî ve ed-Derdîr'in tasavvufî hiyerarşi anlamında üzerinde Halvetiyye'nin temsilcisi olarak faaliyet gösteren el-Kürdî'nin; ilmiye tarîkine girmemiş sûfî bir şeyh olması hasebiyle Ezher çevresinde çok etkili olmadığı anlaşılmış⁹⁸, Ezher müderrislerden Abdullah eş-Şarkavî tarikatte öne çıkarılmıştır. Şarkavî de tıpkı Hafnâvî gibi maddi anlamda desteklenecek ve bir süre sonra Ezher şeyhliğine atanacaktır.⁹⁹ Böylelikle tarikatlerle güçlendirilmiş Ezher merkezli Mısır ilmiyesi üzerinden bölge siyasetine tesir etme politikası, asrın sonuna kadar sürdürülmüştür.

⁹⁴ A.e., s. 83-84.

⁹⁵ A.e., s. 382. Cebertî'nin Halvetîlik'e duyduğu muhabbeti eserinden takip etmek mümkündür. O eserinde Halvetîlik'in neşrini yapmak istercesine, tarikatın tanıtımına uzun sayılabilecek bir bahis ayırmış, Halvetîlik'in en hayırlı tarikatlerden biri olduğunu, zira şeriat-i garrâ ile Hanefîler tarafından teyid edildiğini, zikretmektedir. Bu yolun mesuliyetinin, herkesin intisap edebilecek kadar az, yükünün hafif olduğuna değinmekte ve tarikat silsilesinin Hz. Muhammed'e kadar dayandığına vurgu yapmaktadır. (Bkz. el-Cebertî, a.g.e., C. 1, 468-476.)

⁹⁶ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 223-224.

⁹⁷ el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 491; el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 74.

⁹⁸ Kürdî'nin Mısır ulehasının üzerindeki tesirinin sınırlılığı, onunla temas eden âlim sayısının azlığından anlaşılmaktadır. Cebertî'nin, Kürdî'nin bir halifesine "*Şeyhimiz iyi ama ilmi yok!*" demesi de, bunu göstermektedir. el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 91. Ayrıca Kürdî'nin Mısır dışından gelmiş olması da, Ezherliler üzerinde olumsuz tesir bırakmış olmalıdır.

⁹⁹ A.e., s. 88, 389; Abdülmü'tî, a.g.e., s. 31; Marsot, "The Political and Economic Functions..", s. 152.

18. yüzyıl'da Mısır uleması, sadece Halvetîlik'e değil, diğer tasavvufî tarikatlere ve tasavvuf düşüncesine de oldukça rağbet göstermiştir.¹⁰⁰ Devlet merkezinin, Halvetîlik dışındaki diğer sûfî grup veya kişilere destek verdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bazı tarikat şeyhlerine maaşlar bağlanmış, zaviyelere maddi destek sunulmuş, bazen de valiler tarafından ziyaret edilerek moral destek sağlanmıştır.¹⁰¹ Hatta Hekimoğlu Ali Paşa'nın merkezde iken dahi Ezher muhitinin sûfî sâkinlerinden Seyyid Abdurrahman el-Ayderusî ile mektuplaştığı, şeyhin paşaya bir kaside yazdığı, daha sonraki yıllarda Ayderûsî'nin İstanbul'a geldiği, devlet adamlarının kendisine rağbet gösterdiği ve kendisine maaş bağlandığı görülmektedir.¹⁰² Ayrıca mutasavvıf çevrelerin uhdesinde olan İmam Hüseyin, Ahmed-i Bedevî, İmam Şafii vb. makamların bakım masrafları daima üstlenilmiş, buralarda sûfiler nezâretinde düzenlenen mevlid şenliklerine, zikir gecelerine kaynak aktarılmıştır.¹⁰³

Bunun yanı sıra Osmanlı merkezinin, fetihten beri Ezher uleması ve Mısır'daki bütün ilmî ve tasavvufî yapılar üzerinde âmir olarak konumlandığı mutasavvıf Bekriyye ve Vefâiyye ailelerinin mevkileri, asrın başında korunmuştur. Cebertî tarihinden ve Mısır mühimmelerindeki hitaplardan, bu iki ailenin, hiyerarşide

¹⁰⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 364-365, 530-531; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2 s. 80, 110, 191, 303, 382 vd.

¹⁰¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 529-531; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 42-52, 80, 110; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 107/187. Evâsıt-ı Ş. 1190; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 162/279. Evâhir-i N. 1191; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 167/287. Evâil-i Z. 1191; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 176/307. Evâsıt-ı Ca. 1192; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 225/406. Evâhir-i Za. 1193. 10 numaralı Mısır Mühimmesinde tarih verilmeyen (H. 1196-1200 arasındaki yılları kapsayan) bazı mesarifâtı gösterir evrakta, Mısır'daki cami, zaviye, mahall-i mübareke için yapılan zahire harcaması 954.043 para olarak gösterilmiştir. Kiler-i Âmire'ye gönderilen zahire bahası ise 1.650.065 paradır. Yani zaviye vb. yerlere verilen zahire bahası, aşağı yukarı Kiler-i Âmire bahasının 2/3'üne tekabül etmektedir. (Bkz. BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 5/4. T.y.)

¹⁰² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 45, 48; BOA, C..EV., 377/19114. 17 Ca. 1191.

¹⁰³ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 105/251. Evâil-i B. 1158; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 304/577. Evâhir-i B. 1196. Son hüküm Ezher Şeyhi Ahmed el-Arûsî ile Ezher ulemasından Muhammed el-Harîrî'nin arz-ı mahzarına cevaben yazılmış olup, Vefâî şeyhi Ebu'l-Envâr'a Ahmed Bedevî nezâreti tevcih edilmesine dairdir. Ayrıca yüzyılın sonlarında (H. 1200) Osmanlı merkezinin, zaviye, tekke, türbe, buralardaki hizmetliler vb. kalemlere yaptığı ayrıntılı masraf dökümü için bkz. BOA, AE.SABH.I., 151/10161. 17. Z. 1201. Bu evrakta, Mısır'ın H. 1200 senesi masraf kalemleri gösterilmiş olup bunlardan bir kısmı Kahire içinde yahut dışındaki zaviyelere, buralarda düzenlenen mevlidlere, tasavvufî organizasyonlara yapılan harcamaları ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra Bekrî şeyhinin ve Ezher Camii hatibinin evinde ihya edilen zikir geceleri için verilen balmumu miktarları da gider kalemlerinden biri olarak görülmektedir.

Ezher ulemasına tekaddüm ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ H. 1166 (M. 1752-53) tarihinde Kıptîler, Ezher şeyhi eş-Şebrâvî'den Mescid-i Aksâ'ya hacca gidebileceklerine dair bir fetva isteyip almışlar, bunu duyan Bekrî ailesi temsilcisi, Şebravî'yi bu fiilinden dolayı azarlamış, Kıptîlerin yola çıkmasını engellemiştir.¹⁰⁵ Asrın ikinci yarısında ise Ezher şeyhinin tayinlerinde bu ailerin temsilcilerinin, tavsiye niteliğindeki kararları etkili olmaya başlamıştır.¹⁰⁶ Görünen o ki, Osmanlı merkezi, bu aileler eliyle Ezher uleması üzerinde kontrolü sağlıyordu.

18. asrın ikinci yarısında bu kadarıyla yetinilmemiş, Ezher uleması güçlendirilince, onların pozisyonlarının da güçlendirilmesi gerekmiştir. Bu bağlamda, asrın ikinci yarısına kadar merkezden gönderilen nakîbüleşraf kaymakamları¹⁰⁷, asrın ikinci yarısı itibariyle Vefâî ya da Bekrî ailelerinin birinden atanmıştır.¹⁰⁸ Cebertî'nin ifadesiyle, iki riyaseti, yani hem tarikat şeyhliğini hem de nakibüleşraf kaymakamlığını zâtlarında birleştirmişler, böylelikle Mısır uleması üzerindeki âmir olma keyfiyetlerini devam ettirebilmişlerdir.¹⁰⁹ Mısır dîvanında Ezher uleması ile birlikte bulunan manevî lider konumundaki bu aileye mensup şeyhleri, paşalar daima ziyaret etmiş, onlara hürmet göstermişlerdir.¹¹⁰ Bunun yanı sıra onların sûfî konumları da güçlendirilmiştir. Mesela Vefâî şeyhi, Mısır'da zaviye yaptırmak istediğinde mîrîden kaynak aktarılmış, sonrasında da zaviyeye devletin

¹⁰⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 318-319; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 390. BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 53/137. Evâsıt-ı Ra. 1147; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 141/327. Evâsıt-ı C. 1159; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 16/29. Evâsıt-ı B. 1165; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 83/179. Evâil-i Za. 1200. Bununla birlikte Mısır mühimmelerinde Mısır ulemasının hiyerarşisi noktasında tam bir mutabakat bulunmamaktadır. Özellikle ilk dönemlerde (5 Numaralı Mısır Mühimmesi) Mısır kadısına bağlı çalışan dört mezhep müftüleri, resmî devlet görevlileri olmaları hasebiyle, Bekrî ve Vefâî şeyhlerine takaddüm ettirilmıştır. 6 Numaralı Mısır Mühimmesi'nde Sâdât-ı Vefâiyye'den söz edilmez, onun yerine Sâdât-ı Kadiriyye zikredilir. Bazı mühimmelerde özellikle de 10 Numaralı Mısır Mühimmesi'nde ise Ezher uleması, zaman zaman Bekrî ve Vefâî şeyhlerinin önüne geçirilmiştir. Sâdât-ı Vefâiyye şeyhi için ise Hz. Ali'nin neslinden gelmiş olmaları hasebiyle zaman zaman Sâdât-ı Aleviyye olarak bahsedilir (9 Numaralı Mısır Mühimmesi).

¹⁰⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 318-319.

¹⁰⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 75-77.

¹⁰⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 66, 67, 138, 198.

¹⁰⁸ **A.e.**, s. 366, 421, 500-501; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 65/141. Evâhir-i Ca. 1167. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot nakibüleşraf kaymakamlarının 17. yüzyıldan beri bu ailelerden atandığını söylese de, hem Cebertî'ye hem Mısır Mühimmesine göre bu doğru değildir. Ayrıca Evliye Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde de nakibüleşrafların 17. yüzyılda merkezden atandıkları görülmektedir. (Bkz. Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 313.)

¹⁰⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 421.

¹¹⁰ **A.e.**, s. 259, 269; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, 168, 180, 377.

maddi yardımları devam etmiştir.¹¹¹ Osmanlı merkezinin, Ezher çevresinde teşekkül eden sûfî yapılara verdiği desteğin artarak devam ettiğini, Osmanlı kaynaklarından ve Cebertî'nin eserinden takip etmek mümkündür.

2.1.2.2. Ezher Ulemasının Maddi Olarak

Güçlendirilmesi

Ezher şeyhliği mansıbının gelirleri, bu dönemde önemli oranda artmış görünmektedir. Cebertî, yüzyılın başına tarihlenen (1708) ve Ezher tarihinde vâki olmayan bir hadiseden bahsetmektedir. Önemi, nüfûzu ve muhtemelen geliri de artırılan Ezher şeyhliği makamını elde edebilmek için Şeyh Abdûlbakî el-Kalînî ve Şeyh Ahmed en-Nefravî karşı karşıya gelmiş, aradaki rekabet iyice büyümüş, Ezher'deki öğrenciler iki grup halinde hizipleşmiştir. Hizipler, tarafını tuttukları hocalarının şeyhlik makamına erişmesi için silahlı kavgalara girişmiş, Ezher'in içinde önemli zayıyata sebebiyet vermişler hatta bazı talebeler bu olaylar sırasında ölmüştür. Nihayetinde hadise, valiye yansımış ve Ezher içindeki öğrenci olayları, Kahire emniyetini sağlayan ocak tarafından bastırılabilmiştir. Şeyh adaylarından en-Nefravî, paşa ile görüşmek ve vazifeyi kendisine tevcih ettirmek için kaleye çıkmış, fakat hadisenin onun başının altından çıktığını düşünen paşa, ona yüz vermeyerek ev hapsi cezası vermiştir. Muîdi olan Muhammed Şenen'i sürgüne yollamış, Ezher şeyhliğini ise diğer aday el-Kalînî'ye tevcih etmiştir.¹¹² Ulema arasında ve Ezher'de daha önce görülmemiş bu vâkıa, hiç şüphesiz kurumun, dolayısı ile de şeyhliğin artan maddî ve siyâsî önemi sebebi ile patlak vermişti.

Cebertî, el-Kalînî'den birkaç sene sonra Ezher şeyhi olan Muhammed Şenen'in, akranından, zenginlik bakımından çok üstün olduğunu, 40.000 fındıklı, zincirli, tuğralı altına sahip olduğunu, birçok emlâka tasarruf ettiğini, pek çok yerden vezâîfî bulunduğunu, ilaveten memlûkları, köleleri ve cariyeleri olduğunu aktarmaktadır.¹¹³ Bu derece bir zenginliğin, Osmanlı Mısır'ındaki ulemanın gelir kalemleri göz önüne alındığında, normal boyutlarda olmadığı açıktır. Bunun yanı sıra

¹¹¹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 107/187. Evâsıt-ı Ş. 1190; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 162/279. Evâhir-i N. 1191; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 225/406. Evâhir-i Za. 1193.

¹¹² el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 348.

¹¹³ A.e., s. 137-138.

Cebertî, Ezher şeyhliği makamının, Abdullah eş-Şebravî'nin şeyhliği zamanında (1724-1758), devlet nezdinde iyice önem kazandığını aktarmakta olup, onun da oldukça zengin olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁴

Köprülü Abdullah Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Şehlâ Ahmed Paşa ve Mısır ümerasından İbrahim Kazdağlı ile sıcak münasebetler tesis eden ve Mısır siyasetinde önemli roller üstlenen eş-Şebravî'nin makamının getirilerini, Cebertî şöyle anlatmaktadır:

[eş-Şebravî] Devlet [merkezi] erkânı ve ümera nezdinde büyük itibar kazandı. Sözü dinlenir, şefaati makbul bir kişi haline geldi. Onun döneminde büyük-küçük herkesin nezdinde ulemanın makamı ve nüfuzu yükselişe geçti. Ümera yönünü ona çevirdi/ona yöneldiler ve ellerindeki en nefis şeyleri ona hediye etmeye başladılar. Birketü'l-Özbekiyye'de¹¹⁵ büyük bir ev yaptırdı. Karşısında da oğlu büyük bir ev yaptırdı ve şeyh bunlara pek çok para harcadı. Şeyh, zarif, az bulunur [antika türü, sanayi-i nefiseden] nadir eser koleksiyonu yapmaya başladı. Yine hüsn-i hatla yazılmış nefis kitaplar koleksiyonu da yapıyordu. Oğlunun mutfağının tayinatı vardı, her gün iki baş besili koyun kesiliyordu, onun evinde.¹¹⁶

Cebertî, valilerin ve Osmanlı merkezinin himayesi neticesinde zenginleşen eş-Şebravî'nin, Mısırlı meşhur şair Abdullah b. Süllame el-İdkâvî'yi himâye ettiğini zikretmektedir.¹¹⁷ Marsot, Mısır Şer'îyye Sicilleri Arşivi'ndeki sicillerde, ulemaya iltizam verildiğine dair 1728 sonrasına ait kayıtlar bulunduğu dair ifadesi göz önüne alındığında, ulemayı maddi açıdan güçlendirme siyasetini anlamak daha kolay olacaktır.¹¹⁸ Asrın başlarında eş-Şebravî, Râmî Mehmed Paşa ile arasında geçen mülakatta bu kazanımlardan memnun bir vaziyette paşaya şöyle demektedir: *"Bizler sadece ulemanın önde gelenleri değiliz, aynı zamanda erbâb-ı devletin isteklerini, ihtiyaçlarını ve emirlerini yerine getiren [yerel] önderleriz."*¹¹⁹

Osmanlı merkezi, kendisine birtakım makam ve gelirlerle bağladığı, mukabilinde Mısır yönetimine ortak edip çeşitli zümreler üzerine gözcü kıldığını düşündüğü ulemanın, bir süre sonra yerel güçler tarafından da desteklendiğini fark

¹¹⁴ A.e., s. 349.

¹¹⁵ Andre Raymond, Birketü'l-Özbekiyye'nin o dönemde ümeranın evlerinin bulunduğu, Kahire'nin en lüks ve seçkin semtlerinden biri olduğunu belirtmektedir. (Bkz. Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi...**, s. 110-111.

¹¹⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 349.

¹¹⁷ A.e., s. 552.

¹¹⁸ Marsot, "The Wealth of the Ulama...", s. 205.

¹¹⁹ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 79.

etmiş ve buna tepki göstermekte gecikmemiştir. H. Za. 1147 (M. 1735) tarihli hükme göre Mısır'ın ruznamçe defterleri, dîvân hazînesinde hıfz edilmeyip vali sarayından çıkarılmakta ve bu sûretle merkezin haberi olmaksızın bazı asker ve ulemaya tevcihâtta bulunulmaktadır. Hükümde, ruznamçe defterlerinin asla vali sarayından dışarıya çıkarılmaması, kaymakam buyuruldusu ile tevcihat yapılmaması, önemle tenbih edilmektedir.¹²⁰ Yine aynı tarihlerde çıkan başka bir hükümde ulemaya mîrî vakıflardan bağlanan vezâif ve cirâyelerin, başkalarının eline geçtiğinin haber alındığı, ulemaya maaş ve cirayelerin, dîvân tevcihi, hukkâm-ı şer' takrîri ve vakıfların şurûtu çerçevesinde, Dîvân-ı Âlî tarafından ödeneceği, vurgulanmaktadır.¹²¹

Bu iki hükümle birlikte gittiği anlaşılan bir diğer hükümde ise askerlerin esâmî kayıtları üzerine evlad ü ıyal ve uteka (köleler); ulemanın maaş kalemleri olan cevâlî, keşîde, eytâm ve Haremeyn surresine ait defterlerdeki kayıtlar üzerine yeni isimler eklenmekte, yani devletin tevcih ettiğinden fazla maaş ödenmekteydi.¹²² Cebertî eserinde, bu üç hükmün, Ezher uleması üzerinde büyük bir infial yarattığını detaylı bir şekilde aktarmaktadır. H. Za. 1147'de (M. 1735) merkezden çıkan hükümler, onun ifadesine nazaran, Z. 1147'de Mısır dîvânına ulaşmış ve üyelerin hazır bulunduğu dîvânda okunmuştur. Hükümü dinleyen Mısır kadısı, "*Sultanın emrine muhalefet edilmez, itaat etmek gerekir.*" demiş, Ezherli Hanefî müftüsü eş-Şeyh Süleyman el-Mansûrî, kadıya şu sözlerle karşı çıkmıştır:

Ey şeyhülislam¹²³! Bu ödemeler, nâib-i sultan olan vali tarafından yapılmaktadır, nâib-i sultanın fiili ise, sultanın fiili gibidir. Bu uygulama, önceki sultanların uygulaması olup o zamanlardan beri devam edegelmiştir, böylece insanların eline para geçmekte, onunla alışveriş yapılmakta –para ekonomiye kazandırılmakta- ve pek çok hayrât, mescid, sebil inşa edilmektedir. Bu ödemelerin iptali, bütün bu hayratın da iptali anlamına gelir ki İslam'ın şeâiri/göründüğü yerler (vakıf eserleri) kesintiye uğrar. O nedenle bunun iptali, caiz değildir. Şer'an caiz olmayan hususlarda ise veliyyü'l-emre ve nâibine ittibâ edilemez!

¹²⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 85/216. Evâil-i Za. 1147. Evâsıt-ı M. 1153 tarihinde, Süleyman Paşa azlinden hemen sonra çıkan bir başka hükümde yine kaymakam buyuruldusu ile tevcihat yapılamayacağı, eğer yapılırsa geçerli olmayacağı bildirilmiştir. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 184/506. Evâsıt-ı M. 1153.

¹²¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 86/220. Evâil-i Za. 1147.

¹²² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 83/214. Evâil-i Za. 1147.

¹²³ Mısır uleması, Osmanlı kadısı için, sadece kadı ifadesini pek nadir kullanmaktadırlar. Genellikle kadı'l-kudât, kadı-asiker yahut şeyhülislam, ifadelerini kullanmayı tercih etmektedirler.

Cebertî, bu sözleri duyan kadının sessiz kaldığını, valinin ise *"Bu emrin yeniden gözden geçirilmesi gerekir!"* diyerek orta yollu bir ifade kullandığını, ifade etmektedir.¹²⁴ Merkezden gönderilen vali ve kadının, ulema karşısında geri çekilişi, hiç şüphesiz merkezin ulemadan daha güçsüz olmasından kaynaklanmamakta, merkez tarafından vali ve kadiya çizilen alanın sınırlılığı ile alakalıdır. Nihayetinde dönemin Ezher şeyhi eş-Şebrâvî tarafından bu ödemelerin yeniden yapılandırılması ve bir orta yol bulunması konusunda merkeze bir arz yazılmış, ödemeler iptal edilmeyerek sınırlandırılmıştır.¹²⁵

Cebertî'nin ifadelerini Osmanlı evrakı da teyid etmektedir. Ezher şeyhi eş-Şebravî'nin yazdığı arz-ı mahzara dair cevâbî hüküm, H. Şaban 1148'de (M. Aralık 1735) çıkmış ve Mısır uleması, sâdâtı ve ümerasının teklif ettiği şekilde bu ödemelerin devamına karar verildiği ifade edilerek valinin de bu yönde hareket etmesi emredilmiştir.¹²⁶ Merkezin, Ezher şeyhinin teklif ettiği üzere ödemeleri yapılandırma yoluna gitmesi, kadı ile valinin onların karşısında neden geri adım attıklarını yani Ezher ulemasına merkez tarafından açılan alanı da göstermektedir.¹²⁷

Bu dönemde devlet, onların, merkez yönetimi ile irtibatlarını korumak için Mısır ulemasının maaş ve çeşitli kalemlerden aktarılan ödeneklerinin, yerine ulaşp ulaşmadığını da dikkatle takip etmiş, ulemadan bu yönde bir haber geldiğinde hemen ilgilileri ikaz etmiştir.¹²⁸ Zira devlet, Mısır ulemasına yapılacak ödemelerin, kendi

¹²⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 254-255.

¹²⁵ **A.e.**, s. 255. Za. 1147 tarihli bir başka hükümde, ulema ve askere üç ayda bir ödenen mevâcib ve ulûfeler için altına değerinden yüksek fiyat biçildiği, bunun men'i emredilmektedir. Cebertî, bunun oranlarının da devletle yapılan müzakere sonucunda neticeye bağlandığını bildirmektedir. (Bkz. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 86/221. Evâil-i Za. 1147; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 255.)

¹²⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 107/292. Evâsıt-ı Ş. 1148. Bu hükümde Haremeyn surresine idhâl yapıldığından şikâyet edildiğine göre, ulemaya Haremeyn surresi üzerinden de vazife tevcih ediliyordu.

¹²⁷ Halil İnalıcık, bu konuda 18. yüzyılda merkez tarafından güçlendirilen yerel ulemanın, kadının üzerinde baskı oluşturup alanını daralttığını ifade etmektedir. (Bkz. İnalıcık, **Devlet-i Aliyye....**, s. 84.)

¹²⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 86/220. Evâil-i Za. 1147. *"Mısır'ın erbâb-ı zevâyâ olan sâdât ve meşâyih ve ale'l-husûs ulemâ-yı a'lâmdan olup dâimâ tadrîs ve ifâde ile meşgûl mezâhib-i erbaa ulemâsı mahmiyyü'l-cevânib olup fâriğatü'l-bâl tadrîs ve ibâdâta iştigâl üzere olmaları dîn-i mübînin revnakı ve asâkir-i İslâm'ın dâimâ nusretini mûcib bir hâlet-i merziyye iken bir müddetden beri evkâf-ı mîrîyyeden kendülere ta'yîn olunan vezâyif ve cirâyât ve ...ların evkâf mübâşirleri ekl ve ketme cesâret ile lâzımı'l-ikrâm olan kimesnelere gadr eyledikleri mesmû'a olmağla..."* Benzeri hükümler, asrın sonuna kadar çıkmaya devam etmiştir. Bu dönemde devlet merkezinin, Mısır ile ilgili olarak en önem verdiği maddelerden birisi de ulemanın, vezâif, cirâyê ve ulûfelerinin düzenli bir şekilde ödenmesidir. (Bkz. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s.

tekeline mahfûz kalmasını istiyordu. Bununla birlikte hem ocaklıların hem de ulemanın, yukarıda zikredilen emirlere uymadıkları, H. 1158 / M. 1745-46 tarihinde Ragıb Paşa valiliği döneminde aynı içerikle tekrar çıkan hükümden anlaşılmaktadır.¹²⁹

Ezherlileri maddi olarak güçlendirme politikasını, Cebertî tarihinden takip etmek mümkündür. Ezher şeyhliği makamında Abdullah eş-Şebrâvî'nin halefi olan el-Hafnavî'ye sıra dışı konumu nedeniyle tevcih edilen vazifelerin büyüklüğü, bu maddi güçlendirme siyasetinin bir sonucudur. Cebertî, kısa süre şeyhlik görevini icra ettikten sonra vefat eden es-Secînî'den sonra 1768'de şeyhlik makamına gelen ed-Demenhûrî'ye, merkez ricâlinin, valilerin ve sultanın ihsanlarda bulunduğunu ifade etmektedir.¹³⁰ Ayrıca, Sultan III. Mustafa'nın, Demenhûrî ve babası Hasan el-Cebertî ile mektuplaşıp onlara hediyeler gönderdiğini aktarmaktadır.¹³¹ ed-Demenhûrî ile aynı dönemi idrâk eden Ezher müderrisi Hasan el-Cebertî'nin içi cariyeler ve memlûklerle dolu, en iyi semtlerde üç evinin bulunduğu ve şeyhin daima köleler alıp sattığı dikkat çekmektedir.¹³² Hanefî müftüsü el-Arîşî de oldukça zengindir, hem yüksek konumu hem de siyasetçilerle geliştirdiği münasebet neticesinde güzel bir ev satın almış, içini hizmetkârlar ve tâbiler ile doldurmuştur.¹³³

Asrın sonlarında ise Ezher şeyhlerinin gelirlerinin ve nüfûzunun, önceki döneme göre daha da arttığı, Ezher içinde yeniden patlak veren şeyhlik kavgalarından anlaşılmaktadır. ed-Demenhûrî'nin 1778'deki vefatının akabinde Hanefî müftüsü ve el-Hafnâvî müntesibi olan Abdurrahman el-Arîşî, Ezher şeyhi olma arzusu ile yanıp tutuşmaya başlamıştır. Zira o, daha önce siyasi bir hadiseye aracılık etmek için İstanbul'a gitmiş, bununla birlikte orada bazı ilmî faaliyetlerde de bulunarak merkezle iyi ilişkiler geliştirmiş, Mısır ümerası ile de çok yakın münasebetler tesis etmişti. Ayrıca Hanefî olmasının kendisini, ümera ve devlet erkânı nezdinde öne çıkaracağını düşünüyordu. Fakat Şafiilerin adayı olan Arûsî, bir

173-175/302. Evâsıt-ı Ra. 1192; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 244/542. Evâil-i C. 1172; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 86/220. Evâil-i Za. 1147.)

¹²⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 106/254. Evâil-i B. 1158.

¹³⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 39.

¹³¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 602.

¹³² **A.e.**, s. 620.

¹³³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 75.

grup Ezher uleması tarafından desteklenmiş, yine Ezher'de öğrenci olayları patlak vermişti.¹³⁴ Günlerce süren kavgalar, protesto eylemleri, adayların öğrenci olayları örgütlemeleri, neticesinde bazı Türk talebelerin öldürülmesi vs. hadiseler, makamın getirilerinin büyüklüğünden kaynaklanmakta idi.¹³⁵ Bu dönemde Ezher şeyhlerinin gelirleri arttığı gibi, onların alt kademesinde çalışan revak şeyhlerinin maaşlarının da önceki yüzyıllar ile kıyaslandığında büyük oranda artış gösterdiği dikkat çekmektedir. 16. yüzyılda çıkan bir hükümde Ezher'deki Rumlular Revakı şeyhi için yevmî bir akçe-i Osmânî'nin tahsis edildiği zikredilirken, 18. asra ait bir evrakda, aynı revakın şeyhinin yevmî 100 para maaş aldığı kayd edilmektedir.¹³⁶

Devletin bu dönemde sadece önde gelen ulemayı değil, merkeze bir arzuhal başvuran pek çok alt kademedeki âlimi de desteklediği görülmektedir.¹³⁷ Mesela Vefâî ailesinin o dönemki reisi Ebu'l-Envâr'ın maiyyetinde çalışan bir âlim, Ebu'l-Envâr'ın bazı işleri için İstanbul'a gelmiş ve Mısır'a dönmeden maaş talep eden bir arzuhal sunmuştur. "*Şeyh-i mûmâ-ileyh Sâdât-ı Vefâiyye'den şâyeste-i merhamet*" olduğundan, maiyyetindeki âlime de yevmî otuz akçe tevcih edilmiştir.¹³⁸ Hekimoğlu Ali Paşa ve Şeyh Bekrî tavsiyenâmesi ile gelen bir başka Ezherli âlime yevmî sekiz akçe tevcih edilmiştir.¹³⁹ Yine Ragıb Paşa'nın Mısır valiliği dönemine tekabül eden bir başka evrakta Ezherli bir âlimin merkezden maaş ricası ve bunun kabul olunduğu dikkat çekmektedir.¹⁴⁰ Sadece kuvvetli referanslara sahip olanlar değil, Kur'an tedrisi

¹³⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 491; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 74-77. Bu hadisede, Mısır ümerası Hanefî olması hasebiyle bir miktar merkezin de gözüne girmek amacıyla Arişî'nin yanında yer almışlardır. Bu bağlamda Ezher uleması ile Şeyhülbeled İbrahim Bey'in arasında geçen diyalog dikkat çekmektedir. Şafîî Mısırlılar, kendi adaylarını dayatarak, "*Burası İmam-ı Şafîî'nin memleketi, ona muhalefet etmek uygun düşmez.*" derken İbrahim Bey, onlara şu karşılığı vermiştir: "*Neden Hanefîler, Şafîîlere Ezher Şeyhliğinde tekaddüm etmesin? Hanefîler Müslüman değil mi? Numan'ın mezhebi, mezheblerin evvelidir. Hem Ümera Hanefî, Kadı Hanefî, Vezîr (Vali) Hanefî ve Sultan da Hanefî...*"

¹³⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 72.

¹³⁶ BOA, A.{DVNSMHH.d..., 55/84, Hüküm 84. T.y.; BOA, C.DRB., 14/674-1. 10 Ş. 1203. Bu asırda "para"nın akçeden daha değerli olduğuna dair bir değerlendirme için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. 2, İstanbul, MEB, 1993, s.752-753.

¹³⁷ BOA, A.{DVNSMSR.MHH.d, D. 6, s. 21/48. Evâsıt-ı Ra. 1157; BOA, A.{DVNSMSR.MHH.d, D. 6, s. 205/485. Evâsıt-ı Ş. 1161; BOA, A.{DVNSMSR.MHH.d, D. 7, s. 263/595. Evâhir-i B. 1173; BOA, A.{DVNSMSR.MHH.d, D. 7, s. 294/674. Evâil-i Za. 1173; BOA, A.{DVNSMSR.MHH.d, D. 9, s. 232/423. Evâhir-i Ca. 1194; BOA, A.{DVNSMSR.MHH.d, D. 8, s. 77/165. Evâhir-i Ra. 1177; BOA, A.{DVNSMSR.MHH.d, D. 10, s. 184/411. Evâil-i C. 1208; BOA, AE.SABH.I., 298/20012. 23 Ş. 1190; BOA, C..MF., 102/5063. 26 C. 1159 vd.

¹³⁸ BOA, AE.SABH.I., 298/20012. 23 Ş. 1190.

¹³⁹ BOA, AE.SMST.III., 41/0259. 25 S. 1171.

¹⁴⁰ BOA, C..MF., 102/5063. 26 Ca. 1159.

veyahut benzeri küçük çaplı ilmiye görevlerini bilâ-vazife icra edip merkeze başvuranlara da küçük de olsa gelir bağlanmıştır.¹⁴¹ Osmanlı arşivinde, bu yüzyılda, Mısır ulehasının merkeze sunduğu bu türden arzuhallere yahut devlet ricalinin tavassutuna dair çok sayıda evrak bulunmaktadır. Anlaşılan merkezin ulemaya açtığı alandan pek çok Ezherli yararlanmaya çalışmış, bazı çalışmalarda iddia edilenin aksine devlet de buna müspet yaklaşmıştır.¹⁴²

Eser yazarak paşalara arz eden ulemanın da, desteklendiği durumlar az değildi. Bu bağlamda özellikle Ragıb Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa ve İzzet Mehmed Paşa'ya (ö. 1198), Ezher ulehasının yazdıkları eserleri sundukları, bunun karşılığını aldıkları görülmektedir.¹⁴³ Bunlardan en meşhuru olan Murtaza ez-Zebîdî'nin yazdığı *Tâcu'l-Arûs* adlı kamusa mükâfât bâbında merkezden tevcih edilen yevmî 150 akçedir. ez-Zebîdî'nin bu geliri ve yanı sıra elde ettikleri, pek çok âlime nasib olmayacak boyutlardadır. Cebertî, Zebîdî'nin, I. Abdülhamid'in şehzâdelerine hediyeler gönderecek zenginlikte olduğunu, buna karşılık saraydan kendisine cins kuşlar, tavaşiler ve kölelerin hediye olarak gönderildiğini ve onun evinde daima hizmet eden cariyeler bulunduğunu aktarmaktadır. Cezayirli Hasan Paşa'nın, ez-Zebîdî'ye bir samur kürk, iyi cins bir at ve pahalı bir biniş takımı hediye ettiğini, dünyanın çok çeşitli yerinden dönemin pahalı metalleri olan ud, anber vs. kilolarca gönderildiğini zikretmektedir. Cebertî, H. 1205 (M. 1791) tarihindeki veba salgınında hastalanan ve öleceği anlaşılan ez-Zebîdî henüz vefat etmeden ailesinin, önemli miktardaki mal varlığını, devletin el koyma ihtimaline karşılık zimmetlerine geçirdiklerini esefle aktarmaktadır.¹⁴⁴

Herhangi bir eser yazmayıp paşalarla yahut ümera ile iyi ilişkiler geliştiren ve bunun neticesinde kazanım elde edenlerin sayısı da fazladır.¹⁴⁵ Devlet bu dönemde,

¹⁴¹ BOA, AE.SAMD.III., 210/20336. 19. M. 1135.

¹⁴² Bazı araştırmacıların eserlerinde genellikle ulemanın gelirlerinin artışı konu edilirken, Ezher şeyhi, dört mezhep müftüleri gibi önemli görevlerde olanların sadece belli çıkarlar için desteklendiği, diğer orta ve küçük seviyeli âlimlerin görmezden gelindiği zikredilmektedir. (Bkz. Marsot, "The Wealth of the Ulama...", s. 216.) Osmanlı arşivindeki çok sayıda evrak, durumun böyle olmadığını göstermektedir.

¹⁴³ BOA, C..MF., 70/03474. 26 Z. 1192; BOA, AE.SMHD.I., 226/18003. 1158.

¹⁴⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 2, s. 309-321.

¹⁴⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 286-287, 349, 352-355, 553, 570; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 72, 75, 142, 304 vd.

Ezher'deki âlimler kadar, müesseseyi de önceki yüzyıllarla kıyas kabul etmeyecek oranda dolaylı olarak yahut doğrudan maddi gelirlerle desteklemiştir. Mısır'daki önemli mevkilere atanmak isteyen her emirin, Ezher'e yatırım yapması, hem merkez hem de taşra tarafından zımnen kabul görmüş bir kaideydi.¹⁴⁶ 10 Numaralı Mısır Mühimmesi'ndeki bir hükümde Mısır'ın ulema, suleha ve fukarasına yıllık 300.000 irdebden fazla tahıl verilmesi gerektiği zikredilmektedir.¹⁴⁷ Araştırmalar, bunun en az yarısının kuruma ve ona bağlı çalışan medreselerdeki ulemaya aktarıldığını dönem kaynakları üzerinden ortaya koymuştur.¹⁴⁸

Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ulemanın üst tabakasının gelirlerinin son derece arttığı, merkezin, ulemayı, dolayısı ile Mısır siyasetini kendi etki alanına çekmek için oldukça cömert davrandığı dikkat çekmektedir. Marsot'un makalesinde konu ettiği Mısır şer'iyeye sicillerinde geçen mülkler, bir âlimden ziyade bir tüccar ile karşı karşıya olunduğunu zannettirecek kadar yüksek miktarlardadır. Mesela Ezher şeyhi Abdullah eş-Şarkavî'nin (ö. 1812) Kahire içinde bir ev, bir hamam, yedi dükkân ve bir küçük baharat deposu bulunmaktadır. Taşrada ise muhtelif yerlerde topraklarının bulunduğu ve bunları vakfettiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁹ Muhammed el-Bekrî'nin onlarca dükkânı, birkaç deposu, değirmeni, anbarı, kahvehanesi vb. mülklerinin olduğu, Sâdât-ı Vefaiyye şeyhi Ebu'l-Envâr'ın ise taşranın muhtelif yerlerinde toprakları, şehir merkezinde birtakım dükkân ve evlerinin bulunduğu görülmektedir.¹⁵⁰ Peter Gran'ın tespitine göre ise, bu dönemde bazı Mısırlı önde gelen âlimler aktif olarak ticaretle uğraşmaktaydı.¹⁵¹ Ebu'l-Envâr'a devlet tarafından bağlanan gelirler ve nezâret ettiği birtakım evkafın olduğu, Mısır mühimmelerinden

¹⁴⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 101-102, 287, 652-653; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 10; Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 73.

¹⁴⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 60/121. Evâil-i B. 1200.

¹⁴⁸ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 67; Shaw, 18. yüzyılda mîrî anbarından Mısır ulemasına ödenen miktarın, 49.760 irdeb olduğunu belirtmektedir. (Bkz. Hüseyin Efendi, **a.g.e.**, s. 100.) Ulemaya yıllık yaklaşık 50.000 irdeb ödenek ayrıldığına göre, kalan 100.000 irdeb Ezher'in ve mülhakatı konumundaki medreselerin ödeneği olmalıdır.

¹⁴⁹ Marsot, "The Political and Economic Functions...", s. 153.

¹⁵⁰ Marsot, "The Political and Economic Functions...", s. 152-153.

¹⁵¹ Gran, **a.g.e.**, s. 117.

de anlaşılmaktadır.¹⁵² Yine bir başka hükümde, ona her sene valiler tarafından elli ferde kahve verilmesine dair sened verildiğinden söz edilmektedir.¹⁵³

Bunun dışında pek çok orta ve yüksek seviyeli âlime, Mısır'daki evkafın tevliyetleri tevcih edilmek suretiyle maddiyata erişimleri kolaylaştırılmıştır. Marsot bu noktada, Mısır'daki ulemanın birçoğunun gelirlerini, vakıf nâzırlıkları yahut tevliyetlerinden elde ettiğini ifade etmekte ve yüzyılın sonunda Mısır'da ekilebilir toprakların beşte birinin vakıf arazisine dönüştüğünü vurgulamaktadır. Marsot'un yaptığı araştırmaya göre asrın başında Mısır'da ekilen ve işlenen toprakların sadece onda biri vakıf toprağı idi.¹⁵⁴ Osmanlı merkezine gönderilen Mısır evkafına ait bir defterde, Şeyh Bekrî'nin kâtibine, tâbisine ve Ezher ulemasından bazılarına vakıf tevliyetleri verildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır.¹⁵⁵ Cebertî'nin eserinde ve Osmanlı evrâkında ulemaya bu dönemde vakıf tevliyetlerinin verildiği ve hatta bunların bir kısmının kötü idare ile zarara uğratıldığı görülmektedir.¹⁵⁶ Ulemanın çeşitli kalemlerden elde ettiği gelirlerini vakfetmek sûretiyle koruma altına aldığı, böyle olmasa bile tüccar ve ümeranın mallarının müsadere edilmesine rağmen onların mülklerinin müsadere edilmemesi sebebiyle ulemanın bu dönemde servet edinme noktasında diğer zümrelere tefevvuk ettiği bir gerçektir.¹⁵⁷ Ulemanın bu serveti, oğullarını ve yakınlarını birtakım ilmiye makamlarını yerleştirerek devam ettirmeye çalıştıkları da anlaşılmaktadır.¹⁵⁸

Bu dönemde Osmanlı merkezine Mısır ahvâli hakkında bir rapor yazan Cezzar Ahmed Paşa, Mısır ulemasının yüzyılın son çeyreğinde ulaştığı maddî-manevî nüfûz ve güce, bu konuda ümerâ ile rekabete girecek bir konuma eriştiklerine işaret etmiştir:

¹⁵² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 86/253. Evâsıt-ı Ş. 1190.

¹⁵³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 272/513. Evâhir-i B. 1195.

¹⁵⁴ Marsot, "The Wealth of the Ulama...", s. 208.

¹⁵⁵ BOA, EV.HMH.d..., 2857. Ca. 1209.

¹⁵⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 80, 139, 190; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 167/287. Evâil-i Z. 1191; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 86/220. Evâil-i Za. 1147; BOA, TS.MA.e, 841/24. R. 1146; BOA, C..EV., 645/32529. Evâhir-i B. 1217.

¹⁵⁷ Marsot, "The Political and Economic Functions...", s. 138, 152-154.

¹⁵⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 377, 496; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 42, 77, 110-111, 384.

Ebubekir es-Sıddık (r.a.) Hazretlerinin nesl-i pâklerinden Şeyh Bekrî Hazretleridir ki akraba ve taallukât ve etbâ' ve îrâd-ı vâfire sâhibi olup cümle ulemâ-i Ezheriyye ve ümerâ ve ocağ ihtiyârları ve tüccâr ve ahâlî-i sâire destini bûs ve ihtirâm ve i'zâz ederler. Ba'dehû Hazreti Ali -kerremallâhu vechehû- evlâdlarından Şeyh Sâdât-ı Vefâiyye'dir ki ânın dahi cümle ahvâlî bunun gibidir. Ammâ bunların ikisinin tevliyyet ve evkâfa dâir îrâd ve kurâlarına mütegalibe-i Mısır'ın taarruz ve tasallutları hadden bîrûndur. Gerçi zâhiren ber-minvâl-i muharrer meclisde destlerini bûs ederler velâkin gadrleri bî-nihâye olmağla şeyhayn-i mûmâ-ileyhimâ merkûmlardan gâyet mağrûriyyetleri hasebiyle taraflarına menfûr-ı kulûb olup mütegalibe-i mezkûrların mahv ve münhedim olduklarını dâimâ sırren temennî ederler. Eğer ellerine i'timâd edecekleri bir vâlî-i müdebbir girse ve merkûmlara gâlib olup cezâ-yı sezâlarını icrâda tekâsül etmeyeceğini ve kendilerinin kadîmden muayyen ve ma'lûm olan evkâf ve îrâdları tashîh ve tekmîl edeceğini fehmi etseler vâlî-i müşârun-ileyh ile ittifâk edip ve merkûmûnun kahr ve i'dâmına sa'y-i tâm ederler ve sa'yleri dahi işe yarar. Zira bi'l-cümle ulema-i Ezheriyye ve eimme ve hutâbâ ve huffâz ve mesâkin-i belde ve Rum uşâğı ve Mağribî tüccârları bunlara tâbi' olup asla sözlerini reddetmezler. Netice-i kelâm ekall-i kalîl ulu'l-emre mutî' ve munkâd tahmînen yetmiş seksen bin nefer mîkdârı tuvân askerî tâifesini bir günde cem' edip vâlî-i müşârun-ileyhe bu vechile i'ânet etmeğe kudretleri vardır. Ve bunlardan sonra ulemâ-i Ezheriyyedir ki...¹⁵⁹

Mısır'a Hekimoğlu Ali Paşa eliyle getirilip buradaki hanelerde yetişen ve Mısır'da emirliğe, oradan da paşalığa yükselen Cezzâr Ahmed Paşa'nın¹⁶⁰ bu satırları, Mısır'ı yakından tanıyan bir göz olması hasebiyle kıymetli olduğundan başka, bir gerçeği yansıtmaları bakımından da önemlidir.

2.2. Farklı Bir Merkezîleşme Modeli: Osmanlı Merkezinin Ezher Ulemasını Merkeze Bağlaması

Osmanlı merkez yönetiminin, bu dönemde yerel güçlere alan açıp valilerin gücünü kırma siyasetini, Mısır'da etkin bir şekilde takip ettiği anlaşılmaktadır. Bu miyânda valilerin yetki alanları sınırlanmakla kalmamış, onu dengeleyecek askerî gruplar da daima kontrol edilmek istenmiştir. Vali ve askerî grupların gücünü kontrol etmek için diğer bir yerel kuvvet olan Ezher ulemasına "daima mahzarlarla merkezi bilgilendirmek görevi" verilmiş ve bu suretle hem vali hem de yerel güçler baskı altına alınmaya çalışılmışlardır. H. Za. 1147 (M. 1735) tarihli bir hükümde valilerin, kendilerine mahsus olan gelirlerin bir kısmını, hilaf-ı kanun yevmiyeye tahmîl eylediklerinin, yerel gruplardan gelen arz-ı mahzarlardan anlaşıldığı, merkezin bunu

¹⁵⁹ Stanford J. Shaw, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century the Nizâm-nâme-i Mısır*, Cambridge, Harvard University Press, 1962, s. 7.

¹⁶⁰ el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 1, s. 487.

şiddetle men ettiği konu edildikten sonra valilerin hilâf-ı kanun hareketlerinin aynen bu şekilde merkeze bildirilmeye devam edilmesi, yerel unsurlara hitaben emredilmiştir.¹⁶¹

Cebertî, Mısır'a tayin edilen valilerin, daha önceki vali profilinden farklı olarak devletin desteklediği emirlerin, düğünlerine misafir olduklarını, taşradaki bürokrat ve askerlerin bazıları ile hâmî-mahmî münasebeti tesis ettiklerini ve önde gelen ulema ile ilişki kurmaya özen gösterdiklerini zikretmektedir.¹⁶² Merkezin, bu türden girişimleri, intisâb ve hâmî-mahmî kültürünü, valiler kendi çıkarlarına hamletmediği, ulemayı doğrudan merkeze bağladığı sürece tasvip hatta teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Bu husus, Ragıb Paşa, Mısır valiliğine henüz atanmışken ona ve Ezher ulemasına hitâben çıkan hükümlerin içeriğinden anlaşılmaktadır. Buna göre Osmanlı merkezi, paşanın, oradaki ayân ve eşrâf ile dostane ilişkiler geliştirmesini, onların kalplerini kazanmasını, bu sûretle kendine bağlamasını ve onları Mısır yönetimine ortak ederek eyaleti yönetmesini istiyordu.¹⁶³ Yüzyılın son çeyreğine girerken H. 1189'da (M. 1775-76) Mısır'a vali olarak tayin edilen İzzet Mehmed Paşa'ya, devletin vurguladığı husus yine aynı idi.¹⁶⁴ Bu dönemde merkez, Mısır

¹⁶¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 87/226. Evâil-i Za. 1147. Devletin bu dönemde tercih ettiği bu farklı merkezîleşme modeli sadece Mısır'a değil, Haremeyn bölgesine de uygulanmış görülmektedir. Mısır mühimmelerinde yer alan ve Haremeyn'e hitaben çıkan pek çok hükümde, Haremeyn uleması muhatap alınmıştır. Yine birçok husustan, onlardan gelen arz-ı mahzarlarla haberdar olduğu, Mekke Emiri'nin ulema, ayan ve kadı ittifakı ile makamına getirildiği görülmektedir. Hükümlerin içeriğinden, merkezin bu durumdan memnun olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 115/322. Evâhir-i R. 1149; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 81/208. Evâsıt-ı L. 1147; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 80/206. Evâsıt-ı L. 1147.) Albert Hourani, bu dönemde Arap beldelerinde, ulemanın siyasi pozisyonunun güçlü olduğunu bunun sadece devletin onlara duyduğu saygıdan kaynaklanmadığını, imparatorluğun dinî-içtimâî ve idârî açıdan bölge ulemasının önemini bu dönemde fark ettiğini, ifade etmektedir. (Bkz. Albert Hourani, "The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century", *Stvdia Islamica*, C. 8, Sayı MCMLVII, Paris 1957, s. 97.)

¹⁶² el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 1, s. 246-247, 251, 260, 299, 300, 315-316.

¹⁶³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 107-108/255-256. Evâil-i B. 1158. "...tesviye-i umûr-ı memleket ve te'mîn ve terfih-i ahâlî-i vilâyete ihtimâmen tevliyet-i Kahire-i Mısır müddet-i vefire sana ibkâ ve mukarrer kılınacağı meczûm ve mefhûmun oldukda fimâ-ba'd dahi senden me'mûl ve matlûb-ı hümayûnum olduğu üzere her hâlde neşr-i âsâr-ı hüsn-i kifâyet ve ifâza-i zülâl-i rıfk ve hasâfet ile celb-i kulûb-i havâss ve avâm ve istihsâl-i refâh-ı ârâmîş-i ahâlî-i vezîr-i dostâne mezîd ihtimâm ve dikkat ve tenfiz-i icrâ-yı evâmir-i aliyemde mûmâ-ileyhim ile hem-dest-i ittîfâk ve mu'âzadet olarak..."

¹⁶⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 31-32/49. Evâsıt-ı N. 1189.

"...ulemâ ve sâdât ve ashâb-ı amâ'im dahi zevâcir-i şer'îyyeyi kibâr ve sığâra takrîr ve beyân eyleyerek dakâik-i ahkâm-ı Kitâb ve sünneti îrâd matlûb-ı hudâvendigârânemden olmağla.. (...) ..ulema ve sâdât ve meşâyihün dahi temîn-i bâl ve terfih-i hâllerine sa'y ü ikdâm ederek taraf-ı vâzihu's-şeref-i şehriyârânem için da'avât-ı hayriyyelerini isticlâba ihtimâm eylemen bâbında..."

ulemasına ihtimam gösterilmesi noktasında sadece valilere değil, kadıları da mesûl tutuyordu.¹⁶⁵

Mısır Mühimmelerindeki, vali buyuruldusu ile Mısır ulemasına makam tevcih edilemeyeceği, ulemaya vazife tevcihinin sadece merkezden yapılabileceğini vurgulayan hüküm ise bu himâyenin hem sınırlarını hem de onları merkeze bağlamaya matuf olduğunu göstermektedir.¹⁶⁶ Anlaşılan devlet, karşılıklı çıkar ve güvene dayalı bu hamî-mahmî ilişkileri sayesinde taşradaki bazı zümre ve şahısları doğrudan merkeze bağlama siyasetini güdüyor, böylece hem incelikli bir denge siyasetini hem de farklı bir merkezîleşme modelini takip ediyordu.

Bu siyasete göre, ulemaya gösterilen alakanın karşılığında onlardan beklenen bazı vazifeler mevcuttu. H. Za. 1147 / M. 1735 tarihli bir hükümde, dîvânın diğer üyelerinden hemen sonra Ezher ulemasına da hitap edilmiş ve Ezher ulemasının, verilen vazifeyi yerine getirdikleri ve bazı konularda istedikleri iltimaslara dair arz ve mahzarlarının ulaştığı, iltimaslarının kabul edildiği, bildirilmiştir. Daha sonra ulemadan, devletin bekledikleri sıralanmıştır. Buna göre devlet, düzenin daima kanuna muvafık olarak işlemesi noktasında ulemayı mesûl kılıyordu.¹⁶⁷ Hükümlerden, ulemanın kendilerine tahmîl edilen vazifeleri, hem merkezin hem de taşranın isteklerini dikkate alarak yerine getirmeye çalıştıkları, bununla birlikte daima maslahatçı bir çizgi takip ettikleri dikkat çekmektedir.

Bu dönemde ulemaya açılan alanı, Mısır'daki Fransız konsolosları da fark etmiş olmalı ki, yıkılan kiliselerinin onarımı noktasında önce Ezher ulemasından fetva almışlar daha sonra bu fetva ile merkeze müracaat etmişlerdir. Verilen fetvayı şeyhülislâmın da muvâfık bulması üzerine, merkez, Ezher ulemasının fetvada

¹⁶⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 88/230. Evâsıt-ı Za. 1147.

¹⁶⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 14/23. Evâsıt-ı Za. 1175.

¹⁶⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 88/230. Evâsıt-ı Za. 1147. "...siz ki sâdât ve Bekriyye ve Câmi'-i Ezher'de vâki' müftüler ve sâir ulemâ ve eşrâf-ı mûmâ-ileyhimsiz siz dahi vazîfe-i lâzîmeniz olan olan ders ve tedrîse ve ânen-fe-ânen zîkr ve takdîse muvâzabet ve bundan böyle fermân-ı celîlî'l-unvânım ile muhâtab olduğunuz mevâdda sâirlerini şer' ve kânûna muvâfık harekete sevk ve gayret etmeğe mübâderet ve müsâraat edip bu vücûh ile herkes me'mûr olduğu umûra kıyâm ve kavânîn-i Mısıriyye'den hadd-i aslîsine nüzûl edenleri ber-devâm olmağa ve henüz rücû' etmeyenleri ircâ'a ihtimâm ve bu vesîle ile Mısır'ın askeri ve ahâlîsinin nizâm-ı hâllerine ve maksûd-ı aslî olan Haremeyn ahâlîsinin terfîh-i bâllerine bi'l-ittifâk sa'y-i mâlâ-keâm.."

zikrettiği şartlar çerçevesinde Fransız kilisesinin tamirine izin vermiştir.¹⁶⁸ Osmanlı merkezi, ifasının yerine gelmesine önem verdiği konularda Ezher ulemasına hitap etmeye, onları Mısır'a dair evâmirin edasından ve vilayetin nizamından mesûl kılmaya devam etmiştir. Bu hitaplar, kimi zaman valiye, ocaklar tarafından ödenmesi gereken fakat kesintiye uğratılan bir ödeme kaleminin ibkası, kimi zaman kaymakam eli ile makam tevcih edilmemesi, Haremeyn gılalının vakt ü zamanıyla edası, valilerin yerli yersiz azledilmemesi, ulu'l-emre itaat bâbında valilerin/padişahın emrine itaat edilmesi, yani Mısır'ın nizâmına dair pek çok alanda vuku bulabiliyordu.¹⁶⁹ Ezher ulemasından istenenler daima ulu'l-emre itaat konusunda, ümera ve ocaklar ricalini teşvik etmek, vali veya taşra yönetimindeki diğer aktörler adalet dairesinden çıktığında merkezi haberdar etmek, Mısır'ın nizâmına dair devletin ümeraya ve valiye tevcih ettiği vazifelerin doğru bir şekilde işlemesine nezâret etmek ve bu konuda çıkabilecek arızalarda yahut diğer hususlarda merkezi bilgilendirmek, gibi maddelerdir. Bu yönde çıkan hükümlerden, Osmanlı merkezinin, yüzyılın son on yılına kadar Ezher ulemasından beklentisinin bu çerçevede olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ Hatta yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı gemilerin Süveyş'e kadar sokulmasından son derece rahatsız olan devlet, bu hususta dahi ulemaya mesûliyet yüklemiş ve konuyla ilgili merkezi daima mahzarlarla bilgilendirmeleri istenmiştir.¹⁷¹

Ezher ulemasının ise, merkezi bilgilendirme vazifesini, kendilerince uygun gördükleri zamanlarda yerine getirdikleri dikkat çekmektedir. Mesela ulema ile arası iyi olmayan ve sıradışı bir yaklaşım sergileyerek onları zaman zaman

¹⁶⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 142/399. Evâil-i Z. 1150. Bu kilise meselesine dair olduğu anlaşılan Ezher şeyhi Ahmed b. Abdülmün'im ed-Demenhûrî'nin **İkâmetü'l-Hücceti'l-Bâhire an-Hedmi Kenâisi Mısır ve'l-Kâhire** adlı risalesi, Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu Ali Paşa, Demirbaş No. 000934'de mevcuttur.

¹⁶⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 164/455. Evâil-i Za. 1151; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 185-186/508. Evâsıt-ı M. 1153; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 187/511. Evâsıt-ı M. 1153 vd.

¹⁷⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 136/237. Evâhir-i Ca. 1191. Yüzyılın başlarında, taşrada nizâmı bozan herhangi bir hâleti merkeze bildirmelerini ulemadan talep eden devletin, yüzyılın sonlarında da aynı hususta talepte bulunduğu bu vb. hükümlerin içeriğinden anlaşılmaktadır: *"..ve siz ki ulemâ ve sâdât-ı mûmâ-ileyhimsiz tenfîz-i ahkâm-ı şerî'at ve emr-i aliyemde sizin dahi nezâret-i ilmiyye ve şer'iyyeniz olmağla kânûn-ı kadîme mugâyir vaz'ın ve tekevvün eden mezâlim ve muhdesâtın âkibeti vahim olacağını icâb edenlere beyân eyleyerek siz dahi muktezâ-yı hakkâniyetinizi ifâya ve mütenebbih olmayanların ahvâllerini dergâh-ı âdâlet-penâhuma mahzarlarınız ile bildirmeğe bezl-i mâ-hasal-i kudret eylemeniz bâbında."*; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 144/250. Evâhir-i B. 1191.

cezalandırmaya kalkan Yusuf Bey'in¹⁷² (ö. H. 1191), merkezin hıyanet olarak addedeacağı faaliyetleri sebebiyle öldürüldüğünü, Ezher uleması bir mahzar yazarak merkeze bildirmiştir.¹⁷³ Böylelikle hem kendilerine eziyet eden emirin öldürülmesinden yana bir tavır sergilemişler, hem de devletin kendilerine yüklediği vazifeyi yerine getirmişlerdir. Bununla birlikte ulemanın, sadece böyle durumlarda değil, başka konularda da devlet merkezini bilgilendirdikleri hükümlerden anlaşılmaktadır. Onlar ümera ve ocaklılar hakkındaki mahzarlarının yanı sıra kimi zaman Süveyş'de batan bir gemi kimi zaman da Mısır'da görevlerini kötüye kullanan vakıf görevlileri hakkında mahzarlar yazıp merkezi, taşradaki durumlardan haberdar etmişlerdir.¹⁷⁴ Bazen de işleyişinden sorumlu tutuldukları işlerin yolunda gittiğine dair merkeze arz-ı mahzarlar yazmışlardır.¹⁷⁵

Fakat bazen merkez, onlara verdiği bu yetkide haddi aştıklarını fark etmiş ve ulemayı takdir etmekten geri durmamıştır. Mesela yüzyılın başlarında arka arkaya üç valinin (Ebubekir Paşa, Mustafa Paşa ve Süleyman Paşa'nın¹⁷⁶) Mısır ulemasının fetvası ile azli, merkezi oldukça öfkelenirmiş ve Ezher ulemasına itâb dolu ifadelerden oluşan bir hüküm gönderilmiştir:

¹⁷¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 190/331. Evâil-i Z. 1192.

¹⁷² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 12-13, 26-28.

¹⁷³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 159/275. Evâil-i N. 1191.

¹⁷⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 157/366. Evâhir-i M. 1160; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 172/411. Evâhir-i B. 1160 vd. Mısır Mühimmelerindeki hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla 18. yüzyılda Mısır'dan merkeze arz-ı mahzarlar şu durumlarda gönderilebiliyordu: 1. Devletin çeşitli konular hakkında görevlendirdiği yerel gruptan bilgi istemesi durumunda. 2. Yerel grupların, taşra yönetimine veya ahvâline dair herhangi bir şikâyet veya arzularını kendi irâdeleri ile bildirmeleri hâlinde. 3. Devlet merkezi ile taşra yönetimi arasında âyânın (merkezin muhatap kabul ettiği zümrelerden herhangi birinin, çoğunlukla da ulemanın) arabuluculuk yapması hâlinde. 4. Merkez ile taşra yönetimi arasında yapılan anlaşmaların yazılı hâle getirilmesi durumunda (merkezden gelen bir ya da birkaç temsilci ile âyânların ortak bir noktada buluşarak imzaladıkları bir evrak şeklinde). Arz-ı mahzarlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar", **Osmanlı Araştırmaları**, VII-VIII, İstanbul 1988, s. 33-54.

¹⁷⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 88/230. Evâsıt-ı Za. 1147.

¹⁷⁶ Azm-zâdelerden olan Süleyman Paşa, –merkezin bilgisi dahilinde- Mısır'da ocak içinde birbiri ile rekabet hâlinde olan yapılardan birini, diğerine kırdırma siyaseti izlemiş buna mukabil düşman kuvvetler birleşmiş, ulemanın da desteğini alarak paşayı azletmişlerdir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 258-259; Orhan M. Çolak, "Arşiv Belgelerinin Işığında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın Hayatı, İcraatı ve Hayratı", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 54.) Buradan da anlaşıldığı gibi, valilerin gücü, bir yanı sıra azaltılırken diğer yandan zaman zaman bu keyfiyet, devletin lehine olacak şekilde kullanılmaya çalışılmıştır. Onların güçsüz görüntüsünden istifade edilerek, taşrada fazla güçlenen yapılara, hissettirmeden vali eli ile müdahale edilmiştir. 18. yüzyılda Osmanlıların, Mısır'da izlediği siyasetin, başlıcalarından biri budur.

Mısır mollasına ve ümerâ-i Mısır'a ve Deraliyyemden bu def'a ta'yîn olunacak mübâşire ve yedi ocak zâbitân ve ihtiyârlarına ve Bekriyye-i kirâm ve Sâdât-ı zevî'l-ihirâm ve Câmi'-i Ezher'de olan mezâhib-i erbaa müftüleri ve sâir ulemâ-yı Mısır'a hüküm ki, Siz ki mûmâ-ileyhimsiz, vüzerâ-yı 'ızâmımdan intihâb olunup taraf-ı hümâyûnumdan eyâlet-i Mısır tevcih ve taklîd olunan vâlinize itâat ve inkıyâd şer'an üzerinize vâcib olmak hasebi ile eğer vâliniz câdde-i adl ve insâfdan hurûc ve girîve-i zulm ve i'tisâfa vülûc eder ise cümleiniz tarafından sıhhat ve hakîkatî üzere keyfiyyet dergâh-ı ma'delet-penâh-ı şâhâneme memhûr mahâzır ile arz ve inhâ ve fî nefsi'l-emr şer'-i şerîfe mugâyir ve rızâ-yı hümâyûnuma muhâlif hareketi tahakkuk eyler ise re'y-i âlem-ârâ-yı mülûkânem ile azl ve tenzîl cümleye göre te'dîb ve tenkîl olunmak resm-i kadîm-i devlet-i ebed-miknet ve de'b-i müstedîm-i saltanat-ı bâhirü'l-mütekayyim olmak cihetiyle bu hâlde size bi'd-defe'ât evâmîr-i aliyem ile ta'lîm ve nush ve pend zımnında sâmi'a-i intibâhınız takrî' ve ta'rîk olunduktan sonra tarafınızdan mukaddemâ vârid olan kâğıdlarda tenbîhât-ı hümâyûnumla mütenebbih olup fî-mâ ba'd hilâfına cevâz ve rızâ gösterilmemek husûsları taahhüd ve iltizâm olunmuş iken siz yine mütenassih ve mütenebbih olmayıp ahd-i karîbden beri merâsim-i saltanat ve levâzım-ı ubûdiyyete mugâyir hareket ve re'yinize mütâba'at etmeyen vâlinizden vâlî-i esbak Vezîrim Ebubekir Paşa'yı bir gûne iftirâ ve halefî Vezîrim Mustafa Paşa'yı dahi âhar gûne istinâd-ı nâ-becâ ile mukaddem hükûmetden ref' ve tenzîle cesâret eylediğinizden mâ'adâ bu def'a vâliniz Vezîr Süleyman Paşa'yı dahi müddet-i kalîlede bilâ-müceb mesned-i devletden hatt ve tenzîl eylediğiniz istimâ' olunmağla bu gûne hareketiniz tamâm-ı şer'-i şerîfe ve rızâ-yı hümâyûnuma ve resm-i devlete muhâlif...¹⁷⁷

Bu hükümle giden bir başka hükümde ise yine Ezher ulemasına da hitap edilmiş ve Süleyman Paşa'nın yerine kaymakam nasbettikleri Mısır Defterdarı Yusuf Bey'in yaptığı tevcihatların ve sair muamelelerin geçerli olmayacağı bildirilmiştir.¹⁷⁸

Arap kaynakları, Süleyman Paşa'nın azlini, merkeze arz etmeye giden heyetin başkanlığında, Ezher ulemasından İbrahim el-Halebî'nin bulunduğunu aktarmaktadır. el-Halebî başkanlığındaki heyet, İstanbul'da konuyu sadrazamla müzakere ederken, sadrazam öfke ve alayla karışık şöyle demiştir: *"Nasıl bir paşa arzu ederseniz, size öylesini gönderelim! Hatta isterseniz ahşaptan bir paşa yapalım, belki öylesi arzuza uygun hareket eder!"* Akabinde heyetteki ocak mensuplarının tutuklanmasını emredip İbrahim el-Halebî'ye iyi muamelelerde bulunmuştur.¹⁷⁹ Bu hadisenin ardından merkezin, Ezher uleması ile iyi münasebetler tesis edeceği öngörülen Hekimoğlu Ali Paşa'yı Mısır valisi olarak tayin ettiği dikkat çekmektedir.¹⁸⁰

¹⁷⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 187/511. Evâsıt-ı M. 1153.

¹⁷⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 184/506. Evâsıt-ı M. 1153.

¹⁷⁹ İsmail, **Devru'l-Ezher...**, s. 60-61.

¹⁸⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 259; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 188/512. Evâsıt-ı S. 1153.

Yukarıdaki hükümden açıkça anlaşıldığı gibi devlet merkezi, taşradaki askerî-idârî gruplar ile onlara gözcü kıldığı Ezher ulemasına valiyi, merkeze şikâyet etmek sûretiyle azline vesile olmak görevini yükleyecek kadar alan açmıştır. Bu yetkilerle Ezher ulemasına, ayan olma yolu da açılmış oluyordu. Fakat Osmanlı merkezi, zaman zaman verdiği yetkinin kötüye kullanılmasından muzdarip olmaktan da hâlî kalmamıştır. Devlet, bu dönemde Halil İnalıcık'ın ifade ettiği gibi, iyice güçlenen valilerin, gücünü yerel güçlerle dengeleme siyasetine gitmiş, taşrada çeşitli zümrelere de bizzat kendi isteği ile alan açmıştır. Taşra idaresinden mesûl tuttuğu zümreleri daha da etkin kılmak ve kendine bağlamak için de maddi imkânları seferber etmekten geri durmamış, bu şekilde taşra aktörlerini bizzat merkeze bağlayarak yeni bir merkezîleşme modelini hayata geçirmiştir. Bununla birlikte yerel güçleri kendi içinde dengelemeyi de ihmal etmemiştir. Fakat birbirini dengelemesi ve diğerinin üzerinde baskı kurması gereken taşra grupları zaman zaman birleşerek güçlenmiş ve bu gücü merkeze karşı ölçsüzce kullanma yoluna gitmiş, merkez arzu etmediği durumlarla baş etmek durumunda kalmıştır. Bu sefer de farklı yetkiler ve incelikli siyasetlerle donattığı güçsüz görünen ama gücünü merkezden alan yeni vali profili ile bu sorunların üstesinden gelmeye çalışmıştır. Cebertî'nin anlatılarından ve Mısır Mühimmeleri'ndeki hükümlerden bunu anlamak mümkündür.¹⁸¹

2.2.1. Merkezdeki Güç Mücadeleleri ve Ezher Ulemasına

Yansımaları

Bu dönemde Ezher ulemasının, siyasetteki faaliyetlerinin artmasında en önemli etkenlerden birisi de, devlet merkezindeki güç merkezlerinin, birbirleri aralarındaki mücadeleleri ve bu çekişmeler sebebiyle taşradaki aktörleri kendi taraflarına çekmeye çalışma gayretleridir. Bu noktada F. Emecen'in -18. yüzyılın karizmatik paşalarını öne çıkaran N. Itzkowitz'i¹⁸² de bir miktar eleştirerek- yaptığı

¹⁸¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 258, 261, 262 vd.; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 174-176/416-418. Ramazan 1160; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 251/700. Evâhir-i M. 1155; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 243/683. Evâhir-i L. 1154. Bu son iki hükümde merkez, kontrolünden çıktığını düşündüğü yerel gruplara karşı valiyi desteklemekte, güçlendirmekte ve onun eli ile yerel grupları baskılamaya çalışmaktadır. Bu dönemde, Osmanlı merkezinin, Mısır'daki güç odaklarını, oldukça hassas bir şekilde dengede tutmaya gayret gösterdiği anlaşılmaktadır.

¹⁸² Norman Itzkowitz, "18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri", **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu**, Der. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, Çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. xxxix-xlii.

şu tespiti mühim bir temel teşkil etmektedir: 18. yüzyıl, padişah ve karizmatik idarecilerin değil, onların altındaki bürokrasinin, askerî ve ilmiye gruplarının belirleyici rolünün olduğu bir yüzyıldır.¹⁸³ Ezher'in Mısır siyasetindeki nüfûz artışı noktasından bakıldığında, hem Emecen'in hem de Itzkowitz'in tespitlerinin birleştiği, her ikisinin de aynı anda geçerli olduğu dikkat çeker. Zira Ezher ulemasının yükselişinde, söz konusu grupların ve onlarla N. Itzkowitz'in nazara verdiği karizmatik paşaların güç mücadelesinin önemli bir payı olduğu anlaşılmaktadır.

Mısır'daki vakıflardan sorumlu olan, kariyerinin başında, ortasında ve sonunda daima yolu Mısır'la kesişen¹⁸⁴ Darussaade Ağası, 18. yüzyılın başında hem Mısır'da hem de sarayda nüfûzu son dereceye ulaşmış bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. I. Mahmud üzerinde sadrazamlardan daha fazla tesir eden, bu yolla istediği sadrazamı göreve getirip istemediğini azlettiren Hacı Beşir Ağa'nın, Mısır'daki Celfî Hanesi'nin kurucusu olması, hem taşradaki hem de merkezdeki nüfûzunu göstermesi açısından dikkate değerdir.¹⁸⁵ Sadece Beşir Ağa değil, öncesindeki Darussaade Ağalarının da Mısır'ın askerî-idârî yapısında oldukça faal oldukları anlaşılmaktadır. Mesela Darussaade Ağası Yusuf Ağa'nın tâbisi Mustafa Ağa (ö. 1142), Mısır'da kâşiflik, sancakbeyliği, defterdarlık görevlerine kadar yükselmiş, vali yokluğunda makamına kaymakam olarak bile nezaret edebilmiştir.¹⁸⁶ Darussaade ağasının, 18. yüzyılda Mısır'daki evkafa nezaret etmek üzere Mısır'da daimi bir vekil bulundurduğu ve kimi zaman ocaklıların hukukunu korumaya varan nüfûzu göz önüne alındığında, onun Kahire'deki tesirinin boyutları açığa çıkmaktadır.¹⁸⁷ Yüzyılın başlarına tarihlenen ve Hacı Beşir Ağa'nın arzı üzerine çıkan tezkirede, Kahire'deki evkaf tevcihâtlarına kadı ve naiblerinin karışmaması, bu

¹⁸³ Feridun M. Emecen, **Osmanlı Klasik Çağında Siyaset**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s. 28.

¹⁸⁴ Darussaade ağaları, Mısır'dan tavaşi olarak saraya gönderilmişler, sarayda yetiştirilip saray erkânı arasına girmişler ve Mısır'daki evkafın idaresinden sorumlu olmuşlar ve hayatlarının son yıllarında Mısır'a gönderilmişlerdir. Bu şekilde hayatlarının her evresinde Mısır ile yolları kesişmiştir. (Bkz. Hathaway, **Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları...**, s. 129-133.)

¹⁸⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Ankara, TTK, 1988, s. 175-177; Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları...**, s. 130-133. Hacı Beşir Ağa'nın Mısır'daki hanelerle ilişkileri için bkz. Jane Hathaway, **Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa**, Çev. Hazal Yalın, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2014, s. 77-81; Darussaade ağalarının Mısır'daki faaliyetleri için bkz. Jane Hathaway, **Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi**, Çev. Nalan Özsoy, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 163-193.

¹⁸⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 202.

pozisyonların ancak darusaade ağasının Mısır'daki vekili tarafından tevcih edilebileceği zikredilmektedir.¹⁸⁸ Buradan darussaade ağalarının, vekilleri vasıtasıyla Kahire'deki dengeler üzerinde etkinlik kurmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.¹⁸⁹

Padişahın üzerindeki tesiri ile sadrazamın işlerini, Mısır'daki hanelerden bazılarını himaye ve evkafa nezareti ile de taşra yönetimini domine eden Hacı Beşir Ağa ile onun nüfûzunu kırmak isteyen Köprülü Abdullah Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa ve özellikle de Ragıb Paşa'nın aralarındaki mücadelelerin, Ezher ulemasının yükselişine zemin hazırladığı dikkat çekmektedir. Cebertî'nin naklettiği bir hadiseye nazaran, Mısır'da devlet erkânı ile iyi ilişkileri olan Hasan Efendi¹⁹⁰, Âbidî Paşa'ya bir tavaşî hediye etmiş, bu tavaşî yükselerek Âbidî Paşa'nın kethüdası olmuştu. Sâbık tavaşî yeni kethüda, eski efendisi Hasan Efendi'yi unutmamış, vefa göstererek onun oğlu Abdülgağfar'a Mısır'da müteferrika ağalığı tevcih ettirmişti. Fakat bu sıra dışı atama, Hacı Beşir Ağa'nın üzerinde etkin olduğu ocak ve emirler tarafından kabul görmemiş, Abdülgağfar Ağa azledilmiş, bir yere sığınarak canını zor kurtarmıştır. Köprülü Abdullah Paşa, Mısır'a vali olarak tayin edildiğinde, Abidî Paşa'nın kethüdasının tavsiyesi ile sâbık müteferrika ağasını buldurtmuş ve ona iltifat ederek kendisine istediği makamı tevcih edebileceğini söylemiştir. Abdülgağfar Ağa, önceki hadiselerin tesiri ile olacak, hiçbir vazifeye talip olmamış, teşekkür ederek paşanın yanından ayrılmıştır. Hadiseden haberdar olan Katamışlı Defterdar Muhammed Bey'in emri ile Abdülgağfar Ağa, evine girerken öldürülmüştür. Paşa, bunun üzerine oldukça öfkelenmiş ve "*Paşa buyurulduysa olmadan evinde ağa katlediyorsunuz, öyle mi?!*" demiş ve bu işi yapan valiyi¹⁹¹, görevinden azlederek zeametini başkasına tevcih etmiştir.¹⁹²

¹⁸⁷ Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları...**, s. 133; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 260-261.

¹⁸⁸ BOA, AE.SAMD.III, 141/13702. Gurre-i Z. 1137.

¹⁸⁹ Bundan on yıl sonrasına tarihlenen birkaç hüküm de bunu göstermektedir. Hacı Beşir Ağa, Kahire'deki Sinaniye Vakfı tevliyeti kaymakamlığını, vekilinin kâtibine tevcih ettirmeye çalışmaktadır. (Bkz. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 25/54, 55, 56. Evâsıt-ı B. 1146.)

¹⁹⁰ Muhtemelen bu Hasan Efendi, Cebertî'nin başka bir vesile ile eserinde bahsettiği yüzyıl başlarında Mısır'a nakibü'l-eşraf kaymakamı olarak tayin edilen Hasan Efendi olmalıdır. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 348.)

¹⁹¹ Vali, kelimesi 18. yüzyıl Mısır'ında, Kahire emniyetinden sorumlu kimse manasında kullanılmaktadır. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 247 vd.)

¹⁹² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 246-247.

Bu hadise, Hacı Beşir Ağa ile -Cebertî'nin ifadesi ile- Mısır'da kudretli ve dirayetli bir valilik dönemi geçiren Köprülü Abdullah Paşa¹⁹³ arasındaki nüfûz mücadelesinin taşradaki yansımalarından sadece birisidir. Mısır yönetiminde, merkezdeki güç odağı darussaade ağası ile onun taşradaki uzantıları ocak ve emirler tarafından yalnız bırakılmaya çalışılan ve kendisine ekip oluşturmaya izin verilmeyen Köprülü Abdullah Paşa'nın Mısır'daki diğer güçlü bir zümre olan ulema ile yakın ilişkiler geliştirdiği dikkat çekmektedir.¹⁹⁴ Özellikle paşanın Ezher şeyhi Abdullah eş-Şebravî ile çok yakın bir münasebet tesis ettiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁵ Öyle ki eş-Şebravî, paşaya düzenli ders verecek kadar münasebeti ilerletmiş, bu dersler neticesinde paşaya icazet vermiş, paşa da onun emeklerini karşılıksız bırakmamıştır.¹⁹⁶ Abdullah Paşa, Ezher ulemasından başka âlimlerden de icazet almış olup muhtemelen bu dersler vesilesi ile yalnız bırakılmaya çalışıldığı Mısır'da Ezher ulemasını yanına çekme siyaseti izlemiştir.¹⁹⁷ Yine onun valiliği döneminde Mısır ulemasından bir âlimin, muhtemelen paşanın tavassutu ile İstanbul'a gittiği, maaş istidâsında bulunduğu, söz konusu âlime Mısır cevâlîsinden yevmî on akçe tevcih edildiği görülmektedir.¹⁹⁸ Onun ulemayı desteklemesi, merkezin de izlenmesini murad ettiği bir siyaset olması hasebiyle herhangi bir sorun da yaratmamakta idi.

Bu dönemde ulemaya iltizam tevcihi kayıtlarına rastlanması, paşaların, kendi ellerini güçlendirmek ve taşra yönetiminde taraftar edinmek için Ezher ulemasını maddi olarak güçlendirdikleri ihtimalini akla getirmektedir.¹⁹⁹ Bunun karşılığında vali sarayı dışında askerle birlikte ulemaya tevcihat yapılması da, merkezdeki diğer güç odakları ve Mısır'daki bağlıları tarafından, ulemanın kendi taraflarına çekilmeye çalışılması olarak yorumlanabilir.²⁰⁰ Her ne şekilde olursa olsun, merkezdeki nüfûz

¹⁹³ A.e., s. 248.

¹⁹⁴ A.e., s. 270, 299-300.

¹⁹⁵ A.e., s. 248, 299-300.

¹⁹⁶ A.e., s. 349; Abdullah eş-Şebravî, *Sebetü's-Şebravî...*, s. 23.

¹⁹⁷ el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 1, s. 270, 299-300.

¹⁹⁸ BOA, AE.SMHD.I, 246/20119. 5 Ra. 1144.

¹⁹⁹ Marsot, "The Wealth of the Ulama...", s. 205.

²⁰⁰ BOA, A.İDVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 53/137. Evâsıt-ı Ra. 1147. Bu güç mücadelesini, Mısır Mühimmeleri üzerinden takip etmek mümkündür. Mesela 5 numaralı defterdeki bir başka hükümde, Medine'deki mahlûl kadrolara, Mısır valilerinin Mısır'daki kişiler arasından atama yaptığı, hâlbuki Medine'de sâkin bir kimseye Darusaade Ağası ve şeyhülharemler olan Hacı Beşir Ağa marifeti ile

ve iktidar mücadelelerinin, Ezher ulemasına alan açtığı ve onları güçlendirdiği açıktır. Ezher ulemasının, daima iki tarafı da idare eden tavırlar takınması, her iki tarafın ihsanlarından da yararlanması ise bu bağlamda manidar görünmektedir.

Köprülü Abdullah Paşa'nın siyasetini, ondan sonra vali olan Hekimoğlu Ali Paşa'nın, Ragıb Paşa'nın²⁰¹ ve Şehlâ Ahmed Paşa'nın geliştirerek sürdürmesi de bu noktada önemli bir veridir.²⁰² Özellikle aralarındaki gerginlik sebebiyle Mısır'a 1744 yılında Hacı Beşir Ağa tesiri ile adeta bir sürgün gibi gönderilen Ragıb Paşa ile, ağanın Mısır'daki uzantıları olan haneler arasında yaşananlar, bu nüfûz mücadelesinin su yüzüne çıktığı alanlardan birisidir. Paşa, bu gerginliği azaltmak için önce Kahire'de yaptığı başarılı faaliyetlerle, ümera ve ocaklar nezdinde saygınlık kazanma yoluna gitmiş, onların konumlarına dokunmamıştır. Fakat ilerleyen zamanlarda tesis ettiği bu güven ortamından yararlanarak ağanın kontrolündeki haneleri bertaraf etmek için hazırlıklara başlamıştır.²⁰³ Hacı Beşir Ağa'nın vefatının akabinde dönemin sadrazamı Tiryaki Mehmed Paşa ile gizlice mektuplaşarak müteveffa ağanın kontrolündeki Dimyatî, Katamışlı ve Celfî hanelerinin ortadan kaldırılması için kendisinden emir beklediğini ifade etmiş, gelen emir doğrultusunda da harekete geçmiştir (H. Şaban 1160 / M. Ağustos 1747). Fakat paşanın tertiplendiği operasyonun ilk ayağı başarılı olmuşsa da (H. 3 Şaban 1160 / M. 10 Ağustos 1747), ikinci ayağında işler beklenildiği gibi yolunda gitmemiş (H. Şaban 1161 / M. Ağustos 1748), paşa, canını zor kurtararak Mısır'dan ayrılmıştır (H. Ramazan-Şevval

tevcihat yapılması gerektiği konu edilmiştir. (Bkz. BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 33/87. Evâsıt-ı L. 1146.)

²⁰¹ Özellikle Hekimoğlu Ali Paşa ve Ragıb Paşa'nın Mısır siyâseti ve umûru hakkında oldukça mesâî harcadıkları, onların sadâretleri sırasında çıkan evrağın niteliğinin yanı sıra şahsî kütüphanelerinden anlaşılmaktadır. Orhan Şaik Gökyay, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin **Hâlâtü'l-Kahire mine'l-Âdâtî'z-Zâhire** adlı eserinin Süleymaniye Ktp. Esad Efendi'den çıkan bir nüshasında Ragıb Paşa için H. 1159 / M. 1746'da [paşanın Mısır valiliği esnasında] istinsah edildiğinin mukayyed olduğunu bildirmektedir. Bu da paşanın, valiliğini yaptığı bölgeyi tanımaya çalıştığını göstermesi açısından oldukça dikkate değerdir. (Bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî, **Hâlâtü'l-Kahire mine'l-Âdâtî'z-Zâhire**, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1984, s. 4.) Ayrıca her iki paşanın da kütüphane katalogları incelendiğinde Mısır tarihine ve ahvâline dair birtakım kitapları, kütüphanelerine dâhil ettikleri dikkat çekmektedir. (Bkz. **Defter-i Kütüphane-i Ragıb Paşa**, Dersaadet, Sultanhamam Caddesinde 14 Numaralı Matbaa, 1310, s. 79, 82; **Defter-i Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi**, Dersaadet, Âlem Matbaası, 1311, s. 45, 48.)

²⁰² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 296-297, 315-317, 349, 355, 479, 619.

²⁰³ Aydiner, "a.g.t.", s. 166-203.

1161 / M. Eylül 1748).²⁰⁴ Yıllar sonra sadrazam olduğunda, Ezher ulemasına hitaben yazdığı Arapça mektubunda paşa, o günleri sitem dolu satırlarla anacak ve zor günlerinde Ezher ulemasından beklediği desteği alamadığını, oldukça hissî ve kırgın ifadelerle anlatacaktır. H. 1172'de (M. 1758-59) yazıldığı anlaşılan bu mektupta, o dönemde yaşanan tüm olumsuzlukların, kendi valilik döneminde Ezher ulemasının yeterli desteği vermemesinin bir sonucu olduğunu, onlara söz dinletemediğini sitemle konu edecektir.²⁰⁵ Paşanın söz konusu mektuptaki kırgınlık ve geçmişte oluşturduğu beklenti, hiç şüphesiz Ezher ulemasına verdiği desteğin, karşılığını alamayışından kaynaklanmaktadır.

Cebertî, Ezher'deki ulemaya, 18. yüzyıl paşalarının değişmeyen özel ilgisine dair pek çok zengin misali eserinde zikretmektedir. Bu destek kimi zaman hâmî-mahmî ilişkisine dönüşecek kadar ilerlemiş, maddî destekten İstanbul'da bir kadroya atamaya kadar uzanan geniş bir yelpazeye yayılmıştır.²⁰⁶ İsmail, eserinde paşaların, bu dönemde Ezher ulemasını Mısır'da pek çok makama getirdiklerine ve birçok gelir kaynağını onlara tevcih ettiklerine dikkat çekmektedir. H. 1140-1150 (M. 1727-1737) tarihlerinde Mısır Dîvân-ı Âlî'sinde ser-halîfelik, Arapça kitâbet gibi görevler de Ezherlilere tevcih edilmeye başlanmıştır.²⁰⁷ Kale camiinde hatiplik, buharî-hânlık, imamlık gibi vazifelerin, valiler tarafından Ezher ulemasına, özellikle de paşaların ders aldıkları aynı zamanda dîvân üyesi olanlarına tevcih edildiği dikkat çekmektedir.²⁰⁸

Valiler, devletin güttüğü, Ezher ulemasını merkeze bağlama siyasetini, kendi yararlarına olacak şekilde de kullanmışlardır. Onlar, kimi zaman Mısır ulemasını bir makama getirerek, devlete bağlar gibi görünürken aslında kendi şahıslarına

²⁰⁴ "A.g.t.", s. 190-203; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 261-263; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 207/489; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 208/491.

²⁰⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 234/523. T.y. 7 Numaralı Mısır Mühimmesi'ne derc edilen Ragıb Paşa'nın bu mektubunun başında şu ifadeler kayıtlıdır: "*Hazreti Sadâret-penâhîden Sâdât-ı Bekriyye ve Ulemâ-i Ezheriyye'ye mîrâhûr-ı evvel Mustafa Ağa vesâtatıyla gönderilen Arabî mektûbdur.*" İçindeki ibarelerden kalem memurlarının değil bizzat paşanın kaleme aldığı anlaşılan mektup, hem bu açıdan hem de paşanın Mısır ile ilgili hissiyatını açık etmesi bakımından kıymeti hâizdir.

²⁰⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 259, 269, 316-317, 349, 355; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2., s. 84, 142, 190, 309 vd.

²⁰⁷ İsmail, **Müctema'u'l-Ulemâi'l-Ezher**, s. 278-279.

²⁰⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 316; İsmail, **Müctema'u'l-Ulemâi'l-Ezher**, s. 295.

bağlayarak taşrada güçlenmek istiyorlardı. Böylelikle hem merkezdeki çıkar gruplarına karşı güç devşirmek hem de devletin kendilerine karşı izlediği güçsüzleştirme siyasetini kırmaya çalışıyorlardı. Buna dair örnekler, Osmanlı merkez evrakına da yansımıştır. Mısır'daki kazalardan birinin kadısı vefat edip münhal kaldığında, prosedüre göre kadı naibi makama atanıyordu. Fakat onun atanma işlemleri tamamlanana kadar valiler, imamlarını geçici olarak bu makama tayin edebiliyorlardı. Hükümden valilerin, bunu sürekli hâle getirerek bu vazifelere dahl ve taarruzda bulundukları anlaşılmaktadır. Mısır'daki kadılar, birleşerek bu hususu Anadolu Kazaskeri'ne şikâyet etmişler, Osmanlı merkezi bu girişimi men etmiştir.²⁰⁹ Merkez, valilerin, birtakım ulemayı devletin imkânları ile destekleyerek kendisine taşrada müntesibler elde etmeye çalıştığını²¹⁰ ve devletin ulemayı, valiler aracılığı ile merkeze bağlama siyasetinin istismar edildiğini fark etmiştir. Bundan dolayı sadece vali buyuruldusu ile ulemaya makam tevcihi yasaklanmış, bu makamların merkezden verilebileceğini bildirmiştir.²¹¹ Fakat bu yasağa uyulmadığı, vali tevcihâtlarının devam ettiği belli aralıklarla tekrar tekrar çıkan hükümlerden anlaşılmaktadır.²¹² Elbette paşalar, ulemaya verdikleri bu destek karşısında, nâib-i sultan olma sıfatı ve ulu'l-emre itaat argümanı ile onlardan taşradaki konumlarını güçlendirecek bir destek

²⁰⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 295/675. Evâhir-i Ra. 1173; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 201/448. Evâil-i M. 1209.

²¹⁰ Paşaların, bu dönemde Mısır'daki tâbî-memlûk sisteminin varlığından yararlanarak güçlenme siyaseti güttükleri anlaşılmaktadır. Bu tavır, eşraf ve ayânın düğünlerine iştirak edip bahşişler dağıtmak sûretiyle yahut Mısır'da tâbîlerini belli makamlara getirmeye çalışma şeklinde açığa çıkıyordu. 1734'de Mısır valisi olan Osman Paşa, önde gelen bir şahsın düğününde bahşişler ve oyuncaklar dağıtırken, halefi Ebubekir Paşa, içinde beş oğlunun da bulunduğu otuz tâbisi atlara binmiş bir halde, görkemli bir şekilde Kahire'ye giriyordu. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 251, 253.) Mısır Mühimmelerindeki hükümlerde Ebubekir Paşa'nın, vefat ettikten sonra oğlunun Mısır'a kapıcıbaşı olarak gittiği (BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 258/491. Evâsıt-ı M. 1181), Hekimoğlu Ali Paşa'nın hemen ardından damadı Yahya Paşa'nın Mısır valisi olarak atandığı (BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 221/611. Evâhir-i S. 1154.), Mısır valiliği yapmış Kara Mehmed Paşa'nın oğlunun kapıcıbaşı olarak Mısır'a gönderildiği (BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 243/683. Evâhir-i L. 1154.) Kâmil Ahmed Paşa-zâde Mehmed Hakkı'nın Mısır'da bazı köylerde payının olduğu (BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 56/88. Evâsıt-ı S. 1190.) anlaşılmaktadır. Cebertî, Cezzar Ahmed Paşa'nın Hekimoğlu Ali Paşa'nın tâbisi olduğunu, onunla birlikte Mısır'a geldiğinden söz etmektedir. (el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 486.) Görünen o ki, paşalar, yanlarında bulunan oğulları, tâbîleri, köleleri mal ve makam ile güçlendiriyor, birtakım görevlerle ya Mısır'da bırakıyor yahut merkezden Mısır'a gidip gelmelerini sağlıyorlar, Ezher uleması gibi yerel güçlerden de – devletin bu yöndeki politikasından da güç alarak- kendilerine bağlı şahıslar oluşturmak istiyorlardı.

²¹¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 14/23. Evâsıt-ı Za. 1175. Bu hüküm, Ezher şeyhi Ahmed ed-Demenhûrî'nin arz-ı mahzarına cevâben yazılmıştır.

²¹² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 173/346. Evâil-i S. 1179; Hükümde, yasağın H. 1167 tarihinde getirildiği, H. 1174'de tekid edildiği bildirilmektedir. Asrın sonlarında ulemaya makam

beklemişler, kimi zaman bunu elde etmişler, kimi zaman da Ragıb Paşa örneğinde olduğu gibi istedikleri kadar verimli neticeler hâsıl olmamıştır.

Ezher ulemasının 18. yüzyılda siyasete girmesinin, merkez kaynaklı bir diğer sebebi, aynı dönemde merkezdeki ulemanın da siyasi faaliyetlere iştirak etmeye başlaması olmalıdır. Literatürde, 18. yüzyılda devletin önemli konuları, ulemadan alınan fetvalarla karara bağladığı ve ulemanın sadrazam başkanlığındaki meşveret meclislerine yoğunlaşan iştiraklerine dikkat çekilmiştir.²¹³ Dönem kaynakları dikkatle incelendiğinde gerçekten de merkezdeki ulemanın siyasi meclislere artan katılımları dikkat çekmektedir. Mesela Şem'danîzâde'nin tarihinde pek çok kez ulema ve ocaklıların siyasi oturumlardaki rolleri zikredilmiştir.²¹⁴ 8 Numaralı Mısır Mühimmesi'nde, Ragıb Paşa'nın H. 1175'deki (M. 1761) sadâreti sırasında Mısır meselesi ile ilgili bazı mühim konuları, kendi konağında topladığı merkez uleması ile istişare ettiği dikkat çekmektedir.²¹⁵ Merkezde gelişen pek çok anlayış gibi, ulemanın siyasî alana dâhil olma anlayışının da, paşalar ve diğer aktörler eliyle taşraya taşınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Yine 18. yüzyılda siyasî gücü desteklemek amacıyla gittikçe kuvvetlenen hilâfet iddiasının²¹⁶ ve dinî söylemlerin, siyasî

tevcihine yahut ilmiye atamalarına ümera da müdahale etmeye başlamıştır. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 75.)

²¹³ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı...**, Ankara, TTK 1988, s. 189; Ahmet Cihan, **Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı**, İstanbul, Birey Yayıncılık, 2004, s. 63-78.

²¹⁴ Münir Aktepe, **Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi: Mür'î't-Tevârih**, C. I, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976, s. 39, 109, 178 vd. Şem'dânî-zâde'nin eserinde zikrettiği şu örnek, Osmanlılardaki ulema-ümera kıdemi anlayışındaki değişen paradigmayı göstermesi açısından anlamlıdır: Müderrisinden Yenişehirli Osman Efendi, Mora seferinde gösterdiği yararlılık sebebiyle dönemin padişahı I. Mahmûd tarafından kendi tarîkinde terakki ettirilmek istenmiş, fakat şeyhülislam Mehmed Said Efendi buna karşı çıkmış, Osman Efendi'ye siyaset mesleğinde bir mansıp verilmesinin yerinde olacağını savunmuştur. Bunun üzerine padişah "*Ben buna bir rütbe ihsan edeyim kim, sudûr-ı ulemâ belki reîsü'l-ulemânın derecesine isti'lâ etsin*" diyerek Yenişehirli Osman Efendi'ye üç tuğlu vezâret ihsân etmiştir (1770). (Bkz. Aktepe, **a.g.e.**, C. I, s. 37.) 16. yüzyılın başlarında İbn Kemal'in askeriyeden, ilmiye tarîkine geçişine sebep teşkil eden ulemanın, ümeraya tefevvuk ve tekaddüm ettiğine dair meşhur hadise ile bu anlatı karşılaştırıldığında, 18. yüzyılda ulema-siyaset ilişkisinde yaşanan kırılma ve değişim daha iyi anlaşılacaktır.

²¹⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 22/41. Evâhir-i C. 1175.

²¹⁶ Halil İnalcık, **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016, s. 109.

bağlamlarda kullanılışının artması da hem merkezde hem de taşrada ulemanın, politika ile temasına tesir etmiş olabilir.²¹⁷

Ayrıca bu dönemde Mısır valiliği yapan paşaların çoğunun (Rami Mehmed Paşa, Recep Paşa, Köprülü Abdullah Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Mehmed Ragıb Paşa, Şehlâ Ahmed Paşa, Silahdar Hamza Paşa, Raif İsmail Paşa, Melek Mehmed Paşa vd.) ilme ve kültüre meraklı olması, merkezde ilmiye çevreleri yahut sûfî gruplar ile iyi ilişkiler geliştirmeleri, taşrada da onları ilmî bir muhit arayışına itmiş ve bu sâik ile Ezher uleması ile daha yakın ilişkiler kurmuş olmaları mümkündür. Cebertî, bu dönemde valilik yapan pek çok paşanın, şahsî merakları sebebi ile Mısır'daki ulemadan ilmî anlamda faydalanmak istediklerine ve onlarla iyi ilişkiler geliştirdiklerine dair, eserinde pek çok örnek zikretmektedir. Buna ilâveten Ezher ulemasının bu dönemde iyice pekişen sûfî karakterinin, bazı paşalar üzerinde müessir olduğu da anlaşılmaktadır.²¹⁸ Paşaların yetiştikleri Osmanlı merkezindeki ilme hürmet anlayışı ve şahsî merakları sebebi ile geliştirdikleri kişisel ilişkilerin, zaman içinde intisab bağlarına, siyasetçilerin, ulemayı himâye etme noktasına evrildiği – yukarıda da ifade edildiği gibi bunun merkez tarafında da istendiği- görülmektedir. Önemli bağlantıların ve referansların, hâmî-mahmî ilişkisi içerisinde bir mansıba erişmenin fazlasıyla öne çıktığı 18. yüzyılda, iki taraf için de bu münasebetlerin, imkân olarak değerlendirildiği açıktır. Zira bu yolla Ezherli bir âlim erişmek istediği bir mansıba erişirken, paşa da hem taşradaki idarecilere hem de merkezdeki çıkar gruplarına karşı güç kazanabiliyordu.

²¹⁷ Cebertî'nin eseri dikkatle takip edildiğinde, merkezde gelişen anlayışların, akımların ve gelişmelerin, kısa sürede taşrada etkisini gösterdiği, taşraya belli aktörler eli ile taşındığı ve orada da aynı gelişmenin boy verdiği görülür. Mesela 18. yüzyıl başlarında Osmanlı merkezindeki Lale Devri, bütün karakteristik özellikleri ile, 1730'dan hemen sonra Mısır'da yaşanmaya başlanmıştır. Mısır ümerasının o dönemki ileri gelenleri Kazdağlı İbrahim Kethüda ve ortağı Rıdvan el-Celfî'nin Mısır'da hayat verdiği bu bolluk, refah ve kültür ortamında, şairler ve ilim adamları himaye edilmiş, şiir ve ilim meclisleri düzenlenmiş, mimari eserler ve ihtişam artmış, su ve bahçe kültürü öne çıkmış, Nil kıyısında gezintiler moda olmuştur. Rıdvan el-Celfî tıpkı küçük bir padişah/sadrazam gibi davranmakta, meclisinde kendisine medhiyeler okuyan şairlere caizeler dağıtmaktadır. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 325-337.) Bu ve benzeri merkezde gelişen pek çok anlayışın taşrada küçük bir minyatürünün 18. yüzyıl boyunca oluşması, aynı şekilde ulema-siyaset ilişkisinin taşınmasına da imkân vermiş olmalıdır.

²¹⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 259, 270, 260, 316-317, 349, 355, 421, 479, 619; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 84, 102, 309 vd.

2.2.2. Ezher Ulemasının Siyasetle Bağının Güçlenmesi: Mısır Ümerasının Güç Mücadeleleri ve Artan Toplumsal Talepler

Mısır Mühimmeleri incelendiğinde 18. yüzyılın başlarında Mısır eyaletinin idarî, siyasî ve askerî açıdan en tepe noktasında, Osmanlı merkezinden vezir payesi ile tayin edilen vali ile eyalet dîvânın üyesi olan ve merkezden gönderilen kadının bulunduğu görülür. Onların alt kademesinde ise yerel gruplar olarak Mısır ümerâsı, yedi ocak zabîtân ve ihtiyârları görev yapıyordu.²¹⁹ Cebertî tarihinde de 18. yüzyıl Mısır yönetim kademesi zikredilirken aynı ekip, yine aynı hiyerarşi ile sıralanmaktadır.²²⁰ Merkezden gönderilen vali ve kadı ile Mısır Kanunnâmesi ile teşkilâtlandırılan yedi ocağın mahiyetlerine dair kaynaklarda vâzih bilgiler bulmak mümkün iken "*Mısır ümerâsı*"nın kimler olduklarına ve vazifelerinin içeriğine dair dönem kaynaklardan net tanımlar elde etmek zordur. Zira Osmanlı merkezinde olduğu gibi taşrasında da, siyaset ve onun içindeki aktörler, değişen durumlara göre daima değişen bir mahiyet arz ediyordu.

Bu minvâlde fethin akabinde Mısır ümerâsından kasıt, fetih sırasında Osmanlılara itaat eden ve bazı idarî işler ile kâşifliklerde görevlendirilen Çerkes emirleri olabilirken²²¹, 17. yüzyıla gelindiğinde Harem-i Hâs'da yetişen ve saraydan çıkmış bir saray görevlisi, bir paşa oğlu, Mısır kuloğlu, kapıkulu ocağından bir şekilde çıkarılan bir kethüda yahut Boşnak, Gürcü, Kafkas kökenli bir köle azatlısı olabilir. ²²² Her ne şekilde olursa olsun 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, genel anlamıyla Mısır'ın önde gelen emirleri/beyleri, merkez tarafından atanıyordu.²²³ Bu dönemde bu kişilere Mısır'da bey olabilme yolu, doğrudan açılabilirdiği gibi daha

²¹⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 10/22. Evâsıt-ı Ra. 1146; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 38/100. Evâhir-i Ş. 1156; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 29/56. Evâhir-i B. 1175 vd. Son zikredilen hükmün hitap kısmında, bu görevliler şu şekilde sıralanmaktadır: "*Hâlâ Mısır valisi Vezîr Ebûbekir Paşa'ya ve Mısır kadısına ve ümerâ-i Mısır'a ve yedi ocak zabîtân ve ihtiyârlarına hüküm ki*". Bu hiyerarşi, 18. yüzyıla ait Mısır ahkâmında –bazı durumlarda değişmekle birlikte– kalıplaşmış gibidir.

²²⁰ el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 97; el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 181. Önceki bölümde zikredildiği gibi bu dönemde Ezher uleması da Mısır yönetimine ortak edilmişti, fakat onlar askerî zümreye dahil olmadığından burada zikredilmemiştir.

²²¹ Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, XVI. Asırda Mısır Eyâleti, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990, s. 183-184.

²²² Evliya Çelebi, a.g.e., C. 10, s. 94, 316, 317.

çoğunlukla Mısır yönetiminde söz sahibi olan Mısır'daki hanelere yahut doğrudan ocağa intisap ettirilip buralarda yetiştiriliyorlardı.²²⁴ 16. yüzyılda emirler, maaşlı görevliler iken 17. yüzyılda iltizam sisteminin ortaya çıkması ile Mısır'daki idarî birimlerin mültezimlerine dönüşmüşlerdi.²²⁵ Bununla birlikte 17. yüzyılda merkezin beyleri, valilere karşı güçlendirme siyaseti çerçevesinde Mısır ümerasının önde gelenleri, eyalette defterdarlık, emîrülhacılık, hazine emirliği, sancakbeyliği, vali bulunmadığı durumlarda kaymakamlık görevlerini üstlenmeye başlamışlardır.²²⁶

Fakat yukarıda da zikredildiği gibi "beylik/emirlik" kariyerinde yükselme çizgisi, beylerin görevleri, kazanımları; devlet içindeki değişimler ve bunun Mısır'a yansımaları ile doğru orantılı olarak daima evrim geçirmiştir. 17. yüzyılın sonlarında iltizamların, mâlikâne adı altında kayd-ı hayat şartı ile tevcih edilmeye başlanması ile birlikte, mültezim olmak oldukça câzip bir hâle gelmiş, ocağın önde gelenleri de - yasak olmasına rağmen- ticarî girişimlerde bulunmak, Anadolu'dan veya İstanbul'dan Kahire'ye gelip ocağa giren askerler eli ile merkezle irtibat kurmak, köleler, tâbiler satın almak vb. yollara başvurarak güçlenmeye ve iltizâm elde etmeye, yani beyliğe terfi etmeye başlamışlardır.²²⁷

18. yüzyılın başında Mısır'da bir emir; önde gelen bir emire tâbi olarak yükselmiş yahut kendisi hane kurmuş bir ocak mensubu olabileceği gibi, sadece bir haneye/beye intisap eden yahut bey tarafından bir köle pazarından satın alınarak hane içinde yetiştirilen bir paralı asker de olabiliyordu. Her iki şekilde de savaşlarda yahut askerî operasyonlarda başarı göstererek parlamak, efendisinin ölümü üzerine yerine geçmek, köleler satın almak ve ocaktan bağılılar edinmek suretiyle beylik yolunda ilerlemek, efendilerin ve merkezin uygun görmesi durumunda da beyliğe terfi etmek mümkündü.²²⁸ Yani yüzyılın başlarında, ocak ileri gelenleri ile beyler, ocak ile

²²³ A.e., s. 316-317.

²²⁴ A.e., s. 94, 317; Hathaway, **Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları...**, s. 11, 20-21.

²²⁵ Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi...**, s. 28.

²²⁶ Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi...**, s. 28; Özen Tok, "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaleti", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, Kayseri 2002, s. 70-71; Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C. 10, s. 317.

²²⁷ Hathaway, **Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları...**, s. 13; Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi...**, s. 34; Özen Tok, "a.g.t.", s. 71.

²²⁸ Mesela Çerkes asıllı ve muhtemelen köle kökenli İvaz Bey (ö. 1123), efendisi Defterdar Murad Bey bir seferde şehid düşünce merkezin kararı ile onun yerine geçirilerek beyliğe getirilmişken, Emir

beylik arasında bir geçişkenlik ve paralellik oluşmaya başlamıştır. Cebertî'nin eserinin birinci cildinin ilk bölümüne dercettiği Mısır ümerasının biyografilerindeki kariyer çizgileri incelendiğinde, bu husûsiyet bâriz bir şekilde ortaya çıkmaktadır.²²⁹

Bununla birlikte 18. yüzyıl boyunca "beylik"e giden kariyer çizgisi ve "bey" profili sabit kalmamış, devlet merkezinde ve taşrasında yaşanan gelişmeler paralelinde değişmeye devam etmiştir. Mesela Ragıb Paşa'nın azlinden bir müddet sonra H. 1163 (M. 1750) senesinde kendisine Mısır emirülhâclığı ve şeyhülbeledliği verilmek sûretiyle Mısır riyasetine erişen İbrahim Kazdağlı, ocaktan yetişme olup Yeniçeri Ocağı'nın Kethüdası idi. Beylikte ortağı olan Rıdvan el-Celfî ise yine ocaktan yetişme olup efendisi Ali Kethüdâ el-Celfî'nin ölümünden sonra Azebler Kethüdalığı görevini üstlenmişti.²³⁰ Zira bu dönemde beyliğin sunduğu imkânlar (mültezimlik) sebebiyle, ocaklıların, bu görevi elde etmek noktasında şiddetli bir ihtirasları mevcuttu. Bulutkapan Ali Bey ve halefi olan beylerin (şeyhülbeledler ve ortaklarının) kariyer çizgileri incelendiğinde ise hiçbirinde ocak izine rastlanmayıp hepsinin memlûk/köle kökenli olduğu dikkat çekmektedir.²³¹ Sayıları önceki döneme nisbeten az olsa da onların ekibinde çalışan ocaktan yetişme bazı emirlerin mevcudiyeti de söz konusudur.²³² Yani emirliğe giden yolun, aynı dönem içinde dahi bir standardı yoktur.²³³

Değişmeyen bir gerçek vardı ki, bey statüsünü elde edenler, devletin kendilerine 18. yüzyıl boyunca sunduğu imkânlar ve başta mültezimlik olmak üzere tevcih ettiği vazifelerden dolayı, Mısır siyasetinin en önemli aktörleri olmuşlardır. Zira ümeranın önde gelenleri bu yüzyılda da, merkez tarafından şeyhülbeledlik, emîrülhacılık, defterdarlık vb. önemli görevlere tayin edilmişler, bu yolla ciddi bir maddi birikim elde etmişler, memlûkler satın alıp tâbiler edinmişler, bu tâbileri önemli makamlara yerleştirerek Mısır siyasetine yön verme imkânı bulmuşlardır. Elde ettikleri birikim ve nüfûz sayesinde Mısır iç siyasetinin belirleyicisi olmuşlar,

Ali Ağa (ö. H. 1123) ise, müstahfizân (yeniçeri bölüğü) ağalığından, beyliğe terfi ettirilmiştir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 170, 183.)

²²⁹ **A.e.**, s. 161-247.

²³⁰ **A.e.**, s. 323, 324-325; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 257/591. Evâsıt-ı Ca. 1163.

²³¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 596, 651; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 334.

²³² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 53.

²³³ Fakat her dönem, beylik üzerinde belli bir grubun ağırlığının olduğu söylenebilir.

bu da beyliği elde etmek noktasında adayların arasında büyük mücadeleler yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Mısır içinde kimi zaman çarpışmalara kimi zaman da büyük çalkantılara sebebiyet veren bu güç ve iktidar mücadelelerinin denge unsuru olarak da, Mısır ümerası ile pek çok yönden iç içe geçmiş bir zümre olan Ezher ulemasının kullanıldığı dikkat çekmektedir. Zira Cebertî'nin eserinden anlaşıldığı kadarıyla Ezher uleması ile Mısır ümerası, bu dönemde birbirinden kopuk zümreler değildir, hayatın her alanında temas hâlinde olup, çok yönlü ve katmanlı ilişki ağları ile birbirlerine bağlanmış durumdadırlar. Zümrelerden biri diğeri üzerinde hem iç içe geçmiş münasebetler hem de birbirlerine karşılıklı muhtaçlıkları sebebiyle baskı kuramamaktadır. Bu ilişki sarmalında, ümera, ulemayı askerî gücüne dayanarak koruyor ve maddi gücü bünyesinde toplayan merci olarak destekliyor, ulema da ümeraya manevî/moral danışmanlık desteği ve dinî meşrûiyetin yanı sıra toplumsal destek sağlıyordu. Buna ek olarak ulema, Mısır toplumuna yabancı olan ümeranın merkezle, halkla yahut kendi içlerinde sorun yaşaması durumunda arabulucu görevi de üstleniyordu.²³⁴ Böylece ulema, devlet merkezi açısından Mısır'da güç dengeleyici, toplumu ve ümerayı deşarj edip birbirlerine entegrelerini sağlayan, düzeni koruyan önemli bir "araç" olarak ortaya çıkıyordu. İktidarı ele geçirip merkeze karşı güç kazanmaya çalışan ümera açısından ise ulema ile kurduğu ilişkiler, iktidarını pekiştirmek için tam bir fırsat hâline geliyordu.

Ezher uleması ile ümeranın ilişkilerinin yoğunlaştığı ilk alan, önde gelen emirlerden birinin üstlendiği Ezher nâzırlığı idi. Ezher'e bağlı oldukça büyük ve zengin vâkıflara nezâret eden emir, buralardan topladığı gelirleri, kuruma ve kurum içindeki müderris ve diğer personele ödeyen bir amir konumunda olup Ezher şeyhi ile eşgüdümlü çalışıyordu. Dolayısı ile Ezher şeyhinin kurum içindeki faaliyetlerin aksamaması için bu önde gelen emirle, iyi anlaşması gerekiyordu. Kaynaklarda bazı emirlerin, bu görevi kötüye kullanarak ulema üzerinde baskı oluşturdukları ve onlardan siyasi güç mücadelesini destekleyici fetva istedikleri dikkat çekmektedir. H. 1137 (M. 1725) senesinde isyana varan hareketlerde bulunan ve aynı zamanda Ezher

²³⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 67, 183-185, 303, 415, 598, 654.

nâzırı olan emir Çerkes Mehmed'in, sancakbeyliğinden azline dair merkezden ferman gelmiş, paşa da bu yönde buyurulduklar yazıp ocaklılara, Bekrî, Vefâî ve Ezher şeyhlerine göndermiş, Çerkes ile bir araya gelmelerini men etmişti. Bunu duyan Çerkes Mehmed, ertesi gün Ezher şeyhlerine tezkireler göndererek kendi evinde toplanılmasını emretmiştir. Ezher şeyhleri, Çerkes Mehmed'in Ezher nazırı olması sebebiyle istemeyerek de olsa meclise iştirak etmişler ve bir anda etrafları, Çerkes'in silahlı memlûkleri ile çevrilmiştir. Çerkes Mehmed, ulemaya *"Ya istediğimi yaparsınız yahut da hepinizi öldürürüm!"* diyerek onlardan paşanın azline dair bir fetva istemiş, Ezher uleması da istemeyerek de olsa, bu fetvayı²³⁵ kaleme almışlardır. Böylece paşa valilikten azledilmiştir.²³⁶ Görüldüğü gibi Çerkes Mehmed, Ezher nazırlığını kullanarak ulemayı siyasete icbâr etmiştir.

Osmanlı Mısır'ında ulema ile ümerânın yolu her anlamda birbiri ile kesişiyordu. Emirlerinden biri, bir eser yaptırıp önde gelen âlimleri oradaki vazifelere tayin edebiliyor, daha sonrasında ondan siyasî aracılık bekleyebiliyordu. Mesela Kazdağlı Osman Kethûda, Ezher'e birtakım ilaveler yaptıktan sonra H. 1147'de (M. 1734-35) yaptırdığı caminin açılışında, Ömer et-Tahlâvî'ye ve bazı âlimlere hil'at giydirmiş ve muhtemelen birtakım vazifeler tevcih etmiştir.²³⁷ Aynı yıl Ömer et-Tahlavî'nin, ümeraya dair bir takım husûsâta aracılık vazifesi ile ocaklılarla birlikte merkez gönderildiği Osmanlı evrâkından anlaşılmaktadır.²³⁸ Ezher'de müderrislik görevini yürütürken eş zamanlı olarak Kahire'deki Yeniçeri Ağası Çorbacı Yusuf'un hanesinde imamlık yapan İbrahim el-Halebî de, emir Zülfikar Osman Bey'i şikâyet ve Süleyman Paşa'nın azlini merkeze arz etmek için gönderilen ocaklı heyetinin başına reis olarak seçilmiştir.²³⁹

Emirlerle, âlimler arasındaki ilişki ağları, son derece çeşitli ve karmaşıktır. Bazı âlimler ile emirler yahut ocaklılar, evlilik yolu ile akrabalık ilişkisi içinde olabiliyordu. Hasan el-Cebertî'nin hanımlarından biri müteferrika baş ihtiyarı Ali

²³⁵ Söz konusu fetva metni, Osmanlı merkezindeki fetva metinleri ile içerik, üslup ve şekil olarak benzerlik göstermesi açısından dikkate değerdir.

²³⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 222-223; BOA, C.ADL. 8/500. M. 1141. Fakat Ezher üzerinde silah ve mâlî gücüne dayanarak baskı kuran Çerkes Mehmed'in Ezher'e karşı vazifelerini yerine getirmede, hadiseden birkaç sene sonrasına tarihlenen bu evraktan anlaşılmaktadır.

²³⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 287.

²³⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 87/224. Evâil-i Za. 1147; BOA, İE.HAT., 4/404. T.y.

Ağa'nın kızı, diğeri ise yine yönetici sınıfına mensup zengin bir hanenin kızı idi.²⁴⁰ Emirlerin pek çoğu, âlimlerle çok sıkı dostluklar geliştiriyor, böylece iki zümre arasında kopmaz bağlar oluşuyordu. Rıdvan el-Celfî hanesinde, Lale devrini andıran ilmî-edebî toplantılar düzenliyor, buralarda pek çok âlim ile ilmî meseleleri müzakere ediyor, kendisine medhiye yazan âlimlere, edîblere caizeler dağıtıyordu.²⁴¹ Hasan el-Cebertî, merkezin de desteklediği anlaşılan Emir Zülfikar Osman Bey ile samimi bir münasebet tesis ediyor, âlim ve kültürlü kimselerle beraber olmaktan hoşnut olan ve evinde düzenli olarak ilmî, edebî meclisler tertip eden Osman Bey'e, *Makamatü'l-Harîrî*, *Tuhfetü'l-Mülûk fi'l-Mezheb* gibi kitaplar okuyordu.²⁴² Ali Bey ile Ezher ulemasından Hulbâvî, birbirlerine şiirler, nazîreler yazıyordu.²⁴³ Yüzyılın ortalarına doğru Azepler Kethüdâsı İsmail Kethüda, Ezher'e okumaya gelen talebelerden, gelecek vaad eden Murtaza ez-Zebîdî'yi himaye ederken²⁴⁴, asrın ikinci yarısında Muhammed Ebuzzeheb Bey, âlimin ölümsüz eseri *Tâcu'l-Arûs*'a 1100 gümüş dirhem ödeyip Ezher'e ilave ettiği medresenin kütüphanesine koyuyordu.²⁴⁵ Yüzyılın sonunda Murad Bey, paşalarla iyi ilişkileri olan Halil el-Bağdadî'den hat meşk edip onunla satranç müsabakaları yaparken²⁴⁶, Yusuf Bey, hemşehrîsi de olan Boşnak Efendi lakaplı, devlet merkezi ile iyi münasebetleri olan bir âlimle dostluk geliştiriyor, sık sık evine gidip geliyor, ondan dersler alıyor ve Mısır Darbhanesi'nden ona maaş bağlıyordu.²⁴⁷

Kısacası Ezher uleması ile ümeranın birbirleriyle çok yakın komşular, arkadaşlar, dostlar oldukları, birbirleri ile sık sık görüşüp evlerine girip çıktıkları, başta dîvân olmak üzere akdedilen siyasî, ilmî, edebî her türlü mecliste günün her anında biraraya geldikleri ve aralarında bundan doğan bir hatır-gönül ilişkisi oluştuğu, anlaşılmaktadır. Emirlerin, bu çok katmanlı ilişkilerden yararlanarak, ulemayı, hoş görülmecek faaliyetlerini affettirmek için merkeze aracı yapmaları

²³⁹ İsmail, *Devru'l-Ezher...*, s. 60; Aydın, "a.g.t.", s. 143.

²⁴⁰ el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 1, s. 612-613.

²⁴¹ *A.e.*, s. 325.

²⁴² *A.e.*, s. 303.

²⁴³ el-Cebertî, *a.g.e.*, C. 2, s. 78-79.

²⁴⁴ *A.e.*, s. 304.

²⁴⁵ *A.e.*, s. 307.

²⁴⁶ *A.e.*, s. 261.

²⁴⁷ *A.e.*, s. 323.

ise çok alışılmış bir hususiyetti.²⁴⁸ Osmanlı merkezi, kendi izlediği siyasetin, ümera tarafından da takip edildiğine sık sık şahit oluyor, ümeranın, ulemayı aracı olarak kullanmasından hoşlanmıyordu.²⁴⁹ Bununla birlikte ulemanın aracı olduğu hususlarda, çoğu zaman "*ulemaya merhameten*", talepleri yahut iltimasları kabul ediyor, bazen hoşlanmadığını ifade etse bile bu yolla çok zaman ümerayı affediyordu.²⁵⁰ Fakat bunun aksi örnekleri de mevcuttu. H. 1165 (M. 1752) senesinde, Mısır ümerasının, merkeze karşı eda etmesi gereken en önemli vazifelerinden olan irsaliye hazinesi miktarında indirim yapılması için İbrahim Kethüda ve Rıdvan Kethüda ulemayı aracı yapmışlar, onlara bu yönde pek çok arz-ı mahzar yazdırıp merkeze göndermişlerdir. Fakat merkez, bundan hiç hoşlanmamış, bu yönde ulema ve ocaklılardan pek çok arz-ı mahzar geldiğini, bununla birlikte bu hususta hiçbir indirim yapılamayacağını birçok âyet, hadis, Arapça kelâm-ı kibâr kullanarak beyân etmiştir.²⁵¹

Hasan el-Cebertî, Bulutkapan Ali Bey'in de hürmet ettiği âlimlerden biri olup Ali Bey aradaki ülfete binâen Kahire dışına çıkarıldığı zamanlarda, şeyh ile gizlice haberleşerek eşyalarının tarafına gönderilmesini rica edebilmiştir.²⁵² Ali Bey, bu dostluktan yararlanarak Hasan el-Cebertî'nin kendisi ile merkez arasında aracılık yapmasını da istemiştir.²⁵³ Yüzyılın sonlarına yaklaşırken 1786'da Cezayirli Hasan Paşa'nın Mısır'a sefer düzenlediğini duyan Murad ve İbrahim Beyler, aradaki bu sıcak iletişime dayanarak ulemadan, Hasan Paşa'yı seferinden vazgeçirmesi için merkeze arz yazmalarını rica etmişlerdir.²⁵⁴

Ezher Şeyhi eş-Şebrâvî, emirlerle aynı elit semti paylaşarak onlarla komşuluk etmekte, halefi Hafnavî, yine kalburüstü bir muhitte Mısır riyâsetine talip Abdurrahman Kethüda'nın kendisi için yaptırdığı evde oturmakta idi.²⁵⁵ Bununla

²⁴⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 65/141. Evâhir-i Ca. 1167; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 170/376. Evâil-i Za. 1170; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 22/41. Evâhir-i C. 1175; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 167-169/289. Evâhir-i Z. 1191 vd.; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 157, 168, 296 vd.

²⁴⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 16/29. Evâsıt-ı B. 1165.

²⁵⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 65/141. Evâhir-i Ca. 1167.

²⁵¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 3/3. Evâil-i Ra. 1165.

²⁵² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 577.

²⁵³ **A.e.**, s. 491.

²⁵⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 156-157.

²⁵⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 349; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 8.

birlikte bu dostluk her zaman emirler lehine işlemiyor, şeyhler bu vasıta ile merkezin kendilerinden beklediği ümerayı, ileri gittikleri noktalarda ikaz etme vazifesini ifa edebiliyorlardı. Ragıb Paşa'yı tehdit ederek valilikten azline sebep olan ve bu nedenle merkezin pek de istemeyerek şeyhülbeledlik tevcih ettiği İbrahim Kazdağlı, bir gün rüyasında iki elinin akreple dolu olduğunu görmüş, bu rüyayı Ezher şeyhi eş-Şebravî'ye yorumlatmak istemişti. Şeyhe bu rüyanın neye delâlet ettiğini sorunca şeyh şu cevabı vermişti: *"Bu akrepler, memlûklerine, iki elini sarmaları ise, onların fesad ve şerlerinin bütün Mısır'a sirayet ettiğini, göstermektedir."*²⁵⁶ Şeyhin bu tavrı, hiç şüphesiz devlet merkezinin kendisinden beklediği vazifenin bir neticesi idi.

Bulutkapan Ali Bey ile giriştiği emirlik yarışında öne geçmek için Ezher şeyhlerinden Hafnavî'ye ev yaptıran Kazdağlı Abdurrahman Kethüda, istediğini elde edememiştir. Hafnavî, emirlikte tercihini, devletin desteklediği Bulutkapan Ali Bey'den yana yapacaktır.²⁵⁷ Merkezin, Hafnavî'den bir müddet sonra Ahmed ed-Demenhûrî'yi Ezher şeyhliğine tayin etmesi de aynı sebebe mebnî idi: Şeyhin, çoğunlukla merkezin yanında yer alarak ümerayı eleştirmesi, ikaz etmesi ve bundan dolayı emirlerin kendisinden korkup çekinmesi, şeyhi bu önemli makama taşımıştı.²⁵⁸ Bu da, bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi, Ezher ulemasının, çıkar beklentisi içinde daima ümeranın ve merkezin isteklerini yerine getiren bir zümre olmadığını, ümera karşısında bir denge unsuru olarak hareket ettiklerini göstermektedir. Ayrıca onların merkez ile taşra arasında maslahatçı, kaosa izin vermeyen bir tutumu ve orta bir yolu benimsediğini göstermesi bakımından önemlidir.²⁵⁹

Bu bâbda onlar, emirler arasındaki anlaşmazlıklar ve güç mücadelelerinde de arabuluculuk görevi üstlenerek düzenin korunması yönünde tavır koyuyorlardı. H. 1181 (M. 1767-68) senesinde Bulutkapan Ali Bey, Mısır'ın güneyine çekilip Salih

²⁵⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 324.

²⁵⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 415; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 8; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 345/779. 20 R. 1173.

²⁵⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 38-39. el-Hafnavî ile ed-Demenhûrî arasında kısa süre Ezher şeyhliği yapan es-Secînî de toplumsal bir harekete liderlik etmesi sebebi ile şeyhlik makamına tayin edilmişti. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 502.)

²⁵⁹ Marsot, ulemanın bu tavrını da, Sünnî geleneğin otoriteye boyun eğen genel tavrı olarak eleştirmiş, ulemanın anarşi korkusu ile zalimce yönetimlerin yaşamasına izin verdiğine vurgu yapmıştır. (Bkz. Marsot, "The Ulama of Cairo...", s. 150.)

Bey ile güç birliği yaparak Kahire'ye geri dönme hazırlıkları yapmıştı. Kahire'deki ümera, onlar üzerine askerî birlik çıkarmak ve savaşmak istediğinde, Ezher şeyhi Hafnavî, -biraz da merkezin isteği doğrultusunda²⁶⁰- onlara izin vermemiş, *"Bu adam [Ali Bey] sizin kardeşiniz! Nedir bu aranızdaki mücadeleler, savaşlar?! Mısır'ı harap ettiniz! Her dakika bir savaş, bir çatışma, aranızda sulh yapın, hem kendinizi hem de halkı huzura kavuşturun!"* şeklinde bir konuşma yapmıştı. Şeyh bu şekilde Ali Bey'in Kahire'ye girmesini sağlamıştı.²⁶¹ H. 1198 (M. 1783-84) senesinde İbrahim ve Murad Beyler arasında çıkan bir anlaşmazlıkta, yine ulema arabulucu görevini üstlenmişti.²⁶²

Ulemanın, ümera üzerinde bu derece müessir olmasının ve onlarla münasebetlerinde neredeyse eşit bir ilişki kurabilmelerinin en önemli sebebi, tıpkı merkezde olduğu gibi, Mısır'da da sadece ulemaya has olan "dokunulmazlık zırhı" ve her kesim tarafından onların sözünün dinlenirliği konusundaki zımnî genel kabuldür. Cebertî'nin eserinde, pek az ulemanın, faaliyetlerinden dolayı bedel ödediği yahut sorumlu tutulduğu görülmektedir. Ümera, ulemanın, sözlerinden yahut kendi faaliyetlerine sınır koymasından hoşlanmasa bile, doğrudan ses çıkaramıyor, onları dolaylı yollarla engellemeye çalışıyorlardı.²⁶³ Bu konuda istisnâ ve en uç örnek olan Yusuf Bey (ö. 1191) dahi istediği fetvayı vermeyen, karşısında hakkını arayan ulemayı ancak hapsedebiliyor, fakat Vefâi Sâdât şeyhinin ricasını kırmayarak serbest bırakmak zorunda kalıyordu.²⁶⁴

Bu konudaki bir diğer âmil de, ulemanın, ümeranın "hocaları" olma keyfiyetidir. Genellikle Mısır'a köle olarak getirilen yahut bir şekilde dışarıdan gelen ümera, buraya geldiklerinde hânelerde eğitim görmelerinin yanı sıra, dinî eğitimlerini Ezher ulemasından alıyorlar, onların ellerinde yetişiyorlardı.²⁶⁵ Hatta emir olduktan sonra bile ulemadan ders almaya devam edenler az değildi. Ezher şeyhleri (bilhassa

²⁶⁰ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 254-255/488. Evâsıt-ı Z. 1180; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 280/527. Evâsıt-ı Z. 1180; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 415-416.

²⁶¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 415.

²⁶² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 113-114.

²⁶³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 278, 415.

²⁶⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 12, 27-28.

²⁶⁵ Marsot, "The Political and Economic Functions...", s. 134.

son dönemdekiler) bazı emirlerin tasavvufî anlamda şeyhleri idi.²⁶⁶ Mesela Bulutkapan Ali Bey gibi kudretli bir emir, tütün içen ümeraya açıkça tepki gösteren, ellerinden alıp atan sûfî bir âlim, kendisini tütün içerken görecekti diye korkar, o geldiğinde yüzünü saklardı.²⁶⁷ Ulemaya hürmet göstermek, ikram etmek ise halk nezdinde itibar kazanmanın en kestirme yolu idi. Cebertî, pek çok emirin biyografisinde, ilme ve ulemaya hürmetkâr olduğunu, ulemanın şefaati ve ricasını pek çoğunun kıramadıklarını özellikle vurgulamaktadır.²⁶⁸

Ümeranın, ulemaya karşı haddi aşmamasının ve onların nüfûzunu kabullenmelerinin en önemli sebebi ise, hiç şüphesiz ki, devlet merkezinin ulemayı, ümera üzerine gözcü kılması böylelikle valiye karşı denge unsuru olarak kullanılan ümerayı, ulema ile dengeleme siyasetini takip etmesidir. Merkezle daima haberleşen ulema ile yaşanabilecek herhangi bir olumsuzlukta, ulema elindeki "fetva" ve "arz-ı mahzar" silâhını kullanarak, ümeranın görevden alınmasını sağlayabilecekti.²⁶⁹ Bunun örnekleri görülmemiş de değildi. Merkezin desteklediği Zülfikar Osman Bey'in görevine iade edilmemesinde, Ezher ulemasından İbrahim el-Halebî ile emirin ters düşmesi, İstanbul'a siyasî elçilik ile giden el-Halebî'nin, emiri merkeze şikâyet etmesi etkili olmuştu.²⁷⁰ Daha sonra diğer ümera ile yaşadığı çatışmalar neticesinde İstanbul'a kaçan Zülfikar Osman Bey'in tekrar göreve getirilmeme sebebi olarak hükümlerde "*ulemayı tahkîr etmek*" gösterilmişti.²⁷¹ Yüzyılın sonlarında İbrahim ve Murad Beylerin üzerine Hasan Paşa'nın yapacağı seferin en önemli sebeplerinden biri olarak beylerin, ulemanın ödeneğini kesmesi gösteriliyordu.²⁷² Görüldüğü üzere Ezher ulemasının 18. yüzyılda siyasetle kurduğu ilişki, oldukça karmaşık olup iddia edildiği gibi ümeranın ya da merkezin elinde "oyuncak olmak" ifadesine indirgenecek kadar basit bir hadise değildir.

²⁶⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 598, 643, 654; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 29, 228, 262, 342 vd.

²⁶⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 648.

²⁶⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 338, 339, 377 vd.

²⁶⁹ Mısır ulemasından Ömer Mekrem, 19. yüzyılın başlarında henüz vali olmuş Mehmed Ali Paşa'yı tehdid sadedinde şöyle diyordu: "*Bâb-ı Âlî'ye haber salacağız; halk ona karşı ayaklanacak; ben de daha önce oraya oturduğum gibi, tutup onu tahtından aşağı indireceğim.*" (Bkz. Creelius, "Mısır Ulemasının Modernleşmeye Karşı...", s. 130.) Ömer Mekrem'in ifadesinde somutlaşan bu gerçek, bu kadar alenî ve keskin değilse de, bir dereceye kadar 18. yüzyıl için de geçerlidir.

²⁷⁰ Aydın, "a.g.t.", s. 143.

²⁷¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 33/88. Evâil-i Ş. 1156.

²⁷² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 60/121. Evâil-i B. 1200.

Ulemanın siyasette faal olarak mevcudiyetini sürdürebilmesini sağlayan bir başka âmil de, bu yüzyılda kadının daralan/daraltılan alanıdır.²⁷³ Cebertî'nin eserinden takip edilebildiği kadarıyla kadının alanının daraltılması ile Mısır'da hukuk zarar görmüş, böyle bir ortamda neredeyse hepsi Ezher'den yetişme müftüler öne çıkmıştır. Osmanlı evrakında "*mezâhib-i erbaa müftüleri*"²⁷⁴ olarak sıkça zikredilen bu şeyhler, resmî devlet görevlisi olarak hiyerarşide kadının alt kademesinde görev yapsalar bile, kadıyı baskı altına alacak güce erişmişlerdi. Pek çok durumda Osmanlı kadısı, onların verdiği fetvayı imzalamakla yetiniyordu.²⁷⁵ Zira kadı, aksi bir durumda, devletin, Ezher ulemasının yanında yer alacağını farkında idi.²⁷⁶

Ümeranın halk üzerindeki baskı ve hukuksuzluklarını artırdığı, kadının ise gücünün kırıldığı bir ortamda, halkın şikâyet mercii olarak Ezher uleması öne çıkıyordu. Halk her türlü şikâyetini, uğradığı haksızlıkları Ezher ulemasına şikâyet ediyor, belli bir noktaya kadar da netice alabiliyordu.²⁷⁷ Bundan dolayı 18. yüzyılda Ezher, bir protesto alanına dönüşmüştü. Emirlerin icraatlarından şikâyetçi olan halk, ya Ezher şeyhine, yahut hepsi kurumda hoca olan dört mezhep müftülerinden birine gidiyor, derdini arz ediyor ve sonra da Ezher'in kapıları kapatılmak ve minarelerinden davullar çalınmak suretiyle protesto gösterileri başlatılıyordu.²⁷⁸ Emirlerden birisi, Hüseyiniye mahallesi sakinlerine birtakım eziyetler etmiş, mahalle sakinleri ayaklanmış ve Ezher'e gelmişlerdi. Malikî müftüsü Şeyh Ahmed ed-Derdîr, "*Ben de sizinle beraberim!*" diyerek kalabalığın protesto gösterisine katılmıştı. Geleneksel bir şekilde caminin kapıları kapatılmış, minarelerde halk bağırıp çağırmaya ve davullar çalmaya başlamıştı. Ezher yakınlarındaki dükkânlar da kapanmıştı. Nihâyetinde ümera bu hâletin uzamasından korkarak şeyh ile anlaşmak

²⁷³ İncalcık, **Devlet-i 'Aliyye...**, s. 84;

²⁷⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 92/220. Evâhir-i R. 1158.

²⁷⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, 92-93; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 180.

²⁷⁶ Halil İncalcık, ayanlar ile ilgili makalesinde çok isabetli bir tespit ile böyle durumlarda merkezin, kadıların değil, âyanların yanında yer aldığını, ifade etmektedir. (Bkz. İncalcık, **Devlet-i 'Aliyye...**, s. 84.) 18. yüzyılda bu siyasetin, memâlik-i mahrûsenin çeşitli bölgelerinde takip edildiği anlaşılmaktadır. Kadının alanının daraltılması, buna karşılık bölge ulemasının aktif faaliyet göstermeleri konusunda Selânik örneği için bkz. Christoph K. Neumann, "Selânik'te Onsekizinci Yüzyılın Sonunda Masarif-i Vilâyet Defterleri", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 16, İstanbul 1998, s. 76.

²⁷⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 502; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 205, 230, 242, 254, 291-292, 389-390 vd.

²⁷⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 12-13, 149-150.

için Ezher'e gelmiş ve hadiseler yatıştırılabilmisti.²⁷⁹ Halk merkeze sunacakları arz-ı mahzarlarını da, Ezher uleması vasıtasıyla merkeze gönderebiliyordu.²⁸⁰

Bu yüzyılda ulemanın siyasete girişinde merkez kadar iç siyasette yaşananlar da etkili olmuş, ümeranın merkeze yahut birbirlerine karşı güç kazanma çabalarında ulemaya müracaatları, Ezherlilerin siyaset alanında kalmalarına istikrar ve devamlılık kazandırmıştır. Kadının görev alanının daralması ile birlikte gelen hukukî zemin kaybı Ezherli dört mezhep müftülerini öne çıkartmıştır. Emirlerin, böyle bir ortamdan güç alarak işledikleri hukuksuzluklar, Ezher ulemasını, siyasete tamamen entegre etmiştir. Tıpkı merkezden olduğu gibi, iç siyasetten de kazanım devşiren ulema içinse siyaset artık vazgeçilmez olacaktır.

Literatürde iddia edilenin aksine Ezher ulemasının 18. yüzyıl Mısır siyasetinde önemli roller üstlenmesindeki en büyük âmil, merkezin bu yöndeki tercihi ve merkezden taşraya yansıyan birtakım güç mücadelelerinin, denge siyasetinin ve değişen paradigmalara neticesidir. Ayrıca onların siyaset sahnesine çıkış tarihleri, bu konudaki çalışmaların dile getirdiği gibi asrın ortaları ya da sonları olmayıp asrın başlarına tarihlenmektedir. Fakat asrın son çeyreğinde, gerek devletin kuzey sınırlarında yaşadığı sıkıntılar nedeniyle güneyi ihmal etmek zorunda kalması gerekse de Mısır iç siyasetinin değişen dinamikleri sebebiyle, yüzyılın sonunda merkez ile ulemanın ilişkilerinin mahiyeti değişmeye başlamıştır. Artık merkez, tercihen değil, mecburen ulema ile münasebet geliştirmektedir. Onların siyasî faaliyetleri incelenirken bu bağlamlar gözden uzak tutulmamalıdır. Bununla birlikte Ezherlilerin, bugün dahi politika ile olan kopmaz bağlarının oluşumuna tesir eden başka âmiller de mevcuttur. Mısır iç siyasetinde faaliyet gösteren ümera ile Mısır'ın doğal liderleri konumundaki ulemanın karmaşık ilişki ağları, ümeranın kendi arasındaki güç mücadeleleri, özellikle yüzyılın sonunda halk üzerindeki baskıcı siyasetleri ve bu nedenle halktan yükselen talepler, 18. yüzyılda bu zümreyi siyasetin içinde daimi bir şekilde faaliyet göstermeye zorlamıştır.

²⁷⁹ A.e., s. 149-150.

²⁸⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 17/25. Evâsıt-ı Ş. 1199.

2.3. Mısır Siyasetinde Ezher Uleması (1730-1754)

2.3.1. 18. Asrın Başlarında Mısır Siyaseti (1700-1730)

Cebertî'nin eserinden takip edildiği kadarıyla 18. asrın ilk yıllarında, Mısır'da valilerin ve Mısır Kanunnamesi ile kurulan yedi ocak (bölükât-ı seb'a) içindeki Yeniçeri bölüğünün gücü kırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda valiler, önceki dönemin aksine çok kısa süre görev yaptıktan sonra azledilmeye, malları mezar ile satılmaya ve kendileri ise çeşitli ithamlarla haps ve sürgün edilmeye başlanmıştır. Önce Rami Mehmed Paşa azledilmiş yerine 1200'e varan tâbisi ve kapı halkı ile birlikte Mısır'a gelen Ali Paşa vali olarak tayin edilmiştir (H. Receb-Şaban 1118 / M. 1706). Râmî Mehmed Paşa Kasr-ı Yusuf'da hapsedilmiş, daha sonra da haznedarı, kethüdası ve diğer kendine bağlı çalışan ekibi tutuklanmış, nihayetinde paşanın kendisi Rodos'a sürgüne gönderilmiştir (H. 1119 / M. 1707). Fakat çok geçmeden Ali Paşa da, İstanbul tüccarına dîvândan mal aktarmak suçlaması ile azledilerek malları satılmış, kendisi hapsedilmiş, bir müddet sonra da merkeze gönderilmiştir.²⁸¹

Akabinde Mısır'ın askerî kuvvetleri olarak 16. yüzyılda İbrahim Paşa'nın vücûda getirdiği Mısır Kanunnâmesi ile teşkilatlandırılan yedi ocağın bir parçası olan ve bu dönemde iyice güçlendiği dikkat çeken Müstahfizân (Yeniçeri) Bölüğü'nün gücü kırılmaya çalışılmış, diğer altı bölükle dengelenme yoluna gidilmiştir. Denge siyasetinin bir yansıması olarak yeniçeriler ve diğer altı bölük arasında sık sık çatışmaların patlak verdiği görülmektedir. Bu çarpışmaların neticesinde, altı bölük bir araya gelerek yeniçerilerin gücünü kırmaya yönelik bir dizi madde içeren bir anlaşma metni hazırlamış²⁸² ve bunu paşaya arz etmişlerdir. Bunu duyan Yeniçeri Bölüğü de, karşı tarafın gücünü kırmaya yönelik bir metin hazırlayıp paşaya sunmuşlardır. Paşa her iki metni de merkeze göndermiş, gelecek cevaba göre hareket edileceğini bildirmiştir. Bu sırada kazanımlarını kaybetmekten korkan Yeniçeri Bölüğü, baruthane yakınında bulunan Mısır Darbhanesi'nin, dîvân meydanına

²⁸¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 59-63.

²⁸² Bu metne göre Yeniçeri Bölüğü'nün o güne kadar elde ettiği pek çok imtiyazın, ellerinden alınması isteniyordu. Bunlardan bazıları, yeniçerilerin çarşıda bazı tüccarları himaye ederek onların kârına ortak olması, bu sayede söz konusu tüccarın muhtesib, kadı ve naibinin teftişinden ârî olması, Nil'de mîrî anbarına tahıl taşıyan gemilerden istifade etmeleri ve onların içlerindeki mallardan vergi almaları, Efrenc kahvesi tüccarlığı yapmaları vb. hususlardı ki altı bölüğün metnine göre Yeniçeri Bölüğü artık bu imtiyazlara sahip olmayacaktı. (Bkz. **a.e.**, s. 65-66.)

nakledilmemesi konusunda, diğer altı bölükten teminat istemiş, karşı taraf buna razı olmamıştır. Bu konu da, altı bölük ve yeniçeriler haricindeki diğer devlet erbabı eli ile merkeze arz edilmiştir. Yeniçeri Bölüğü de, kendi istekleri doğrultusunda bir arz yazarak devlet merkezinde kendilerine yakın gördükleri devlet ricâline göndermişlerdir.²⁸³ Bu sırada Yeniçeri Bölüğü, Mısır siyasetini domine etmeye yönelik faaliyetlerini son dereceye çıkarmış, buna karşılık da yine klasik denge siyaseti devreye sokulmuştur. Yani diğer altı bölük ile ümera birleşerek Yeniçeri Bölüğü'ne ve güç aldıkları valiye karşı mücadele etmeye başlamışlardır.²⁸⁴

Altı bölük ve ümeranın gücünü birleştirmesi karşısında, güçleri kırılmaya çalışılan Yeniçeri Bölüğü ile valinin birlikte hareket etmeye başladığı dikkat çekmektedir. Belki de Yeniçeri Bölüğü, kale muhafazası görevlerinden istifade ederek valiyi birlikte hareket etme noktasında ikna etmişlerdi. Neticede birlikte hareket eden ümera ve altı ocak ile, valiyi arkalarına alarak hareket eden yeniçeriler arasındaki çatışmalar iyice kızışmıştır. Cebertî'nin istişare erbabı olarak nitelendirdiği nakibüleşraf, ulema ve kadı, yeniçeriler aleyhine fetva vermiştir. Daha önce gönderilen arzlara da merkezden yeniçeriler hilâfına cevap gelmiştir (H. R. 1121 / M. 1709).²⁸⁵

Bu gelişmeler, merkezin, valinin ve ona bağlı olarak çalışan Yeniçeri Bölüğü'nün gücünü kırmak istediğini net bir şekilde göstermiştir. Devlet merkezinden gelen, ocaklıların tamamının, ehl-i hırefle bağının kesilmesine dair fermanın, ehl-i hırefin üzerinde etkisi olmamış, bununla birlikte yeniçeriler ile diğer bölüklerin tekrardan birleşmesini ve birlikte hareket etmesini sağlamıştır. Vakıflardaki mahlûl câmekiyye kadrolarına, ocaklıların evlad ü ıyalinin kaydedilmesini yasaklayan ferman, bu birlikteliği iyice güçlendirmiştir. Hiç şüphesiz ocağın bu derece güçlenmesi, merkez tarafından pek de arzu edilen bir durum değildir. Gelineen noktada önce vali Hüseyin Paşa ve halefi İbrahim Paşa kısa sürede azledilmiş, Mısır valiliğine Köse Halil Paşa atanmıştır (H. Ş. 1122 / M. 1710).²⁸⁶

²⁸³ A.e., s. 64-67.

²⁸⁴ A.e., s. 67-68.

²⁸⁵ A.e., s. 68-70.

²⁸⁶ A.e., s. 70-73.

Halil Paşa'nın döneminde ocak içindeki hadiseler tekrar patlak vermiş, Yeniçeri Bölüğü, validen de destek alarak yeniden başıbozuk hareketlere girişmiştir. Bunun karşısında ümera, başta Azebler olmak üzere diğer bölüklere yardım etme kararı almış, Halil Paşa ise serdengeçtiler edinerek Yeniçeri Bölüğü'ne destek çıkmıştır. Dört ay süren ve Kahire'ye büyük zararlar veren çatışmalarda, vali, Yeniçeri Bölüğü ve yandaşları yenik düşmüş, ümeranın birlikte hareket ettiği altı bölük galip gelmiştir. Canı tehlikeye giren paşa, bu kuşatma karşısında aman dilemek zorunda kalmış, neticede azledilmiştir (H. Ca. 1123 / M. 1711).²⁸⁷ Tarihlerde Efrenc Ahmed hadisesi olarak zikredilen ve Mısır'daki güç dengelerini ayarlama siyasetinin uzantısı olan bu vâkıa sonunda, ocak bir dereceye kadar güçsüz düşürülmüştür. Bu siyaset, Osmanlı merkezi açısından hem gücün dengelenmesi hem de ölen emir ve askerlerin mallarına el konularak devlete mâlî bir kaynak teşkil etmesi bakımından önem arz etmekteydi. İzlenen bu klasik siyaset neticesinde devlete gelir aktarılmış, daha da önemlisi Mısır siyasetinde Fıkarî yahut Kasımî hanelerine mensup olan emirler öne çıkmaya ve iç siyasete onlar yön vermeye başlamışlardır. Yeniçeri Bölüğü üzerinde de artık vali değil, bu emirler söz sahibi olacaktır.²⁸⁸

Osmanlı merkezi, bundan sonra da Mısır'da takip ettiği denge siyasetini sürdürmeye devam etmiştir. Vali ve ocağı, beyler ile dengeleyen merkez, bu defa da, Kasımî ve Fıkarî hanelerinin beyleri arasında gücü paylaşırma ve dengeleme siyasetini izlemeye başlamıştır. Bu bağlamda Mısır'daki en önemli görevler olan emîrülhacılık ile defterdarlık, iki hanenin en önde gelen emirlerine sıra ile tevcih ediliyor, sancakların dağıtımında da aynı yöntem takip edilerek haneler arasında paylaştırılıyordu. Bu sırada çıkan Rus savaşları için merkez, Mısır'dan asker talep ediyordu. Bu taleplere, ya emirler yahut da emirlerin ocaktaki tâbilerinin komuta ettiği askerler gönderilmek sûretiyle mukabele ediliyordu. Bu da emirlerin, ocak üzerinde hâkimiyetlerini kurduklarını gösteren bir başka emare idi (H. 1124 / M. 1712).²⁸⁹

²⁸⁷ A.e., s. 74-96.

²⁸⁸ A.e., s. 88-92.

²⁸⁹ A.e., s. 90-96.

H. 1125 / M. 1713 senesine gelindiğinde mezkûr iki hane arasında gücü ve iktidarı ele geçirmek noktasında rekabet baş göstermiştir. Bu sene Mısır'a vali olarak tayin edilen Abidin Paşa, Kasımîlere meyl etmiş, böylece dönemin en önemli makamı olan emîrülhacılık, Kasımîlerden İsmail Bey'e tevcih edilmiş, diğer fırkanın önemli emirlerinden Kaytas Bey idam edilmiş, Muhammed Katamış ise merkeze kaçmıştır. Önemli sancakbeylikleri de yine Kasımîlere tevcih edilmiştir. Bu sûretle iki hane arasındaki rekabet iyice kızışmışsa da Fıkarîlerin Mısır yönetimindeki etkinliği H. 1130 / M. 1718 senesine kadar zayıf konumunu sürdürmüştür.²⁹⁰ Bu da Osmanlı merkezinin, Mısır'da takip ettiği bir başka siyasetin neticesidir. Zira merkez bu yolla, önemli görevleri, dolayısı ile de imtiyazları, istediği zaman bir başka hizibe verebilme gücünü elinde tuttuğu mesajını vermiş oluyordu.

H. 1130 / M. 1718 senesinde devlet merkezi, çok güçlendiği dikkat çeken Kasımîleri bertaraf edip Fıkarîleri Mısır'da egemen kılma siyasetine girişmiş, bu bağlamda Receb Paşa'yı H. 1131'de (M. 1718-19) Mısır valisi olarak tayin etmişse de, paşa bu görevinde başarısız olarak emirler tarafından azledilmiştir (H. 1133 / M. 1720-21).²⁹¹ Aynı tarihte Nişancı Mehmed Paşa, Receb Paşa'nın yarım bıraktığı operasyonu tamamlamak üzere Mısır'a vali olarak tayin edilmiş ve bu sûretle Fıkarîler tekrardan yükselişe geçmiştir. Bu tarih itibarıyla 24 sancaktan 14'üne sahip olan Fıkarîlerin bir adım öne geçtiği dikkat çekmektedir. H. 1138 / M. 1725 senesinde Ali Paşa, Mısır valiliğine tayin edilmiş, görünüşte Nişancı Mehmed Paşa azledilmiş fakat Mısır'da kalması ve el altından Fıkarîlerle işbirliği yapması sağlanmıştır. Bu operasyon sayesinde Kasımîlerin beli bükülmüş, Ali Paşa azledilmiş, Nişancı Mehmed Paşa tekrardan valiliğe getirilmiştir. Kasımîler tam anlamıyla bertaraf edilemese bile Fıkarîlerin yeniden yükselişe geçmesi sağlanmıştır. Fıkarîler içinden çıkan Kazdağlı hanesine mensup olan Osman Kazdağlı kâşifliklere ve sancaklara kendi memlûklerini yerleştirmeye başlamıştır.²⁹² H. 1138-1142 (M. 1725-1730) arasında iki fırka arasındaki –kimi zaman merkezin de müdahalesi ile– çatışmalar artarak devam etmiş, nihayetinde H. 1142 (M. 1730) senesinde Kasımî fırkasının önde gelenleri öldürülmüştür. Kalanları ise Mısır'dan kaçmış ve böylelikle

²⁹⁰ A.e., s. 100-104.

²⁹¹ A.e., s. 102-106.

Mısır'dan Kasımî hanesinin izleri tamamen silinmiştir. Bu tarihten sonra Fıkarî hanesi içinden çıkan Kazdağlı hanesi Mısır'da iktidarı ele geçirecektir.²⁹³

2.3.2. Ocakların Güç Kazanması ve Ezher Uleması (1730-1754)

Osmanlı merkezi, H. 1118-1142 (M. 1707-1730) arasında Mısır'da daimi bir denge siyaseti takip etmiştir. Bu bağlamda önce valilerin gücü kırılmış, daha sonra da ocak içinden bir grup olan Yeniçeri Bölüğü'nün gücü, geçici de olsa baskılanmıştır. Ardından Mısır'ın mültezimleri olan iki farklı hizbe mensup beyler, yedi ocağın üzerinde egemen kılınmış, Mısır siyasetinde söz sahibi olmaları sağlanmıştır. Bu hiziplerden biri diğerine karşı desteklenerek denge siyasetine devam edilmişse de, Kasımî hizbi 1730 itibariyle tamamen bertaraf edilerek Fıkarîler içinden çıkan Kazdağlı hanesi güçlü bir aktör olarak Mısır siyaset sahnesine sürülmüştür. Bu süreçte Ezher ulemasının, kadı ve nakibüleşrafla birlikte hareket ederek zaman zaman siyasî hadiselerde arabuluculuk yahut merkezin istediği yönde fetva verme görevleri icra ettiği dikkat çekmektedir.²⁹⁴ Bununla birlikte onlar, henüz Mısır dîvânına dahil edilmemişlerdir, yani Mısır siyasetinde söz sahibi değildirler. Dolayısı ile iç siyasette denge unsuru olma keyfiyetlerinden de söz edilememektedir. Sâdât-ı Bekriyye ve Vefâiyye şeyhlerinden ise siyasî hadiselerde neredeyse hiç söz edilememektedir.²⁹⁵ Zira vali, ocak, beyler ve beylerin mensup olduğu hizipler, birbirlerine karşı birer denge unsuru olarak kullanılmakta idi. Böylece aktörlerden biri, kimi zaman sahneye sürülmek, kimi zaman da sahneden indirilmek sûretiyle iç siyasette denge sağlanmış oluyordu. Bununla birlikte özellikle Ezher uleması, asrın başlarından itibaren maddi-manevî desteklenerek güçlendirilmeye başlanmış, ihtiyaç hâlinde siyaset sahnesinde görev yapacak hâle getirilmişlerdir.²⁹⁶

M. 1730'da Köprülü Abdullah Paşa'nın Mısır'a vali olarak tayin edilmesi ve ocak üzerinde hâkimiyetini kuran ve bu sûretle ocakla bütünleşen Kazdağlı hanesinin

²⁹² A.e., s. 114-116.

²⁹³ A.e., s. 115-121.

²⁹⁴ A.e., s. 63, 69, 183-185.

²⁹⁵ A.e., s. 55-221. Asrın başlarındaki Mısır siyasetinden söz eden bu sayfalarda Bekrî yahut Vefâîlerin herhangi bir siyasî hadiseye iştiraki görülmemektedir. Bekrîlerden ilk defa s. 222'de 1725'deki Çerkes Mehmed hadisesi sırasında söz edilmiştir.

Mısır'ın en güçlü aktörü olarak siyaset sahnesine çıkması ile birlikte Ezher ulemasının siyasîlerle aktif olarak temas kurmaları dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Köprülü Abdullah Paşa'nın ulema ile samimiyet tesis edip onlara birtakım makam tevcih etmeye başladığı görülmektedir.²⁹⁷ Zira merkez, rakipsiz kalan ve tâbiler edinmek sûretiyle ocakla da bütünleşen Kazdağlı hanesinin, bir süre sonra bu durumu suistimal ederek kendisine çizilen sınırların dışına çıkabileceğini hesaba katmıştı. Yine onları dengelemek ve aslî hududlarına döndürmek üzere merkezden gönderilecek güçlü valilerin de, merkezin arzusu hilâfına fazla güçlenme ihtimali mevcuttu. Böyle durumlar için Ezher uleması, Mısır siyasetinde denge unsuru olarak faaliyet göstermek üzere hazırlanmakta, birtakım tevcihat ve hâmî-mahmî ilişkileri ile merkeze bağlanmakta idi.

Mısır Mühimmelerinden anlaşıldığı kadarıyla H. M. 1146 / M. 1733 itibariyle devletin öngördüğü gibi Mısır yönetiminde bazı aksaklıklar yaşanmaya başlamıştır. Devlet merkezinin bu tarihlerde Mısır'a, Haremeyn tahsisatının tam olarak ödenmediği, bir an önce ödenmesi gerektiği yönünde hükümler gönderdiği dikkat çekmektedir.²⁹⁸ Bunları, Mısır'dan İstanbul'a gönderilen irsâliye hazinesinin poliçe şeklinde gönderildiği, poliçenin merkezde gösterilen karşılığının müflis kimseler olup karşılıksız çıktığına dair hüküm takip etmiştir.²⁹⁹ Nihayetinde İran seferi için istenen Mısır askerinin, kendilerine bildirilen tarihten çok sonra ve geçtikleri yerlere zarar vererek sefere geldikleri, daha önce İran sınırında konuşlanan askerin, onları bekledikleri, bu sûretle seferin geciktiği ve beytûlmâle zarar verildiği, belirtilmiştir. Bu hükümde Mısır'daki askerî ve idarî yapının bozulmaya başladığı ortaya konulmuş ve Ezher uleması siyaset sahnesine davet edilmiştir. Merkez ulemaya, askerin bu hâlete düşmesinin sebebi olarak ahkâm-ı ilâhiyyeyi ilga etmelerini göstermiş, onların da bu fitneye göz yummamasının dinî bir gereklilik olduğunu hatırlatmış ve Mısır'ın kanûn-i kadîmine ircâ'ı konusunda onları göreve çağırmıştır.³⁰⁰ Bundan sonra çıkan iki hüküm de, ümeranın valilere ödemesi gereken meblağları ödemediği, hatta

²⁹⁶ Bkz. yuk. s. 131-154.

²⁹⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 248-250, 270, 299-330; İsmail, **Müctema'ü'l-Ulemâi'l-Ezher**, s. 295.

²⁹⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 5/10. Evâsıt-ı M. 1146; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 5/11. Evâhir-i M. 1146; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 10/22. Evâsıt-ı Ra. 1146.

²⁹⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 11/25. Evâsıt-ı Ra. 1146.

³⁰⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 20/47. Evâil-i Za. 1146.

validen bir yolla para sızdırdıkları ve bu şekilde valileri zor duruma düşürdükleri konu edilmiş; ulema ve Sadât-ı Bekriyye görev başına çağrılarak bunu yapan ümera ve ocak zâbitânına gerekli cezanın verilmesi yönünde tenbihatta bulunulmuştur.³⁰¹ Böylece Ezher uleması ve Bekrî Şeyhi, bir süredir hazırlandıkları siyaset alanında, ümera ve onların hâkimiyetlerini kurdukları ocak üzerinde baskı oluşturacak bir denge unsuru olarak faaliyet göstermeye başlamışlardır. Zira valinin alanının daraltılıp, ümera ve ocaklara açılan alanda, güç dengesizliği oluşmuştur. Bir denge unsuru olmadığında, verilen yetkilerin ve açılan alanın kötüye kullanılacağı, teoride öngörüldüğü gibi, pratikte de ortaya çıkmıştır.

Bundan sonraki süreçte Mısır ümera ve ocaklarının, devlet merkezinin hoşuna gitmeyecek davranışları giderek artış göstermiştir. Merkezin Mısır ümerasının uhdesine zimmetlediği vazifelerden olan kiler-i âmire ocaklık zahiresi ve Haremeyn tahılı düzenli olarak gönderilmiyor³⁰², irsâliye hazinesinden padişah izni olmaksızın para alınıyor³⁰³, bu dönemde açılan şark cephesine ocaklı askerler gitmeyip yerlerine bedelini ödeyerek tuttukları askerlikten bî-behre kimseler gönderiliyor, asker olmayan kimseler yollarda pek çok yeri yağmaladıkları gibi, yoklamada eksik çıkıyor ve seferde de bir işe yaramıyorlardı.³⁰⁴ Ayrıca valinin daraltılan alanından istifade ederek, ona karşı edası lazım gelen vazifeleri yerine getirmeyerek valiyi de zor duruma düşürüyorlardı. Böyle bir ortamda, merkez, "*umûr-ı Mısır'ı, kavânîn-i kadîmesine ircâ' etmek*" için ulemayı göreve çağırıyor, ümeranın üzerinde baskı kurmaya çalışıyordu.³⁰⁵ Bunların yanı sıra cizye uygulaması gibi, merkezin nizam verdiği hususların hayata geçirilmesi noktasında da ulema, dinî argümanlarla desteklenmiş hükümlerle vazife başına çağrılıyordu.³⁰⁶ Verilen vazifeleri kusursuz

³⁰¹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 22/48. Evâil-i Za. 1146; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 23/49. T.y.

³⁰² BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 39/101. Evâhir-i Z. 1146; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 40/104. Evâhir-i Z. 1146; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 46/119. Evâsıt-ı S. 1147; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 51/132. Evâil-i Ra. 1147.

³⁰³ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 37/96. Evâsıt-ı Za. 1146; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 42/110. Evâil-i M. 1147.

³⁰⁴ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 35/92. Evâil-i Za. 1146; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 36/93. Evâil-i Za. 1146.

³⁰⁵ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 37/95. Evâsıt-ı Za. 1146; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 33/89. Evâil-i Za. 1146.

³⁰⁶ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 53/137. Evâsıt-ı Ra. 1147; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 61/154. Evâhir-i Ra. 1147.

bir şekilde yerine getirmesi için de, ulemânın refâh-ı hâllerine ihtimam gösteriyor ve ümeraya hitaben çıkan hükümlerde onlara ödenen maaş ve tayinatların, kesintiye uğratılmadan kendilerine ulaştırılması gerektiğine vurgu yapılıyordu.³⁰⁷

Bu hükümden hemen sonra çıkan hükümde ise Ezher ulemasının, kendilerine verilen vazifeleri yerine getirdiklerine dair arz-ı mahzarlarının ulaştığı, devletin bundan memnuniyet duyduğu, iltimas taleplerinin kabul edildiği belirtilmiş, onların Mısır siyasetinde kalıcı olacağı vurgulanmıştır. Bu hükümde onların vazifelerinin çerçeveleri de belirlenmiştir. Buna göre onlar, hem aslî vazifeleri olan ilim ve ibadetle meşgul olacak hem de padişah fermanıyla sorumlu tutuldukları alanlarda, ümera ve ocakları şariate ve kanuna muvafık harekete sevk ederek Mısır'ın nizâmını tesis edeceklerdir.³⁰⁸ Bu tarihlerde Ezher ulemasından olup ocaklılarla birlikte birtakım siyasî mevzuları merkezle istişare etmeye gelen Ömer et-Tahlâvî'ye, maaş bağlandığı ve ona birtakım imtiyâzların verildiği dikkat çekmektedir.³⁰⁹ Cebertî, tarihinde, ulemanın bu tarihlerde önceki döneme nazaran daha fazla nüfûz ve mülk sahibi olduğuna dair pek çok misal zikredilmektedir.³¹⁰ Anlaşılan Osmanlı merkezi, valilerin güçlenmesine mani olmak isterken, bu sefer de yerel güçlerin olması gerekenden fazla kuvvet kazandığını fark etmiş ve önceden hazırladığı denge unsuru olan ulemayı sahneye sürerek merkezin elini güçlendirmek istemiştir.

5 Numaralı Mısır Mühimmesi'ndeki H. 1147 ilâ H. 1155 (M. 1734-1742) tarihleri arasındaki hükümlerde, asrın başında beyler ile baskılanan ocağın, merkezin isteği hilâfına tekrar güçlenmeye çalıştığı ve bu bâbda pek çok başıbozuk harekete giriştiği görülmektedir. Mısır'daki yedi ocağa mensup askerlerin, çağrıldıkları İran ve diğer seferlerdeki yoklamalarda çok az sayıda oldukları anlaşılmakta, onların çoğunun da esâmîli asker olmayıp bedel verilerek gönderilen toplama askerler olduğu görülmektedir.³¹¹ Hükme göre ocaktakiler, kanuna aykırı olarak kendilerini

³⁰⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 86/220. Evâil-i Za. 1147; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 86/221. Evâil-i Za. 1147.

³⁰⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 88/230. Evâsıt-ı Za. 1147.

³⁰⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 87/224. Evâil-i Za. 1147; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 91/239. Gurre-i Z. 1147; BOA, İE.HAT., 4/404. T.y.

³¹⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 137, 138, 349 vd.

³¹¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 131/368. Evâhir-i Za. 1149; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 167/465. Evâhir-i Z. 1151.

mütekaidin defterine nakledip evlâd ve 'ıyâllerini³¹² esâmî defterine kaydetmekteydiler.³¹³ Ayrıca onlar, Bender-i Cidde'de, ticarî faaliyetler yürütmekte, gümrük görevlilerini silahla tehdit ederek gümrük bedeli ödememekte idiler.³¹⁴ Bunun yanı sıra valilerin gelir kaynağı olan İskenderiye, Dimyat, Bulak ve onlara tabii gümrüklerinin gelirlerine el koymuşlar, bu sûretle maddi güçlerini artırmışlardır.³¹⁵ Ocakla bütünleşmeye başlayan ve bundan dolayı eskisi kadar baskı unsuru olamadığı anlaşılan Mısır ümerası da uhdelerine tevdi edilen vazifelerden olan irsaliye, Haremeyn tahılı, kiler-i âmire ocaklık zahiresini göndermemekte, Ezher ulemasının vezaifini ödememekte ve sık sık bu konularda bahaneler öne sürmekteydiler.³¹⁶

Devlet merkezi, bu dönemde daima vurgu yaptığı "*nizâmı*" ve "*kanûn-ı kadîmi*" bozan hareketler karşısında klasik siyasetini icra edecektir. Mısır defterarının konağında, dönemin valisi Ebubekir Paşa'nın bilgisi dâhilinde emirlerin ve ocaklıların katılacağı bir toplantı düzenlenecek, burada önceden tertiplenen plan devreye sokularak fazla güçlenen ocaklılar ve emirler öldürülecektir (H. B. 1149 / M. 1736).³¹⁷ Mısır Mühimmelerinde "*vak'a-i şûr-engîz*" olarak nitelenen ve ayrıntısı verilmeyen hadisenin akabinde merkez, hem fazla güçlenen yapıyı devreden çıkardığı hem de öldürülenlerin mallarına el koyarak önceden ödemeleri gereken meblağı tahsil edeceği için memnun görünmektedir.³¹⁸ Mısır'da valiler eliyle tertip ettiği diğer hadiselerde olduğu gibi, şimdi de olayın iç yüzü anlaşılmadan valinin azledilmesini sağlayacak ve böylelikle vakıanın, sanki emirler ve askerler arasında patlak veren bir fitne gibi algılanmasını temin edecektir.³¹⁹ Vali olarak ise önce

³¹² Burada evlâd ü 'ıyâlden kasıt, memlûk ve tâbîler, olmalıdır.

³¹³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 251/702. Evâhir-i B. 1155; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 252/704. Evâhir-i M. 1155.

³¹⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 258/716. Evâil-i R. 1155.

³¹⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 164/455. Evâil-i Za. 1151.

³¹⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 92/242. Evâhir-i Z. 1147; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 103/278. Evâsıt-ı C. 1148; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 154/436. Evâil-i N. 1151; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 225/620. Evâil-i Ra. 1154; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 242/680. Evâil-i N. 1154; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 252/703. Evâil-i S. 1155; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 243/682. Evâsıt-ı Za. 1154.

³¹⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 255-258; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 131/367. Evâsıt-ı Za. 1149 vd.

³¹⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 120/342. Evâhir-i N. 1149.

³¹⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 125/351. Evâsıt-ı Za. 1149; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 258.

mîrâhur olarak bazı hükümlerle gönderilen sonra vilâyete terfî ettirilen Mustafa Paşa tayin edilecektir.³²⁰

Bu dönem çıkan hükümlerde, öldürülen ocaklı ve emirlerin üzerindeki malların satılıp bedellerinin bir an önce devlet merkezine ulaştırılmasına ısrarla vurgu yapılmaktadır. Fakat öldürülenlerin tâbileri, bu bedeli ödememek noktasında inat etmekte ve arka arkaya hüküm çıkmasına sebebiyet vermekte idiler.³²¹ Nihayetinde Ezher ulemasının, bu noktada emirler tarafından merkeze aracı yapıldığı ve merkezin talep ettiği bedelden indirim yapılmasını rica ettikleri görülmektedir. Merkezin, ulemanın aracı olduğu pek çok durumda olduğu gibi bunda da musâlaha yapmaya razı olduğu dikkat çekmektedir.³²² Bununla birlikte emirler ve ocaklılar, anlaşma yapılan bedeli ödemek noktasında da sorun çıkarınca H. 1151 (M. 1738) senesinde "*Arabistan ahvâline vukufu*" sebebiyle Süleyman Paşa Mısır valiliğine atanmıştır. O da bu dönemde iyice güçlenen Yeniçeri Bölüğü'nün gücünü, tertiplediği bir entrika ile kırmaya çalışırken başarısız olmuş, ulemanın ocaklara yardımı ile azledilmiştir.³²³ Osmanlı merkezinin, valinin yanında yer almasını beklerken ümera ve ocaklar ile birlikte hareket eden Ezher ulemasını azarladığı ve onlara "*ulu'l-emre itaati*" emreden âyeti hatırlattığı görülmektedir.³²⁴ Bu hususu, Ezher ulemasından İbrahim el-Halebî ocaklılar ile birlikte merkeze arz etmeye gidecek, Halebî dışındakiler, sadrazamın itâbına maruz kalacaklardır.³²⁵ İbrahim el-Halebî'nin bu vesile ile geldiği İstanbul'da, Hekimoğlu Ali Paşa ve Ragıp Paşa ile dostluk kurduğu ve bu sûretle merkezde kalabildiği, kendisine maaş bağlandığı görülmektedir.³²⁶

³²⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 258; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 125/350. Evâhir-i Za. 1149.

³²¹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 130/366. Evâsıt-ı Za. 1149; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 131/367. Evâsıt-ı Za. 1149; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 142/400. Evâsıt-ı Z. 1150.

³²² BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 137/385. Evâsıt-ı C. 1150.

³²³ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 161/449. Evâil-i L. 1151; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 184/506. Evâsıt-ı M. 1153; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 258-259; İsmail, **Devru'l-Ezher...**, s. 60.

³²⁴ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 187/511. Evâsıt-ı M. 1153. Bu dönemde Mısır Mühimmelerinde bu âyet sıkça zikredilmiş, özellikle de Ezher ulemasına hitâb edilirken bu vb. dinî argümanlarla hükümler desteklenmiştir.

³²⁵ İsmail, **Devru'l-Ezher...**, s. 60-61.

³²⁶ BOA, AE.SMHD.I., 226/18003. 19 Za. 1158; BOA, C..MF.. 70/3474. 26 Za. 1192; Furat, "a.g.m.", s. 111-112; Aydın, **"a.g.t."**, s. 143-144.

Bundan sonra ocağın, özellikle de çok fazla güçlenen Yeniçeri Bölüğü'nün gücünü kırmak isteyen devletin Mısır'a, karizmatik, ilme meraklı ve Ezher uleması ile eşgüdümlü çalışabilecek valileri arka arkaya tayin ettiği dikkat çekmektedir. Zira Osmanlı merkezi, valilerin alanının daraltılmasından yararlanarak vazifelerini ifa etmeyen ocaklar üzerinde uzun soluklu bir siyaset geliştirmiş, bu bâbda daha önce güçten düşürülmüş valilerin ellerini kuvvetlendirmek için Ezher ulemasının kullanılmasına karar verilmiştir. İlk adım olarak Hekimoğlu Ali Paşa'nın Mısır valisi olarak tayin edilmesi, bu siyasete görünürlük kazandırmıştır (H. Z. 1152 / M. 1740).³²⁷ Hükümde, bir müddetten beri nizâmı bozulan Mısır umûrunu onun kiyâset, fetânet ve dirâyeti ile düzene koyabileceği, bundan dolayı bu makama atandığı ifade edilmiştir.³²⁸ Ardından çıkan hükümde Ezher ulemasına hitâb edilmiş ve memleket umûruna dair padişahın ahkâmını tenfiz konusunda yönetici zümrelere ulu'l-emri hatırlatmaları ve merkezden gönderilen emirlerin yerine getirilmesi noktasında kendilerinin de ciddiyetle çalışmaları gerektiği vurgulanmıştır.³²⁹ Bundan sonra merkez, Ezher uleması ile birlikte çalışabilecek güçlü valiler tayin etme siyaseti izleyeceğinden, ulemayı da eyalet yönetiminde daha aktif kılmak niyetindedir.

Cebertî'nin aktardığına göre Hekimoğlu Ali Paşa, H. Ca. 1153'de (M. 1740) Mısır'a varmış, Kara Meydan'da toplanan büyük bir kalabalığın huzurunda kendisinin valiliğe tayin edildiğini bildiren hükmü okutmuş, ardından şu içerikte bir konuşma yapmıştır: *"Ben emirlerin arasına fitne koymak yahut insanları birbirleri üzerine kışkırtmak için değil, hak sahibine hakkını vermek için Mısır'a geldim. Hazreti Sultan, bana mukataaları, sizi nimetlendirmem için verdi, bu nimetler dururken mîrîden mal kaçırmayın!"* Paşa, konuşmasını bitirdikten sonra Bekrî Şeyhi'ni selamlamış ve ona *"Yarın öğleden sonra senin konuğun olacağım!"* demiştir. Ardından saraya çıkmış ve hemen Bekrî Şeyhi'ne bal, şeker, reçeller ve koyunlardan oluşan hediyeler manzûmesi göndermiştir. Ertesi gün belirlenen vakitte şeyhi ziyaret için sarayından inmiş, onun evinin önüne kaldırım yapılması emrini vermiştir.³³⁰

³²⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 259; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 186/509. Evâhir-i Z. 1152.

³²⁸ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 186/509. Evâhir-i Z. 1152.

³²⁹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 186/508. Evâsıt-ı M. 1153.

³³⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 259. Cebertî, Hekimoğlu Ali Paşa'nın "rüyaya azîm itikadı" olduğundan söz etmektedir. Paşa, söz konusu konuşmasının ardından ilk defa karşılaştığı Şeyh Bekrî'yi görünce

Ziyareti sırasında şeyhin elini öpmüş, ona ihtiram göstermiş, daha sonra da valiliği boyunca sık sık şeyhi ziyaret etmiştir.³³¹ Mısır ulemasının reisi konumundaki şeyhe ve dolayısı ile Mısır ulemasına paşa düzeyinde iltifat, Köprülü Abdullah Paşa'dan sonra ilk defa görülmekteydi.

Mısır mühimmelerinde Ali Paşa'nın valiliği dönemine dair çok az hüküm bulunması, Ceberî'nin, onun döneminin emn ü emân içinde geçtiğine dair ifadesini doğrulamaktadır.³³² Fakat bu sükûnet dönemi, paşanın acilen Anadolu taraflarındaki bazı problemler için çağrılması sebebi ile bir yıl kadar sürmüştür.³³³ Ondan sonra paşanın damadı olan Yahya Paşa'nın³³⁴ valiliğe tayini (H. S. 1154 / M. 1741), devletin ulema ile çalışma siyasetini sürdürdüğünü göstermektedir.³³⁵ Büyük ihtimalle Hekimoğlu Ali Paşa, ulema ile tesis ettiği münasebetlerin devamı açısından bizzat bu tayine tavassut etmişti. Ceberî, Yahya Paşa, Mısır'a vali olarak geldiğinde, Ali Paşa'nın hâlâ Mısır'da olduğunu, Ali Paşa gitmeden birbirleri ile görüştüklerinden söz etmektedir. Ayrıca, Yahya Paşa'nın daha önceki Mısır valilerinde görülmediği üzere, ümeranın kendisini davet ettiği evlerindeki yemeklere, ziyafetlere iştirak ettiğini zikretmektedir.³³⁶

Görünen o ki, karizmatik valiler, Mısır'da yerel unsurlarla tesis ettikleri şahsî ilişkilerden istifade ederek eyaleti idare ve merkezdeki birtakım grupların himayesinde oldukları anlaşılan ocaklılarla mücadele etmeyi hedefliyorlardı. Bundan kısa bir süre sonra çıkan hükümler, bunu doğrulamaktadır. H. L. 1154 (M. 1741-42) tarihli, Yahya Paşa valiliği sırasında gönderilen bir hükümde, ulema ve diğer gruplar ile paşanın işbirliği yaparak şîrazesi bozulan Mısır umûrunu, vaz'-ı aslîsine

hemen tanımış ve daha önce Bekrî'yi bir sefer sırasında rüyasında gördüğünü, kendisine rüyada onun Bekrî olduğunun haber verildiğini ifade etmiştir.

³³¹ A.e., s. 269-270. Ceberî, Bekrî'nin de paşaya aynı muhabbetle karşılık verdiğini ve paşa için şiir yazdığını belirtmektedir. Alıntılanan şiirde, Bekrî, paşayı "O, Türklerin güzel yüzlülerindendi" gibi sitayişkâr ve iltifatkâr sözlerle medh etmektedir.

³³² A.e., s. 260.

³³³ A.e., s. 260; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 221/611. Evâhir-i S. 1154.

³³⁴ Mustafa Güler, "Hatipzade Yahya Paşa'nın Rumeli'deki Eğitim ve İmar Faaliyetleri", **Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri (Bükreş – Romanya: 1-5 Kasım 2006)**, İstanbul, IRCICA, 2011, s. 413.

³³⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 221/611. Evâhir-i S. 1154.

³³⁶ el-Ceberî, a.g.e., C. 1, s. 260. Ceberî, paşaların daha önceki dönemlerde asla emirlerin evlerine gitmediklerini, emirler paşayı çağıracakları bir ziyafet tertib edeceklerinde Kahire haricindeki kasırlardan birini tercih ettiklerini zikretmektedir. (Bkz. el-Ceberî, a.g.e., C. 1, s. 302.)

döndürmeleri emredilmekteydi.³³⁷ Bununla birlikte bu girişimlerin ocaklıların, üzerinde bir faidesi olmadığı ve onların yasak olmasına rağmen ocağa evlâd, ıyâl ve kölelerini kaydederek güç kazanmaya devam ettikleri görülmektedir.³³⁸ Yine kiler-i âmire ocaklık zahiresi gönderilmemekte, irsâliye yerine gönderilen poliçeler merkezde karşılıksız çıkmakta, Haremeyn tahılı ile Ezher ulemasının ödenekleri düzenli ödenmemekte idi.³³⁹ Devletin, Mısır'daki başedilemez yapılanma konusunda birtakım düzenlemeler yapması kaçınılmaz hâle gelmiştir.

Yedekçi Mehmed Paşa'nın H. 1156 ile 1157 başlarındaki (M. 1743-1744) olaylı valiliğinin³⁴⁰ akabinde Mısır valiliğine tayin edilen Mehmed Ragıb Paşa (H. 1157 / M. 1744) ile birlikte, hem Ezher uleması ile münasebetler artış gösterecek hem de bir başka yerel güçten destek alan paşanın ocaklarla mücadelesi son dereceye çıkacaktır. Zira Ragıb Paşa'nın velînimeti olan ve Mısır valiliği tecrübesi de bulunan Hekimoğlu Ali Paşa da tam bu aralıkta sadârettedir.³⁴¹ Bu iki paşanın hem birbirleri ile hem de Ezher uleması ile eşgüdümlü çalışarak Mısır'daki ocakların gücünü kırmayı hedefledikleri, Ragıb Paşa'nın valiliğinin ilerleyen zamanlarında mevki-i icraya koydukları planlarından anlaşılacaktır.³⁴²

Mısır Mühimmelerinde H. Ra. 1157'de (M. 1744) Mısır'a tayin edildiği fakat daha sonra Mısır'a ulaştığı anlaşılan Ragıb Paşa, Cebertî'nin aktardığına göre H. 1158 senesi başında (M. 1745), Mühimmelere göre H. 1157 ortalarında (M. Haziran-

³³⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 243/683. Evâhir-i L. 1154. "...böyle ruhs u rehâ ve eyyâm-ı şükr ü senâda ümerâ ve ocaklı kullarım ve mezâhib-i erbaa müftüleri ve sâdât ve ulemâ-yı a'lâm hem-rennân-ı vifâk ve vâlî-i Mısır ile tarh-ı efken-i ittifâk olarak Kahire-i bî-hemtâ ve Kenâne-i Cenâb-ı Hudâ'nın kânûn ve nizâm-ı dîrinini vaz'-ı aslîsine ircâ'..." Hükümde, ulema ile birlikte diğer gruplar zikredilse bile bu prosedür gereğidir, zira burada da vurgulandığı gibi valiler, bir önceki dönemde ocaklarla birlikte hareket eden valilerin aksine bu dönemde valiler, ocaklarla mücadele içine girmişlerdir.

³³⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 251/702. Evâhir-i M. 1155.

³³⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 242/680. Evâil-i N. 1154; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 243/682. Evâsıt-ı Za. 1154; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 252/703. Evâil-i S. 1155.

³⁴⁰ Bu dönemde Mısır riyâseti uhdesine tevdi edilen Zülfikar Osman Bey, Yeniçeri Bölüğü'nün önde gelenlerinden Kazdağlı İbrahim Çavuş'un kendisine karşı giriştiği düşmanca hareketler sonucunda İstanbul'a kaçmak zorunda kalmış, Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed de onun Mısır'da kalan mallarını almak için merkez tarafından Mısır'a gönderilmiştir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 311.)

³⁴¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 4. Evâsıt-ı S. 1156.

³⁴² 6 Numaralı Mısır Mühimmesi'nden anlaşıldığı kadarıyla Ragıb Paşa H. 1156'da (M. 1743-44) reisülküttâblık görevini icra ederken Hekimoğlu Ali Paşa da sadârette bulunuyordu. (Bkz. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 4. S. 1156.) Muhtemelen Ragıb Paşa henüz reisülküttâb iken Hekimoğlu Ali Paşa ile Mısır meselesini istişare ediyorlardı.

Temmuz 1744) Mısır'a gitmiştir.³⁴³ Onun valiliğe atıldığı tarihlerde, Mısır iç siyasetinin oldukça karışık olduğu anlaşılmaktadır. Paşa'nın valiliğe tayin edildiğine dair hükümde Ezher ulemasına da hitap edilmiş, paşanın hamîyyet, fütüvvet, kiyâset ve dirâyetine binâen hasretü'l-vüzerâ olan fakat birtakım umûru bozulan Mısır'a tayin edildiğine değinilmiş ve onun Mısır'da her konuda tam yetkili kılındığı özellikle vurgulanmıştır.³⁴⁴

Mısır Mühimmelerinden ve Cebertî'nin tarihinden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde devlet merkezi, bir yandan ocaklarla ve vazifelerini ifa etmeyen emirlerin gücünü kırmaya çalışıyor, diğer yandan da Mısır'da hayata geçirilecek yeni bir sistem üzerinde çalışıyorlardı. Bundan önce Mısır ümerasının ulaşabileceği en yüksek mevkî Mısır emîrülhacılığı iken³⁴⁵ bu dönemde Mısır mühimmelerinde şeyhülbeledlik³⁴⁶; Cebertî'nin eserinde ise Mısır imâreti, Mısır riyaseti olarak zikredilen yeni bir makamdan söz edilmeye başlanmıştır³⁴⁷. Her iki kaynak da bu makamda ilk bulunan kişi olarak ocaktan değil, tâbîlikten yetişme Zülfikar Osman Bey'i zikretmektedir.³⁴⁸ Makamın neden ihdas edildiğine dair ise her iki kaynakta da açıklayıcı malumat bulunmamaktadır. Muhtemelen paşalar, ocakların özellikle de Yeniçeri Bölüğü'nün gücünü kırmak için, ocak kökenli olmayan güçlü bir beyi, yeni bir makam ihdas ederek tayin etmek, bu sûretle de ocağı tekrar beylerin baskısı altına almak istiyorlardı.³⁴⁹ Yerel bir güç odağını zayıflatmak için böyle bir sistem değişikliğine gidilirken, diğer bir yerel güç olan Ezher ulemasının desteği talep edilecektir.

³⁴³ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 9/12. Evâsıt-ı Ra. 1157; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 261. Bununla birlikte H. 1157 (M. 1744-45) senesine ait Ragıb Paşa'ya Mısır valisi şeklinde hitab eden birden fazla hükmün bulunması ve bunlardan bir kısmından paşanın Mısır'da olduğunun anlaşılması, paşanın H. 1158 senesi girmeden Mısır'a gittiğini göstermektedir.

³⁴⁴ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 9/12. Evâsıt-ı Ra. 1157.

³⁴⁵ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 15/40. Evâhir-i R. 1146.

³⁴⁶ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 272/762. Evâil-i M. 1156.

³⁴⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 258, 303.

³⁴⁸ **A.e.**, s. 301-303; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 272/762. Evâil-i M. 1156.

³⁴⁹ Merkezin bu dönemde beyleri, güçlendirip ocağı zayıflatmaya çalıştığı hükümlerin büyük bir kısmından anlaşılmaktadır. Bu bâbda Osmanlı merkezi, emîrülhacların masraflarının karşılanması için kendilerine yeni kâşiflikler tevcih ediyor, yetmediğinde ise irsâliyeden yardım ediyordu. (Bkz. BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 122/343. Evâhir-i N. 1149; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 18/42. Evâhir-i R. 1146.) Buna karşılık ocaklıların güçlenme çabalarına karşı yukarıda izah edildiği gibi daima menfî bir tutum sergiliyordu.

Bu bağlamda Ragıb Paşa Mısır'a vardığında İstanbul'da İbrahim el-Halebî ile başlattığı Ezher uleması ile dostluğunu başka âlimlerle sürdürdüğü, Ezher çevresinde sağlam bir muhit edindiği gözlenmektedir. Cebertî'nin aktardığına göre Ragıb Paşa'nın, babası Hasan el-Cebertî ile yakın bir dostluğu vardı. Hekimoğlu Ali Paşa, Ragıb Paşa ve Şehlâ Ahmed Paşa zaman zaman tebdîl üzere Hasan el-Cebertî'yi ziyarete geliyorlar, pek çok ihsanda bulunuyorlar, ona hediyeler sunuyorlardı.³⁵⁰ Şeyhin öğrencilerinden olan Ebu'l-Hasan b. Ömer el-Kal'î ile Ragıb Paşa'nın sıkı bir dostluğu olduğunu, el-Kal'î'nin arûza dair eserine paşanın da şerh yazdığını, Mısır Darbhanesi'nden ona maaş bağladığını ve sadarete geldiğinde el-Kal'î'yi de İstanbul'a getirttiğini belirtmektedir.³⁵¹ Ragıb Paşa'nın Mısır'da iken Ezherli âlimlerin bazılarında, başta hadis, tefsir ve tasavvuf olmak üzere pek çok alanda ders ve icazet aldığı da dikkat çekmektedir.³⁵²

Cebertî, Ragıb Paşa'nın Hafnavî'yi desteklediğini, Mısır'da sık sık ehl-i ilimle biraraya geldiğini, yeni fikirleri onlarla müzakere etmekten zevk aldığını aktarmaktadır.³⁵³ Halvetîlik'i Arap beldelerinde yayma vazifesini üstlenmiş olan Şamlı Mustafa Kemalüddîn Bekrî'nin, Ragıb Paşa'nın valiliği döneminde Kahire'ye gelip yerleşmek istemesi, mürîdi Şeyh Hafnavî'nin ise ona Ezher çevresinde bir ev bulup yerleştirmesi dikkat çekmektedir. Bu hareket, paşayı manevî otoritelerle destekleme hamlesinin bir vechesi idi. Bekrî, paşa azledilip Mısır'dan ayrılınca, kendisinin Kahire'de kalmasının tehlikeli olacağını sezmiş olmalı ki, aynı tarihte hemen hacca niyet ederek hac yolculuğuna çıkmıştır.³⁵⁴ Bu dönemde, Mısır'daki Bekrî ailesinin ve Ezherlilerin paşalar ile aralarındaki kuvvetli bağlar, Osmanlı hâkimiyetinde olmayan Fas'da dahi biliniyor olmalıdır ki, Faslı hacıların, Mısır emîrülhaccının kötü muamelesine maruz kaldığı, Şeyh Bekrî üzerinden Ragıb Paşa'ya ulaştırılmıştır.³⁵⁵

³⁵⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 619.

³⁵¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 143.

³⁵² Melek Mollaibrahimoğlu, "Koca Râgıb Mehmed Paşa ve "Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî El-Beydâvî" Adlı Eserinin Tahlili", **İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s. 33-34.

³⁵³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 421-422, 479.

³⁵⁴ Muslu, **Mustafa Kemâleddin...**, s. 36-37; Yurd, **Kutbüddin Mustafa...**, s. 22.

³⁵⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 296-297.

Osmanlı evrâkında da, paşanın Mısır valiliği dönemine tarihlenen, Ezher ulemasının maddi olarak desteklendiğine dair bazı evraklar bulunmaktadır. Mesela öteden beri devlet merkezi ile iyi ilişkileri olan es-Seyyid Necmeddîn'in bu dönemki maaşının, Mısır ulemasının oldukça üzerinde bir meblağa, yevmî yüz on akçeye ulaştığı görülmektedir.³⁵⁶ Bunun yanı sıra Mısır ulemasından birtakım kimselere bu dönemde maaş bağlandığı dikkat çekmektedir.³⁵⁷ Ezher içindeki bazı sorunlar da siyaset üzerinden merkeze intikal etmeye ve mühimme defterlerinde yer almaya başlamıştır.³⁵⁸

Paşanın valiliği döneminde Ezherlilere hitâben çıkan hükümlerde de dikkate değer bir artış gözlenmektedir. Bu hükümlerin ortak noktası ise, ulemanın, eyaletin işlerinin rayına oturtulmasında, paşaya yardım etmesi, onunla işbirliği yapmasına dair olmalarıdır.³⁵⁹ Zira paşa, son derece kritik bir dönemde Mısır valiliğine atanmıştır. Kendisi Mısır'a gelmeden önce yeni ihdâs edilen şeyhülbeledlik ve emîrülhacılık makamına atanan Zülfıkar Osman Bey, ocaklı ve ulemanın işbirliği neticesinde Mısır'dan tard edilmiştir.³⁶⁰ İstanbul'a kaçmak zorunda kalan Osman Bey'in malları zabt edilip satılacak³⁶¹, bu bedel mîrîye ait olacak, onun ardından tekrar güçlenmeye başlayan ocaklıların gücü kırılacak ve şeyhülbeled merkezli

³⁵⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 50/138. Evâil-i Ca. 1157.

³⁵⁷ BOA, C.MF., 102/5063. 26 Ca. 1159; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 21/48. Evâsıt-ı Ra. 1157; BOA, AE.SMHD.I., 226/18003. 6 L. 1158. Bu evraklardan BOA, C.MF., 102/5063 numaralı belge, Hafnavî'nin Ezher'e girmesine vesile olan hocasının maaş istid'asını hâvîdir. Muhtemelen Hafnavî paşa ile geliştirdiği münasebetten yararlanarak kendisine emeği geçen hocasına maaş bağlanmasını sağlıyordu. Paşalar da bu yolla ulema içindeki bağlılarını artırmış oluyorlardı.

³⁵⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 205/485. Evâsıt-ı Ş. 1161; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 205/486. Evâsıt-ı Ş. 1161; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 206/487. Evâsıt-ı Ş. 1161.

³⁵⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 97/236. Evâsıt-ı Ca. 1158; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 107/255. Evâil-i B. 1158; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 108/256. Evâil-i B. 1158.

³⁶⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 302-312; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 5, s. 272/762. Evâil-i M. 1156; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 33/88. Evâil-i Ş. 1156; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 36/95. Evâsıt-ı R. 1157; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 25/58. Evâsıt-ı Ca. 1156. Bu hükümlerden 5 numaralı defterdeki 272/762'de Osman Bey'den şeyhülbeled; 6 numaralı defterdeki 25/58'de ise emîrülhac olarak bahsedilmiştir. Şeyhülbeledlik ihdâs edilmeden önce Mısır ümerasının erişebileceği en yüksek makam emîrülhaclık olduğundan, şeyhülbeledliğin ilk ihdas edildiği dönemlerde, bu iki unvan aynı kişiye tevcih edilip birarada kullanılmıştır. Osman Bey ve İbrahim Kazdağlı, bu iki unvânı da hâizdirler. Bununla birlikte İbrahim Kazdağlı'nın ölümüne yakın bir zamanda bu iki görevin birbirinden ayrıldığı ve ayrı kişilere tevcih edildiği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda 7 numaralı defterde (1752-53 yılları) İbrahim Kazdağlı şeyhülbeledliğe devam ederken, önce Ömer Bey daha sonra da Circe hâkimi Ali Bey'in emîrülhac oldukları dikkat çekmektedir. (Bkz. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 16/29. Evâsıt-ı B. 1165.) Bu tarihten itibaren emîrülhacılık ile şeyhülbeledlik birbirinden ayrılmış, Kahire'nin en üst düzeydeki emiri şeyhülbeled unvanını alırken, hiyerarşide emîrülhaclar bir alt kademede yer almışlardır. Onları ise Mısır defterdarları takip etmiştir.

beylerin ağırlıkta olduğu yeni bir yönetim sistemi hayata geçirilecektir.³⁶² Ayrıca irsaliye, Mısır valilerine ait gümrük gelirleri, Haremeyn tahsisatı vs. Mısır'ın nizamını temin eden lâkin şirâzesi bozulan işler "*kanûn-ı kadîmine ircâ*" ile bir düzene koyulacaktır.³⁶³

Ragıp Paşa'nın, kendisinden beklenen bu zorlu görevleri, ulema ile işbirliği yaparak bir bir çözüme kavuşturmaya başladığı hükümlerden anlaşılmaktadır. İlk olarak bir süredir gönderilmeyen yahut oldukça eksik gönderilen irsaliyeyi, ulema ile işbirliği yaparak merkeze; Haremeyn levâzimat ve tahsisatını bölgeye gönderilmek üzere hazırlamış, durumdan İstanbul'u haberdar etmiştir. Merkez, paşanın bu gayretlerini takdir ettikten sonra onun başarısını, Kahire'deki çeşitli zümrelerin kalbini kazanmak ve onlarla işbirliği yapmak noktasında eslâfına takaddüm etmesine bağlamaktadır.³⁶⁴ Merkezin, bu işbirliğinden memnun olduğu yakın tarihli bir başka hükümden de anlaşılmakta ve eşgüdümlü çalışmanın devam ettirilmesi, hem valiye hem de Ezher ulemasına emredilmekteydi.³⁶⁵ Bu hükümden sonra çıkan diğer bir hüküm de yine aynı içerikte olup ilginç bir şekilde, hükümlerin hitap kısmında ulema, hiyerarşide ocakların önüne geçirilmişti.³⁶⁶ Paşaya ise bu sûretle çalışmanın verimli olması hasebiyle Mısır valiliğinin daha uzun bir süre ibka edileceği bildiriliyordu.³⁶⁷ Ragıp Paşa'nın Mısır'a gelir gelmez yaptığı faaliyetlerden biri de İbrahim Kethüda'nın 1735'de çavuşluğa getirdiği, daha sonra Ali Bey ile emirlik yarışına girecek olan Yeniçeri Bölüğü'nden Abdurrahman Kethüda'yı merkezin emri

³⁶¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 9/12. Evâsıt-ı Ş. 1156.

³⁶² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 262-263; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 120/279. Evâsıt-ı M. 1159.

³⁶³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 48/129. Evâsıt-ı Ra. 1157; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 48/130. Evâsıt-ı Ra. 1157; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 71/179. Evâhir-i L. 1157; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 97/236. Evâsıt-ı Ca. 1158.

³⁶⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 92/220. Evâhir-i R. 1158. "... celb-i kulûb-i sığâr ve kibârda eslâfına müsbâkat ve temşiyet ve te'diye-i hudemât-ı hümayûn-ı Devlet-i Aliyye'mde cümle ile hem-dost ve mu'âzadet ve mülâtafet eylemen hasebiyle..."

³⁶⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 107/255. Evâil-i B. 1158.

³⁶⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 108/256. Evâil-i B. 1158. "Mısır Vâlisi Vezîr Ragıp Mehmed Paşa'ya ve Mısır kadısı ve ümerâ-i Mısır ve sâbıkâ sipahîler ağası olup âhar husûslara me'mûren ol-tarafda olan Mustafa -dâme mecdühü-ya ve Câmi'-i Ezher ulemasına ve Sâdât-ı Bekriyye ve sâir eşrâf ve yedi ocak zâbitân ve ihtiyârlarına..."

³⁶⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 107/255. Evâil-i B. 1158.

ile Hicaz'a sürgün etmektir.³⁶⁸ Bu yolla, Kazdağlı İbrahim'in ve Yeniçeri Bölüğü'nün gücü, bir miktar kırılıyordu.

Ezher ulemasının yardımı ile irsaliye ve Haremeyn meselesinde ilerleme kaydeden merkez, bu sefer Mısır valilerini güçlendirmek üzere, müstahfizân ocağının (Yeniçeri Bölüğü) eline geçmiş olan fakat kadîmde Mısır valilerine tahsis edilen İskenderiye, Bulak ve Dimyat gümrük gelirlerini tekrardan valilere yöneltme gayretine girmiştir. Bu konuda da Ezher ulemasının cehd ve gayreti beklenmektedir:

...ve siz ki mezâhib-i erbaa müftüleri ve sâdât-ı Bekriyye ve Kâdiriyye mûmâ ileyhimsiz, beytül-mâl-i müslimîni zarar ve hasâretten himâyet ve sıyânet cümlelizin vâcibe-i zimmet-i diyânet ve ikâmetiniz olup ve zikr olunan iskele ve gümrükler vâlîler tarafından zabt olunmadıkça hasâret-i merkûmenin indifâ'ı bir dürlü pezîrâ-yı imkân olmamağla bu bâbda siz dahi ale'l-ittifâk temşiyet ve itmâm-ı maslahata vezîr-i müşârun ileyh ile mütehayyirü'l-kelâm(?) te'âvün ve muvâfakat olarak sâbıkuz-zikr iskele ve gümrükleri sene-i merkûme Tût'u ibtidâsından zabt u rabt eylemesine sarf-ı cüll-i himmet ve ikdâm ve hilâf-ı emr-i âlî harekete cesâret sevdasında olanları men' ve def' ile muktezâ-yı diyânet ve ikâmetinizi icrâyâ bezl-i mâ-hasal ihtimâm-ı mâlâ-kelâm edip bu bâbda mikdâr-ı zerre tehâvün ve tekâsülünden ve ser-i mü hilâfından gâyetü'l-gâye ittikâ ve mücânebet eylemeniz bâbında.³⁶⁹

Merkezin ulemadan destek beklediği hususlardan en önemlisi yeni ihdâs edilen şeyhülbeledlik makamına, ocaklarda söz sahibi olan Kazdağlı İbrahim Çavuş marifetiyle Mısır'dan tard edilen ve o sırada İstanbul'da bulunan Osman Bey'in yeniden atanması, Mısır'da kabul görmesinin sağlanması ve bu yeni makamın eyalette yerleşmesidir.³⁷⁰ Bu bağlamda Osman Bey, Mısır'a gitmek üzere Gelibolu'ya çıkarılmışsa da, ulemadan gelen mahzar, paşa tarafından gönderilen tahriratın menfî yönde olması hasebiyle Osman Bey Edirne'ye nakledilmiştir.³⁷¹ Ayrıca paşanın hatrına riâyet ve ulemaya da merhamet olunmasına binâen paşanın rica ettiği şekilde

³⁶⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 323, 408; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 6; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 256/587. Evâil-i R. 1163.

³⁶⁹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 97/236. Evâsıt-ı Ca. 1158.

³⁷⁰ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 120/279. Evâsıt-ı M. 1159. "...Sâdât-ı Bekriyye ve eşrâf-ı zevî'l-ihtirâma ve mezâhib-i erbaa müftülerine ve ulemâ-yı Câmî'-i Ezher ve ashâb-ı hadîs ve esere ve umûmen ahâlî-i Mısır'a hüküm ki; (...) imdi vusûlünde mîr-i mûmâ-ileyhi hatt-ı hümayun-ı şevket-makrûnum mücebince cümlelizin bi'l-ittifâk hareket ederek şeyhülbeledlik mesnedine is'âd ve bu bâbda muhâlefet eden olur ise gerek onlar ve gerek onlara sâhib çıkanlar ulu'l-emre adem-i itâat etmiş olmalarıyla bu misillülerin verilen fetâvâ-yı şerîfe müceblerince haklarında şer'an îcâb eden hudûd-ı şer'ıyyeyi infâz için o misillüler defter ve Deraliyye'me arz ve i'lâm edip bu husûsun hilâfına hareket edenler kahr u gazab-ı padişahâneme mazhar olacakları muhakkak idüğü cümlelizin bilip..."

³⁷¹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 141/327. Evâsıt-ı C. 1159.

Mısır askeri çağrıldıkları seferden 300 kese bedel vermek sûretiyle affolunmuşlardı.³⁷²

Fakat merkez, Osman Bey konusunda ısrarcı değilse de, tâbiliten yetişme beylere tevcih edilmesi düşünülen şeyhülbeledliğin hayata geçirilmesi ve bu sûretle ocakların baskı altına alınması noktasında son derece kararlı görünmekteydi. Bu maksadın husûlü için de öncelikle Yeniçeri ve Azebler bölüklerinin güçlerinin kırılması gerekmekte idi. Osmanlı merkezi, fesad şebekesinin başları olarak gördüğü Yeniçeri Bölüğü reisi Kazdağlı İbrahim Çavuş ile Azebler Kethüdası Rıdvan el-Celfî'nin bertaraf edilmesini istiyordu. Bu bağlamda merkez erkânına göre Ezher ulemasına büyük iş düşüyordu. Çünkü ancak ulemanın vereceği fetvâlar ile onların izâle-i vücûdları temin edilebilir ve yeni sistem de onların fetvâları ile hayata geçirilebilirdi.³⁷³ Bu hükümden çok kısa bir süre sonra çıkan iki hükümde Mısır'daki ocaklar ve ümera üzerinde nüfûz sahibi olan Darussaade Ağası Hacı Beşir Ağa'nın vefat ettiğinin bildirilmesi de mânîdardır.³⁷⁴ Zira artık saraydan taşraya perde arkasından uzanan güçlü elin hâkimiyeti ortadan kalkmıştır. Her ne kadar Hekimoğlu Ali Paşa artık sadarete değilse de, onunla gelişen, Ragıb Paşa ile sağlamlaşan Ezher uleması ile dostluklar, bu noktada işe yarayacak gibi görünmektedir. Ragıb Paşa önceki faaliyetlerinde olduğu gibi samimiyet tesis ettiği, maddi-manevi güçlendirdiği Ezher ulemasının desteğini alarak ocakların gücünü kırıp yeni sistemi hayata geçirebileceğini düşünmüş olmalıdır. On yıl kadar sonra Ezher ulemasına hitâben yazdığı mektup bunu göstermektedir.³⁷⁵

Fakat paşa, hüsn-i zannında isabet edememiş ve Haremeyn gılali, yeniden tahsil edilemez hâle gelmiştir.³⁷⁶ İrsaliyeden ise yeni sene girmesine rağmen ses çıkmamıştır.³⁷⁷ Zira durum Ezher ulemasının ricacılığı yahut fetva silahını kullanması ile çözülecek kadar basit değildir. Ocakların bu dönemde, Mısır urbanından Hevvâre kabilesi ile bütünleştiği ve bu sûretle Mısır taşrasında dahi

³⁷² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 141/327. Evâsıt-ı C. 1159.

³⁷³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 121/281. Evâsıt-ı M. 1159.

³⁷⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 137/318. Evâil-i Ca. 1159; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 138/319. Evâsıt-ı Ca. 1159.

³⁷⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 234/523. T.y.

³⁷⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 142/329. Evâil-i C. 1159; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 144/337. Evâsıt-ı B. 1159.

gücünü tahkîm ettiği görülmektedir.³⁷⁸ Ayrıca bir mültezim Haremeyn gılalini eda etmediğinde üzerindeki köyler, ondan alınıp mezada verildiğinde, birbirlerinin hatırlarına riayet ederek önceki mültezimden başka kimse rağbet etmiyordu.³⁷⁹ Dolayısı ile burada iyice kökleşmiş olan ve herkesin bir diğerinin maslahatını gözettiği, bu sûretle ortak bir maslahatın temin edildiği bir ortamda sadece ulemaya güvenerek iş yapılamayacağı, Ezher ulemasının da bu derece tehlikeli bir işe kalkışmayacağı anlaşılacaktı.

Bununla birlikte Ezher uleması ile Mısır umûrunu çözüme kavuşturmanın, paşanın bireysel kararı olmadığı, bir devlet politikası olduğu ve sürdürülmek istendiği, I. Mahmud'un hatt-ı hümayûnundan anlaşılmaktadır:

Sen ki vâlisin, umûr-ı Mısriyye'yi ru'yet ve evâmîr-i şerîfemi tenfîze dikkat ve siz ki sâdât ve ulemasız, rızâ-yı hümayûnuma mugâyir olan hâletlerin def'inden şer' ve kânûna mutâbık nasîhat ve siz ki ümerâ ve ocakların zâbitlersiz, vâlînize itâat ve âdâb üzere harekete müsâraat ederseniz teveccühât-ı mülûkâneme mazhar olursuz ve illâ vehâmetini çekersiz âna göre amel ve hilâfından hazer oluna deyu unvânına hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn keşîde kılınmıştır.³⁸⁰

Ulemanın yine ocaklara tekaddüm ettirildiği bu hükümde, Osman Bey'in Mısır'a gönderileceğine dair söylentilerin çıkarıldığı, merkezin asla böyle bir niyetinin olmadığı uzun uzadıya, âyet, hadis, Arapça kelâm-ı kibârlarla izah edildikten sonra Haremeyn gılalî ile irsaliyenin gönderilmesi konusunda çıkan sorunlardan, ulema mesûl tutuluyor, onların göz yumması ve sessiz kalması sebebiyle bu hâletin ortaya çıktığı ifade ediliyordu. Asıl önemlisi merkez, bu vazifelerin edasındaki ihmalin, ulemanın maişetlerinin darlığına sebep olduğu ve bundan sonra da olacağı imâsında bulunuyordu. Ve her zamanki gibi taşrada olup bitenlerden, ulema vasıtasıyla haberdar olunmak isteniyordu.³⁸¹

Osmanlı merkezinin yaptığı ihtar ve ikazlar çok da işe yaramamış, ulema; ocaklar ve onların müessir olduğu beyler karşısında sessiz kalmaya devam etmiş

³⁷⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 153/357. Evâhir-i L. 1159.

³⁷⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 142/329. Evâil-i C. 1159. Bu hükümde, Haremeyn gılalinin yarısının Said ve Circe bölgelerinden tahsil edildiği, fakat buraların mültezimi olan urbandan Hevvare kabilesinden bunun tahsil edilemediği, zira onların ocakta vekilleri olduğu zikredilmektedir.

³⁷⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 144/337. Evâsıt-ı B. 1159.

³⁸⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 155/363. Evâhir-i M. 1160.

³⁸¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 155/363. Evâhir-i M. 1160.

olmalıdır. Zira üç senelik irsâliye geri bırakılmış, Haremeyn gılali ile kiler-i âmire ocaklık zahiresi hâlâ gönderilmemiştir.³⁸² Bununla birlikte Ezher ulemasının, Mısır ile ilgili merkezi, merkez açısından öncelik sıralamasında aşağıda olan bazı konularda bilgilendirdikleri dikkat çekmektedir. Onlar, en azından devletin istediği bilgilendirme vazifesini yerine getiriyor gibi görünmek amacıyla olacak Süveys'de batan gemiler, Amr b. As Camii ile İmam Şafii türbesinin tamiri vb. konularda mahzar yazıp göndermişlerdir.³⁸³

İstanbul'un ve Ragıb Paşa'nın ise daha fazla bekleyecek tahammülleri olmadığı, paşanın, kendisine emredilen operasyonu başlatması ile açığa çıkmıştır. Cebertî'nin paşanın valiliği hakkında anlattığı tek önemli hadise de bu operasyondur. Onun naklettiğine ve mühimmeden anlaşıldığına göre paşa ile emirlerden Hüseyin el-Haşab arasında bir muhabbet oluşmuş, paşa da bundan istifade ederek sultanın, Dimyâtiyye ve Katamışiyye hânelerini bertaraf etmek istediğini emire gizlice bildirmiş, bunu üstlenip üstlenemeyeceğini sormuştur. el-Haşab müspet cevap vermiş, İbrahim Çavuş ile işin ayrıntılarını netleştirmişlerdir. Dîvân günü beyler dîvâna çıkınca tertiplendiği üzere Hüseyin el-Haşab'ın adamı, Emîrülhac Halil Bey ile Polat Ömer Bey'i öldürmüş, başlarını keserek paşaya getirmişlerdir. Paşa bunları, merkezin istediğini söylemiş, çavuşların bulunduğu yerde de Defterdar Ali Bey ed-Dimyatî ile Çolak Muhammed Bey öldürülerek başları kesilmiştir. Haberi ve kesik başları alan merkez, durumdan oldukça memnundur. Öldürülenlerin malları mîrîye âid ve râci' olduğundan zimmetlerinde kalan meblağları tahsil etmeye girişmiştir.³⁸⁴ Bunun akabinde kaydedilen yakın tarihli bir başka hükümde, Ezher ulemasına operasyona verdikleri katkıdan dolayı teşekkür ediliyor, öldürülmesi murad edilen fakat kaçmayı başaran emirlerin yakalanması durumunda Mısır yönetimine teslim edilmesi emrediliyordu.³⁸⁵

³⁸² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 161/379. Evâil-i R. 1160; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 163/386. Evâsıt-ı Ca. 1160; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 164/400. Evâsıt-ı C. 1160; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 170/406. Evâsıt-ı B. 1160.

³⁸³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 157/366. Evâhir-i M. 1160; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 172/411. Evâhir-i B. 1160.

³⁸⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 261-262. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 174/416. Evâsıt-ı N. 1160.

³⁸⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 177/419. Evâil-i N. 1160.

Aynı tarihli bir başka hükümde öldürölmek istenen Kazdağlı İbrahim ile Rıdvan el-Celfi'nin de aralarında bulunduğu ocaklılara padişah, operasyondaki katkılarından dolayı teşekkür ediyor, onların ödüllendirilmesini istiyor ve artık emniyette olduklarını, valilerine itaat ederek işlerine devam etmeleri gerektiğini bildiriyordu.³⁸⁶ Hiç şüphesiz bu hüküm, onları sıranın kendilerine geldiğine dair şüphelendirmemek ve gafil avlamak için yazılmıştı. Bundan birkaç ay sonra çıkan ve onların irsâliyeden sorumlu tutuldukları hüküm de, devletin onlarla muhabibiyetini göstermek ve endişe etmemeleri gerektiğini ihsas ettirmek amacına matuftu. Daha da önemlisi merkez, onların bu sorumluluklarını yerine getirmeyeceğini biliyor ve bu bahane edilerek haklarından gelme fırsatı doğacağını düşünüyordu.³⁸⁷ İlk ayağı başarılı olan operasyonun, böylece ikinci ayağına geçiliyordu.

Bu bağlamda önce merkezden, İbrahim Kazdağlı ile Rıdvan el-Celfi'nin taahhüd ettiği H. 1155 (M. 1742-43) senesi irsaliyesinden 100 kesenin bâkî kaldığına dair uyarı mahiyetinde bir hüküm gönderilmiştir.³⁸⁸ Bu sûretle katledilecek şahısların görevlerini yerine getirmediğine dair karîne oluşmuştur. Mısır'da ise Ragıb Paşa, Hüseyin el-Haşab'a bu sefer de, merkezin yukarıdaki hükümde emrettiği üzere Kazdağlı İbrahim Çavuş işe Rıdvan el-Celfî Kethüda'nın öldürölmesi işini tertiplemesini istemiştir. Bunu başarırda da, Mısır'ın en önde gelen kişisi (şeyhülbeled) olacağını vaad etmiştir. Paşa ile el-Haşab arasında bu konuda da mutâbakat sağlanmıştır. el-Haşab konuyu adamlarına açtığında, Cebertî'nin ifadesiyle "*bazı münafıklar koşup İbrahim Kethüda ile Rıdvan el-Celfî*"yi tertiplenen plandan haberdar etmişlerdir. Bundan sonrası, merkezin ve paşanın hiç de hesap etmediği şekilde gelişecektir. İbrahim Kazdağlı yedi ocağın askerini ve sancak beylerini Remîle ve Sebîlü'l-Mü'minîn'de toplayarak paşadan, Hüseyin el-Haşab'ı öldürmesine dair ferman çıkarmasını talep etmişler, paşa bunu kabul etmeyince de kaleden inmesini emrederek olaylı bir şekilde azletmişlerdir (H. Ş. 1161 / M. 1748).³⁸⁹ Hadiseden canını zor kurtaran paşa, merkezin ve kendisinin verdiği

³⁸⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 176/418. Evâil-i N. 1160.

³⁸⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 190/444. Evâil-i Ra. 1161.

³⁸⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 204/481. Evâsıt-ı B. 1161.

³⁸⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 261-263.

imkânlara rağmen gerekli desteği alamadığı Ezher ulemasına kırgın ve kızgın olarak H. 1161 Şevval'inde (M. 1748) Mısır'dan ayrılmıştır.³⁹⁰

Bununla birlikte merkez, paşa ile aynı kanaatte değildi, veya Mısır'da ulema ile çalışmaya devam etmek istediğinden bu yöndeki fikrini izhar etmiyordu. Azlin akabinde çıkan hükümde, sadakat-kâr ve diyânet-şî'âr ulemaya merhameten, paşanın azli cürmünün affedildiği bildiriliyordu.³⁹¹ Birkaç hüküm sonra merkezin, ulemanın paşaya destek vermemesini görmezden gelmesinin sebebi net bir şekilde anlaşılacaktır. Merkez, paşanın desteklediği fakat paşanın azliyle kaçmak zorunda kalan emirlerin iltizamlarının, Kazdağlı İbrahim ile Rıdvan el-Celfî'nin eline geçtiğini öğrenmiştir. Böylece katilleri istenen bu iki kişi, yeni emir adayları olarak tebârüz ediyordu. Osmanlı merkezi ise gerek onlarla muhatapiyetini asgariye indirmek gerekse de mecburen tahammül ettiği bu yapının üzerinde kendine bağlı çalışan gözcü bir kuvvet olmasını istediğinden Ezher uleması ile işbirliğini derinleştirmek istiyordu.³⁹² Zira yoldan çıkan Mısır iç siyasetini ancak onlar vasıtasıyla dizginleyebileceğini düşünüyor, diğer yandan da uzun vadeli projesi için de ileride onların desteğine ihtiyaç duyacağını biliyordu. Bu nedenle de Ezher ulemasının, tehlikeli durumlarda kendi maslahatını gözetken tavrını görmezden gelmeyi tercih ediyordu.

Ezher uleması ile devletin çalışma isteği, Ragıb Paşa'nın halefinin tayininde de kendini açık etmiştir. Mısır'a önce Mora muhassılı Ali Paşa tayin edilmişse de, yaşlılığını ve hastalığını mazeret gösteren Ali Paşa'dan hemen vazgeçilerek, sadâret tecrübesi bulunan, Mısır valiliği yapmış Ebubekir Paşa'nın yeğeni olan ve ulema ile

³⁹⁰ A.e., s. 263; H. Abdülkadir Özel, "Koca Râgıb Mehmed Paşa'nın Münşeât ve Telhîsâtı", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi**, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı, Yüksek Lisans, Tezi, İstanbul 2014, s. 90-91; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 206/488. Evâhir-i Ş. 1161; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 234/523. T.y. (H. 1172 civarı). Cebertî, Ragıb Paşa'nın iki buçuk yıl Mısır valiliği yaptığını ifade etse de, bu doğru olmamalıdır. Zira paşa mektubunda, dört yıl Mısır valiliği yaptığını yazmaktadır. Bununla birlikte 6 Numaralı defterde 489. Hüküm'de onun üç sene valilik yaptığının söz edilmektedir. Resmî atama ve azl tarihleri göz önüne alındığında (H. Ra. 1157 – Ş. 1161) ise paşanın, kendisinin de ifade ettiği gibi 4 sene valilik yaptığı anlaşılır. Söz konusu mektupta, paşa, oradan ayrılırken içinde bulunduğu ruh hâlini ve Mısır'da yaşadığı zorlukları açık eden şu şiirini de zikr etmiştir: "*Kelâl geldi tasarruften Ümm-i Dûnyâ'yı / Yeter şu Kahire'nin kahrı azm-i Rûm idelim.*"

³⁹¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 207/489. Evâhir-i Ş. 1161.

³⁹² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 215/502. Evâil-i N. 1161; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 213/501. Evâil-i L. 1161.

iyi ilişkiler geliştirebilecek Şehlâ Ahmed Paşa'da karar kılınmıştır (H. N. 1161 / M. 1748).³⁹³

Ahmed Paşa Kahire'ye gelir gelmez, eslâfı Köprülü Abdullah Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa ve Ragıb Paşa gibi davranarak ulemayı huzurunda ağırlamıştır. Ezher şeyhi Abdullah eş-Şebrâvî, Hanefî Müftüsü Süleyman el-Mansûrî ve Salim en-Nefravî ile yaptığı bu görüşmede onlarla ilmî tartışmalara girişmiş ve matematiğe dair ilimlerden bazı suâller sormuştur. Şeyhler, bu bahislerde yeterlilikleri olmadığını söyleyince paşa oldukça şaşırılmıştır. Akabinde onlarla aradaki ülfeti ilerletmek için Şeyh eş-Şebravî'ye Mısır'ın yönetim merkezi olan kalede hatiplik vazifesi tevcih etmiştir. Bu vesile ile hem eş-Şebravî'nin gönlü alınıyor hem de her Cuma hutbe vermek için kaleye gelen Şebravî ile paşanın görüşmesi için daimî bir zemin oluşuyordu. Cebertî, Şebravî'nin her Cuma görevi gereği, namazdan bir saat kadar önce kaleye çıktığını, paşa ile yemek yediklerini ve sohbet ettiklerini bildirmektedir.³⁹⁴

Bu sohbetlerden birinde Ahmed Paşa ile eş-Şebravî arasında şu muhâvere cereyan etmiştir:

"Diyâr-ı Rûm'da, Mısır'ın ilim ve marifet yurdu olduğu maruftur ve ben de buraya şevkle ilim tahsil etmek amacıyla geldim. Lâkin ulemanın önde gelenleri olan sizlerden matematiğe dair bahislerden sual ettiğimde cevap alamadım. Şer'î ilimlerde oldukça iyi olsanız bile, matematik vb. ilimleri ihmal etmişsiniz!" eş-Şebrâvî: "Efendim, biz ulemanın önde gelenlerinden değiliz, sadece sizlerin ve devletimizin hizmeti için burada bulunuyoruz. Ezherliler, umûmiyetle matematikle fikhî işleri halledecek kadar ilgilenirler, bunlar da sadece şer'î meselelere taalluk edecek kadardır".

Bu cevabı duyan paşa, matematiğin şer'î ilimlerden olduğunu, namaz, oruç vb. ibadetlerin ifası için iyi derecede matematik bilmek gerektiğini söyleyince, eş-Şebravî Ezherlilerin fakir olup alet-edevât gerektiren ilimlerle uğraşmaktan uzak olduklarını, bununla birlikte Hasan el-Cebertî'nin, paşanın arzusuna muvâfık bir şahs-ı muhterem olduğunu ifade etmiştir. Nihayetinde Hasan el-Cebertî çağırılmış

³⁹³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 314; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 217/507. Evâsıt-ı N. 1161; "Mısır'ın keyfiyyetine vâkıf ve mizâc ve meşreb-i Kahire'ye ârif bir vezîr-i sâhib-i tedbîrin bu hılâlde anda bulunması lâzım.."; Feridun Emecen, "Ahmed Paşa, Şehlâ", **DİA**, C. 2, İstanbul, TDV, 1989, s. 114.

³⁹⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 316.

ve paşa ile aralarında ünsiyet oluşmuştur. Cebertî'nin naklettiğine göre paşa ile babası Hasan el-Cebertî haftada iki gün Mardinî'nin *Rub 'u'd-Düstûr* ve *Vesîletü't-Tullâb* adlı matematiğe dair eserleri üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Bu çalışmaların akabinde birlikte bir güneş saati yapmışlar, üzerine de tarih düşerek Ezher'in bir köşesine asmışlardır.³⁹⁵ Bu anlatılar, Ahmed Paşa'nın ilme merakını gösterdiği kadar, merkezin güttüğü, paşaların ulema ile ünsiyet kurması ve onları Mısır siyasetine ortak etmesini istemesinden de kaynaklanmaktaydı. Ahmed Paşa döneminde çıkan hükümlerin, çoğunda Ezherlilere hitap edilmesi ve Mısır umûrundan onların da sorumlu kılınması, bunu göstermektedir.

Bu teveccüh artışının en önemli sebebi ise, merkezin ocağı, beylerle baskı altına almak isterken ocağın, maddi güçlerine ve insan kaynağına sahip olmalarına dayanarak iltizamları el geçirmeleri ve bu sûretle beyliğin yeni namzedleri olduklarını ortaya koymalarıdır. Hâlbuki devlet merkezi, Osman Bey gibi ocak dışında tâbilikten yetişme emirleri, Mısır yönetimine şeyhülbeled unvanı ile getirmeyi ve böylelikle ocakları baskı altına almayı tasavvur ediyordu. Yeniçeri Bölüğü reisi İbrahim Kazdağlı ile Azebler reisi ortağı Rıdvan el-Celfî'nin, kendilerine karşı girişilen operasyondan güçlenerek çıkmaları ve Mısır'daki iltizamları ele geçirmeleri neticesinde, onlara beylik vermek lüzûmu ortaya çıkıyordu. Merkezin bu hiç de arzu etmediği durum karşısında, uzunca bir süre suskun kaldığı dikkat çekmektedir. İbrahim Kazdağlı ile Rıdvan el-Celfî, iltizamları, Ragıb Paşa'yı azlettikten hemen sonra H. Evail-i N. 1161'de (M. 1748) satın almışlardır.³⁹⁶ Kahire'deki beyler, en büyük iltizamlara sahip kişiler olduğuna göre, onların da hemen en yüksek emirliklere atanması gerekmekteydi. Fakat merkez, bu ikisine emirlik, İbrahim Kazdağlı'ya ise –istemeyerek- şeyhülbeledlik vermek için bir yıldan fazla bekleyecektir.³⁹⁷

³⁹⁵ A.e., s. 315-317.

³⁹⁶ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 215/502. Evâil-i N. 1161.

³⁹⁷ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 257/591. Evâsıt-ı Ca. 1163. "*Sâbık Mısır-ı Kahire Müstahfizân Ocağı baş çavuşu olup bu def'a müceddeden mîr-livâlık rütbesiyle şânı terfî' ve Mısır mîrülhacılığı ve şeyhülbeledlik kendüye tevcih ve ihsânım olan İbrahim Çavuş –dâme izzuhû-ya hüküm ki; Sen ki mîr-i mûmâ-ileyhsin, müddet-i medîd ve ahd-i ba'idden beri Mısır-ı Kahire'de olan ocaklarımdan Müstahfizân Ocağı'nda nice nice hizmet ve gayret ve sadâkatın zuhûr eylediğinden...*" Devletin gücünü kırmak istediği İbrahim Kazdağlı hakkındaki bu satırların yanı sıra hükmün başına not düşülen şu ibare manidardır: "*İbtidâ mektûmen yazılıp sonra bu mahalle kayd olunmuştur.*"

Bu nahoş vaziyet, Ezher ulemasının daha aktif hâle getirilmesini elzem kılıyordu. Zira hem Mısır'da tek güç hâline gelen ocaklı beylerin gücü ancak böyle dengelenip denetlenebilecek ve ulema tarafından gönderilen arz-ı mahzarlarla bilgi sahibi olunacaktı. Bunların yanı sıra daha önce müracaat edilmeyen bir yöntemle, mezâhib-i erbaa müftüleri tarafından düzenlenen hüccet-i şer'iyeler ile, ocaklı beylerin hukuksuz faaliyetleri belli bir hukukî zemine oturtulur gibi yapılacaktı.³⁹⁸ Aslında bu ameliye, merkez açısından onların haddi aşan faaliyetlerini kayıt altına alma, anlamına geliyordu. Ayrıca devlet merkezi, bu yeni askerî-idârî yapı ile, biraz da onlarla aradaki mesafeyi korumak için ulema vasıtasıyla iletişim kurmayı tercih etmektedir. Bu sûretle onların aşırıya kaçan tekliflerine, müspet cevap vermek zorunda kaldığında da hep aynı argümana başvuracak, *"ulemaya merhameten"* emr-i vâkilerine razı olduğunu ifade edebilecektir. Bu durumlar göz önüne alınarak Ahmed Paşa eliyle Ezherliler ile aradaki bağlar iyice güçlendirilmiştir. Bu dönemde I. Mahmud'un, Mısır'da, daha sonraları Ezher'e bağlı olarak faaliyet gösterecek bir medrese yaptırması da, bu siyasetin bir uzantısı idi.³⁹⁹

Muhtemelen Ahmed Paşa, eş-Şebravî'ye kale camiinde hatiplik verirken, onunla bu vesile ile yapacağı sohbetler sayesinde her hafta düzenli olarak emirler hakkında bilgi almayı da düşünüyordu. Bu gereklilikler neticesinde hükümlerde eskisinden daha fazla ulemaya hitap edildiği, sık sık göreve çağrıldıkları görülmektedir.

H. Receb 1162 (M. 1749) tarihli, Ezherlilere hitap edilen hükümde, Mısırlıların ulemayı aracı yaparak gönderdikleri arz-ı mahzarlarda, sâbık şeyhülbeled Osman Bey'in 472 keselik malından 172 kesenin indirim yapılması talep edildiği, devletin buna *"hüccet-i şer'iyeye ile kayıt altına alınmak"* şartıyla olumlu yaklaştığı,

Bununla birlikte merkez, şeyhülbeledlik vermeden önce de İbrahim Kazdağlı Kahire yönetimin en güçlü kişisi olarak kabul görmüştür.

³⁹⁸ Abdurrahman Kethüda'nın imar faaliyetlerinin bir kısmının kaydedildiği Arapça vakfiyede, vakfiye metnini oluşturan ekipte, Mısır kadısının yanı sıra Ezher'in önde gelen müftü ve müderrisleri yer almaktadır. (Bkz. BOA, EV.VKF., 25/23. 1156, s. 2.) Zaten Ezherli müftüler, kadının hemen altında görev yapan resmî devlet görevlileri idiler. Dolayısı ile bu dönemde Mısır'da yazılan hüccet-i şer'iyeleri onlar düzenliyor, kadı sadece onursal başkana benzer bir prozisyonda, hazırlanan metinleri kontrol edip onaylamakla yetiniyordu. Durumun böyle olduğu, Cebertî tarihinde de mezkûrdur. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 390.)

³⁹⁹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 47/98. Evâil-i Za. 1166; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 47/99. Evâhir-i L. 1166.

ancak 200 kesenin ödendiği, 100 kesenin bâkî kaldığı, bildiriliyordu. Bu hükümde, silah gücü ile şimdilik hâkim olunamayan ve akıbetleri, başka bir vakte tehir edilen askerî gruplara artan din söylemi ve ulema üzerinden hâkim olunmaya çalışılıyordu⁴⁰⁰. Ulemaya ise askerî-idarî gruplara, istenenleri yaptırmak noktasında vazife düşüyordu:

...ve siz ki ulemâ-i Mısır-ı Kahiresiz, siz dahi mûmâ-ileyhime nush ve pend ile tarîk-i sîdk u istikâmet ve 'habsu'l-ahd mine'l-îmân' ve 'aleyküm bi-sîdkı'l-hadîs ve'l-vefâ bi'l-ahd' mezâmîn-i şerîfesini inhâ ile menhec-i vefâ-yı ahd ü mîsâka sevk ve delâlet ederek 'ticâreten len-tebûr' mesâbesinde olan rızâ-yı şâhânem tahsîline sa'y-i evfâ eylemelerin tahrîz ve tergîb ve 'rîhu's-sultân alâ kavmi Semûm' meâlini takrîr ile bu gûne rızâ-yı hümâyûnuma mugâyir vaz' u hareketden cümlesini inzâr ve terhîb zımında temşiyet-i maslahata sa'y ve dikkat...⁴⁰¹

Ulema bu konuda devlet merkezinin kendilerine yüklediği vazifeyi yeterince yerine getirmiyor olmalı ki, bu hükmün bir benzerini, ulemaya hitaben yıl sonunda tekrar etmektedir.⁴⁰² Cebertî, bu dönemde Mısır ulemasının, siyasetle bu kadar yakın temas neticesinde maddiyata karşı zaafının oluşmaya başladığını, çeşitli misallerle gözler önüne sermektedir. Mesela Ezher şeyhi eş-Şebravî, 1000 dinar karşılığında Kıptîlerin Kudüs'e hacca gidebileceklerine dair fetva veriyor, halefî Hafnavî de fetvalarında maddiyata bağlı kalabiliyordu.⁴⁰³ Bu dönemde merkezin, ulemayı gözcü kıldığı iki kişiden biri olan Rıdvan el-Celfî'nin ise ulemayı çeşitli vesilerle desteklediği, merkeze ödemesi gereken meblağlarla Kahire'ye adetâ bir Lale devri yaşattığı görülmektedir.⁴⁰⁴ Muhtemelen her iki taraftan maddiyat devşirmeye başlayan ulema, merkezin kendilerine tahmîl ettiği vazifeyi, verimli bir şekilde yerine getirmiyorlardı. Gerçi Şeyh eş-Şebravî, Kazdağlı İbrahim'in rüyasını yorumlarken merkezin ona karşı olan menfî tavrına imada bulunuyorsa da⁴⁰⁵, Cebertî tarihinde bu dönemde ulemanın onlara karşı geliştirdiği açık bir muhalefete rastlanmamaktadır. Aksine bu refah döneminin, sonraki zamanlarda da Mısır'da aranıp özlenen bir devir olduğu vurgulanmaktadır.⁴⁰⁶ Muhtemelen artık yerelleşen ocaklı beyler, merkeze karşı ifa etmeleri gereken ödemeleri, Mısır'ın imarına ve

⁴⁰⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 231/538. Evâil-i B. 1162.

⁴⁰¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 231/538. Evâil-i B. 1162.

⁴⁰² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 249/574. Evâhir-i Z. 1162.

⁴⁰³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 318-319; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 130.

⁴⁰⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 325.

⁴⁰⁵ **A.e.**, s. 324.

refahına harcıyor, böylelikle halk nezdinde de güçlerini tahkîm etmek istiyorlar, ulema da bu durumdan memnun oluyordu. 1748 ilâ 1755 arasında Rıdvan el-Celfî'nin; Ragıb Paşa'nın azliyle Hicaz'dan dönen Abdurrahman Kethüda'nın⁴⁰⁷ yaklaşık olarak 1750 ilâ 1757 arasında yoğunlaşan Kahire'yi imar faaliyetleri ve Cebertî'nin bunlardan övgüyle söz etmesi bunu göstermektedir.⁴⁰⁸ Fakat bu dönem çıkan hükümlerden merkezin, bu tür faaliyetleri hoş karşılamadığı, kendisine karşı ifa edilmesi gereken ödemeleri öncelediği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁹

Ocaklı beylerin, merkezin tavrını çok önemsemedikleri ve elde ettikleri güce güvenerek merkezin hoşlanmayacağı isteklerini artırdıkları, bunları iletme noktasında da ulemayı aracı yaptıkları görülmektedir. Merkez, kendi kullandığı silahın, başkalarının eline geçmesinden ve aslında izin vermeyeceği hususlara kerhen göz yummaktan hoşnut değildir. Bununla birlikte ocaklılar ile hem ocağın hem de Mısır'ın idaresini ellerine geçen ocaklı beylerin işini vakt-i âhara tehir ettiğinden, *"ulemaya merhameten"* söylemi üzerinden bu davranışlara müsaade ettiğini bildiriyordu.⁴¹⁰ Bu bağlamda beyler, kalede oturan Müstahfızan Ocağı (Yeniçeri Bölüğü) sâkinlerinin odalarına giden su yollarının ve havuzların tamiri için irsaliyeden para talep etmişler, hulvan akçeleri ile zaman içinde taksitle bu bedeli ödeyecekleri teklifini merkeze sunmuşlardır. Hem müstahfızân ocağına yatırım hem de irsaliyeden harcama yapmak, devlet merkezinin bu dönemde hiçbir şekilde müsaade etmeyeceği bir durumdu. Fakat merkez, *"hüccet-i şer'îyye ile kaydedilmesi ve hüccetin Dersaadet'e gönderilmesi"* şartıyla bu isteğe de göz yumuyordu.⁴¹¹

Ocaklı beylerin bu dönemde, merkezi göz ardı eden keyfî tutumlarının artış gösterdiği görülmektedir. Mesela Bender-i Süveys'den Kahire'ye kahve sevk edilirken, kahve tüccarını urbandan korumak için ümeradan bazılarının ferde başına 4-5 fındık altını aldığı, tüccara bu yolla zulmedildiği, hâlbuki bu yolun korumasının

⁴⁰⁶ A.e., s. 339-341.

⁴⁰⁷ Abdurrahman Kethüda, Ragıb Paşa tarafından Hicaz'a sürgün edilmişti. (Bkz. Aydın, "a.g.t.", s. 198.)

⁴⁰⁸ A.e., s. 325; el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 6-10; Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi...**, s. 52-57; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 256/587. Evâil-i R. 1163.

⁴⁰⁹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 231/538. Evâil-i B. 1162; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 288/666. Evâhir-i C. 1164.

⁴¹⁰ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 207/489. Evâhir-i Ş. 1161.

⁴¹¹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 241/558. Evâhir-i N. 1162.

emirülhacılara ait olduğu, onların da bir fındık altın ile yetinmesi gerektiği, bu şekilde hac masraflarına yıllık 100 kese kadar iânet olunabileceği bildirilmiştir.⁴¹² Mısırlı beyler, bu emri de göz ardı etmiş olmalı ki hem şeyhülbeledliği yani en önemli iltizamları hem de emirülhacılığı uhdesinde bulunduran İbrahim Kazdağlı'nın, devlet merkezinden hac masrafları için 125 kese yardım istediği görülmektedir.⁴¹³ Ayrıca onlar daha önce ulema ile birlikte taahhüd ettikleri Osman Bey'in mallarını üzerlerine geçirmenin bedeli olan 300 keselik hulvân akçesini, bu yönde çıkan pek çok emre rağmen tam olarak ödememişlerdir.⁴¹⁴ Devlet merkezi bu keyfî tutumlar karşısında, gözcü ve dengeleyici güç olarak konumlandığı ulemanın, vazifesini yerine getirmediğini fark etmiş ve onlara, duyulan güveni boşa çıkarmaları sebebiyle öfkesini açık etmiştir:

Mısır vâlisi sadr-ı esbak Vezîr es-Seyyid Abdullah Paşa'ya ve Mısır kadısına ve rikâb-ı hümayûnumda mîrâhur-ı evvelim olup müceddeden bu husûs için mübâşir ta'yîn olunan Mustafa Bey -dâme mecduhû-'ya ve ümerâ-i Mısır'a ve mezâhib-i erbaa müftülerine ve yedi ocak zâbitân ve ihtiyârlarına hüküm ki; (...) ..İmdi sen ki vezîr-i müşârun-ileyhsin ve sâir avâm-ı mûmâ-ileyhim ve havâssullâhi merhûmeden emr-i ma'rûf nehy-i münker ile me'mûr mezâhib-i erbaa müftüleri olan ulemâ kullarımız, bu hulvân maddesi hücec-i şer'at-i Nebeviyye ile taahhüdleri mesbûk olan emvâlden mütehattimet'ül-edâ-i dîn-i mübîn kabîlinden mûmâtale kabûl etmeyecek mevâddan olmağla bu husûs için mukaddemâ sizlerden sünûh eden cerâyim-i sâbıklarınızdan nûkûl ve istiğfâr ve sademât-ı sarsar-ı kahr-ı hüsrevânemle nefîce-i ahvâllerinizi mülâhaza ederek yirmi otuz gün zarfında kusûr hulvânı an-nakdîn mübâşir-i mûmâ-ileyhe teslîm ve Âsitâne-i aliyyme irsâl ve tesyîrde müsâraat ve bu vechile isticlâb-ı rızâ-yı yümn-iktizâ-yı hüsrevânemde bulundunuz ise hizmet etmiş olursuz fe-bihâ ve ni'me, ve illâ mukaddemâ olan inâd ve te'âmîlerinizde ısrâr ile bâ'is-i terâhî olacak hâlât-ı gayrı merzıyyelere tasaddî edecek olursanız, Devlet-i Aliyye-i ebed-peyvendim müeyyed-i min-'indillâh olup câdde-i müstakîm-i rızâlarından bir hatve semt-i hilâfında bulunan her kim olur ise olsun âkîbetleri vahîm ve rûz-ı cezâda mübtelâ-yı azâb-ı elîm oldukları âyât-ı beyyinât ve ehâdîs-i Nebeviyye ile sâbit ve müberhen olup ve bundan kat'-ı nazar mahsûl-i şemşîr-i ecdâd-ı 'ızâm olan müdâhalâtımı sizlerden cem' ve tahsil eylemek inâyet-i Hak ile ednâ himmet-i padişâhânem sarfına mevkûf olduğu cüz'î teemmüle kudretleri olanlar indinde zâhirdir. Gerekdir ki bundan sonra karîn-i rızâ-yı hümayûnuma dair a'mâl-i merzıyyede bulunarak hakkınızda sebkât eden hüsn-i teveccühât-ı padişâhânemi iâdeye bezl-i kudretler edip...⁴¹⁵

Devlet merkezi, ulemaya, ocaklı ümeranın artış gösteren keyfî tutumlarına karşı görmezden gelme yolunu seçmeleri sebebiyle ağır itablarda bulunmakta ve

⁴¹² BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 255/584. Evâhir-i Ra. 1163.

⁴¹³ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 286/663. Evâhir-i C. 1164.

⁴¹⁴ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 280/649. Evâsıt-ı Z. 1163.

⁴¹⁵ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 280/649. Evâsıt-ı Z. 1163.

onları, dünyada padişahın âhirette ise Allah'ın gazabına uğramak ile tehdit etmekteydi. Zira bu argümana göre, Devlet-i Aliyye, Allah tarafından teyid edilmişti, dolayısı ile padişaha itaat etmeyen, Allah ve Rasûl'üne itaat etmemiş sayılıyordu.

Bu ağır ifadeler içeren hükümden kısa bir süre sonra ulemanın faaliyete geçtiği, hükümde söz konusu edilen meblağı ve H. 1164 (M. 1751) senesinde hâlen gönderilmemiş olan H. 1160 ve 1161 seneleri irsaliyelerini, ümera üzerinde baskı oluşturarak merkeze ulaştırdıkları görülmektedir. Merkez, vali ve ulemanın bu noktadaki çabalarından ötürü teşekkür ediyor, valinin görevini ibka edip ulema ile birlikte memleketin nizamı yolunda çalışmaya devam etmesi tavsiye ediliyordu:

...irsâl olunan evâmir-i hümayûnumun icrâsında ve be-tahsîs altmış ve altmış bir seneleri irsâliye hazînesinin bevâkî ve poliçeleri ve ...? ve mîrûlhâc müsâadesi nâmıyla mahsûbiyeti iktizâ etmeyen yüz kese-i Mısırî altmış senesinin hazînesiyle irsâl olunan hulvân akçesinin ve kusûr hulvân akçelerinin tahsîli emrinde vâkî' olan senin ve Mısırlı kullarımın gayret ve hamîyyet ve ihtimâm ve sadâkatiniz nezd-i hümayûnumda be-gâyet makbûl ve meşkûr.. (...) ..gerek senin ve gerek Mısırlı kullarımın bu def'a vâkî' olan tahrîrât ve mültemisâtınız rehîn-i müsâ'ade ve kabûl-i karîn ve müsâ'afe ve makbûl olmağla fîmâ-ba'd dahi herhâlde icrâ-yı merâsim-i hüsn-i hareket ve ifâ-yı levâzım-ı adâlet ve hakkâniyet ederek zabt u rabt-ı memlekete dikkat ve Mısırlı kullarımı rızâ-yı hümayûnuma vesîle olacak etvâr ve harekâta sevk ve delâlet ve bi'l-ittifâk zevâbıt-ı kavânîn-i Mısıriyye'nin istikrârına sarf-ı cüll-i himmet ederek...⁴¹⁶

Üzerindeki hatt-ı hümayûnda da padişah bu yolda sözlerle ulemanın çabasını takdir ediyordu:

Sen ki vezîr-i müşârun ileyhsin mîrahur-ı evvelim ile mukaddemâ irsâl olunan ahkâm-ı hümayûnumun infâz ve icrâsında senin ve Mısırlı kullarımın bi'l-ittifâk vücûda gelen hizmetiniz nezd-i hümayûnumda makbûl olup duâ-yı hayr-ı pâdişâhâneme mazhar olmuşsuzdur, göreyim sizi, bundan böyle dahi tahsîl-i rızâ-yı hümayûnuma sarf-ı cüll-i himmet ve zabt-ı kavânîn-i memlekete ve hüsn-i sülûk ve ülfete dikkat eyleyesiz deyu unvânına hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn keşîde kılınmıştır.⁴¹⁷

Bununla birlikte devletin memnun olduğu bu verimli işbirliğinin devamının gelmediği görülmektedir. İbrahim Kazdağlı'nın eceliyle ölmesi (H. S. 1168 / M. 1754), ardından Rıdvan el-Celfî'nin de merkezin kararı ile öldürülmesine (Ş. 1168 / M. 1755) kadar⁴¹⁸ ocaklı beyler, Kahire'yi imar faaliyetleri için devlet merkezinden

⁴¹⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 285/661. Evâhir-i C. 1164.

⁴¹⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 285/661. Evâhir-i C. 1164.

⁴¹⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 324, 338.

maddi yardım almayı yahut merkeze ödemeleri gereken meblağları, kendi meşrûiyetlerini sağlama amacına matuf işlere harcamayı tercih etmişlerdir. Böyle durumlarda aradaki iletişimi sağlamak bakımından, merkezin onlara karşı kullandığı yöntemi yani ulemayı aracı kılma yolunu seçmişlerdir.⁴¹⁹ Ocaklı beylerin, merkeze göndermedikleri paralarla Kahire'de inşa ettikleri mimarî eserlerle kendilerini görünür kılmalarına karşın, I. Mahmud da içinde sebil, mektep, medrese ve kütüphane bulunan bir külliye yaptırmak sûretiyle, merkezi, Mısır'da görünür kılmaya çalışacaktır.⁴²⁰

Mısır'daki en yüksek gelirli iltizâm sahiplerine 'bey' unvanının verilmesi karşılığında, beklenen görevlerden olan Haremeyn tahılının irsâli, bunların naklinde kullanılan gemilerin tamirâtı ve emirülhacların karşılamaları gereken hac masrafları vb. harcamalar daima irsaliye hazinesinden yahut merkeze ödenmesi gereken diğer meblağlardan mahsup edilmek istenmiştir. Bu haddi aşan tutumların aracı is e merkeze bağlı faaliyet göstermesi beklenen Ezher ulemasıdır. Merkez, bu isteklerin tamamını, hüccet-i şer'îyye ile kayda geçmek ve bu hüccetleri Dersaadet'e göndermek şartıyla "*ulemaya merhameten*" kabul etmiştir. Bununla birlikte ulemaya hitâben ve ikaz içeren hükümler de diğer yandan çıkmaya devam etmiştir. Fakat onlar merkezin kendilerine yaptığı "ulu'l-emre itaat" çağrılarına kulak vermemiş yahut verememiş ve ocaklı ümeraya karşı uzun soluklu bir muhalefet geliştirememişlerdir.⁴²¹

⁴¹⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 281/650. Evâil-i M. 1164; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 286/662. Evâhir-i C. 1164; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 288/666. Evâhir-i C. 1164.

⁴²⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 47/98. Evâil-i Za. 1166; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 47/99. Evâhir-i L. 1166.

⁴²¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 281/650. Evâil-i M. 1164; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 286/662. Evâhir-i C. 1164; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 288/666. Evâhir-i C. 1164; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 286/663. Evâhir-i C. 1164; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 288/667. Evâhir-i C. 1164; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 6, s. 289/668. Evâhir-i C. 1164; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 3/3. Evâil-i Ra. 1165; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 8/9. Evâhir-i R. 1165; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 9/10. Evâhir-i R. 1165; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 16/29. Evâsıt-ı B. 1165; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 65/141. Evâhir-i Ca. 1167.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

MISIR SİYASET SAHNESİNDE EZHER ULEMASI (1754-1798)

3.1. Bulutkapan Ali Bey Hadisesi ve Ezher Uleması (1754-1773)

Osmanlı merkezi, asrın başlarında Mısır siyaseti için hazırladığı, 1730'lar itibariyle de siyasette bir denge unsuru olarak varlık göstermesini temin ettiği Ezher ulemasından, bu aralıkta istediği verimi alamamıştır. Bunun üzerine merkez siyaseti, Mısır iç siyasetini yeniden dizayn etme mecburiyeti ile karşı karşıya gelmiş, bu bağlamda asrın yarısından itibaren Mısır idaresi ile ilgili köklü değişikliklere girişmiştir. Böyle bir vasatta Mısır ulemasına yüklediği anlam ve iç siyasette üstlenmesi beklediği roller de bir miktar değişmiştir. Bu dönemden itibaren Ezher ulemasının; bazen doğrudan siyaset sahnesinde bir siyasetçi gibi, bazen taşra ile merkez siyaseti arasında bir arabulucu şeklinde, bazen de Osmanlı merkez siyasetini meşru kılacak bir fetva makamı olarak faaliyet göstermesi, uygun görülmüştür. Onların denge unsuru olma keyfiyetleri geri plana itilmiş, maddi-manevi güçleri artırılarak doğrudan siyaset sahnesine sürülmüşlerdir. Artık hem Mısır iç siyasetinde hem de Ezher uleması ile ilişkilerde yeni bir devreye girilmiştir.

Şeyhülbeled Kazdağlı İbrahim'in H. S. 1168'deki (M. 1754) eceliyle vefatı, devlet merkezine bu yeni siyaseti uygulamaya koymak için uzun süredir beklediği fırsatı sunmuştur. Merkez, hemen sâbık şeyhülbeledin mallarına el konulması emrini vermiştir.¹ Aynı tarihli Ezher ulemasına da hitap edilen bir başka hükümde merkez, Mısır'ın bozulan ahvâlinden söz ediyor, kanûn-ı kadîme dönmek için yeni bir sistemin zorunlu olduğunu, buna yakın zamanda girişileceğini ve ulu'l-emre itaatın farz olması hasebiyle bu konuda valiye yardım edilmesi gerektiğini bildiriyordu.² Zira artık Ezher ulemasının tek başına bir denge unsuru olamayacağı anlaşılmış, daha farklı ve daha iyi işleyeceği düşünülen bir yapının üzerinde çalışılmaya başlanmıştı. Bununla birlikte Ezher uleması ile çalışılmaktan vazgeçilmemiş, sadece onların

¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 85/185. Evâil-i Ra. 1168; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 323.

denge unsuru olma keyfiyetleri arka plana itilerek merkezin geliştirdiği sistemi, fetvalarıyla taşrada meşru kılan bir konumda faaliyet göstermeleri öngörülmüştür. Bu plan kapsamında ulema, önce devletin bertaraf etmek istediği kişilerin, verdikleri fetvalarla izalesini sağlayacaklardır. Akabinde ocakların içinde olmayacağı yahut sadece şeklen bulunacağı sistemin her aşamasına düzenleyecekleri hüccet vb. şer'î metinlerle katkı verecekler, böylelikle yapılanların hem emirler hem de toplum nezdinde kabul görmesini sağlayacaklardır.

Bu bâbda ilk girişim İbrahim Kethüda'nın Mısır yönetimindeki ortağı olan Rıdvan Kethüda'yı bertaraf etmek olmuştur. İbrahim Kethüda'nın sağ kolu olan, Ragıb Paşa döneminde Hicaz'a sürgün edilip paşanın azliyle Mısır'a dönen ve müstakbel emirlik için hazırlık yapan³ Abdurrahman Kethüda'nın, Rıdvan Kethüda'nın öldürülme işinde kullanıldığı görülmektedir. Onun, şeyhülbeledlik konusundaki hırsını bilen merkez, muhtemelen bu işi tertipleme noktasında bazı vaadlerle onu ne çıkarmış yahut onun böyle bir işe girişmesine en iyi ihtimalle ses çıkarmamıştır. Cebertî'nin ifadesi ile Abdurrahman Kethüda, Kazdağlı hanesinin ileri gelenlerinden Kazdağlı Hasan Kethüda'nın oğlu olarak büyük bir mal birikimini tevarüs etmesi ve ocakta nfz'l-kelâm olması hasebiyle şeyhülbeledliğin kendi hakkı olduğunu düşünmekte idi. Bundan dolayı da, ocak mensupları ve buradan yetişme beylerzerinde müessir olarak, onları Rıdvan Kethüda'nınzerine kışkırtmıştır. Ocakların başını çektiği bu hadisede bir entrika tertiplenmiş, Rıdvan Kethüda, evi bombalanarak öldürülmüştür (H. ř. 1168 / M. 1755).⁴

Onun lmzerine çıkan hükümde merkez, bu işin Mısır ulemasından alınan fetva ile gerçekleştirildiğini, dolayısı ile bunun şer'î bir gereklilik hâline geldiğini ve vazifesini yerine getirmeyen emirin öldürülmesinden duyduğu memnuniyeti ifade ediyordu. Daha sonra da katli tertipleyen ocaklılarla yapılan anlaşma uyarınca, sabık emirlerin f etmedikleri ödemeleri eda edecekleri ve öldürülenlerin mallarının satılıp bedellerinin ulaştırılacağına dair taahhüdü hâvî

² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 86/188. Evâil-i Ra. 1168.

³ Bu hazırlıklar yukarıda da bahsedildiği gibi yoğun imar ve inşa faaliyetleri ile Kahire'yi baştan başa birbirinden estetik yapılarla mamur, şahsını da yönetim ve halk nezdinde "görünür" kılma şeklinde tezahür etmiştir.

⁴ el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 337-339; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 103/231. Evâil-i L. 1168.

mahzarların İstanbul'a ulaştığını bildiriyordu.⁵ Mısır ulemasının yıllarca nedimliğini, sohbet arkadaşlığını yaptığı, ihsanlarına nail olduğu Rıdvan Kethüda'nın katline fetva verebilmesi, hiç şüphesiz devletin bu konudaki kararlılığından ve ulemanın daima güçlü olan lehine değişen tavırlarından kaynaklanıyordu.

Rıdvan Kethüda'nın ölümünün ardından, İbrahim Kazdağlı'nın tâbileri arasında şeyhülbeledlik yarışının başgösterdiği anlaşılmaktadır.⁶ Bu kritik dönemde Hekimoğlu Ali Paşa'nın sadâretten alınarak ikinci defa Mısır valiliğine, Ragıb Paşa'nın da sadârete tayin edildiği dikkat çekmektedir (H. 1169 / M. 1755).⁷ Ali Paşa'nın Mısır'daki ocakları özellikle de Yeniçeri ve Azeb bölüklerinin önde gelenlerini bertaraf etmek için Mısır'a gönderildiği görülmektedir.⁸ Zira Osmanlı merkezi, bu dönemde uzun süredir ödenmeyen irsaliye, yerine ulaştırılmayan Haremeyn tahsisatı vb. ifa edilmeyen görevler sebebiyle iyice ehemmiyet kesbeden Mısır meselesini bir nizâma bağlamak ve bu ameliye sırasında ihtiyaç duyulacak Mısır uleması ile ilişkileri geliştirmek niyetindeydi. Daha önce Ezher muhitinde sağlam ilişkiler geliştirmiş, hem devlet tecrübesi hem Mısır valilikleri sebebiyle buranın işleyişine âşinâ, iki müdebbir paşanın, böyle zorlu bir işi, birbirleri ve ulema ile eşgüdümlü çalışarak yoluna koyabilecekleri, düşünülmüş olmalıdır. Gerçekten de Hekimoğlu Ali Paşa'nın Mısır'da ulema ile ilişkilerini tahkîm ettiği, bu konuda Ragıb Paşa ile de haberleştiği dikkat çekmektedir.⁹

Bu dönemde paşanın, Ezher şeyhi Abdullah eş-Şebrâvî'ye o güne kadarki Osmanlı Mısır valilerini konu alan bir eser yazması için teşvik ettiği, Şebravî'nin de teklifi kabul edip *Şerhu's-Sadr fî Gazveti Bedr* adlı eseri yazdığı bilinmektedir.¹⁰ Cebertî, paşanın bu ikinci valiliği sırasında ulemadan, paşanın da merakının olduğu reml ilminde maharet kesbetmiş Ali b. Taceddin el-Kal'î ile dostluğunu ilerlettiği ve ona tavsif edilemez ihsanlarda bulunduğunu, aktarmaktadır. Öyle ki, el-Kal'î, paşayı takliden evinde bir haznedar, bir kethüda, masrafçı ve muhafız temin edecek

⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 103/231. Evâil-i L. 1168. "...ulemâ-i a'lâm-ı Mısriyye'nin verdikleri fetâvâ-yı şer'îyye müceblerince a'vân ve ensârıyla izâle ve istisâli şer'an muktezî olmağla..."

⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 344.

⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 108/238. M. 1169.

⁸ Çolak, "a.g.t.", s. 72.

⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 355, 553, 619.

zenginliğe ulaşmıştır. Tıpkı paşanın vezir alayı gibi zaman zaman kendisine alay bile tertip etmekteydi. Bu sırada birtakım eserler de yazdığı görülen el-Kal'î'yi, paşa, diyâr-ı Rûm'a dönerken yanında götürecektir.¹¹ Dönemin meşhur şairlerinden kibârın ihsan ve caizeleriyle geçinen Abdullah el-İdkâvî de paşaya bir kaside yazıp sunmuştur. Muhtemelen paşa bu tür teşviklerle hem ulemayı eser yazmaya sevk ediyor hem de ihsânda bulunmak için bir vesile oluşmasını sağlıyordu.

Bu tür faaliyetlerinin yanı sıra merkezin, Mısır ulemasına kesenin ağzını açtığı ve düşük rütbeli dahi olsa, Mısır ulemasından maaş istid'â edenlere müspet cevap verildiği görülmektedir.¹² Bu misallerden birinde Ezher ulemasından bir kişi Ragıb Paşa sadâretinde, Mısır valisi Hekimoğlu Ali Paşa'dan tavsiyename alarak İstanbul'a gelerek maaş istidâsında bulunmuş ve ricasına olumlu cevap verilmiştir.¹³ Ayrıca Ezherlilerin tayinat ve maaşlarının yerine eksiksiz ulaşması da merkezin, önem verdiği maadelerden biridir.¹⁴ Bu tarihe kadar nakibüleşraf kaymakamları merkezden gönderilirken, bu dönemden itibaren fetih sırasında Mısır uleması üzerine konumlandırılan Vefâî veya Bekrî ailelerinden birine tevcih edilmeye başlanmıştır.¹⁵ H. Z. 1171 / M. 1758 tarihinde vefat eden Ezher şeyhi Şebravî'nin yerine tasavvufi vazifelerle donatılmış ve maddi olarak güçlendirilmiş Hafnavî atanmak sûretiyle Ezher şeyhliğinin önemi artırılmıştır.¹⁶ Hekimoğlu Ali Paşa'nın buyuruldusu ile ona kayd-ı hayat şartı ile Mısır cizyesi malından yevmî otuz para tevcih edilmiştir.¹⁷ Bu hamlelerle merkez, Mısır uleması üzerindeki nüfûzunu artırmaya çalışmakta idi.

Buna karşılık ocaklıların da ulemaya gösterdikleri riâyet artmıştır. Bu bağlamda Abdurrahman Kethüda, Ezher şeyhi Hafnâvî'ye bir ev inşa edip hediye etmiştir.¹⁸ Ayrıca Mısır ulemasının görev yapabileceği pek çok câmi, mektep inşa etmiş, başkasının eline geçmiş vakıfları sahiplerine iâde etmiş, ulemaya hediyeler

¹⁰ A.e., s. 349.

¹¹ A.e., s. 355.

¹² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 294/674. Evâil-i Za. 1173; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 263/595. Evâil-i R. 1173; el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 355.

¹³ BOA, AE.SMST.III., 41/02959. 25 S. 1171.

¹⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 272/615. Evâil-i Ca. 1173.

¹⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 343/777. Evâil-i Za. 1174; el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 500.

¹⁶ el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 349; Abdülmü'tî, a.g.e., s. 30.

¹⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 276/521. Evâil-i B. 1181.

¹⁸ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 8.

dağıtmaya, belli makamlara gelmelerini sağlamaya başlamıştır.¹⁹ Mesela Süleyman Mansûrî'nin vefatıyla boşalan Hanefî müftülüğü kadrosuna Hasan el-Makdisî, Abdurrahman Kethüda vâsıtasıyla atanmıştır.²⁰ En önemlisi de o, Ezher'i genişletme çalışmalarına girişmiş, buradaki mücavirlerin tayinatlarını olağanüstü derecede artırmıştır.²¹ Hiç şüphesiz bütün bunlar, onun Mısır'daki görünürlüğünü, nüfûzunu ve meşrûiyetini artırıyor, herkesin ona meyl etmesine sebep oluyordu.²² Cebertî, Abdurrahman Kethüda'nın yaptığı hayrât ile adını Şam'da ve Rum'da duyurduğunu kaydetmektedir.²³

Buna mukabil merkez de mimarî eserlerle Osmanlı merkez yönetiminin, Mısır'da görünür kılınmasına önem vermeye başlamıştır. Kahire'de önce I. Mahmud bir külliye, ardından III. Mustafa bir sebîl ve mektep inşa ettirmiştir.²⁴ Bu dönemde Mısır'a vali olarak tayin edilen Mustafa Paşa da, Ezher'de ders veren Halvetî şeyhi Beyyûmî'yi ziyaret etmiştir. Bu görüşme sırasında şeyh paşaya, "*Sen sadarete gelmeyi arzu ediyorsun, filan tarihte de bu emeline vâsıl olacaksın.*" demiştir. Gerçekten de Mustafa Paşa şeyhin müjdelediği tarihte sadarete getirilmiş, bunu vesile ittihaz ederek onun için Hüseyiniye'de bir mescid, bir sıbyan mektebi, bir sebîl ve şeyh için bir türbe inşa ettirmiştir.²⁵ Ulemayı desteklemek ve onlara yönelik birtakım hayrât ile Mısır'da güç kazanmaya çalışmak, âdetâ merkez ile yerel güçler arasında bir yarış hâlini almıştır. Bu dönemde Mısır Mühimmelerindeki hükümlerde de, hiyerarşide ulema, ocakların önüne alınmak sûretiyle eyalet dîvânındaki önemlerine vurgu yapılmıştır.²⁶

Nihayetinde Hekimoğlu Ali Paşa'nın valiliği sırasında H. 1169 (M. 1756) ve H. 1170 (M. 1757) yıllarında emirülhacılık yapmış olan ocaktan yetişme Hüseyin

¹⁹ A.e., s. 8-10; el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 495; BOA, C.BLD., 53/2623. 27 C. 1177.

²⁰ el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 495.

²¹ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 6, 7, 10.

²² el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 408.

²³ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 10.

²⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 296/678. Evâsıt-ı Z. 1173; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 47/98. Evâil-i Za. 1166.

²⁵ el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 531.

²⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 170/376. Evâil-i Za. 1170. "*Mısır vâlisi sadr-ı esbak Vezîr Saîd Mehmed Paşa'ya ve Mısır kadısına ve ümerâya ve dergâh-ı muallâm kapıcıbaşlarından olup tahsil-i gılâle mübâşir ta'yîn ve irsâl olunan (...) -dâme mecdühû-ya ve Sâdât-ı Bekriyye ve ulemâ-i meşâyih-i Ezheriyye ve bölükât-ı seb'a zâbitân ve ihtiyârlarına hüküm ki...*"

Sabuncu öne çıkmış ve şeyhülbeledliğe o tayin edilmiştir. Merkez, Rıdvan Kethüda'nın öldürülmesi sırasında ocaklıların sunduğu hizmete ve onların önceki borçlarını ödeyeceklerine dair taahhüdlerine karşılık bu vazifeyi onlardan birine tevcih ediyordu.²⁷ Bununla birlikte paşalar, yıllardır sözlerinde durmayan ocaklıların bu defa da ahidlerine sadık kalmayacaklarını biliyorlar, bu çerçevede bir plan hazırlıyorlardı. Tecrübeli devlet ricali, onların bu değişmez tutumlarından istifade edecekler, taahhüdlerini yerine getirmemelerini sebep göstererek onların gücünü kırmaya girişeceklerdir. Merkezin bu konuda birtakım tedbîrâta başladığını fark eden Hüseyin Sabuncu da, göreve gelir gelmez ocağın en güçlü şahsiyeti olan Abdurrahman Kethüda'ya Müstahfızân (Yeniçeri) Ağalığı vermiş, böylece hem kendi konumunu hem de ocağı güçlendirmeye çalışmıştır (H. 1170 / M. 1756-57).²⁸

Çok geçmeden paşaların da öngördüğü gibi, başında Hüseyin Bey'in olduğu Kahire'deki yeni yönetimin, Rıdvan Kethüda'nın öldürülmesi sırasında müteahhid oldukları meblağları ödemedikleri ve uhdelerinde olan diğer vazifeleri yerine getirmedikleri anlaşılmıştır.²⁹ Osmanlı merkez yönetimi, aynı zamanda emirülhac da olan Hüseyin Sabuncu'nun, hac sırasında sert davranışlarda bulunduğunu Mekke emirinin merkeze yazdığını, böyle nefsâniyet ile malul kimselerin emirülhac olmaması gerektiğini, Mısır valisine yazarak onun ve bağlı olduğu ocakların hakkındaki tavrını açık etmiştir (H. Ra. 1170 / M. 1756).³⁰ Hüseyin Sabuncu'nun ve diğerlerinin, Osmanlı merkezini umursamayan davranışlarından ise Ezher uleması sorumlu tutulmuştur. Merkez, güçleri olduğu halde böyle nâhoş hareketlere engel olmadıkları için ulemaya öfke duyduğunu bildiriyordu (H. Za. 1170 / M. 1757).³¹

²⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 345; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 103/231. Evâil-i L. 1168.

²⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 345.

²⁹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 107/237. 20 Safer 1169; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 137/305. Evâil-i Z. 1169.

³⁰ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 147/324. Evâhir-i Ra. 1170.

³¹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 170/376. Evâil-i Za. 1170. "...ve be-tahsîs siz ki Sâdât-ı Bekriyye ve ulemâ ve meşâyih-ı Ezheriyye mûmâ-ileyhimsiz Haremeyn-i muhteremeyne nakl-i zehâire ihtimâm ve dikkat vesîle-i iktisâb-ı ucûr ve mesûbât-ı âhiret olmak hasebiyle siz bu emr-i ehemme sâirden ezyed ihtimâm ve gayret-i dîniyye ve salâbet-i Haşimiyye'niz muktezâsınca ol belde-teyn-i celîle-teyni tesyîr-i gılâle birbirinize müsâbakat ile nezâret ve sarf-ı vüs' u kudret lâzım iken bu bâbda sarf-ı himmet ve hamîyyet eylemek değil belki bu gûne gayret-i dîniyyeden bî-behre ırgad ve eşhâsın dil-hâhları olan a'mâl-i nâ-merziyyelerinin tervîcîni mûcib hâlâta teba'îyyet ve tahammül ve onlara meyl ve mütâbaat zımnında noksân dirâyet ve diyânete mahmûl emr-i nâ-me'mûlû adem-i mübâlâtla

Mısır riyâsetinde mevkisini tahkîm ettiğini düşünen Hüseyin Sabuncu ise istiklâlini temin için bazı emirleri uzaklaştırmaya başlamıştır. Bunlardan, içinde Bulutkapan Ali Bey'in³² de olduğu üç kişiyi Kahire'den çıkartmıştır.³³ Mısır Mühimmesi'ndeki bir hükümden anlaşıldığı kadarıyla bu kararın arka planında, o anda mazul durumda olup ocakların Mısır yönetimindeki ağırlıklarını azaltma operasyonu kapsamında Mısır'da kalmaya devam eden Hekimoğlu Ali Paşa'nın parmağı vardır. Yeni Vali Yirmisekiz Çelebi-Zâde Mehmed Said Paşa³⁴'ya yazılan ve içinde Bulutkapan Ali Bey'in adının ilk kez geçtiği hükümde, Osmanlı yönetimi, merkezinde ocağın bulunduğu, fakat hanelere dağılmış, bununla birlikte çeşitli bağlarla birbirine bağlanmış bu sağlam yapıyı kırmak için böyle bir karar alınmasına zemin hazırlamıştır. Hükümdeki ifadelerden anlaşıldığı üzere, onlardan biri öne çıkartılarak birbirlerine düşürülecek ve yine birbirlerine kırdırılmak sûretiyle güçten düşmeleri sağlanacaktır. Bu plan dahilinde Kahire'den çıkarılan bu üç emirin haneleri, mülkleri ve üzerlerinde bulunan köylerin korumaya alındığı görülmektedir (H. Za. 1170 / M. 1757).³⁵ Söz konusu hükümde Mehmed Said Paşa'ya, Hekimoğlu Ali Paşa'nın, azledilip Rum tarafına çağrıldığı fakat onun, Mısır'daki işlerin henüz yoluna konulamadığı, bir nizama bağlanamadığını izah ettikten sonra bir müddet daha Mısır'da kalarak, en azından önemli işlerin başlangıç aşamasını yoluna koymak istediğini, bunu yapmadan Mısır'dan ayrılamayacağını, bir kaime ile merkeze

irtikâb ve ihtiyâr eylemeniz husûslarında cümleden ziyâde sizin haklarınızda iğbirâr-ı tab '-ı safvet-i neb '-ı hürevânem zuhûra gelmek mertebelerine resîde olduğu ma 'lûmunuz oldukda..."

³² Ali Bey, İbrahim Kazdağlı'nın memlûkü olmakla birlikte o şeyhülbeled iken sancakbeyliğine (bu dönemde bir nevi mültezimlik) atanmamıştır. İbrahim Kazdağlı'nın hayatında icra ettiği tek vazife, H. 1167 yılında tevcih edilen emîrülhaclıktır. Cebertî, onun İbrahim Kazdağlı'nın ölümünden sonra Abdurrahman Kethûda'ya intisap ederek emirliğe yükseldiğini, Ali Bey'in bundan sonra ona bir alternatif olarak ortaya çıktığını kaydetmektedir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 324, 596.)

³³ **A.e.**, s. 344-345.

³⁴ Mısır valiliği Mehmed Said Paşa'dan önce o sırada Şam valisi olan Esad Paşa'ya tevcih edilmişse de, o, operasyondan haberdar olmuş olmalı ki, Mısır valiliğini kabul etmemek için epey uğraşmıştır. Şam halkına, validen memnun olduklarına, tevliyetinin ibkasına dair arzlar yazdırıp merkeze göndermiş, bu sebeple de merkezin bu yöndeki itabına maruz kalmıştır. Bu da, yapılan operasyonun ne derece zor bir iş olduğunu göstermesi açısından önemlidir. (Bkz. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 160/347. Evâsıt-ı C. 1170; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 174/380. Evâsıt-ı Za. 1170; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 176/383. Evâil-i Ş. 1170.)

³⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 174/380. Evâsıt-ı Za. 1170. "...Mısır mütegalibelerinin şîrâze-i ittihâd ve vîfâkları inhilâli-çün i 'mâl-i hüsn-i tedbîr olunup vâsîtatü'l-akd-i cem 'iyyetleri olan Abaza Osman Bey Said tarafında ikâmet ve Bulutkapan Ali Bey dahi üzerinde bulunan Mansûre mansıbına gitmek ve mîrülhâclık ile mülekkab diğer Ali Bey ikâz-ı nâime etmemek şartıyla çend rûz Azeb? kapısında? ikâmet eylemek üzere ihrâc ve cânib-i mîrîye olan deynlerini edâya vesîle olmak

bildirdiği ifade edilmektedir. Bu bâbda merkez, yeni vali Said Paşa'ya hitaben, sâbık vali Hekimoğlu Ali Paşa ile bu konuda müzakerelerde bulunmasının elzem olduğunu ve operasyon kapsamındaki bütün işleri Hekimoğlu Ali Paşa ile, teferruatlı bir şekilde istişare etmesi gerektiğini bildirmektedir.³⁶

Bu hükmün akabindeki hadiseler takip edildiğinde Hüseyin Sabuncu'nun Kahire'den uzaklaştırdığı emirlerden Hüseyin Keşkeş Bey'in bu iş için ayarlandığı ve Sabuncu'nun üzerine saldırmamasının temin edildiği görülmektedir. Hüseyin Keşkeş gizlice Sabuncu'nun ekibindeki adamları ile haberleşmiş ve onlara emirlik vaad ederek bir suikast tertiplemiştir. Bu sûretle Sabuncu'nun bizzat kendi ekibi tarafından katli temin edilmiştir (H. S. 1171 / M. 1757).³⁷ Maktûl Hüseyin Sabuncu'nun, Ezher şeyhi eş-Şebravî'nin evine getirilmesi ise ulemanın, siyasetle ne derece içli dışlı göstermesi bakımından dikkate değer bir hadisedir.³⁸ Bir başka önemli hâdise ise merkezde verilen fetva ve onun üzerine çıkan hatt-ı hümayûn gereği Mısır'da nüfûz kurma imkânı bulunan Darussaade Ağası Ahmed Ağa'nın katli (H. R. 1171 / M. 1757) ve Mısır'daki emlak, akar ve îrâdına el konmasıdır.³⁹ Böylelikle ocaklara destek çıkabilecek muhtemel merkezî güç de kırılmış oluyordu. Bu sırada Hekimoğlu Ali Paşa "*umûr-u mehâmmın mukaddemâtını*" yoluna koymuş ve H. 1 R. 1171'de (M. 1757) İskenderun'dan bir kalyona binerek Mısır'dan ayrılmıştır.⁴⁰

Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra Bulutkapan Ali Bey'in hem şeyhülbeled hem de emirülhac olduğu görülmektedir (H. C. 1171 / M. 1758).⁴¹ Onun bu makamlara tayinini gösteren hükümde, emîrülhaclığa Mısır ümerasından ve ocaklardan, artan masrafları sebebiyle kimsenin talip olmadığı, cümlenin ittifakıyla Bulutkapan Ali Bey'in seçildiği, bu makamlara onun getirilmesinin mahzarlar ile istid'â edildiği, bundan dolayı onun şeyhülbeled ve emirülhac nasbedildiği

için ümerâ-i mezbûrenin hâne ve emvâlleri urza-i telef olmakdan sıyânet ve üzerlerinde bulunan karyeler dahi âharın taarruzundan vikâyet olunarak tanzîm olunup..."

³⁶ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 174/380. Evâsıt-ı Za. 1170.

³⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 346-347.

³⁸ **A.e.**, s. 347.

³⁹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 184/402. Evâil-i Ra. 1171; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 188/411. Evâil-i Z. 1171.

⁴⁰ Çolak, "a.g.t.", s. 73.

⁴¹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 193/423. Evâsıt-ı C. 1171; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 347. Bulutkapan Ali Bey hakkında bkz. Feridun Emecen, "Ali Bey, Bulutkapan", **DİA**, C. 2, İstanbul, TDV, 1989, s. 383-384.

zikredilmektedir. Ayrıca hac umûrunda kendisine irsâliye hazinesinden 200 kese iânet olunacağı da ilâve edilmektedir.⁴² Halbuki Hüseyin Sabuncu'nun katlinin ardından Mısır siyasetinin en nüfûzlu kişisi olan, şeyhülbeledlik için yanıp tutuşan, bu makamı elde edecek gücü de bulunan Abdurrahman Kethüda'nın şeyhülbeledliğe getirileceğine veya onun gücünü kullanarak bu makamı elde edeceğine kesin gözüyle bakılıyordu.⁴³ Yani ocaklıların ve ümeranın Ali Bey'i, aday gösterip merkeze mahzar yazmaları hiçbir şekilde mümkün olmadığı gibi Cebertî'ye göre böyle bir şey söz konusu da değildi.⁴⁴ Ayrıca Ali Bey'in, masrafindan dolayı varlıklı kimselerin dahi talip olmadığı bu görevin, mâlî yükümlülüklerini yerine getirebilecek bir vaziyeti de bulunmuyordu. Hükümde bu çelişki de giderilmeye çalışılarak ona hac masrafları için iki yüz kese iânet olunacağı bilgisine yer veriliyordu. Bunun yanı sıra o, Abdurrahman Kethüda'nın ekibinden olup, onun eliyle emirliğe yükseltilmiş, İbrahim Kethüda'nın memlûkünden başkası değildi.

Mısır Mühimmelerindeki iki hüküm için iç yüzünde yaşananları açık etmektedir. Söz konusu hükümler, o sırada Mısır'da bulunan biri mazûl, diğeri vazife başındaki iki paşanın, Ali Bey ile uzun pazarlıklara giriştiğini, hac umûru hâricinde, kimseye gösterilmeyen kolaylıkları kendisine sağladıklarını ve bu sûretle onu şeyhülbeledliğe razı ettiklerini göstermektedir. Hükümlerden birinde, Ali Bey'in, Hüseyin Bey'in mahlûl köylerinin iltizam bedellerine dair ne verebileceğine dair nabzının yoklandığı, onun ise *"meccânen verilse istemeyeceği"* ifade edilmiştir. Zira Hüseyin Bey'in malları satıldıktan sonra 300 keseden fazla mîrîye borcunun kaldığı, buna da Ali Bey'in durumunun yetmeyeceği anlaşılmıştır. İkinci hükümde tereddüd üzere olan Ali Bey'in iltizamları alması durumunda borcunun yapılandırılarak üç seneye taksitlendirileceğinin taahhüd edildiği ve bu sûretle onun Mısır risyasetine "razı edildiği" zikredilmektedir.⁴⁵ Cebertî de birkaç cümle ile bu hususu imâ

⁴² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 193/423. Evâsıt-ı C. 1171.

⁴³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 408.

⁴⁴ **A.e.**, s. 404, 408.

⁴⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 193/424. Evâsıt-ı C. 1171; *"gerek mezbûr Ali Bey ve gerek sâir ahâlî-i Mısır'dan isti'dâd olanlar her çend ki tergîb ve ne mikdâr hulvâna mütehammildir deyi istimzâc eyledikçe "meccânen verilse kabul etmeyiz" deyi bi'd-defe'ât cevâb vermeleriyle bu sûretde mübâşir ta'yîn ve kurâ-i mahlûlesi müzâyede olunarak fûruht olunmak lâzım gelse eğerçi hulvânlarından zâhîrde cânib-i mîrîye bir mikdâr şey husûlu muhtemel olup lâkin ol tarafda olan düyûn-ı mîrîyyesi külliyyen muattal olmağla irsâliye hazinesine kesr-i hasm tertîbini mücib olacağı zâhîr olduğuna binâen defter-i mezbûr mücebince düyûn-ı mîrîyyesi edâ olunmak için kurâ-i*

etmektedir. Onun naklettiğine göre Hekimoğlu Ali Paşa'nın ikinci Mısır valiliğinden sonra paşa henüz Mısır'da bulunurken Ali Bey, Kahire'ye getirilmiş ve bazı paşaların meclisinde bulunduktan [onlarla görüştüktan] sonra bu makama getirilmiştir.⁴⁶

Hükümlerde göze çarpan en önemli husus, mutâdın aksine maktûl Hüseyin Bey'in köylerinin müzâyedeye çıkarılmaması, gizlice Ali Bey ile pazarlığa oturulmasıdır. Hükümlerde, bu husus şu argümanla izah edilmeye çalışılmıştır: Mezkûr köyler, müzâyedeye çıkarıldığında Hüseyin Bey'in Mısır tarafındaki borçları muattal kalacaktır. Fakat bu argüman, temelsiz görünmektedir. Çünkü Hüseyin Sabuncu'nun şeyhülbeledliğe getirilişinde de görüldüğü üzere böyle vazife ve iltizâmlara talip olanlar, seleflerinin malları ile birlikte borçlarını da devralmış oluyorlardı. Bu noktada devletin mutad açık artırma yönetimini tercih etmeyip perde arkasından pazarlık yürütmesi ve kimsenin tercihi olmayacak⁴⁷, maddi durumu da

mahlûlesi Dîvân-ı Mısır'da müzâyede ve karâr eden hulvânı beş yüz altmış kese-i Mısri mîrî deynine üç sene zarfında edâ ve tekâmîl ve fazla kalanı düyyûn-ı evkâfa ve sâire vâfî olur ise kezâlik onlar dahi edâ ve kifâyet eylemediği hâlde guremâ tarîkiyle edâ eylemek üzere irzâ etmekle bu sûrete müsâ'ade-i aliyye-i mülûkâne erzânî kılındığı hâlde mîrîye ve sâire olan düyyûnu edâ olunacağı meczûm olmağın ..."; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 219/489. Evâil-i M. 1172. "...Dîvân-ı Mısır'da müzâyede ve karâr eden hulvânının beş yüz altmış Mısri kesesi üç sene zarfında mîrî deynine edâ ve fazla kalanı düyyûn-ı evkâfa ve sâire vefâ eder ise onlar dahi kezâlik edâ ve kifâyet etmediği sûrette guremâ tarîkiyle edâ eylemek üzere halefî mûmâ-ileyhin [Ali Bey'in] irzâ olunduğunu hâvî sâbık Mısır vâlisi sadr-ı esbak vezîrim Saîd Mehmed Paşa –edâmallâhu teâlâ iclâlehû-'nun bundan mukaddemce vârid olan tahrîrâtının hülâsa-i mefhûmu atebe-i aliyyeme lede't-takdîm..."

⁴⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 347, 596. Cebertî'nin naklettiğine göre bu husus Ali Bey'e istiklâlini ilan ettikten sonra bazı kişiler tarafından zaman zaman hatırlatılmış, "*Sen filanca kişilerin desteği ile bu makama geldin.*" denilmiş, o ise bu sözlerle şöyle karşılık vermiştir: "*Ben bu makama gelirken kılıcımdan başkasının desteğini görmedim.*"

⁴⁷ 18. yüzyıl Mısır'ında memlûk, yani efendi-tâbi yapısı egemen olduğundan, çok sayıda memlûkü olmayanlar güçlü ve tercihe şayan sayılmıyor, değil beyliğe aday gösterilmek, kimse tarafından kabul görmüyorlardı ki Ali Bey'in de böyle bir yapı içinde, devlet desteğine rağmen kabul görmesi uzun bir vakit almıştır. Onun sık sık rakipleri tarafından Kahire dışına çıkarılması da bunu göstermektedir. Zira büyük bir malı elinde tutanlar, ancak yüksek rakamlara ulaşan memlûk/tâbi besleyebiliyorlar ve bu sûretle de onlardan destek görüyorlardı. Mülkü ve çok sayıda tâbisi olmayanların, bu sistemde muteber olması mümkün değildi. O nedenle Ali Bey'i ümera ve ocaklıların seçtiğine dair ifade, gerçeği yansıtmamaktadır. Bir başka husus da, 18. yüzyılda Mısır'da, yukarıda da görüldüğü üzere beyliğe erişmenin iki yolu vardı: Yeterli mal ve memlûkü olan, devletle uyum içinde çalışacağı öngörülen kişilerin kanuna uygun olarak merkez tarafından atanmak (Zülfikar Osman Bey) veya kanun dışı yolla yani silah ve insan gücünü kullanarak önemli iltizamları satın almak sûretiyle merkezi icbâr etmek (İbrahim Kazdağlı). Ali Bey için her iki durum da geçerli değildi. O, hükümde de belirtildiği gibi, devlet tarafından bu göreve razı edilmeye çalışılmış ve ancak kendisi için en uygun şartlar sunulduğunda görevi, getireceği zorlukların farkında olarak ve bundan dolayı pek de istemeyerek –veya öyle görünerek- kabul etmiştir. Gerçekten de Kahire'de onun kabullenilmesi zor olacak, birkaç kere Kahire dışına çıkarılacak, güçlendirilmiş bir şekilde geri dönmesi temin edilecektir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 404-405, 411-415; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 328/752. Evâil-i Ş. 1174.)

olmayan bir adayla görüşerek onu şeyhülbeledliğe razı etmesinin tek bir sebebi vardı: Maddi olarak iyice güçlenen ve bu köyleri alabilecek kudrette olan ocaklıların, özellikle de Abdurrahman Kethüda'nın, şeyhülbeledliği ele geçirmesinin kat'î surette önüne geçilmeye çalışılmasıdır. Sâbık şeyhülbeledin köyleri müzâyedeye çıkarıldığı takdirde "*servet ve yesâr sâhibi*"⁴⁸ olan ama merkezin hiçbir şekilde arzu etmediği Abdurrahman Kethüda'nın satın alacağı kesindir. Ki böyle bir durum yakın geçmişte, Ragıb Paşa'nın Mısır valiliği sırasında vâki olmuştur. İbrahim Kazdağlı Mısır riyâsetinde istenmediği hâlde o, iltizamları satın alarak merkezi buna mecbur etmiştir.

Osmanlı merkezi, bu tecrübeden ders çıkarmıştır ve iltizâmları aldıktan sonra bunların getirdiği sorumlulukları üstlenmeyen, bu masrafları daima irsâliye hazinesine veya mîrîye yüklemeye çalışan, bunların yanı sıra valilere gelir temin etmesi gereken gümrüklere ve daha pek çok gelir kaynağına el koyarak haddinden fazla güçlenen ocaklılarla artık çalışmak istemiyordu.⁴⁹ Hatta artık zararları bölgeyle sınırlı kalmayan⁵⁰ bu kemikleşmiş yapıyı kırmak, güçten düşürmek, mümkün olursa da tamamen ortadan kaldırmak istiyordu. Cebertî'nin verdiği, Ali Bey'in göreve getirilir getirilmez, Abdurrahman Kethüda'yı öldürme planı yapmaya başlaması ve Abdurrahman Kethüda'nın da ona karşı bir tertibe koyulduğuna dair bilgi, bunun en bariz delilidir.⁵¹

⁴⁸ BOA, C..ML., 45/2054. Evâhir-i R. 1190. "*Bundan akdem Kahire-i Mısır'da ocak mütekellimi olup servet ve yesâr ve temevvül ve iktidâr ile ma'rûf ve mevsûf olan Abdurrahman Kethüda...*"

⁴⁹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 184/403. Evâil-i Ra. 1171; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 183/400. Evâhir-i S. 1171.

⁵⁰ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 216/482. Evâsıt-ı Za. 1171. Bu hükümde, Mısır'daki Yeniçeri Bölüğü ricali ile müşterek çalışan yahudilerin, küçük gemilerle aldıkları pirinci yol ortasında büyük gemilere naklederek Akdeniz'deki adalarda sattıkları ve bunun da İstanbul'a pirincin az gelmesine sebep olduğu konu edilmektedir. BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 197/433. Evâsıt-ı B. 1171. Burada ise Mescid-i Nebevî'nin kandillerinde kullanılan zeytinyağının Mısır'daki "hainler" tarafından ketm ve ihfâsı üzerine esbak darussaade ağası Hacı Beşir Ağa'nın Şam tarafından bin okka evkaf tahsis ve tayin eylediği ve fakat hıyaneti âdet edinen ağalar tarafından bunun dahi ketm ve ihfâ olunduğu, ifade edilmektedir. BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 38/85. Evâhir-i Ş. 1166. Bu hükümde ise, H. 1159 senesinde çıkan emr-i şerif ile müstemem tâifesine kahve ve pirinç satılmasının yasaklandığı, buna rağmen İskenderiye'deki bazı irsâliye ağalarının bu yasağı deldiği, bundan dolayı İstanbul'da kahve ve pirinç sıkıntısı yaşandığı zikredilmektedir. Ocaklıların bölgenin deniz trafiği ve ticaretini ele geçirerek başta İstanbul olmak üzere memâlik-i mahrusenin pek çok bölgesine zarar verdiklerine dair bunlara benzer Mısır Mühimmelerinde daha pek çok hüküm bulunmaktadır

⁵¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 408; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 202/445. Evâil-i Ş. 1171.

Ali Bey şeyhülbeled nasbedildikten kısa bir süre sonra çıkan hükümlerden Mısır'daki ocakların ve onların içinden çıkan emirlerin, âdet edindikleri üzere taahhüdlerini yerine getirmedikleri ve bundan dolayı merkez tarafından istenmedikleri anlaşılmaktadır.⁵² Paşaların, ocak yapısı içinde yetişip birbirinin menfaatini gözeten ve bundan nemâlanan beyler yerine Zülfikar Osman Bey gibi bir beye tâbi olarak yetişip âvân ve ensârının yardımı ile değil, merkez tarafından beyliğe terfi ettirilen, merkezin desteği ile ayakta duran ve böylece merkeze bağlı kalacağı düşünülen kişileri Mısır yönetimine getirmek istediği, hem çıkan hükümlerden hem ocak dışında yetişen Ali Bey'in göreve getirilmesinden hem de sonraki gelişmelerden ortaya çıkmaktadır.⁵³

Bununla birlikte bu dönemde çıkan hükümlerde, bu keyfiyeti ifadeden hâssaten kaçınıldığı gözlenmektedir. Bunun sebebi ise, yukarıda da zikredilen önceki tecrübelerden çıkan dersler olmalıdır. Zira İbrahim Kazdağlı ve ekibine karşı benzer bir operasyona girişildiği hükümlere konu olmuş, bu da İbrahim Kazdağlı'nın plandan haberdar olarak Osmanlı merkezinden önce davranmasına ve onun bu hadiseden daha da güçlenerek çıkmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı bu tarihlerdeki hükümlerde asla ocakların Mısır yönetimi ile irtibatlarının kesileceği gibi keskin ifadelerle yer verilmiyor, bazı mücrimlerin yahut hainlerin cezalarının tertip edileceği gibi oldukça genel, bir kişi yahut zümreyi hedef almayan ifadelerle konu geçiriliyordu. Bir diğer ve daha önemli olan sebep ise, Ali Bey'in bu işin üstesinden gelip gelmeyeceğinin henüz tam olarak anlaşılamaması ve ocaklıların bir denge unsuru veya daha sonra ihtiyaç duyulabilecek bir kuvvet olarak bekletilmesi, olmalıdır. Hadisenin akabinde çıkan hükümler de buna işaret etmektedir. Zira Ali Bey şeyhülbeled nasbedildikten sonra uzun bir süre Mısır umûrundan onun değil,

⁵² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 194/427. Evâhir-i C. 1171. Bu hüküme göre merkeze Mısır'dan 1915 kese gönderilmesi gerekirken, Dersaadet'e sadece 32 kese ulaşmıştır. Bunun devlet ricâli arasında yarattığı infîâlî hükümden takip etmek mümkündür. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 211/472. Evâil-i L. 1171.

⁵³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 16/27. Evâsıt-ı Ra. 1175; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 17/30. Evâil-i Ca. 1175; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 487, 651-655; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 26-31, 53-58, 83.

ocakların sorumlu tutulduğu, bâkî kalan meblağların tahsil edilmeye çalışıldığı ve bir geçiş dönemi yaşandığı görülmektedir.⁵⁴

Bu konu ile ilgili hükümlerde onlara önce nasihat edileceği, tesir etmediği takdirde cezaları tertib edileceği ifade edilmektedir. Muhtemelen o güne kadarki tecrübelerle dayanarak nasihatın fayda etmeyeceği, bu vesile ittihaz edilerek güçlerinin kırılabileceği düşünülmüş ve daha önceki hükümlerden birinde ifade edildiği üzere "*ikaz-ı nâime edilmemesine*" ihtimam gösterilmiştir.⁵⁵ Cebertî'nin tarihinde de bu konu birtakım imalarla geçirtilmiş ve ilginç bir şekilde Osmanlı kaynakları ile aynı örtük dil kullanılmıştır.⁵⁶ Bu husus, daha sonraki tarih yazımında konunun göze çarpmamasına ve bir türlü çözüme kavuşturulamamasına zemin hazırlamıştır.⁵⁷ Operasyonun ocaklara yönelik olduğunu, bir sonraki mühimme defterindeki bazı hükümlerden ve Ali Bey ile birlikte artık ocakların Mısır siyaset ile irtibatının kalmadığını gösteren Cebertî tarihindeki emir biyografilerinden ve onun aktardığı hadiselerden anlamak mümkündür.⁵⁸

⁵⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 238/527. Evâhir-i Ca. 1172; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 238/528. Evâhir-i Ca. 1172; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 296/679. Evâsıt-ı Z. 1173; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 298/681. Evâsıt-ı Z. 1173; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 302/686. Evâhir-i M. 1174; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 323/738. Evâhir-i B. 1174; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 11/17. Evâhir-i S. 1175.

⁵⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 211/472. Evâil-i L. 1171.

⁵⁶ Cebertî, tarihinde bazı problemlili alanları, ya ima ile geçmeyi veya parçalara bölerek anlatmayı tercih etmiştir. Hususiyetle Ali Bey hadisesindeki ayrıntılar, Ali Bey'in, Abdurrahman Kethüda'nın ve diğer bazı şahsiyetlerin biyografileri ile eserin kronik bölümlerine itina ile dağıtılmıştır. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 344-347, 404-420, 596-602, 651-655; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 5-12.) Bu parçalar hassasiyetle birleştirildiğinde resim ortaya çıkmaktadır. Bazı hadiseler ise ya hiç anlatılmamış ya da başka senelerin içinde eritilerek geçirtilmiştir. Mesela Abdurrahman Kethüda'nın kesin olarak yönetimden el çekirildiği H. 1172 senesine, mutadın aksine ayrı bir başlık açılmamıştır. H. 1171 ile H. 1173 arasında daima takdim-tehir yapılarak, H. 1172'ye dair birkaç hadise de bu arada zikredilmekle yetinilmiştir. Takdim-tehirden dolayı hadiselerin tam olarak hangi seneye ait olduğunu kestirmek zorlaşmakta, ancak Osmanlı evrakı ile mukayese edildiğinde manzara netleştirilebilmektedir. Ali Bey ile ilgili kısmın sonunda bu keyfiyeti, müellifin kendisi de açık etmiştir. Tamamı nakledilse ciltler dolacak bir hadise olduğunu, bununla birlikte elinde olmayan sebeplerden dolayı bu konuyla ilgili detay veremediğini, bundan dolayı mazur görülmek ricasında olduğunu, ifade etmiştir. (el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 420, 601.)

⁵⁷ Bu bağlamda Raymond, Abdurrahman Kethüda'nın Mısır yönetiminden çekilişine sebep olarak hayır faaliyetleriyle uğraşmayı sevmesini öne sürüp, siyasetten bu nedenle uzaklaştığını, zikretmektedir ki, görüldüğü gibi bu yorum doğru değildir. Zaten Abdurrahman Kethüda, şeyhülbelediğe namzed olduğunda mimarî faaliyetlerinin pek çoğunu tamamlamıştı. (Bkz. Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi...**, s. 58-60.)

⁵⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 487, 651-655; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 26-31, 53-58, 83 vd. Buradaki emir biyografileri ve hadiseler incelendiğinde, ismi geçenlerden sadece bir kişinin ocak kökenli olduğu (onun da eski dönemden intikal ettiği) anlaşılmaktadır. Diğerlerinin hepsi birtakım emir yahut merkez erkânının memlûkleridir. Paralı asker amacına matuf olarak hanelerde yetiştirilmişlerdir.

Merkezi, bu yönde bir karar almaya sevk eden âmillerden en önemlisi ise ocakların ve beylerin gücünü denetlemek, haddi aşan davranışlarını men etmek, engel olamadıkları takdirde merkeze bildirmek vazifesi tahmil edilen Ezher ulemasının görevlerini istenildiği gibi yerine getirmemesidir.⁵⁹ Onlar, bu konuda sorumluluk almak yerine hem merkezin hem de yerel güçlerin ihsanlarından nimetleniyor, bu nimetlerin ve cârî düzenin devamı için arabuluculuk yaparak aradaki sorunları geçici çözümlerle gidermeyi tercih ediyorlardı. Böyle bir ortamda yeni bir yapılanmaya gidilmesi kaçınılmaz bir gereklilik olarak ortaya çıkıyordu. Fakat bu noktada da teennî ile hareket etmek, taraflarla müzakereler yürütmek, olabildiğince işi askerî operasyona dökmeden halletmek gerekiyordu. Osmanlı merkezinin artık masaya oturmak istemediği eski düzen ile müzakereleri yürütecek ekip ise Ezher uleması olacaktır.

Bu çerçevede Ragıb Paşa'nın sadâreti döneminde, Ali Bey şeyhülbeled nasbedildikten ve Hekimoğlu Ali Paşa Mısır'dan ayrıldıktan hemen sonra Mısır'daki ocaklara yönelik müzakerelerin başladığı ve bunda da Ezher ulemasının aktif edildiği dikkat çekmektedir (H. Ca. 1172 / M. 1759). Bu minvalde Osmanlı merkezi, ocaklıların ve onlara bağlı çalışan beylerin, katillerinin caiz hatta sevap olacağına dair şeyhülislamdan fetva almakla işe başlamıştır.⁶⁰ Ardından dâire-i mutâva'atdan çıktıklarını ve gereğinin icra edileceğini bildiren, her satırı şiddetli ifadeler içeren bir hüküm çıkarılmıştır.⁶¹ Ağır şartlar ihtiva eden bu hükümde onların önünde iki şık olduğu belirtiliyordu: O güne kadar eda etmedikleri borç ve vazifeleri yerine getirip siyaset olunmaktan kurtulmak veya haklarında çıkan fetva gereği şer'î cezâları tertib olunmak. Bu dikkate değer hükmün devamında Ragıb Paşa'nın Mısır valiliği

⁵⁹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 170/376. Evâil-i Za. 1170; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 183/400. Evâhir-i S. 1171. "...siz ki Sâdât-ı Bekriyye ve ulemâ-i Ezheriyye mûmâ-ileyhimsiz hilâf-ı fermân-ı hümayûnum olan harekâtıdan mütekellimîn-i Mısır'ı men' ve zecr sizin râtibe-i uhde-i diyânetiniz ve bu bâbda sıdk-ı niyyet ve gayretiniz olduğu hâlde men' ve def'e miknet ve kudretiniz olduğu dahi kazâyâ-yı ma'lûmeden olmağla fî-mâ ba'd mugâyir-i rızâ-yı hüsvânem olan maddelerden onlara mûmâşât ederseniz yalnız ukbâda değil dünyâda dahi mes'ûl ve muâtib olacağınızı teyakkun edip vâliniz müşârun-ileyh ile bi'l-ittifâk infâz-ı emr-i mülûkâneme dikkat ve mütekellimîn-i Mısır'ı bâ'is-i selâmet-i dâreyn olan tarîk-i müstakîme sevk ve hidâyet ile fâiz-i ticâret-i ûlâ ve uhrâ olmağla müsâraat..."

⁶⁰ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 2/2. 7 C. 1172.

⁶¹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 231/519. Evâil-i Ca. 1172.

sırasında paşaya muavenet etmemeleri, aksine ocaklara destek olmaları sebebiyle Ezher uleması da takdir ediliyordu:

...mütekellimîn-i Mısır'ın adem-i inkıyâdları âşikâr olduğundan fazla derûn-ı hıyânet-meşhûnlarında merkûz olan bağı ve tuğyânları dahi vakit vakit peyveste-i zuhûr olduğu mücerrebâtıdan olup ez-cümle düstûr-ı ekrem ve müşîr-i efham sadra'zam-ı sadâkat-âlem ve vekîl-i mutlak-ı sûtûde-i şiyem -edâmallâhu te'âlâ iclâlehû- bundan akdem Mısır vâlisî iken bazı eşkıyâ-yı Mısıriyye'nin tedmîr ve istîsâlleri emrine hutût-ı hümâyûn ile me'mûr kılındıkda ulemâ-i Mısıriyye ve ocakların zâbitân ve ihtiyârları müşârun-ileyhin re'y-i rezînine mutâvaat ile fermân-ı ulu'l-emrin infâzlarında kendüye mutâbaat ve muâvenet eylemeleri vâcibe-i zimmetleri iken cümlesi hilâf-ı rızâ-yı Bârî ve mugâyir-i fermân-ı şehriyârî gürûh-ı eşkıyâya muvâfakat ve velî-nî' met ve vâlî-i memleketlerine hıyânet ve izhâr-ı âsâr-ı şekâvete cesâret eyledikleri ma'lûm-ı âlemiyân olup...⁶²

İş bununla bırakılmıyor, ağır şartlar dayatılan müzakerelerde bütün mesûliyet Ezher ulemasına yükleniyor, vazifelerini yerine getirmeyen ümera ve ocaklıları doğru yola iletmeleri, eğer nasihat dinleyecek olurlarsa, bir hüccet-i şer'îyye düzenleyerek söz konusu ahidleri kayıt altına almaları gerektiği bildiriliyordu. Anlaşmaya yanaşmadıkları takdirde ise onları valiye teslim etmeleri emrediliyordu.⁶³ Bu bâbda konuyla ilgili emirler önce beyaz üzerine hatt-ı hümâyûn hâline getirilmiş⁶⁴, zikir olunan fetva metni ile beraber saksoncubaşı pâveli mîrâhur-ı evvel Mustafa Ağa'ya teslim edilmiştir. Ayrıca hâlen sadârette olan Ragıb Paşa da Ezher ulemasına hitâben onlara olan kırınlığını dile getiren ve bu işte yararlılık göstermezlerse kendilerinin de cezalandırılacağına, hatta Mısır'dan sürgün edileceklerine dair Arapça bir mektup kaleme almış, bunu da Mustafa Ağa'ya teslim etmiştir.⁶⁵ H. Evâsıt-ı Ca. 1172'de (M. 1759) Mustafa Ağa'ya yazılan iki hükümle,

⁶² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 231/519. Evâil-i Ca. 1172.

⁶³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 231/519. Evâil-i Ca. 1172.

⁶⁴ Mısır Mühimmesine kayd edilen söz konusu hükmün, Mısır'a gönderilen hatt-ı hümâyûn metni ile aynı olmadığı, hükmün başına verilen şerhden anlaşılmaktadır: "*Mazmûn-ı emr-i şerîfî müekked beyâz üzerine şeref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mübâşir ta'yîn olunan mîrâhur-ı evvel mûmâ-ileyhe teslim olunup kaydı imkânda olmamağla bu mahalle şerh verilmiştir.*" Taşraya gönderilen evrâkın bir kopyasını merkez bürokrasisinde kayda geçmeye ihtimam gösteren Osmanlıların, Mısır'a gönderilen bu tarihî hükmü, kayda geçmemeleri dikkate değer bir hadisedir.

⁶⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 234/523. T.y. Bahsi geçen Arapça mektubun, hülâseten tercümesi şöyledir: Paşa mektubunda, Mısır'daki mütekellimînin yıllardan beri irsâliyyeyi, kiler-i âmire zahiresini tam olarak göndermediklerini, Haremeyn tahılını yerine ulaştırmayıp mübarek beldelerin ahalisini zarurete düşürdüklerini, taahhüd ettikleri hiçbir hususu yerine getirmediklerini ve Mısır ahvâline dair diğer menfî hususları özetlemiştir. Akabinde kendisi Mısır valisi iken padişahın emr-i şerîfî ile onlara karşı harekâta giriştiğinde Ezher ulemasını yanında bulamadığını, aksine ulemanın, şerîate aykırı davranarak eşkıyanın yanında yer aldığını, kırınlı bir şekilde dile getirmektedir. Ve ocaklıların hıyânetlerinden onları haberdar etmelerinin sebebi olarak da, onların kötülüklerini tahkik

görevi kendisine resmen tebliğ edilmiştir.⁶⁶ İşin şer'î kısmını izah için Mustafa Ağa'ya refakati kararlaştırılan İstanbul payeli Mekke Kadısı Abbas Efendi de, padişah ile görüşerek şifâhî emirlerini almıştır. H. 4 C. 1172'de (M. Şubat 1759) iki elçi İstanbul'dan bir donanma kalyonuna bindirilerek Mısır'a gönderilmişlerdir.⁶⁷ Aynı tarihte Ezher ulemasının tayinatlarının, önceden olduğu gibi nakden değil aynen, tam ve eksiksiz ödenmesine dair hükmün çıkması, hem bu konuda onlardan destek beklediğini hem de ulemanın asıl âmirinin, Osmanlı merkezi olduğunu yeniden hatırlatıldığını göstermesi açısından manidardır.⁶⁸

Ezher uleması o güne kadar devletle temasın nimetlerinden yararlanırken, ilk defa kendileri açısından bunun bir tehlikeye dönüşmesi karşısında şaşkın olmalıdırlar. Cebertî, bu noktada onların devletle ocaklar arasında müzakere yürütücü konumlarına değinmekle birlikte, babasının da arasında bulunduğu dönem ulemasının bu durum karşısında ne hissettiklerini, ifadeden kaçınmıştır.⁶⁹ Bununla birlikte Mısır Mühimmelerinden anlaşıldığı kadarıyla onların, devletle muhatap olmaktan memnun oldukları tahmin edilebilir. Zira tam da bu tarihlerde, yerelden

edip mani olmaları gereği olduğunu, bunu önceden yapmış olsalardı, durumun bu derece vehamet kesbetmeyeceğini vurgulamaktadır. En sonunda seyf ve kalem sahibi olan padişahın, artık bu hainlerin cezasını vereceğini, ama Allah ahlâkı üzere önce onlara, Abbas Efendi ve Mustafa Ağa'nın uyarıcı olarak gönderildiğini, bu kâfi gelmezse de berren ve bahren ümera ve yedi ocakların üzerlerine bir sefer yapılacağını, ifade etmektedir. Gönderilen emirlerin içeriğine, elçiler geldiğinde muttali olabilecekleri, ülû'l-emre itaatin gerektiğini, onların, ya geçen yıllardan kalan bütün borçlarını ödemeleri gerektiği yahut da haklarından gelineceğini, hangi cevabı verirlerse versinler, bunun Ezher uleması tarafından bir mahzar hâline getirilerek İstanbul'a gönderilmesi gerektiğini bildirmektedir. Eğer onlar isyan yolunu seçerlerse, Ezher ulemasının da cezalandırılacağını, Mısır'dan hicrete mecbur edileceklerini ifade eden paşa, İsrâ Sûresi 16. Âyet gereği, bir yere bir bela geldiğinde küçük-büyük demeden herkesi tesiri altına alacağını, söyleyerek, sözlerini sonlandırmaktadır.

⁶⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 235/524. Evâsıt-ı Ca. 1172. "... Mısır'a selâmet ile ba'de'l-vusûl hâlâ Mısır vâlisi sadr-ı sâbık Vezîrim Mustafa Paşa -edâmallâhu te'âlâ iclâlehû-'nun inzîmâm-ı re'y ü rezîni ve mevlânâ-yı mûmâ-ileyhin hüsn-i murâfakat ve muvâfakatıyla inzâr ve nushu şâmil bermûceb-i fetvâ-yı şerîfe sâdır olan diğer emr-i şerîfimi Dîvân-ı Mısır'da akd olunan cem'iyet-i kübrâda cümle muvâcehesinde kırâat ve mazmûnu vâcibü'l-itâati Sâdât-ı Bekriyye ve ulemâ-yı Ezheriyye'ye ve ümerâ ve yedi ocak zâbitân ve ihtiyârlarına hâssaten ve âmmeten tebliğ ve tefhîme dikkat..." BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 236/525. Evâsıt-ı Ca. 1172. Merkezden elçilik görevi ile gönderilenlerden birinin ulemadan, diğerinin ise askerî sınıftan olması dikkate değerdir. Zira onlar Kahire'ye gittiklerinde Mısır uleması ve askerî sınıfı ile muhatap olacaklardır. Bu manzara, bu dönemde, gerek merkez gerekse de taşra yönetiminde ulema ve asker, dahlinin boyutlarını göstermektedir.

⁶⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 231/519. Evâil-i Ca. 1172; Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, **Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Hân-ı Sâlis**, İstanbul, TYEK Yay., 2012, s. 123-125.

⁶⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 244/542. Evâil-i C. 1172.

⁶⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 405.

tevcih edilmeye başlanan nakibüleşraf kaymakamlığına atanmak için Vefâî ve Bekrî ailelerinin rekabete girdikleri dikkat çekmektedir.⁷⁰

Sadâret, Mısır'a gönderdiği elçilerden birkaç gün içerisinde bu işi halledip geri dönmelerini istemesine rağmen sekiz ay sonunda hâlâ onlardan cevap alamadığı ve onların Dersaadet'e dönmedikleri anlaşılmaktadır.⁷¹ Bu da işin ne kadar çetin bir vaziyet aldığını göstermesi açısından dikkate değerdir. Nihayetinde H. 20 R. 1173'de (M. Aralık 1759) yani yaklaşık bir sene sonra müzakerelerin neticelendiği ve Ezher ulemasının kefâletiyle ocaklarla devlet merkezi arasında bir anlaşmaya varılıp, bu yönde bir hüccet düzenlendiği görülmektedir. Hüccete göre, ümera ve ocaklar, padişahın kulları olduklarını, ona hiçbir şekilde isyan etmeyip her emrine itaat edeceklerini ikrâr etmişler ve devlet merkezinin kendilerine sunduğu müzakere maddelerini kabul etmişlerdir. Bu anlaşma bir hüccet-i şer'îye haline getirilmiştir.⁷² Anlaşmaya kefil olan Ezher ulemasının ve onların âmiri konumundaki Bekrî ve Vefâî ailelerinin temsilcilerinin isimleri de hüccette tek tek zikredilmiştir. Buna göre Osmanlı merkezi ile ümera ve ocaklar arasında arabuluculuk üstlenip, yerel idareci zümrelere kefil olan Ezherli âlimler ve kefâletlerini gösterir kısım şöyledir:

Sâdât-ı Bekriyye'den Ahmed Efendi b. Muhammed Efendi, Şeyhü's-Sâdât[i'l-Vefâiyye] Muhammed Efendi b. Abdülfettâh Efendi, hâlen kaymakam-ı nakibüleşraf

⁷⁰ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 343/776. Evâil-i Za. 1174; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 343/777. Evâil-i Za. 1174; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 501.

⁷¹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 261/588. Evâsıt-ı Z. 1172.

⁷² BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 345/779. 20 R. 1173. İçerisinde Bulutkapan Ali Bey'in de olduğu o günkü Mısır yönetiminde bulunanların müteahhid ve Ezher ulemasının da bunların yerine getirileceğine dair kefil olduğu müzakere maddeleri şöyle özetlenebilir: 1. Haremeyn ahalisine Mısır'dan gönderimi mutad olan gılâl, deşşeler, cirâyeler ve Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebvî levâzımının senesi zarfında gönderilmesi. 2. Yükleme yapmak için Nil nehri üzerinde olan mevcut beş altı bin sefinden cedid ve ceyyid olanların yük taşımaya hazır bir şekilde bulundurulması ve şark sefaininden hali ve müberra olarak mikdar-ı kifaye bulundurulan sefinelerin tahsisinde kimseye himayede bulunulmaması. 3. İrsaliye ve kiler-i âmire zahiresinin senesi zarfında mahallerine ulaştırılması. 4. İrsaliyeden fermansız akçe alınmaması. 5. Cizye tahsil edildikten sonra hemen mahallerine irsâli. 6. Uhdelerinde bulunan mukataattan tahsili lazım gelen tahılı tahsil ettikten sonra vali marifetiyle aynı olarak anbara konulması ve herkesden evvel bilhassa da Haremeyn'e, içine hile karıştırılmaksızın irsâli ve alındığına dair ilm ü haberinin verilmesi. 7. Sâdât-ı Bekriyye ve Câmî'-i Ezher ulemasının ve Haseneyn ve Şafîiyye fukarasının ve sair erbab-ı istihkakın ber-müceb-i senedat mutasarrıf oldukları cirayaları ve taife-i askeriyyenin dahi gılali aynı olarak mahallerine eda, müstahikkîn-i mezkûrüne bedelleri teklif olunarak ta'ciz olunmamaları; dul, yetim ve cevali ve keşide kalemlerinden mütekaidlere fukaraya, zuafaya ve nisvan taifesinin esâmîler karşılığında mutasarrıf oldukları maaşların üç ayda bir nakden Dîvân-ı Mısır'da vali huzurunda ödenmesi. 8. Mısır hakkında sadır olan emirleri kabul ve icra. 9. Bir senenin mal-ı mîrîsi sene geçirmeden alıkonulması, eğer geçmiş olursa tashih ve tekml olunması. 10. Valilerin emrine, hâkimü's-şer'in hükmüne itaat; itaat etmeyenlerin ocak zabitanı marifetiyle ahz ve valiye teslim edilmesi.

es-Seyyid Ahmed Efendi b. İsmail Efendi ve meşâhîr-i ulemâ-i Ezheriyye'den Müftiyyü's-Şâfiyye Hafnâvî, eş-Şeyhü'l-Allâme Muhammed Efendi b. Ahmed Efendi, ve's-Şeyhü'l-Allâme Ahmed Efendi b. Mahmûd Efendi ed-Demenhûrî ve Müftiyyü'l-Mâlikiyye et-Tahlâvî, eş-Şeyhü'l-Allâme Ömer Efendi b. Ali Efendi, eş-Şeyhü'l-Fâzıl Abdurraûf Efendi, Müftiyyü'l-Hanefiyye es-Seyyid eş-Şeyh Ebu's-Suud Efendi b. Ali Efendi ve Müftiyyü'l-Hanefiyye eş-Şeyhü'l-Fâzıl Hasan Efendi b. Ali Efendi el-Makdisî, ve sâir ulemâ-i Ezheriyye müteahhidîn-i mezkûrinin taahhüdât-ı meşrû'alarında tesbît ve takrîrlere ba'de't-taahhüd fahru'l-eşbâh Abdurrahman Kethüda b. Hasan ve fahru'l-emsâl hâlâ Şeyhülbeled Ali Bey b. Abdullah meclis-i ma'kûd-ı mezkûrda bast-ı makâl eyledikleri bâlâda bast u beyân ve şerh u ayân olan şurût ve kuyûd ve mevâsik ve uhûd dâimen düstûru'l-amel tutulup ilâ-mâşâallâhu te'âlâ tenfiz ve icrâsına ve mürûr-ı ezmine ile adem-i inhirâmına ve cemâ'at-i mezkûreden bir ferdin adem-i udûl ve tahlîsine bizler dahi taahhüd ve tekeffül ve iltizâm etmişizdir.⁷³

Hüccetteki âlimlerin isimleri incelendiğinde büyük bir çoğunluğunun daha önce Mısır'da önde gelen ilmiye makamlarına atanan, İstanbul'a giderek yahut Mısır'dan maaş ricasında bulunup kendisine maaş bağlanan kişiler olduğu dikkat çekmektedir. Osmanlı merkezi, şimdiye kadar verdiklerinin, bir dereyece kadar haklı olarak karşılığını istiyor, olmalıdır. Ayrıca Ali Bey şeyhülbeled olarak zikredilmesine rağmen henüz Abdurrahman Kethüda'nın tamâmen gözden çıkarılmadığı, hiyerarşide Ali Bey'e takaddüm ettirildiği görülmektedir. Bu da, o dönem Mısır yönetimindeki ikiliği ve geçiş evresinin sancılı atmosferini yansıtmaları bakımından önemlidir.

Mühimmelerde oldukça önemsenen, bununla birlikte Cebertî tarihinde bashedilmeyen bu anlaşma hadisesinin ardından çıkan H. Evahir-i R. 1173 / M. 1759 tarihli hükümde; Ezher ulemasının Arapça, beyler ve ocaklıların Türkçe taahhüdlerini içeren mahzarlarının, merkeze ulaştığı bildiriliyordu. Bunun akabinde Osmanlı merkezi, Ezher uleması vasıtasıyla bu taahhüdlerin takipçisi olacak, ulemaya yönelik çıkan hükümlerle sık sık bu anlaşma metnindeki maddelerin yerine getirilmesi gerektiğini, bu hususun onların sorumluluğunda olduğunu hatırlatacaktır.⁷⁴

...siz ki Sâdât-ı Bekriyye ve ulemâ-i Ezheriyye mûmâ-ileyhimsiz "el-ulemâ veresetü'l-enbiyâ ve'l-mürselîn" hadîs-i şerîfi muktezâsınca emr-i bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker farîza-i zimmetiniz olmağla bu gûne hareketden kendülere teveccüh edecek azâb ve 'ıkabı ricâl-i Mısriyye'nin zevi'l-ukûlüne ifâde ve tefhîmde kusûr

⁷³ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 345/779. 20 R. 1173.

⁷⁴ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 291/669. Evâil-i Za. 1173; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 296/679. Evâsıt-ı Z. 1173; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 300/683. Evâhir-i Z. 1173.

etmeyip onların izzet ve i'tibarları için Rabbü'l-İzzet'in tahsîl-i rızâsında ve ülû'l-emrin celb-i itâatında olduğunu takrîr ve tebyîn-birle tarîk-i rüşd-i müstakîme sevk ve delâlet ve emr-i şerîfimin infâz ve icrâsına ehemmiyet ve dikkat...⁷⁵ (...) ...ve siz ki sâdât-ı Bekriyye ve ulemâ-i Ezheriyye mûmâ-ileyhimsiz, hilâf-ı fermân-ı âlî-şânım olan hareketden mütekellimîn-i Mısır'ı men' ve zecr sizlerin râtibe-i uhde-i diyânetiniz olmağla fîmâ ba'd anda mûmâşât ederseniz yalnız ukbâda değil dünyâda dahi mes'ûl ve muâtıb olacağınızı teyakkun edip vâliniz müşârun-ileyh ile bi'l-ittifâk infâz-ı emr-i mülûkânemi dikkat ve mütekellimîn-i Mısır'ı bâis-i selâmet-i dâreyn olan tarîk-i müstakîme sevk ve hidâyet ile fâiz-i ticâret-i ûlâ ve uhrâ olmağa müsâraat ve matlûb-ı hümâyûnum olan meblağ-ı mezbûrun serîan irsâline mübâderet...⁷⁶ (...) ...ve siz ki Sâdât ve ulemâ-i Ezheriyye mûmâ-ileyhimsiz hilâf-ı fermân-ı hümâyûnum olan harekâtden mütekellimîn-i Mısır'ı men' ve zecr sizin râtibe-i uhde-i diyânetiniz ve bu bâbda sıdk-ı azminiz olduğu hâlde men' ve def'e miknet ve kudretiniz malûm-ı hümâyûnum olmağla fîmâ ba'd mugâyir-i rızâ-yı şâhânem olan bu makûle hîle ve hud'adan men' ve tahzîr-birle ceyb-i hümâyûnuma mahsûs olan mârru'z-zikr dört yüz elli Mısırî kesenin alâ-eyyi-hâlin Dersâadet'ime îsâline sizler dahi ale'l-ittifâk müsâraat eyleyesiz.⁷⁷

Ulemaya yükelenen bu vazife dışında, onlardan halli beklenen bir mesele daha vardı. O da yeni şeyhülbeledin Mısır'da kabul görmesini ve diğerlerine karşı gücünün tahkim edilmesini sağlamaktır. Bu şekilde Ali Bey'in merkezin tercihi olduğu gerçeğinin üzeri de bir miktar örtülmüş olacaktır. Bu bâbda Ali Bey tekrar emirülhac yapılmak istendiğinde, karşılaşılabilecek mukavemetler, zorluklar göz önüne alınarak ve önceki tayin metnindeki ocaklıların ittifakıyla seçildiğine dair çelişki de fark edilerek, Ali Bey'in H. 1173 / M. 1759-60 senesinde emirülhac olmasını ulemanın ve sâdâtın valiye rica ettikleri, onların ricalarının vali tarafından kabul olunduğu ifade edilmiştir. Buna göre Ali Bey yine bu vazifeyi isteksizce kabul etmiş, önceki emirülhaclığında yapılan 250 keseye ilâveten 100 kese daha irsaliyeden hac masrafları için yardım yapılmasını şart koşmuştur.⁷⁸ Görünen o ki, devlet merkezi, bu yolla hem yeni sistemin kabullenilmesini kolaylaştırmak, hem de Ezher ulemasını riskli gördüğü alanlarda iş başına çağırarak muhtemel olumsuzluklarda sorumluluğu onlarla paylaşma amacını güdüyordu. Ali Bey ise böyle karmaşık bir vasattan istifade ederek, isteksiz görüntüsü altında alabileceklerini artırmaya, böylelikle de gücünü tahkim etmeye çalışıyordu.

⁷⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 296/679. Evâsıt-ı Z. 1173.

⁷⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 298/681. Evâsıt-ı Z. 1173.

⁷⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 300/683. Evâhir-i Z. 1173.

⁷⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 284/649. Evâhir-i Ş. 1173.

Merkezde her ne kadar Ezher uleması kullanılarak Mısır siyasetine yön vermeye çalışılmakta ve bu şekilde bir miktar yol kat edilse de, istenen verimin alınamadığı, ocaklıların keyfî tutumlarına devam ettikleri hükümlerden takip edilebilmektedir. Onlar valilerden cebren hilâf-ı kanun birtakım meblağlar almaya devam ediyor, Süveyş gümrüğüne mal indirilmesine müsaade etmeyerek gümrük gelirinden mahrumiyete sebep oluyor, valilerin gelir kaynaklarından çeşitli adlar altında keselerce para mahsub ediyor, irsâliye birtakım masraflar göstererek eksik gönderiyor ve en önemlisi de taahhüd ettikleri halde Haremeyn tahılını göndermiyor, yahut toz-toprakla karıştırılmış mahsûl gönderiyorlardı.⁷⁹ Daha vahimi ise Ali Bey hac emiri olarak Hicaz'da iken Abdurrahman Kethüda'nın ona karşı bir suikast planı yaptığının ve onun Mısır riyâsetinden vazgeçmeyeceğinin anlaşılmasıdır.⁸⁰ Ayrıca Abdurrahman Kethüda, adetâ bir ihtilal yaparak Ali Bey'in ve daha önce Ali Bey'in azmettirmesi ile kendisine karşı suikast planı yapan bazı emirlerin mutasarrıfı oldukları köylere bilâ-ferman el koyup mezâda çıkarmıştır.⁸¹

Osmanlı merkezinin bu gelişmelere karşı sert cevabı gecikmemiştir. Artık bu işin müzakereler yahut Ezher ulemasının, ocaklar üzerine baskı kurması ile halledilemeyeceği açığa çıkmış, bir askerî operasyon şart olmuştur. Zira Ezher uleması bu noktada her ne kadar maslahatçı bir yol takip ediyorsa da, kalemin, kılıca; manevî gücün, silah gücüne karşı gelemeyeceği açıktır. Hükümlerde artık açık bir şekilde Abdurrahman Kethüda'nın başında olduğu Müstahfızan Ocağı (Yeniçeri Bölüğü) hedef alınıyor ve onların "*kat'ı dest*"i için donanma kalyonlarının İskenderiye'ye gönderileceği bildiriliyor, valinin peksimet yapım işine girişmesi ve son gelişmeleri merkeze aktarması emrediliyordu.⁸² Ardından merkezden bir mübâşir gönderilerek Ali Bey ve diğer sürgündeki emirlerin, Abdurrahman Kethüda tarafından el konulan mülklerinin yeniden mezada çıkarılacağı ifade ediliyordu.⁸³ Akabe'deki gemi reislerinin ocaklara bağlı çalıştığı anlaşılan emîn-i bahreyn ve

⁷⁹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 302/686. Evâhir-i M. 1174; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 315/724. Evâhir-i C. 1174; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 318/729. Evâil-i B. 1174; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 323/737. Evâhir-i B. 1174; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 6/8. Evâil-i Z. 1174; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 8/11. Evâil-i Z. 1174.

⁸⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 404-405.

⁸¹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 334/761. Evasıt-ı Ş. 1174; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 405.

⁸² BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 328/752. Evâil-i Ş. 1174.

⁸³ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 334/761. Evasıt-ı Ş. 1174.

birtakım zâbitlere güvenerek Haremeyn tahılı naklini reddetmeye başlamaları ise bardağı taşıran son damla oluyor ve askerî operasyonun gerekliliği her yönüyle ortaya çıkıyordu.⁸⁴

Abdurrahman Kethüda'nın, emirülhac Ali Bey'e karşı suikast hazırlığı içinde olduğu bilgisi devlet merkezine ulaştığı gibi, hac dönüşü kafile başındaki Ali Bey'e de Akabe'de –muhtemelen Osmanlı merkezi eli ile- ulaştırılmıştır. O, haberi alır almaz, kafileyi maiyyetindeki emirlere teslim etmiş ve kimseye bir şey hissettirmeden onlardan ayrılarak Gazze'ye gitmiştir. Burada bir süre kalan Ali Bey, Şam valisi aracılığı ile merkez erkânı ile haberleşmiştir. Merkezden bir ağa gönderilerek kendisine emniyet telkin edilmiştir.⁸⁵ Hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla merkez, başlattığı askerî operasyona Ali Bey'i de dahil ederek Mısır'a girmek ve güç kullanarak ocakları yönetimden el çektirip tartışmasız bir şekilde Mısır idaresini Ali Bey'e teslim etmek niyetindedir.⁸⁶ Bu durumda merkezin, tekrar Ezher ulemasını iş başına çağırdığı görülmektedir. Ulema, ya hâinleri valiye teslim edecek yahut da onların iyi hâle döneceklerine kefil olduklarını gösterir bir senedât-ı şer'îyye düzenleyecekler, arz-ı mahzarlarına ilave edip merkeze göndereceklerdir. Bu ikisinden birini yapmadıkları takdirde merkez askerinin Kahire'ye girmesi kaçınılmaz olacaktır.⁸⁷

H. S. 1175'de (M. 1761) Kapdan-ı Derya Hasan Paşa ile İskenderiye'de kışlayacak kalyonların kapdanlarına resmî görevleri tebliğ edilmiş ve mükemmel levendât ile neferâtın içinde bulunduğu yedi kalyon ile bir pergendeye,

⁸⁴ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 336/765. Evâhir-i Ş. 1174; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 340/772. Evasıt-ı L. 1174.

⁸⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 405.

⁸⁶ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 340/772. Evasıt-ı L. 1174.

⁸⁷ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 340/772. Evasıt-ı L. 1174. "...Sâdât-ı Bekriyye ve Aleviyye ve mezâhib-i erbaa müftüleri ve ulemâ-i Ezheriyye ve ale'l-umûm ümerâ-i Mısriyye ve yedi ocak zâbitânı ittifâk edip muhtell-i nizâm-ı Mısır olan yaramazları ahz ve sana teslim ederler ise veyahud ol makûlelere kefil olup i'timâd verirler ise şurût ve uhûd-ı vesîkayı mutazammın senedât-ı şer'îleri ve arz ve mahzarları rikâb-ı hümayûnuma irsâl olunmak ve eğer mevâdd-ı merkûmeyi kabul etmeyip yaramazları ele vermezler ise irâde olunan azîmetin itmâm ve îka'ına mübâderet olunmak için keyfiyyeti derhâl Deraliyye'ne arz ve i'lâma müsâraat velâkin havene-i Mısır'ın akvâl-i kâzibelerine i'timâd câiz olmadığı bi'd-defeât mücerreb ve ma'lûm olduğundan gayri istihsâl-i nizâm-ı vilâyet beher hâl tertîb-i sâbiku'z-zikr üzere ekâlîm-i Mısriyye'nin..."

İskenderiye'de kışlamak üzere yola çıkmaları emri verilmiştir.⁸⁸ Fakat bu kalyonlardaki asker, şimdilik Mısır'ın içine girmeyip herhangi bir hareket vukû'u en önemlisi de, Abdurrahman Kethüda'ya gözdağı vermek için İskenderiye'de bekletileceklerdi. Bu sırada dönemin Mısır valisi Kâmil Ahmed Paşa'ya yazılan hükümde, donanma kalyonlarının yola çıkarıldığı, Vezîr Mekkî-zâde Hüseyin Paşa'nın, K. Ahmed Paşa'nın isteği üzerine kapı halkıyla birlikte Gazze'de ikamet ettirildiği, Ali Bey'in de yine orada bulunduğu, onun da adamlarını hazırladığı ve Kâmil Ahmed Paşa'dan ne şekilde hareket edeceklerine dair haber bekledikleri ifade ediliyor ve kendisi nasıl münasip görürse o şekilde hem Vezir Hüseyin Paşa'yı, hem de emirülhac Ali Bey'i mektupla bilgilendirmesi isteniyordu.⁸⁹ Bu tarihlerde mektûm olarak Ali Bey'e gönderilen ve mühimmeye sonradan kaydedilen iki hükümde de, Ali Bey'in padişahın rızasını kazandığı, bu esnâda onun gibi müstakîm ve tecrübeli kimselerin Mısır şeyhülbeledi olması gerektiği ifade edildikten sonra ona, Kâmil Ahmed Paşa ile yazışarak paşanın tavsiyesi üzere hareket etmesi emrediliyordu.⁹⁰ Cebertî, Kâmil Ahmed Paşa'nın işinde çok dakik, sert ve kuvvetli bir vali olduğunu, bundan ümerânın rahatsız olarak onu azlettiklerini, yerine mazul olarak Mısır'da bulunan Mustafa Paşa'yı çıkarttıklarını zikretmekte olup hükümler de onu doğrulamaktadır.⁹¹ Bunun yanı sıra muhtemelen Kâmil Ahmed Paşa'nın, Ali Bey'i Mısır'a getirmeye çalıştığı anlaşılmış ve bundan dolayı azledilmiştir.

Dersaadet, bu harekete oldukça öfkelenmiş, Mısır valiliğine kaymakam olarak nezaret eden Mustafa Paşa'ya bu hususu, Ezher uleması ve diğerleri ile meşveret ederek, nizâm-ı Mısır'ın iptal edileceğini, bu bâbda başlatılan operasyonun hitâma erdileceğinin kendilerine bildirilmesini ve bu noktadaki son cevaplarının acilen merkeze ilâmını emretmiştir.⁹² Kahire'deki ümera hem İskenderiye'de kışlamakta olan kalyonların haberi hem de bu tehdidkâr ifadeler sebebiyle telaşlanmış ve açılan operasyonun durdurulması için Ezher ulemasından Abdülbâsıt

⁸⁸ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 12/18. Evâhir-i S. 1175; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 12/19. Evâhir-i S. 1175; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 302/686. Evâhir-i M. 1174; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 13/20. Evâhir-i S. 1175.

⁸⁹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 16/27. Evâsıt-ı Ra. 1175.

⁹⁰ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 99/200. Evâil-i Z. 1174; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 99/200. Evâil-i Z. 1174.

⁹¹ el-Cebertî, **a.g.e**, C. 1, s. 405; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 17/30. Evâil-i Ca. 1175.

Efendi'yi bir arz-ı mahzarla İstanbul'a göndermişlerdir. Sadrazam Ragıb Paşa ile görüştüğü anlaşılan Abdülbâsıt Efendi, irsâliyenin yola çıkarıldığı, Haremeyn tahılının gönderilmeye başlandığı ve Mısırlının sâbık cürümlerine tövbe ettiklerine dair arz-ı mahzarı sadarete sunmuş ve askerî operasyonun durdurulmasını rica etmiştir. Sadrazam Ragıb Paşa, kendi sarayında merkez uleması ve ricâl-i devletin bulunduğu bir toplantı akdetmiştir. Bu mecliste gelen mahzarlar okunarak üzerinde tartışılmıştır. Nihayetinde Ezher ulemasının sözleri sıdka hamledilerek operasyonun durdurulması kararı alınmıştır.⁹³ Bu sırada Ali Bey hâlâ Gazze'de bekletilmekte olup H. 1174 / M. 1760-61 senesinde onun yokluğunda Mısır emirülhacılığını Hüseyin Keşkeş Bey, şeyhülbeledliği ise Küçük Ali Bey üstlenmiştir.⁹⁴ Merkezin, bu sırada Gazze'de bulunan Ali Bey ile daima yazıştığı ve yokluğunda Abdurrahman Kethüda'nın zabt ettiği, Mısır valisinin ise tekrar mezada çıkararak Ali Bey'in üzerine tevcih ettiği kurâ bedelinin bir mesele hâline geldiği anlaşılmaktadır.⁹⁵

Mısır'da hâlen ağırlığını koruduğu anlaşılan ocaklı ümera ve ocaklar ricâlinden merkezin şikâyetleri devam etmektedir. Ezher ulemasının kefil olduğu o kadar taahhüde rağmen hâlâ irsâliye birtakım masraflara mahsup edilerek eksik gönderiliyor, Ali Bey'e borç olarak verilen köylerin bedelleri sorun olmaya devam ediyordu.⁹⁶ Bu sırada çıkan tashih edilerek yeniden yazıldığı şerhi düşülen bir hüküm ise, merkezin Mısır'daki ocakları ref' etme noktasındaki fikrini açık etmesi ve Ali

⁹² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 17/30. Evâil-i Ca. 1175.

⁹³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 22/41. Evâhir-i C. 1175; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 405. "...Ulema-yı Ezheriyye'den Şeyh Abdülbâsıt ve üç nefer vâcibü'r-reâyâ yedleriyle Mısırlının cerâim-i vâkı'adan isti'fâlarını hâvî ve sâbıkâ Mısır Vâlisi Kâmil Ahmed Paşa'nın esbâb-ı hatt-ı tenzîlini muhtevî bu def'a vârid olan Arabî ve Türkî iki kıt'a mahzarın mazmûnlarında.. (...) ..işbu mahzarlar ile vezîrim Kâmil Ahmed Paşa'nın tahrîrâtları sadr-ı a'zam ve ešham ve vekîl-i mutlak-ı sadâkat-alemimin sarayında hâzırûn olan ulemâ-yı 'izâm ve ricâl-i Devlet-i Aliyye-i ebed-karârım muvâcehelerinde kırâat ve bundan mukaddem nizâm-ı umûr-ı Misriyye için techîzine irâde-i kat'iyye-i hüsvânem taalluk eden asâkir ve edevâtın tanzîmi husûsunda ifâ-yı lâzime-i meşveret olundukda mefhûm-ı mahzar-ı merkûma göre bundan mukaddem şeref-yafte-i sudûr olan hutût-ı hümayûn-ı şevket-makrûnuma mutâvaatları sûreti rû-nümâ olup sıdk u kizblerinin sıhhat-i zuhûru her ne kadar hazîne-i merkûmenin Dersaadet'ime vürûduna mevkûf ise dahi Sâdât-ı Bekriyye ve ulemâ-i Ezheriyye'nin kelâmlarını sûret-i sıdka haml ile azîmet-i şâhânem olan tanzîm ve tertîbât ve tehyie-i levendât ve ecnâd şimdilik te'hîr ve tesvîk ile irsâliye hazînesinin Deraliyye'me vürûduna ta'lik ve hazîne-i mezbûre geldikde tahrîrâtlarının sıdk ve kizbi nümâyân oldukda ol vakit işin iktizâsına göre amel ve hareket olunması ittîfâk-ı ârâ-yı üli'l-elbâb ile münâsib görölüp..."

⁹⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 35/69. Evâsıt-ı N. 1175; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 405-406.

⁹⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 35/69. Evâsıt-ı N. 1175.

⁹⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 37/73. Evâsıt-ı N. 1175; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 38/75. Evâil-i N. 1175.

Bey'in Mısır yönetimine getirilmesinde merkez tarafından yapılan yardımı göstermesi açısından dikkate değerdir. Ezher uleması bu sefer de, Mısır idaresinde söz sahibi yapılan yeni yapılanma (Ali Bey) üzerinde gözcü kılınıyordu.⁹⁷

H. 1175 / M. 1762 sonlarında veya H. 1176 / M. 1762-63 senesinde Ali Bey'in Gazze'den Mısır'a getirilmesi hazırlıkları yapıldığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda kesin bir tarih verilmemekle birlikte, onun üzerine geçirilen iltizamlarının bedellerinin talep edildiği hükümden ve Cebertî'nin metninden bunu anlamak mümkündür.⁹⁸ Cebertî, tarih zikretmeksizin Ali Bey'in, kayınbiraderi Harputlu Ali Kethüda tarafından Mısır'a getirtildiği bilgisini vermektedir.⁹⁹ Bu sırada H. 1174, 1175, 1176 (M. 1760-1762) senelerinde Ali Bey'in ekibinden olan Hüseyin Keşkeş, hac emirliğini üstlenerek urbana korku salmış, Kahire havâlîsinin yol emniyetini tesis etmiştir. Abdurrahman Kethüda'nın başını çektiği ocaklı emirler ve ocaklar ise taahhüdlerine sadık kalmadıkları için iyice gözden düşmüşlerdir.¹⁰⁰

H. Receb 1177'de (M. 1764) Bulutkapan Ali Bey'in konumunun tam anlamıyla tahkîm edildiği, ona yeniden hem şeyhülbeledliğin hem de hac emirliğinin tevcih edildiği dikkat çekmektedir.¹⁰¹ Hatta "*takviye-i bâzu-yı iktidârı*" için kendisine devlet tarafından yardım edilmeye de devam edilmektedir.¹⁰² Cebertî'nin aktardığına göre Kahire'deki emir ve ocaklılar, Abdurrahman Kethüda'nın şeyhülbeled olmasına kesin gözüyle bakarken ve her iki aday da, şeyhülbeledliğin kendisine tevcihini beklerken, bir anda Abdurrahman Kethüda, umulmadık bir şekilde geri adım atmıştır. O, kendisinin kararını bekleyen Kahire'deki ümera ve ocak ricâlini toplayarak şöyle

⁹⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 56/114. Evâhir-i B. 1176.

⁹⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 59/118. Evâhir-i C. 1176; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 405-407.

⁹⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 405.

¹⁰⁰ **A.e.**, s. 406-407; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 82/171. Evâsıt-ı C. 1177.

¹⁰¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 87/175. Evâil-i B. 1177.

¹⁰² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 89/179. Evâil-i B. 1177; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 407-408. Cebertî, onun ikinci defa şeyhülbeled ilan edilmeden önce memlûklerinden İsmail Bey'i, İbrahim Kethüda'nın kızı ile evlendirdiğini, ona bir ay süren bir düğün yaptığını ve burada Ali Bey'in şanın yükseldiğinden söz etmektedir. Bu dikkate değer düğün, merkezde tertip edilen sûr-i hümayûnların bir minyatürü gibidir. Bir ay boyunca gece gündüz devam eden düğünde, Ali Bey düğün sahibi olarak bulunmakta, ondan sonra Mısır yönetimine gelecek memlûkleri de düğün sahibi gibi davranmakta, ip canbazları, çeşitli oyuncular, musiki-şinâslar, ehl-i hıref gösteriler yapmakta, ziyafetler verilmektedir. Düğüne, Avrupalılardan Türklere, Kıptîlerden Yahudilere kadar Kahire'deki bütün zümreler eksiksiz bir şekilde katılmıştır. Cebertî'ye göre, Ali Bey bu düğünden sonra meşhur olmuş ve Mısır'da adından

demiştir: "*Ali Bey'in şeyhülbeled olması daha münasıptır, ona ilk itaat eden benim, en son isyan edecek de yine ben olacağım.*" Bundan sonra Kahire'deki güç dengesi, tartışmasız bir şekilde Ali Bey lehine neticelenmiştir.¹⁰³ Görünen o ki, Abdurrahman Kethüda geri adım atmamış, ona Ezher uleması da kullanılarak geri adım attırılmıştır. Merkezin başlattığı askerî operasyonun durdurulmasını İstanbul'da Ragıb Paşa ile müzakere eden Abdülbasit Efendi'nin ricası, birtakım şartlarla kabul edilmiş olmalıdır.

Bu esnâda Ezher ulemasının gücünün zirveye çıkmaya başladığı görülmektedir. Sultan III. Mustafa, Ezher ulemasından Hasan el-Cebertî ve Ahmed ed-Demenhûrî ile mektuplaşıyor, onlara kendi kütüphanesinden kitaplar gönderiyordu. Cebertî, III. Mustafa'nın, babasına bu dönemde gönderdiği kitaplar arasında *Kûhistânî el-Kebîr*, *Nûru'l-Ayn fî Islâhi Câmi'u'l-Fusûleyn* ve *el-Fetâvâ el-Ankaravî* adlı eserlerin de bulunduğunu zikretmektedir.¹⁰⁴ H. 1182 / M. 1768'de Ezher şeyhliğine getirilecek olan Ahmed ed-Demenhûrî'ye merkezden hem sultan hem de devlet ricâli hediyeler göndermekte idi.¹⁰⁵

Bu tarihlerde, Cezayirli bir âlim, İstanbul'daki devlet erkânı ile samimiyet tesis etmek sûretiyle birtakım ihsanlara nâil olmuş, Mısır'a giderek elde ettiği bu birikim ile Ezher civarında güzel bir ev yaptırmıştır. Söz konusu âlim H. 1170'lerde Mısır Darbhanesi emîni olan, daha sonra paşa olacak Ahmed Ağa ile oldukça sıkı bir dostluk kurmuş, bu sûretle Türkçe'yi öğrenmiş, ağanın mebzûl miktarda ihsanına nâil olarak önemli miktarda maddi birikim elde etmiştir.¹⁰⁶

H. 1176 (M. 1762) senesinde Mısır Kadısı İshak Efendi'nin İstanbul'a yazdığı arz, Ezherlilerin Mısır'da elde ettikleri sarsılmaz gücü göstermesi bakımından oldukça dikkate değerdir. İshak Efendi arzında, Mısır Mahkemesi'nde kendisinin alt kademesinde çalışan takrir kâtibi eş-Şeyh Muhammed Eşbûlî'nin, merkezin "hain"

söz ettirebilmiştir. İstanbul'daki saray merasimlerinin bir taklidi olan bu düğüne, merkezin de katkı vermiş olması muhtemeldir. Zira bu sûretle yeni emir adayı, kamuoyuna arz edilmiş olacaktır.

¹⁰³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 408-409.

¹⁰⁴ **A.e.**, s. 602.

¹⁰⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 39.

¹⁰⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 579. Cebertî, bu âlimin, Ahmed Ağa'nın tavassutu ile İstanbul'a tekrar gittiğini, Sultan III. Mustafa'ya, 1768'de çıkan Osmanlı-Rus savaşında okunacak bir dua yazdığını, sultanın da âlimi, bu duayı okumak üzere asker ile birlikte sefere gönderdiğini kaydetmektedir.

olarak tavsif ettiği kişilerle sıkça görüşüp samimiyet tesis ettiğini, mahkemedeki vazifesinde de onlara güvenerek zulüm ve fesada sebebiyet verdiğini, hatta hainlere dayanarak kendisini tehdit edecek derecede güçlendiğini, aslında kadının prosedüre göre onu görevinden alma yetkisi olduğunu, buna rağmen göreve gelen Mısır kadılarının onu vazifeden alamadığını ifade etmekte ve merkezden onun vazifeden el çektilmesini talep etmektedir. Kadının gücünün, Ezher uleması karşısında oldukça sınırlandığını gösteren bu arzın, işlem görmediği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Cebertî'nin; Eşbûlî'nin mahkemedeki kitâbet göreviyle Kahire'nin en güzel yerlerinde üç lüks ev aldığını, büyük bir servet edindiğini, oğlunun Kahire'deki pek çok tedris vazifesini elinde tutmasına rağmen derse çıkmadan maaş almaya devam ettiğini belirtmesi, hem onların gücünün geldiği noktayı hem de merkezin Ezher ulemasına açtığı alanı göstermesi açısından dikkate değerdir.¹⁰⁸

Osmanlı Arşivi'nde H. 1179'a (M. 1766) tarihlenen bir evrakta, önceki senelerde –muhtemelen Hekimoğlu Ali Paşa'nın ikinci Mısır valiliği sırasında- Ezher ulemasından Beyyûmî Şeyh Ali Efendi'ye yevmî 40 para, Hafnâvî'ye yevmî 30 para, Hasan Tunusî Efendi'ye yevmî 25 para, Şeyh Ahmed b. Ahmed el-Cevherî'ye yevmî 12 para, oğlu Şeyh Ahmed el-Cevherî'ye yevmî 20 para, Şeyh Ahmed Cevherî oğlu Abdülfettâh Efendi'ye yevmî 8 para, Hanefî Müftüsü Şeyh Hasan Efendi'ye yevmî 6,5 para bağlanan maaşın ibka edildiği görülmektedir.¹⁰⁹ Mısır Mühimmeleri'nde bu dönemde maaş istidâ eden küçük rütbeli âlimlere dahi rastlanması, merkezin itimad ettiği Ezherli âlimlerin öğrencilerinin küçük vakıf tevliyetleri için merkeze müracaatı, açılan alandan pek çok kişinin istifade ettiğini göstermektedir.¹¹⁰ Onların bu derece güçlenmesi merkezin ve yerel güçlerin, maksadlarına erişmek için kısa yolu, yani ulemayı destekleyerek ondan meşrûiyet alma yolunu seçmelerinden kaynaklanıyordu. Ulema ise ayağına gelen bu fırsatı geri çevirmiyor, olabildiğince istifade etmeye çalışıyordu.

¹⁰⁷ BOA, C..EV., 233/11606. 20 Safer 1176.

¹⁰⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 402-403. Ayrıca Cebertî'nin bu dönemde, Mısır'daki şer'î davalara yerel ulemadan bazı kurnaz âlimlerin, davaların seyrine tesir ettiklerini bildirmesi de, önemli bir veridir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 419, 490.)

¹⁰⁹ BOA, C..DRB., 32/1585. 19 N. 1179.

¹¹⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 77/165. Evâhir-i Ra. 1177; BOA, C..BLD., 53/2623. 27 C. 1177.

Ali Bey'in de gücünü tahkim ettiği dönemde -henüz isyan aşamasına gelmeden- bu yolu, kısa sürede keşfettiği görülmektedir. O da Ezherli âlimlerle sık sık görüşüyor ve onlara hürmette kusur etmiyordu. Cebertî'nin ifade ettiğine göre o, ulemaya son derece saygı gösteriyor, özellikle de devlet ricâli ile iyi ilişkiler geliştirenleri ile iletişimini sıkı tutmaya çalışıyordu. Bu ilişkiler yakın gelecekte çok da işine yarayacaktı. Mesela Ezher şeyhi Hafnavî, onun aynı zamanda tasavvufi anlamda şeyhi idi. Ali Bey şahsî olarak da ilim ve kültüre meyyâl olup tarih kitapları ve geçmiş sultanların ahbârını merakla okumakta idi. Hafnavî vefat ettikten sonra intisab ettiği hem şeyhi hem de isyan sırasında Arapça kâtibi yaptığı Şeyh Hûlbavî'ye Arapça medhiyeler yazıyordu.¹¹¹

Merkezin bu iletişimden ilk başlarda memnun olduğu, zira ulemanın bu sûretle Kahire'de tek güç olarak tebâruz eden Ali Bey'in üzerinde baskı kuracağı ve eskisi gibi yeniden bir denge unsuru olacakları tasavvur ediliyordu. Mühimmelerdeki hükümler bunu göstermektedir. Haremeyn tahlının eksiksiz gönderilmesi, Mısır Darbhanesi'nde kesilecek sikkelerin ayarı, irsaliyenin tam ve zamanında İstanbul'a ulaştırılması, gibi pek çok farklı konudaki hükümde Ezher ulemasına da hitap ediliyor, onların bu noktadaki gözcülükleri hatırlatılıyordu.¹¹² Ayrıca ulemanın, doğrudan merkeze bağlanması için tedbirler alınmaya çalışılıyor ve onlara vali buyuruldusu ile tevcih edilen maaşların kesileceği bildiriliyordu.¹¹³ Fakat Şeyh Bekrî'nin tavassutuyla Hafnavî, Beyyûmî ve sair merkezle iyi ilişkileri olan ve merkez siyasetine doğrudan bağlı olduğu düşünülen bazı müftüler bundan hâriç tutuluyordu.¹¹⁴ Bu dönemde de Mısır valilerinin, ulema ile münasebet tesis etme siyaseti devam ediyordu. Bu miyânda H. 1179 / M. 1765-66 tarihinde Mısır valiliğine getirilen Hamza Paşa, daha önce siyasî bir elçilik vesilesi ile İstanbul'a

¹¹¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 491, 597, 598; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, 78-79.

¹¹² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 94/189. Evâil-i B. 1177; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 128/250. Evâsıt-ı R. 1178; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 169/340. Evâil-i S. 1179. "...ve siz ki Sâdât-ı Bekriyye ve ulema-yı Ezheriyye'siz, mukaddemâ gelen Arabî mahzarda sizin dahi kefâletiniz olmağla 've evfû bi'l-ahd inne'l-ahde kâne mes'ûlâ' nazm-ı kerîmi muktezâsı üzere bu bâbda tegâfûl ve tesâmühü tecvîz etmeyip muktezâ-yı taahhüdlerini edâya ve şurût ve uhûd-ı mültezimelerini ibkâ ettirmeğe bi'l-ittifâk ihtimâm ve dikkat..."

¹¹³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 173/346. Evâil-i S. 1179; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 190/382. Evâhir-i N. 1179; BOA, C..DRB., 32/1585. 19 N. 1179.

¹¹⁴ BOA, C..DRB., 32/1585. 19 N. 1179; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 276/521. Evâil-i B. 1181.

giderek Ayasofya'da ders verme imkânı bulan fakat daha sonra Mısır'a dönene Ömer et-Tahlâvî'den ders almak istemiştir. Bu istek üzerine et-Tahlâvî, her Cuma paşanın huzuruna çıkarak hadis dersi vermiştir.¹¹⁵ Elbette bütün bu faaliyetler, Mısır'da ulema ile münâsebet tesis ederek ve onları destekleyerek güç kazanma siyasetinin bir uzantısı idi.

Fakat ulema ile tesis edilen münâsebetler her zaman merkezin öngördüğü neticeyi vermiyor bazen merkez yönetiminin arzu etmeyeceği bir şekle bürünebiliyordu. Mesela bu dönemde ulemanın, merkezin öngördüğü gibi "sâdık" bir emir olmadığı anlaşılan Ali Bey üzerinde yeterince etkin olamadığı görülmektedir. Zira Haremeyn tahılı ve levâzımatı gönderilmiyor, bundan dolayı hac yolu urbanın muhtemel eşkıyalıkları sebebiyle tehlikeye giriyor, Mısır ümerası ile ortaklaşa çalışan İskenderiye'deki kahve tüccarının tamahkârlıkları sebebiyle İstanbul'a kahve gönderilmiyor, Ali Bey geri ödemek şartıyla irsâliyeden aldığı meblağı iâde etmiyordu. Ve merkez, bunlardan ulemayı sorumlu tutuyordu.¹¹⁶ Çok geçmeden Ali Bey ve sağ kolu Ebuzzeheb bu tagallüpleri sebebiyle sürgün edilmek üzere Kahire'den çıkarılıyorlardı.¹¹⁷

Ali Bey, Kahire dışında iken daha önceden aralarında ülfet olan Hasan el-Cebertî ile gizlice haberleşmiş ve Kahire'de kalan eşyasının, Hasan el-Cebertî'nin bir öğrencisi eliyle kendisine ulaştırılmasını temin etmiştir.¹¹⁸ Cebertî, her ne kadar babasının ve öğrencisi Nefravî'nin bu faaliyetinden kimsenin haberinin olmadığını söylese de, mühimmelerden durumun böyle olmadığı, merkezin, ulemanın, Ali Bey'i destekler yöndeki tavırlarından haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Hükümde, Kahire'nin karışık ortamından istifade ederek Mısır valisi Hamza Paşa ile bayramlaşma törenini kana bulayan ve paşayı azl eden Ali Bey'e bağlı çalışan

¹¹⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 459.

¹¹⁶ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 178/359. Evâil-i Ca. 1179; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 176/351. Evâsıt-ı Ra. 1179; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 183/370. Evâil-i C. 1179; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 201/403. Evâil-i M. 1180. "...ve siz ki mevlânâ ve sâdât ve ulemâ-i mûmâ ileyhimsiz hilâf-ı fermân-ı hümayûnum olan harekâtdan mütekellimîn-i Mısır'ı men' ve zecr sizin râtibe-i uhde-i diyânetiniz olduğu hâlet iktizâsına göre ihâfe ve tehdîd ederek tenfiz-i evâmir-i aliyeye bezl-i miknet ve kudret eylemeniz için Dîvân-ı Hümayûnum tarafından emr-i şerîfîm tahrîri bâbında..."

¹¹⁷ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 196/393. Evâil-i Ca. 1179; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 237/467. Evâsıt-ı L. 1180; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 412.

¹¹⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 577.

ümeranın hareketlerinden ulema sorumlu tutulmakta ve takdir edilmektedir. Bununla birlikte Osmanlı merkezi bu derece karışık bir vasatta ulemanın vaziyetinin zorluğunu da takdir ediyor ve onlardan bazılarının tamahkârlıkları sebebiyle bazılarının ise mecburiyetten yoldan çıkmış ümeraya destek olduğunu ifade ediyordu. Ve yine "*ulemaya merhameten*", Kahire'yi karıştıranların affedildiği bildiriliyordu.¹¹⁹ Zira Süveyş gümrüğünde zulme uğrayan kahve tüccârından, Kahire yönetiminde olup bitenlere kadar pek çok hususun ulema eli ile takip edilme siyasetine devam edilmekte olup, merkezin bu anlamda onlara duyduğu ihtiyaç her geçen gün artıyordu.¹²⁰

Bu sırada Osmanlı merkezinin veya merkezdeki bazı hiziplerin, tekrar Ali Bey lehine tavır aldıkları dikkat çekmektedir. Cebertî, H. 1181 başlarında (M. Temmuz 1767) Kahire'den çıkarılarak Hicaz'a sürgün edilen Ali Bey'in, Süveyş'de bindiği gemide, rüzgârın uygun yönden esmesini beklerken, bazı beylerin aracılığı ile tekrardan Mısır'a döndürüldüğünü ifade etmektedir. Ali Bey, bu gelişmenin akabinde Mısır'ın güneyine geçmiş, orada menfî olarak bulunan diğer emirlerle gücünü birleştirmek ve Arap şeyhlerinin desteğini almak sûretiyle yeniden Kahire'ye ilerlemeye başlamıştı.¹²¹ Ali Bey'in Mısır idaresini ele geçirme yolunda yeniden ümitlenmesinin altındaki sebep ise, hadiseden kısa bir süre sonra çıkan Osmanlı evrakında zikredileceği üzere, Osmanlı merkezinin tekrardan kendisine meyl etmesi ve Kahire yönetimindeki diğer emirlere karşı onu desteklemesi idi.¹²²

Bununla birlikte merkez, Ali Bey lehine değişen tavrın açık edilmemesine dikkat ediyordu. Bu bağlamda Ezher uleması kullanılarak, matrûd emirin yeniden şeyhülbeledliğe getirilmesi, temin edilmeye çalışılıyordu. Böyle kritik bir süreçte, takip edilen incelikli siyasetin bir uzantısı olarak Osmanlı merkez yönetiminin, Ezher şeyhi Hafnavî'yi aktif ettiği dikkat çekmektedir. Şeyh Hafnavî, Kahire'ye doğru ilerleyen Ali Bey üzerine askerî birlik çıkarmak ve onunla çarpışmak isteyen ümeraya şu sözlerle hitap ediyordu: "*Bu nasıl hâldir böyle? Bütün Kahire'yi hatta*

¹¹⁹ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 254/488. Evâsıt-ı Z. 1180.

¹²⁰ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 268/508. Evâil-i R. 1181; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 254/488. Evâsıt-ı Z. 1180.

¹²¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 413-417.

Mısır'ı harap ettiniz! Her saat başı bir husûmet bir nizâ, Ali Bey üzerine çıkarılan askerî birlikler de nedir! Bu adam sizin kardeşiniz ve huşdaşınız¹²³, Kahire'ye girse ne zararı olur? Birbirinizle barışın ve halk da huzura kavuşsun artık!" Ali Bey'in üzerine gitmeye kararlı olan Kahire ümerâsı şeyhe, Ali Bey'e karşı bir sefer yapmanın kaçınılmaz olduğunu, onun Kahire'ye girdiği takdirde kendilerini öldüreceğini, bildirmişlerdir. Bunun üzerine şeyh, Ali Bey'e nasihat edeceğine ve onun üzerinde bu noktada baskı unsuru olacağına dair söz vermiştir. Ali Bey'e karşı harekât yapmak isteyen emirlerden, askerî birlik çıkarılmamasına dair yemin almış ve emirler harekâtı durdurmak zorunda kalmışlardır. Fakat şeyh ile emirlerin anlaşmasının üzerinden çok geçmeden Şeyh Hafnavî, Ali Bey'i bertaraf etmek isteyen Kahire ümerası tarafından zehirlenerek öldürülmüştür (H. Ra. 1181 / M. Temmuz-Ağustos 1767).¹²⁴

Rakipleri üzerine yürüme noktasında önlerinde engel kalmadığını düşünen Kahire'deki emirler Halil Bey ile Hüseyin Keşkeş Bey, Ali Bey üzerine askerî birlik sevketmişler fakat hezimete uğramışlardır. Ali Bey'in, mezkûr emirlere galip gelmesinde hiç şüphesiz Osmanlı merkezinin ve dönemin valisi Mehmed Rakım Paşa'nın, Ali Bey yanlısı tutumlarının ve el altından verdikleri desteğin, önemli bir payı vardı.¹²⁵ Fakat merkez yönetimi oldukça usta bir siyasetle bu tutumunu gizliyor, kendisi perde arkasında durarak ulema eliyle Mısır siyaset sahnesindeki aktörleri belirleme politikasını takip etmeye devam ediyordu. Aynı siyasetin bir devamı olarak H. 1 R. 1181 (M. Ağustos-Eylül 1767) tarihinde Mısır'a gelen Mehmed Rakım Paşa'ya, ulema ve ocaklılar Ali Bey'in affı yolunda ricacı oluyor, paşa da, gönülsüzmüş gibi davranarak, merkeze Ali Bey için referans oluyordu.¹²⁶

Merkezden H. Evâhir-i B. 1181'de (M. Aralık 1767) çıkan hükümde, paşanın ve ulemanın Ali Bey için yaptıkları aracılıklarının, merkez tarafından kabul gördüğü bildiriliyor, bununla birlikte mezkûr emirin, bundan sonra girişebileceği her türlü

¹²² BOA, TS.MA.e., 730/33. T.y.; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 316/581. Evâhir-i S. 1182; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 333/613. Evâhir-i B. 1182.

¹²³ Huşdaş, 18. yüzyıl Mısır'ındaki memlûk yapılanmasında, aynı hâneye mensup ve aynı beyin maiyyetinde beraber eğitim görüp birlikte yetişen paralı askerler, için kullanılmaktadır.

¹²⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 415.

¹²⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 416-417; BOA, TS.MA.e., 730/33. T.y.

¹²⁶ BOA, TS.MA.e., 730/33. T.y.

uygunsuz hareketten ve merkeze verdiği taahhüdlere yerine getirmemesinden, ulemanın sorumlu tutulacağı vurgulanıyordu.¹²⁷ Ulemanın, ilk defa ümeraya takaddüm ettirildiği bu hükümde, Mısır iç siyasetine ulema eli ile mukayyed olma politikasının izlenmesine kararlılıkla devam edildiği mesajı, açık bir şekilde verilmiş oluyordu. Ulemanın arkasına gizlenerek iş görme siyaseti ile, bir yandan Ali Bey kontrol altına alınmak istenirken diğer yandan da rakipsiz kalmaya başlayan emirin, merkeze güvenerek başıbozuk hareketlere girişmesinin önüne geçilmeye çalışılıyordu.

Bu miyânda Cebertî, emirlere karşı hakkı söylemekten korkmayan ve bu özelliği sayesinde ümeranın kendisinden çekindiği Ahmed ed-Demenhûrî'nin, sırf bu amaçla merkez siyaseti tarafından Hafnavî'nin ölümünden bir süre sonra Ezher şeyhliğine tayin edildiğini ifade etmektedir.¹²⁸ Osmanlı merkezinin, Mısır siyasetinde ulemanın Ali Bey'i kontrol altına almasına dair beklentisinin başka gerekçeleri de bulunmakta idi. Zira Süveyş gümrüğüne gelen kahvenin, urban tehlikesinden korunarak Kahire'ye nakledilmesi ücreti adı altında kahve tüccarından, Mısır ümerası, beş riyal almaya kalkışmış, vermeyen tüccarın malına el konulup hapsedilmişlerdir. Bu bâbda merkez, ulemayı görev başına çağırarak, el konulan malların ümeradan geri alınmasını, tüccara zulmedilmemesini, bir findık altından fazla vergi alınamayacağını bildirmiştir. Ayrıca ulemanın, durumu her yönüyle aktaran ve ümeranın tüccara zulmetmeyeceğine dair taahhüdünü içeren bir mahzar hazırlayarak merkeze göndermelerini istemiştir. Eğer bunu başaramazlarsa, artık Mısır yönetiminde bulunan emirlere kefil olmamaları gerektiğini, onlara olan desteklerini çektiklerini bildirmeleri de emredilmekte idi.¹²⁹ Yani bölge ticaretinin canlılığının korunması için de ulemanın, siyaset sahnesinde bulunması elzem görülüyordu.

Bununla birlikte Ezher ulemasının, merkezin kendilerine tahmil ettiği vazifeyi, Ali Bey'in mevkiini iyice tahkim ederek pervasızca hareketlere girişi sebebiyle yerine getiremedikleri anlaşılmaktadır. Zira bir süredir Osmanlı merkezinin

¹²⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 282/530. Evâhir-i B. 1181.

¹²⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 38.

¹²⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 268/508. Evâil-i R. 1181.

hassasiyetle takip ettiği ve bu sebeple ocakları güçten düşürme hamleleri yaparak hâkimiyetini korumaya çalıştığı Akdeniz ticareti, Ali Bey döneminde daha müşkil bir hâl almaya başlamıştı. Ocaklar, Mısır'dan İstanbul'a sevk edilmesi gereken pirinç ve kahveyi çoğunlukla iç piyasada daha fazla kazanabilecekleri yerlere satarken¹³⁰, Ali Bey ile birlikte Mısır gümrüklerinden dış piyasaya mal çıkmaya başlamıştır. H. Ra. 1181 (M. Ağustos 1767) tarihli bir hükümde İskenderiye, Reşid ve memâlik-i mahrûsenin çeşitli yerlerinde mukîm Osmanlı reayası yedi tüccarın, İskenderiye'deki Fransız konsolosu ve onun tercümanı ile birleşerek bilâ-berât pirinç ticaretine giriştikleri konu edilmektedir.¹³¹ Bu vb. faaliyetler ise devlet merkezinin, takip ettiği iktisâdî ilkelere aykırı olup asla göz yummak istemeyeceği bir husus idi.

Cebertî de, Şeyh Hafnavî'nin öldürülmesinin ardından Ali Bey'e hâkim olmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir. Zira Hafnavî'nin tıpkı diğer emirler üzerinde olduğu gibi şeyhi olduğu Ali Bey üzerinde de nüfuzu bulunduğunu, onun isyana varacak hareketlerini engellediğini ima etmektedir. Ve bu bâbda Ragıb Paşa'nın Hafnavî için söylediği, *"Hafnavî Mısır'ın çatısı gibidir, onun sayesinde Mısır'a bela inmez."* sözünü hatırlatmaktadır. Ardından da *"Paşanın dediği çıktı, Hafnavî vefat ettikten sonra Mısır'a belalar inmeye başladı. O herkese iyiliği emreder, kötülükten men eder, cümleyi doğru yola sevk ederdi, onun vefatından sonra herkes birbirinden nefret etmeye ve böylece de nizâm-ı âlem bozulmaya başladı. Zira O, Mısır'ın mihveri idi, mihveri olmayan değirmen nasıl dönsün? Ümmetin salâhı âlimler ve yöneticilere merbûttur, yöneticilerin salâhı ise âlimlerin elindedir."* diyerek Hafnavî'nin ölümü ile Ali Bey'in isyanı arasında doğrudan bağ kurmakta ve Osmanlıların güttüğü ulema eliyle ümerayı kontrol alma siyasetini doğru bulduğunu ihsas ettirmektedir.¹³² Ona göre ulemanın, ümeranın güdümünde hareket etmesi olumsuzlanacak bir hâlet idi ki Ali Bey ile başlayan sonrasında devam eden, Cebertî'nin eleştirisine sebep olan vâkıâ bu idi.¹³³

¹³⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 7, s. 216/482. Evâsıt-ı Za. 1171.

¹³¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 298/553. Evâhir-i Ra. 1181.

¹³² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 479-481.

¹³³ Cebertî burada eserini, üzerine inşa ettiği teorisi ile çalışmaktadır. Zira Osmanlı merkez siyasetinin güdümünde olmakla ümeranın güdümünde olmak arasında ulema-siyaset ilişkisi bağlamında fazla bir fark olmasa gerektir. O, genelde Osmanlı merkezi, özelde ise Ragıb Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa vb.

Fakat Osmanlı merkezinin ulema eliyle Mısır siyasetine hâkim olma çabaları ve bu yöndeki tasavvurları, Ali Bey'in başına buyruk davranışları ile kısa sürede iflâs etmiştir. Ali Bey, Osmanlı merkezi ve onun siyaset sahnesine sürdüğü ulema eliyle mevkiini tahkîm ettikten sonra muhtemel rakiplerini Kahire'den sürmeye veya öldürmeye başlamıştır. Bazen iki rakip emir arasında bazen de Osmanlı merkezi ile emirler arasında iki tarafa birden çalışan, tehlikeli gördüğü asker ve emirleri hile ile katletmiş, yedi ocağın ileri gelenlerini Mısır dışına yahut taşrasına nefy etmiştir (H. Receb-Şevval 1181 / M. Şubat-Mart 1768). Bu bâbda eski düzenin temsilcisi olan bazı âlimleri de darb ettirerek Kahire dışına çıkartmıştır.¹³⁴ H. Z. 1181'de (M. Nisan 1768) Kahire'ye doğru tekrardan ilerlemeye başlayan Hüseyin Keşkeş Bey ile Halil Bey tehdidini de, paşanın ve ulemanın desteğini alarak bertaraf etmiştir.¹³⁵

H. 1182 senesinde (M. Haziran 1768) Mısır'da tek hâkim hâline gelen emir, başıbozuk hareketlerini en üst düzeye çıkarmış, Kahire'de kendisine rakip olabilecek emir ve asker bırakmamıştır. Kahire'ye ikinci defa girişinde kendisine yardımcı olan Salih Bey'i dahi hile ile katletmiştir.¹³⁶ Osmanlı merkezi, patlak veren Osmanlı-Rus harbine ekonomik kaynak bulmak sâiki ile, onun bu davranışlarını, fırsata tahvil etmek istiyor, matrûd ve maktûl emirlerin, mallarını tahsil edip merkeze göndermesi şartıyla Ali Bey'e istiklâl-i tâm veriyordu.¹³⁷ Bununla birlikte Ali Bey'in, daha önceden ulema mahzarları ile merkeze verdiği taahhüdleri yerine getirmeyeceği ve merkezin beklediği maktûl emirlerin kurâ bedellerini göndermeyeceği, çok geçmeden anlaşılmıştır.¹³⁸ Bu defa yine ulemaya müracaat edilmiş, Ali Bey'in taahhüdlerini yerine getirmesi için onlar tekrardan vazife başına çağırılmıştır.¹³⁹ Fakat gün geçtikçe gücü artan ve rakipsiz kalan emire, ulema ile hâkim olmanın

kudretli devlet ricâline, babası dolayımında duyduğu muhabbet sebebiyle izledikleri politikaları, umumiyetle tenkid etmekten kaçınmakta olup burada da aynı tutumu sürdürmüştür.

¹³⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 418-419, 490.

¹³⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 419-420.

¹³⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 486-487.

¹³⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 282/530. Evâhir-i B. 1181; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 333/613. Evâhir-i B. 1182; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 418, 486.

¹³⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 305/566. Evâil-i S. 1182; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 307/567. Evâil-i S. 1182; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 312/576. Evâil-i S. 1182; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 337/623. Evâhir-i Za. 1182.

¹³⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 316/581. Evâhir-i S. 1182; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 333/613. Evâhir-i B. 1182; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 337/623. Evâhir-i Za. 1182.

imkânsızlaştığı bir vasat oluşmuştu. Bu ortamdan ve Mısır'dan istenen asker ve birtakım levâzımat sebebiyle haberdar olduğu Osmanlı-Rus harbinin karmaşık ikliminden yararlanan Ali Bey, kendisine karşı birtakım harekâta girişeceğini anladığı Mısır valisi Mehmed Râkım Paşa'yı azletmiş, Mısır yönetimini kaymakamlık düzeyinde kendi kabza-i tasarrufuna almıştı (H. 17 B. 1182 / M. 27 Kasım 1768).¹⁴⁰

Mısır'da gücü eline geçiren Ali Bey, çok geçmeden hâkimiyet sahasını genişletmek maksadıyla ulemayı merkeze karşı kullanma siyasetini takip etmeye başlamıştır. H. 1182 Şevval'inde (M. Şubat 1769) Ali Bey, iyi cins atlar, birtakım pahalı hediyeler hazırlamış, merkez ricâline yönelik bazı mektuplar yazmış ve bunların, devlet erkânı nezdinde hüsn-i kabul görmesi için Şeyh Hasan el-Cebertî'nin tavassutunu rica etmiştir. Cebertî'nin belirttiğine göre Ali Bey'in bu mektuplarla merkezden istidâ ettiği husus, Mısır'dan sürgün edilen çoğunluğu ocaktan yetişme emir ve ocaklıları koruyan Şam valisi Azm-zâde Osman Paşa'nın görevden alınmasıdır.¹⁴¹ Merkez evrakına göre ise Ali Bey, Gazze ve Remle mukataalarının uhdesine tevcihini istemekte idi.¹⁴²

Hasan el-Cebertî, Ali Bey'in ricasını kırmamış, onun talebinin merkez tarafından kabul edilmesini istidâ eden bir mektup yazmıştır. Akabinde, Mısır valisinin saracı İbrahim Ağa ve Ezher ulemasından, daha sonra Mısır Hanefî müftülüğüne tayin edilecek olan Şeyh Abdurrahman el-Arişî ile Muhammed Efendi, bu hediyeler ve mektuplarla İstanbul'a gönderilmişlerdir. Ali Bey'in bundan maksadı, hâkimiyetini Şam bölgesine doğru genişletmek olup elbette merkez tarafından kabul görececek bir istek değildir.¹⁴³ Hiç şüphesiz Hasan el-Cebertî gibi sultanlarla ve merkez ricali ile son derece iyi ilişkileri olan bir âlimin, merkez tarafından kabul görmeyecek bir ricaya aracılık etmesi, onun buna mecbur kaldığını yani kılıcın, kalemin gölgesi altına girdiğini göstermektedir. Osmanlı merkezi bu ricaları geri

¹⁴⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 490. Fakat merkez evrakında, Mehmed Râkım Paşa'nın Ali Bey tarafından azledilme hadisesinden bahsetmediği, anlaşılmaktadır. O, merkeze gönderilen evrakta, yaşlılığını ve hastalığını bahane etmiş, ulema, sâdât ve ocak ihtiyarlarına buyuruldu yazarak yönetimden kendisinin el çektiğini, Şeyhülbeled Ali Bey'i yerine kaymakam nasbettiğini, ifade etmiştir. (Bkz. BOA, TS.MA.e., 500/24. 12 Z. 1182.)

¹⁴¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 491.

¹⁴² BOA, TS.MA.e., 747/53. T.y.

çevirmiş, arabuluculuk yapan ulema vasıtasıyla, haddini aşmaya başlayan emire birtakım nasihatler ihtiva eden sözlerle mukabele edilmiştir.¹⁴⁴ Ayrıca H. 1182 (M. 1768-1769) senesinde zaman zaman Ali Bey'e, vazife başına gelişinde merkezin dahlinin olduğu, buna mukabil emirin merkeze taahhüd ettiği maddeleri yerine getirmedeği ihtar edilmiş, ulema vasıtasıyla emir baskı altına alınmaya çalışılmıştır.¹⁴⁵

Ali Bey, kendisine yapılan nasihat ve çağrılarını görmezden gelmiş, H. 1182 sonları ile H. 1183 senesi başlarında (M. Mart-Haziran 1769), ümeradan pek çok kişiyi sürgün etmeye, mallarına el koymaya ve onlara tâbi olan memlûkleri çeşitli cihetlere dağıtmaya devam etmiştir. Bu sûretle Mısır'ın pek çok bölgesini hâkimiyeti altına alıyor, idarî birimlere de kendi tâbi ve memlûklerini yerleştiriyordu.¹⁴⁶ Ayrıca devletin mâlî kaynaklarından Bulak Dîvânı'na el koyuyor, oradan önemli miktarda parayı zimmetine geçiriyor, Mısır'daki tüccarın malını müsâdere ediyordu.¹⁴⁷

H. 1183 Muharrem'inde (M. Mayıs 1769) artık isyan olarak nitelenebilecek faaliyetlerini sürdüren emir, bu kapsamda ilk olarak darussaade ağasının vekili olarak Mısır'da bulunan ve evkaf-ı selâtine müteallik işlerle ilgilenen Osman Ağa'yı Şam tarafına sürgün etmişti. Akabinde darbhane ve cevâlî emîni olup büyük miktarda servete tasarruf eden Ahmed Ağa'yı Kahire'den çıkartmış, mallarına el koyarak müzayede ile satmıştır.¹⁴⁸ Merkezden gönderilen ve o sırada Kahire'de bulunan kapıcıbaşı, Ali Bey tarafından uzaklaştırılmıştır.¹⁴⁹ Cebertî, H. 1183 (M. 1769) senesi içinde Mısır'da vefat eden Mehmed Rakım Paşa'nın, zehirlenerek öldürülmüş olabileceği, ihtimalinden söz etmektedir.¹⁵⁰ Güneydeki Arap şeyhleri ve onların desteklediği sürgündeki emir ve askerlerle çarpışan, onları da hezimete uğratan Ali Bey, Mısır'ın çeşitli yerlerine sürdüğü emirlerin önemli bir kısmını da boğdurtmuştu.

¹⁴³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 491; BOA, TS.MA.e., 747/53. T.y.

¹⁴⁴ BOA, TS.MA.e., 747/53. T.y.

¹⁴⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 316/581. Evâhir-i S. 1182; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 326/601. Evâhir-i R. 1182; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 333/613. Evâhir-i B. 1182.

¹⁴⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 491.

¹⁴⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 491.

¹⁴⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 52; BOA, TS.MA.e., 510/9. 8 C. 1183.

¹⁴⁹ BOA, TS.MA.e., 510/9. 8 C. 1183.

¹⁵⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 525-528.

Bu sûretle hâkimiyet sahasını Mısır taşrasının tamamını içine alacak şekilde genişletmiş oluyordu.¹⁵¹

Paşa sarayına nâzır dağlara toplar yerleştiren, Azep kapısını da tahkîm eden Ali Bey'in bu faaliyetlerinden Osmanlı merkezi, oldukça etkin olarak işlediği anlaşılan istihbarat ağı üzerinden çok geçmeden haberdâr olmuştu. Mısır'dan gelen tüccarlar, Mısır darbhanesi emini Ahmed Ağa'nın kethüdası ve merkeze bağlı faaliyet gösteren birtakım kimseler tarafından, H. 1183 ortalarından (M. Ekim 1769) itibaren Ali Bey'in isyana varan faaliyetlerini konu eden arzlar, takrirler vb. istihbarî tahrîrât merkeze ulaştırılmıştır.¹⁵² Bu evraklardan anlaşıldığı kadarıyla Ali Bey, kendisinden halkın hoşnud olduğuna dair ulema ve ocaklılardan cebren arz-ı mahzar ve ilâm alarak bir adamı ile H. Şaban 1183 ortalarında (M. Aralık 1769) İstanbul'a göndermiştir.¹⁵³ Bu hareketi ile Ali Bey, ulemayı merkeze karşı kullanarak isyanına meşrûiyet kazandırmaya çalışıyordu.

H. 1183 Ramazan'ının ilk günlerinde (M. Aralık 1769) Ali Bey ile Davudiye Camii Hatibi arasında vukû bulan hadise, asi emirin, hem isyanını açık etmesi hem de bu bâbda ulemanın desteğini önemseydiğini göstermesi bakımından oldukça dikkate değerdir. Buna göre Ramazan'ın ilk cumasında mezkûr caminin hatibi olan ve henüz yeni düzenin farkında olmayan Şeyh Abdurabbuh, hutbede önce Osmanlı sultanının, daha sonra da Ali Bey'in ismini zikretmiştir. Buna oldukça öfkelenen emir, namaz bitince Ali Bey hatibin yanına giderek *"Böyle hutbe vermeni sana kim emretti? Benim sultan olduğum sana söylenmedi mi?"* şeklinde çıkmıştır. Ne diyeceğini bilemeyen hatip, *"Evet efendim, sultan sizsiniz ve ben de size dua ettim."* cevabını vererek durumu kurtarmaya çalışmıştır. Buna rağmen Ali Bey öfkesine yenik düşerek hatibin dövülmesini emretmiş, yanındaki adamlar da hatibi darb etmişlerdir. Kendini zorlukla kurtaran hatip evine dönerken şu hadisi tekrarlamaktadır: *"İslâm garip geldi, garip gidecek..."*¹⁵⁴ Hadiseden birkaç gün sonra yaptığına pişman olan ve şeyhden özür dileyen Ali Bey'in bu davranışı, hiç şüphesiz

¹⁵¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 525-526;

¹⁵² BOA, TS.MA.e., 501/22. 15 Z. 1183; BOA, TS.MA.e., 510/9. 8 C. 1183; BOA, TS.MA.e., 544/12.

24 Şaban 1183; BOA, TS.MA.e., 656/15. T.y.

¹⁵³ BOA, TS.MA.e., 544/12. 24 Ş. 1183.

¹⁵⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 529.

ulemadan alınacak meşruiyetin ne derece ehemmiyetli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

H. 1183 ortaları (M. Ekim 1769) itibariyle Ali Bey'in faaliyetlerinden hem aldığı istihbaratlar hem de Ali Bey'in ulema ve ocaklılardan zorla alıp İstanbul'a gönderdiği arz-ı mahzar vasıtasıyla haberdar olan merkez, bu esnâda meşgul olduğu Osmanlı-Rus harbi sebebiyle isyanı, bitirmek noktasında aceleci davranmamış, emirin faaliyetlerinden haberdar olmamış gibi davranarak H. 1184 başına (M. Nisan 1770) kadar Mısır yönetimine hitâben hükümler göndermeye devam etmiştir.¹⁵⁵ Devlet merkezinden Ali Bey'e hitâben sâdır olan son hüküm, H. M. 1184 (M. Nisan 1770) tarihini ihtiva etmekte olup 8 numaralı Mühimme-i Mısır defterinde H. 1188 Safer'ine (M. Nisan 1774) kadar Mısır'a giden hiçbir hüküm mukayyed değildir.¹⁵⁶ Zira Ali Bey, Mekke şerifleri arasında yaşanan bir anlaşmazlıktan ve merkezin savaş gailelerinden yararlanarak H. R. 1184'de (M. Temmuz 1770) hâkimiyet alanını Hicaz'a kadar genişletmiştir.¹⁵⁷ Böyle bir vasatta Osmanlı merkezi ile müstakil Mısır idaresi arasında bir iletişimin vukû bulmaması son derece tabî idi.

H. 1184 başlarında (M. Mayıs-Temmuz 1770) Osmanlı merkezi Mısır uleması ile el altından haberleşmiş, fakat ulema, emirin zulmünden bîzâr olduklarını, böyle bir ortamda Ali Bey'e karşı muhalefet geliştiremeyeceklerini bildirmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlı merkezinin girişeceği bir tedîb harekâtına destek vereceklerini ifade etmişlerdir.¹⁵⁸ Ali Bey'in ordusu, Hicaz'ı Ali Bey adına hâkimiyet altına alıp Mısır'a döndüklerinde, emire karşı açık bir muhalefet sergilemekten kaçınan ulema, sevinç gösterilerine katılmış, Mısır'a dönen askerleri karşılamaya ve tebrik etmeye çıkmışlardır.¹⁵⁹ Hiç şüphesiz bunda ulemanın, değişen güç dengesine göre değişen tavırları müessir olduğu gibi, Ali Bey'in onlar üzerinde kurduğu

¹⁵⁵ BOA, TS.MA.e., 747/53. T.y.; BOA, TS.MA.e., 484/32. T.y.; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 340/631. Evâsıt-ı Ra. 1183; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 343/683. Evâhir-i Ş. 1183; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 345/644. Evâsıt-ı Za. 1183.

¹⁵⁶ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 345/645. Evâhir-i M. 1184; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 346/646. Evâhir-i S. 1188. Bununla birlikte mühimmelere kayıtlı olmasa da bu tarihlere özellikle de H. 1187 senesine ait Mısır'a, Ebuzzeheb Bey'e giden müteferrik evrak Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.

¹⁵⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 554-556.

¹⁵⁸ BOA, TS.MA.e., 501/22. T.y.

¹⁵⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 555.

baskının da önemli bir payı olmalıdır. H. 1184 sonlarında (M. Şubat 1771) ise Ali Bey, Şam üzerine arka arkaya askerî birlikler çıkarmış, H. 1185 başlarında (M. Haziran 1771) ise Muhammed Ebuzzeheb, Bilâdüşşâm'a hâkim olmuştur.¹⁶⁰

Cebertî'nin anlatılarından Ali Bey'in isyan döneminde, ulema ile iyi ilişkilerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. O, istiklâlîni ilan ettiğinde teşkil ettiği yeni idarede yönetici kadrosuna bazı âlimleri yerleştirmiştir. Mesela onun Arapça yazışmalar kâtibi Şeyh Muhammed el-Hülbâvî ed-Demenhûrî iken, Türkçe yazışma kâtipleri aynı zamanda müneccimi de olan Numan Efendi ile Rûmî Sarışın Mustafa Efendi idi. Ayrıca o âlimlere son derece saygı gösteriyor, onları daima yüceltiyordu. Ezher şeyhi Ahmed ed-Demenhûrî, Ahmed el-Hamakî, Hasan el-Cebertî, Şeyh Ali el-Adevî, onun ihtiram gösterdiği âlimlerden bazıları idi. Bununla birlikte o dönem Mısır'ında oldukça yaygın olan ulemânın hukuka müdahale etmesine mânî oluyor, ihkak-ı hak edilmesine, hukukun teminine son derece önem veriyor, kimsenin iltimasını, rüşvetini yahut şefaatinin dikkate almıyordu.¹⁶¹

Cebertî, Ali Bey'in tarih kitapları okumayı ve bunları vakar sahibi kimselerle müzâkere etmeyi çok sevdiğini, kendisinin tıpkı padişahlar gibi musâhibleri olduğunu, okuduğu tarihî hadiseler hakkında onlarla sohbet ettiğini bildirmektedir. Özellikle de Mısır'a hükmetmiş tarihî şahsiyetlerin biyografilerini merakla takip eden Ali Bey, bunları okuduktan sonra musahiblerine ve yanında bulunanlara şöyle demektedir: *"Mısır'a geçmiş dönemlerde hükmetmiş sultanların hepsi bizim gibi köle kökenli idi. Mesela Kürt Memlûkler¹⁶², Sultan Baybars, Sultan Kalavun gibi ilk dönem Memlûkleri, Çerkes Memlûkler vd. hepsi memlûk idi. Ne zaman ki Osmanlılar Mısır'ı aldı, Memlûklerin arasına nifak soktu [buradaki yerleşik nizâmı bozdu]!"*¹⁶³

Ali Bey'in isyan döneminde Mısır'da büyük imar faaliyetlerine giriştiği ve bu minvâlde ulemanın görev yapacağı alanları öncelendiği görülmektedir. O, Tanta'da Ahmed Bedevî türbesine bir kubbe ve külliyesi olan bir cami yaptırmıştır. Bu cami, tıpkı Osmanlı camileri gibi vakıf sistemi ile ayakta durmaktadır. Buraya pek çok

¹⁶⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 551, 572-573.

¹⁶¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 598.

¹⁶² Burada Eyyûbiler kast edilmektedir.

¹⁶³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 597.

vakıf geliri bağlamış, birçok fakih ve müderris tayin etmiş, talebe ve mücavirlerin eğitim görmelerini sağlamıştır. Buradaki medresede Ezher'deki sistemi örnek alarak müderrislere maaş bağlamış, öğrenciler ve hocalara cirâyeler tahsis ederek her gün onlar için çorba ve ekmek çıkmasını temin etmiştir.¹⁶⁴ Ali Bey'in bu davranışları, hem ulemaya gösterdiği hürmeti hem de başkaldırdığı devletin geleneklerinden kolayca kopmadığını, göstermesi bakımından mânidardır.

Bulutkapan Ali Bey'in, Ezherli âlimlerle başlayan ve uzun bir süre devam eden Mısır siyaseti macerası yine Ezher uleması vasıtasıyla sona erdirilmiş görünmektedir. Osmanlı evrakında belirtildiğine göre Ali Bey'in isyanı, H. Safer 1187 (M. Nisan 1773) senesinde ihtiram gösterdiği *"mezâhib-i erbaa müftülerinden verilen fetâvâ-yı şerîfe mücebince"*, en yakın adamı Muhammed Ebuzzeheb tarafından bastırılmıştır.¹⁶⁵ Ali Bey'in bertaraf edilmesinde Mısır ulemasının da katkıları olduğu sadece arşiv belgesinde değil, Şemdânî-zâde'nin kroniğinde de mukayyedir. Buna göre Ebuzzeheb Mısır'a girdiğinde ulema ve erbâb-ı ukul ile meseleyi istişare etmiş ve onlara şöyle hitap etmiştir: *"Bu divânenin zâhib olduğu kâr müntec olmaz; Devlet-i Aliyye âni kahr eder ve ehl-i Mısır'a, sizler niçün bâğiye ittiba ettiniz der; hele ben şimdiden tâib ve müstağfir olmağla ikabdan berî olurum, sizler nice edersiniz' dedikde herkes mahfi sizinle bileyüz deyu ittifak..."*

Ulemanın da Ebuzzeheb yanında yer aldığını fark eden Ali Bey, Yafa'da bulunan Zahir Ömer'in yanına geçmiş, Mısır'a onunla birlikte girmeye çalışırken, Ebuzzeheb yine dört mezhep müftülerinden, onunla savaşmanın caiz olduğuna dair fetva almıştır. Söz konusu çarpışmalarda Ali Bey ağır yaralanarak Ebuzzeheb'e esir düşmüş, çok geçmeden H. 15 S. 1187'de (M. Mayıs 1773) vefat etmiş ve bir devir böylece kapanmıştır.¹⁶⁶

¹⁶⁴ A.e., s. 599.

¹⁶⁵ BOA, AE.SMST.III, 268/21413. Evâhir-i Ra. 1187.

¹⁶⁶ Aktepe, a.g.e., C. 2B, s. 104-105; el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 591, 599. Şem'dânî-zâde'nin eserinden, 18. yüzyılda hem merkezde hem de Arap topraklarında, siyasette ulemanın yükselişini takip etmek mümkündür. Mesela Ali Bey'in bertaraf edilme hadisesinde padişah meseleyi, sadece merkez uleması ile meşveret etmiştir. Ali Bey, Şam tarafını ele geçirirken, Şam ulemasından Ali Bey'in ref edilmesi istenmiş, fakat onların güçleri yetmemiştir (Bkz. Aktepe, a.g.e., C. 2B, s. 104). Farklı hadiselerde de merkezdeki ulema ve ocaklar ile padişahın yahut devlet ricalinin sık sık istişare ettiğinin zikredilmesi, dikkat çekmektedir.

İsyanın ardından Ezher uleması, mecburen de olsa âsi emirin yer almış olmaktan dolayı pişmanlıklarını ve merkeze bağılılıklarını arz etmişler, adetâ devlete tecdîd-i biât etmişlerdir. Osmanlı merkezi, onların bu davranışını karşılıksız bırakmamış, isyan süresince Ali Bey'e zorunlu olarak veya isteyerek destek veren ulemanın ve diğer şahısların affedildiğini bir fermanla Mısır yönetimine bildirmiştir.¹⁶⁷ Böylece Osmanlı merkezi ile Ezher ulemasının ilişkilerindeki inkıta sona ermiş, Mısır'daki ulema-siyaset ilişkisinde yeni bir devreye girilmiştir.

¹⁶⁷ BOA, C.MTZ., 7/329. Evâil-i R. 1186.

3.2. 18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Mısır Siyasetinde Ezher Uleması (1773-1798)

3.2.1. Muhammed Ebuzzeheb Bey Dönemi (1773-1775)

Âsi Bulutkapan Ali Bey'in ortadan kaldırılma işini üstlenen Muhammed Ebuzzeheb'e, bu görevi başarıyla yürütmesinin karşılığında Osmanlı merkezi H. 1187'de (M. 1773) şeyhülbeledlik tevcih etmiştir.¹⁶⁸ 8 Numaralı Mısır Mühimmesi'ndeki ona hitâben çıkan hükümler, onun hüsn-i sadâkat, gayret ve istikametinden bahsetmektedirler. Gösterdiği bu bağlılık karşısında ona, Remle ve Gazze Mukataaları, mâl-ı muaccesesi olan elli bin Mısır altını Hazine-i Âmire'ye ödemek karşılığında tevcih edilmiş, o da bunun gereğini yerine getirerek merkezin tekrar hüsn-i teveccühüne nâil olmuştur.¹⁶⁹ Bu gelirler tevcih edilirken merkezin ondan bazı beklentileri de mevcuttu. 18. yüzyılda, Mısır imâretini üstlenenlerin Ezher'e yatırım yapması bir gelenek hâline geldiğinden ve Mısır'da ancak bu sûretle elde edilen meşrûiyet görünür kılındığından, bu noktada ondan da sarf-ı himmet beklenmiş olmalıdır. Bir başka açıdan değerlendirilecek olursa Ebuzzeheb Bey, merkeze olan sadâkatini, diğer emir ve emir adaylarının da yaptığı gibi, Ezher'e yatırım yaparak göstermek ve kendisine verilen imkânlarla bir teşekkür sunmak istemiş de olabilir. Böylelikle hem Osmanlı devlet ricâli hem de Mısır uleması ve toplumu nezdinde itibarını pekiştirmiş olacaktır. Her ne şekilde olursa olsun, Cebertî'nin ifadesiyle 18. yüzyıl Mısır'ının son heybetli ve azîm emiri olan Ebuzzeheb Muhammed Bey¹⁷⁰ de, tıpkı selefleri gibi Ezher'in yanına, ona bağlı olarak faaliyet gösterecek bir külliye yaptırmaya girişmiştir.¹⁷¹

¹⁶⁸ BOA, AE.SMST.III, 268/21413. Evâhir-i Ra. 1187; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 604. Cebertî, Ebuzzeheb'in şeyhülbeled olmasını H. 1188 senesine tarihlendirmekte ve 8 Numaralı Mısır Mühimmesi'ndeki onun dönemine ait ilk hüküm bunu doğrulamakta ise de, bazı Osmanlı evrakında H. 1186 senesinde dahi Ebuzzeheb Muhammed Bey'den şeyhülbeled olarak bahsedilmektedir. Bununla birlikte H. 1187 Safer'inde Ali Bey gâilesini tamamen bertaraf ettikten sonra kendisine hil'at giydirildiğine dair bu dipnottaki evrakı esas almak doğru olacaktır. Buna göre, Ebuzzeheb Muhammed Bey, resmî olarak H. Rebûlevvel 1187'de Mısır şeyhülbeledliğine getirilmiştir.

¹⁶⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 348/650. Evâil-i Ş. 1188; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 349/654. Evâil-i Ş. 1188.

¹⁷⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 655.

¹⁷¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 358/671. Evâhir-i Z. 1188; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 652-654.

Yeni emirin H. Z. 1188'de (M. Şubat 1175), merkezden, Ezher civârında ona bağlı olarak çalışacak bir külliye inşa etmek istediği, külliyenin içinde yer alacak birimlerin ve hayratın gelir kaynaklarının tek tek açıklandığı görülmekte olup merkezden de bir vakfiye tanzimini rica ettiği dikkat çekmektedir. Buna göre külliyenin içinde bir cami, medrese, havuz, sakiye, sebil, şadırvan ve abdesthane yer alacak ve hayrâta, vilâyet-i Garbiye ve vilâyet-i Circa'daki iki köyün vakfedilmesi ile gelir bağlanmış olacaktır. Merkezden çıkan hükümde, emirin böyle bir faaliyete girişmesinden oldukça memnun olunduğu anlaşılmakta, bu faaliyetinin onun hayır ve istikamet üzere olduğuna delâlet ettiğine vurgu yapılmaktadır. Bununla birlikte vakfiyesinin merkezden düzenlenebilmesi için önce Mısır'da, vakfın gelir kaynakları olan köylerin isimlerini gösteren bir sened ve hüccet-i şer'îye düzenlenerek İstanbul'a gönderilmesi gerekmektedir.¹⁷²

Cebertî tarihinde de detaylı bir şekilde anlatılan Ezher'e mülhak olarak inşâ edilen bu külliye Ebuzzeheb Bey, Mısır ulemasının hiyerarşide en tepe noktasını teşkil eden ve Ezher'in en önde gelen hocaları arasından seçilen dört mezhep müftüleri için birer çalışma odası inşa ettirmiştir. Ezher'in ekâbiri arasından seçtiği pek çok müderrise burada da ders verme imkânı sunarak ek gelir bağlamış, yine Ezherli bazı âlimlere muvakkitlik, hafız-ı kütüblük makamlarını tevcih etmiştir. Cebertî, emirin, müderrisîn-i kibâr için 150 akçe, diğerleri için 50 akçe, öğrenciler için de 10 akçe tayin ettiğini bildirmektedir.¹⁷³ Bazı Ezherli âlimlerin kitaplarını satın alarak medresenin kütüphanesine koydurmuştur.¹⁷⁴ Caminin açılışı için görkemli bir merasim tertip etmiş, Şeyh Ali es-Saîdî'ye teberrüken hadis dersi verdirtmiş, Şeyh Raşidî'ye dirhemler göndererek hitabette bulunmasını rica etmiştir. Bu merasimde üç mezhep müftüleri (Hanefî, Şafîi, Malikî) ile birlikte Şeyh Raşidî ve Şeyh Ali es-Saîdî'ye samur kürkleri, diğer ulemaya ise nâfe kürkleri giydirmiş, pek çok Ezherli âlim ve talebeye bahşişler dağıtmıştır.¹⁷⁵ Böylelikle o, emirliğinin Ezher uleması tarafından gönül hoşluğu ile tasdikini temin etmiş, merkezin bu dönemde son derece önem verdiği ulemaya tazim göstererek, merkezin de rızasını kazanmıştır.

¹⁷² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 358/671. Evâhir-i Z. 1188; BOA, C..MF., 56/2768. 14 Z. 1188.

¹⁷³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 653-654.

¹⁷⁴ **A.e.**, s. 638; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 307.

Cebertî'nin, mutâdının dışına çıkararak Ebuzzeheb'i son derece iyi hasletlerle tavsif ederek medhetmesi de bunu göstermektedir. Ona göre Muhammed Ebuzzeheb Bey, yumuşak başlı, cömert, heybetli, hoşgörülü, dindar, ehl-i ilmi seven ve daima destekleyen, onların sözlerine kulak veren bir zât olup Mısır'daki büyük emirlerin sonuncusudur.¹⁷⁶

Hükümlerden de Ebuzzeheb Bey'den daima merkezin hoşnut olduğu anlaşılmakta ve işlerin yolunda gittiğini gösterecek şekilde Ezher uleması pek az husus için iş başına çağrılmaktadır.¹⁷⁷ Onun döneminde Ezher ulemasına hitâben tek bir hüküm çıkmıştır, o da cizye toplanmasının şer'an önemli olduğuna vurgu yapılması ve onların işin, şer'-i şerîf üzere yürütülmesine nezâret etmelerinin istenmesi hasebiyledir.¹⁷⁸ Bu keyfiyet, nizâmın tesis edildiği ve doğru bir şekilde işlediği dönemlerde siyaset sahnesinde ulemaya ihtiyaç olmadığını göstermesi açısından son derece dikkate değerdir.

Osmanlı merkezi, Ebuzzeheb Muhammed Bey'in, Ali Bey ile Zahir Ömer gailelerinin def'inde gösterdiği yararlılık, vazifelerini ifâda istikamet ve ulemaya gösterdiği ihtiramı karşılıksız bırakmamış, çok geçmeden onun rütbesini emirlikten vezârete terfi ettirmiş, Mısır eyaleti kendisine tevcih edilmiştir. Ebuzzeheb Bey Şam'da iken gönderilen bu hükümde kendisinden duyulan memnûniyetten uzun uzadıya söz edildikten sonra Şam'dan Mısır'a dönmesi ve eskiden olduğu gibi Mısır yönetiminde yeri olan ocaklar halkı, sâdât ve ulema zümresi ile hüsn-i imtizâc ve ülfet ile çalışması emredilmekte idi.¹⁷⁹ Fakat bu hüküm kuvveden fiile geçememiş, Ebuzzeheb Bey, Zahir Ömer isyanını bastırdıktan hemen sonra hummaya tutulmuş ve 8 R. 1189'da (M. Haziran 1775) Akka'da aniden vefat etmiştir. Ona vezâret takımı, hil'atler vd. vezâret alâmetleri ile buna dair fermanı getiren İsmail Ağa, henüz İstanbul'dan dönmeden emirin vefatı gerçekleşmiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 654.

¹⁷⁶ **A.e.**, s. 655.

¹⁷⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 360/675. Evâhir-i Z. 1188.

¹⁷⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 359/673. Evâhir-i Z. 1188.

¹⁷⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 8, s. 368/694. Evâhir-i R. 1189.

¹⁸⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 1, s. 645.

Cebertî'nin eserinde Ebuzzeheb Bey'in ulemaya hürmet gösterdiğine, onların şefaât ve ricalarını asla kırmadığına dair birtakım örnekler mevcuttur. Bir seferinde Ali b. Musa el-Hüseynî adlı Ezherli bir âlim, mâlî darboğaza girdiği için İstanbul'a gitmiş, orada muhaddis olarak meşhur olmuş fakat bazı kişilerin, onun devlet erkânını eleştirdiğini ihbâr etmesi üzerine Mısır'a gönderilmiştir. Kahire'ye döndüğünde Ebuzzeheb Bey ile sohbet ederken emir ona, "*İstanbul'u nasıl buldun?*" diye sormuş, o da "*İstanbul'da da, Mısır'da da hayır kalmamış, ehl-i ilim açlıktan ölmek üzere!*" şeklinde cevap vermiştir. Emir onun ne demek istediğini anlamış ve ona Mısır darbhanesinden 1100 akçe verilmesini emretmiş, mezkûr âlim de böylelikle borçlarını kapatabilmiştir.¹⁸¹ Sûfî bir âlim olan ve Bulutkapan Ali Bey'in de son derece hürmet gösterdiği Ali el-Adevî de Muhammed Ebuzzeheb Bey'in ihtiram gösterdikleri arasındadır. Emir, asla onun rica ve şefaâtlarını geri çevirmediğinden pek çok kişi, şeyhin kapısını aşındırır ve ricalarını şeyh vasıtasıyla emire iletirler ve böylelikle bu istekleri asla reddedilmezdi. Emir, el-Adevî'yi maddi olarak desteklemek için şeyhin, Ezher ve bir başka medresede dersleri olmasına rağmen kendi inşa ettiği medreseye de tayin etmiştir.¹⁸² Ebuzzeheb Bey, şeyhülbeled olmadan önce Ezherli önde gelen âlimlerden Hasan el-Küfravî ile yakın bir dostluk geliştirmiş, Ramazan'da Meşhedü'l-Hüseynî'deki derslerini takip etmiştir. Şeyhülbeled olduktan sonra da tavrını değiştirmemiş, şeyhe kapısını açık tutmaya devam etmiş, onu Şafîi müftülüğüne tayin etmiştir.¹⁸³

Cebertî onun Mısır yönetiminde olduğu H. 1188 (M. 1774-1775) senesinin sükûn, refâh ve emniyet içinde geçtiğinden kısaca söz etmekte ve ardından, bu sessizliğin, fırtına öncesi sessizlik dönemi olduğuna dair bir beyite yer vermektedir.¹⁸⁴ Bir sonraki dönem incelendiğinde, onun bu tespitinin yerinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ali Bey yönetime getirilirken ocaklıların gücü kırılmış, isyan hadisesinden sonra valilerin gücü bir miktar daha sınırlanmış ve Mısır yönetimde ümera neredeyse tek güç hâline gelmiştir. Ebuzzeheb Bey'in memlûkleri ve halefleri olan İbrahim ve Murad Beyler ile Ali Bey yetiştirmesi olan muhalifleri İsmail Bey,

¹⁸¹ A.e., s. 584-585.

¹⁸² A.e., s. 648-649.

¹⁸³ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 255.

¹⁸⁴ el-Cebertî, a.g.e., C. 1, s. 604.

bu ortamdan ve merkezin Rus galesi ile uğraşmasından istifade ederek Mısır'da keyfî bir yönetim tarzı benimsemişler, bundan dolayı da Mısır ve halkı büyük bir harâbiyete teslim olmuştur. Cezayirli Hasan Paşa'nın seferi de bu daimi kötüye gidişi durduramamış, aksine hızlandırmıştır. Osmanlı merkezi böyle bir vasatta, emirlerin kötü icraatlarının tesirlerini hafifletmek ve onları kontrol altına almak için Ezher uleması ile birlikte çalışmaya artık mecburdur.

3.2.2. İbrahim Bey, Murad Bey ve İsmail Bey Dönemlerinde Ezher Uleması (1775-1786)

Muhammed Ebuzzeheb Bey'in H. 1189'daki (M. 1775) ani ölümünün ardından Mısır valiliğinde İbrahim Paşa'nın bulunduğu, emirlikte ise İbrahim, Murad ve İsmail Beylerden oluşan üçlü bir yapının hâkim olduğu görülmektedir.¹⁸⁵ İbrahim ve Murad Beyler, Muhammed Ebuzzeheb Bey'in memlûkleri, İsmail Bey ve Mısır yönetimindeki diğer bazı emirler ise Bulutkapan Ali Bey'in memlûkleridir.¹⁸⁶ Görüldüğü gibi merkez, uzun bir süredir üzerinde çalıştığı ocakları, beylikten uzaklaştırma siyasetinde başarılı olmuş, sadece belli hanelerde yetişen köle kökenlileri Mısır imâretine getirmeye başlamıştır. Fakat bu başarı, uzun bir süredir devleti meşgul eden Mısır meselesini halletmemiş, aksine daha çetrefilli bir vaziyet almasına zemin hazırlamıştır. Zira Ali Bey'in tâbileri "Aleviye", Muhammed Bey'in tâbileri ise "Muhammediye" şeklinde hizipleşmişler, Mısır yönetimindeki iktidar alanlarını genişletmek için birbirleri ile daima çatışmışlar ve alternatifsiz olmaları hasebiyle merkeze karşı görevlerini yerine getirmeme yoluna gitmişlerdir.¹⁸⁷ Böyle bir durumda Mısır'daki ulemanın ve tasavvufî yapıların reisi olarak faaliyet gösteren Sâdât-ı Bekriyye ve Vefâiyye şeyhlerinin önemi, son derece artmıştır. Bu döneme ait olan 9 Numaralı Mısır Mühimmesi'nde yer alan hükümlerin pek çoğunda Sâdât

¹⁸⁵ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 13/16. Evâsıt-ı C. 1189; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 1. Hükümde İbrahim ve Murad Beylerin adı zikredilmemekte fakat onların mansıplarına işaret edilmektedir. Hükümden emirlerin ve diğer dîvân üyelerinin hiyerarşisine muttali olmak mümkündür: *"Hâlâ Mısır vâlisi Vezîr İbrahim Paşa'ya ve Mısır kadısına ve şeyhülbeled ve defterdâr ve üss-i ümerâ İsmail Bey ve sâir ümerâ-i Mısır'a ve Sâdât-ı Bekriyye ve ulemâ-i Ezheriyye ve yedi ocak zâbitân ve ihtiyârları ve mütekellimîne hüküm ki"*

¹⁸⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 1, 33.

¹⁸⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 31-38, 86-87, 104-106; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 75/129. Evâil-i C. 1190; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 88/157. Evâil-i Ş. 1190; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 161/278. Evâhir-i L. 1191; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 252/467. Evâsıt-ı S. 1195.

şeyhleri ile Ezher uleması görev başına çağırılmıştır.¹⁸⁸ Cebertî'nin tarihinde de bunun akislerini takip etmek mümkündür, neredeyse her siyâsî hadisede veya dîvânda ulemanın bir önceki dönemden daha fazla olarak faaliyette olduğu görülmektedir.¹⁸⁹

Osmanlı merkezinin, Mısır yönetiminde hüküm-fermâ olan bu yapının açıklarının farkında olduğu, bunları daima gidermeye çalıştığı bununla birlikte gerek Rusya ve İran ile devam eden savaşlar, gerekse de Avrupalı ticaret gemilerinin Süveyş ve Akdeniz'de artış gösteren faaliyetleri sebebiyle, Mısır'ın iç işlerine tam hâkim olamadığı 9 Numaralı Mısır Mühimmesi'ndeki hükümlerden anlaşılmaktadır.¹⁹⁰ Osmanlı merkezi, her fırsatta Mısır'a nizam vermeyi elden bırakmamış, bu faaliyetleri sırasında da Ezher ulemasının desteğini ve yardımını talep etmiştir. Bu bağlamda, ilk olarak Ali Bey zamanında işleyişi bozulan Mısır Darbhanesi'nin ıslâh edilmesi yoluna gidilmiştir. Ezher uleması da diğer yönetici zümrelerle birlikte iş başına çağırılmış, darbhanenin sermayesi kimin zimmetinde ise bulunması ve darbhaneye iade edilmesi istenmiştir. Ayrıca hükümde, Mısır Darbhanesi'ni, ümeranın taarruzundan korumak amacıyla merkezden gönderilecek bir nâzır eliyle merkeze bağlama çabaları da dikkat çekmektedir.¹⁹¹ Kısa bir süre sonra çıkan ve Ezher ulemasına da hitap edilen diğer bir hükümde ise Bulutkapan Ali Bey ile Muhammed Ebuzzeheb Bey'in mallarına el konulup bedelinin merkeze gönderilmesi konu edilmiş, oldukça yoğun dinî-hissî bir söylem üzerinden ulemaya ve onlar eliyle de ümeraya tesir edilmeye çalışılmıştır.¹⁹² Zira bu dönemde artan seferler sebebiyle masraflar çoğalmış ve memâlik-i mahrûsenin her tarafından gelebilecek gelirlere son derece ihtiyaç hâsıl olmuştur. Sadece seferler değil, bölgedeki Zahir Ömer, Bulutkapan Ali Bey gibi yerel idarecilerin isyanlarının

¹⁸⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 13/16. Evâsıt-ı C. 1189; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 14/17. Evâhir-i C. 1189; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 23/36. Evâsıt-ı B. 1189; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 75/129. Evâil-i C. 1190; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 144/250. Evâil-i B. 1191, vd.

¹⁸⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 32, 36, 87, 133, 195, 222, 232, 240 vd.

¹⁹⁰ Süveyş ve Akdeniz'de Avrupalı ticaret gemilerinin bu dönemde artış gösteren faaliyetleri için bkz. İdris Bostan, "Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Üssü: XVIII. Yüzyılda Mısır İskenderiyesi", **Tarihin Peşinde Bir Ömür: Abdülkadir Özcan Armağanı**, Haz. Hayrünnisa Alan vd., İstanbul, Kronik Kitap, 2018, s. 576-579.

¹⁹¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 13/16. Evâsıt-ı C. 1189.

¹⁹² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 14/17. Evâhir-i C. 1189.

bastırılması da büyük masraflara sebebiyet vermiştir.¹⁹³ Bu bâbda Mısır'daki cizyenin eksiksiz bir şekilde toplanması, ulemanın "*lâzıme-i zimmet ve diyânet*"i olarak görülmüş ve onların da gayreti istenmiştir.¹⁹⁴

H. 1190 (M. 1775) senesi yaklaşırken, İzzet Mehmed Paşa'ya Mısır valiliğinin tevcih edildiği ve artık ulemanın Mısır yönetiminde vazgeçilmez bir konuma gelmesi hasebiyle onlara gösterilen ihtimamın arttığı dikkat çekmektedir. Valilik tevcihini içeren hükümde paşaya, "*ulema ve sâdât ve meşâyihün dahi temîn-i bâl ve terfih-i hâllerine sa'y ü ikdâm*" etmesi emredilmekte idi.¹⁹⁵ İzzet Mehmed Paşa, Mısır'a vardığında gerçekten de Mısır ümerasının arasındaki güç dengelerinden doğan kavgalara şahit olmuştur. Çünkü bu dönemde Muhammediye ekibinden olan Murad Bey ile merkezin ümeranın üss-i esâsı olarak nitelendirdiği Ali Bey yetiştirmesi İsmail Bey arasında daimî bir nizâ' mevcuttur. Bundan dolayı da paşanın, Ezher ulemasının manevi gücünü kullanarak hem emirler arasındaki kavgaların önüne geçmesi hem de emirlerin merkeze karşı vazifelerini yerine getirmelerini temin etmesi gerekmekte idi.¹⁹⁶

Fakat bu tasavvur, teoride doğru görünse bile pratikte o kadar düzgün işlemeyecektir. İzzet Mehmed Paşa'dan başlayarak bazı valiler, bazı menfaatler yahut iyice güçsüz düşürülmüş konumları nedeniyle ümeranın birtakım uygunsuz hareketlerine göz yummak durumunda kalacaklardır. Mesela paşa Mısır'a gelir gelmez, İsmail Bey kızına günler süren bir düğün yapmış, emirler paşayı da düğüne davet ederek ona cins atlar ve daha pek çok kıymetli hediyeler takdim etmişlerdir.¹⁹⁷ Bu sadece paşa için değil, Ezher uleması için de geçerli bir durumdur.¹⁹⁸ Artan kazanım ve menfaatler, merkezin diğer gailelerle uğraşıp Mısır'a daha önceki ihtimamı gösterememesi sebebiyle zaman zaman ulema ile ümera zümreleri arasında dahi çekişmeler baş gösterebiliyordu. Özellikle de Ezher'in ve Ezherlilerin ödenekleri, bu dönemde ümera ile ulema arasında daimi bir kavga konusu idi.¹⁹⁹

¹⁹³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 25/39. Evâsıt-ı B. 1189.

¹⁹⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 23/36. Evâsıt-ı B. 1189.

¹⁹⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 31/49. Evâsıt-ı N. 1189.

¹⁹⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 1-3.

¹⁹⁷ **A.e.**, s. 3.

¹⁹⁸ **A.e.**, s. 390.

¹⁹⁹ **A.e.**, s. 13, 27-28, 135, 148, 390.

Hatta Mısır Darbhanesi'ni yerel yöneticilerin taarruzundan korumak amacıyla Osmanlı merkezinden gönderilen nâzırlar dahi görevlerini kötüye kullanıyor, topladıkları malı kendi lehlerine kullanabiliyorlardı.²⁰⁰ Osmanlı merkezinin vaziyetin farkında olduğu hükümlerden anlaşılacakla birlikte ulemaya dayanmaktan başka çıkar yolu görünmüyordu.²⁰¹

Bu dönemde hükümlere en çok konu olan ve Ezher ulemasının nezâret etmesinin istendiği hususlar hiç şüphesiz Mısır yönetiminin uhdesindeki vazifelerin ifası idi. Özellikle de devletin İslâm dünyasındaki itibarı açısından²⁰² Haremeyn tahsisât ve levâzımı, Mısır'dan kalkan hac kafilesinin umûru, bu bâbda son derece önemseniyor ve sık sık Ezher uleması, ümeraya baskı yapması noktasında göreve çağrılıyordu.²⁰³ Osmanlı merkezi bu hususu, o derece önemsiyordu ki, Mısır'dan ceyb-i hümayûna muayyen olan ve önceki dönemlerde harcama yapılmasına asla izin verilmeyen irsâliye hazinesinin dahi çeşitli masraflara mahsubiyetine ses çıkarmıyor, hatta ihtiyaç halinde bunu teşvik ediyor, fakat Haremeyn hizmetlerinin aksamasına asla razı olmuyordu. Bu da dinî söylemlerle sık sık ulemaya tesir etmeyi ve onların ümera üzerinde baskı kurmalarını istemeyi gerekli kılıyordu. Nasihatleri işe yaramadığı takdirde ise bu konuda ihmali olanların merkeze bildirilmesi emredilmekte idi.²⁰⁴

Cebertî bu dönemde ümeranın birbirleri ile daima iktidar kavgasına giriştiklerini, bu kavgalar neticesinde bazen İsmail Bey ve ekibinin galip gelerek İbrahim ve Murad Beyleri Kahire'den çıkardıklarını, bazen de tersinin geçerli olduğunu bundan dolayı Mısır iç siyasetinin istikrarsızlıkla çalkalandığını aktarmaktadır. Ayrıca emirler, kimi zaman bu çatışmaların masraflarını çıkarmak,

²⁰⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 77/134. Evâsıt-ı C. 1190.

²⁰¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 364/657. Evâhir-i Ca. 1198.

²⁰² Bu dönemde, devletin, İslâm dünyasındaki imajına son derece önem verdiği anlaşılmakta, bu bağlamda önceki dönem Mısır Mühimmelerine çok fazla yansımayan "hilâfet" vurgusunun, 9 Numaralı Mühimme'de öne çıktığı dikkat çekmektedir. (Bkz. BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 282/534. Evâhir-i Z. 1195.) I. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan halifelik vurgusu, literatürde de yer bulmuştur. (Bkz. Fikret Sarıcaoğlu, **Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)**, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001, s. 211-217.)

²⁰³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 75/129. Evâil-i C. 1190; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 122/217. Evâil-i Ca. 1191; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 123/218. Evâil-i Ca. 1191; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 132/231. Evâil-i Ca. 1191.

kimi zaman da kendi tamahları için yeni vergiler ihdâs ediyorlar, birbirlerinin iktidarını halka kötü göstermek için yol kesip Mısır'ın güneyinden gelen tahılın Kahire'ye girmesine engel oluyorlar, böylece de Mısır ekonomisini büyük bir zarara uğratiyorlardı. Yönetimdeki daimi istikrarsızlık ve ekonomideki kötüye gidiş ise halkın ezilmesine sebebiyet veriyordu.²⁰⁵

Bununla birlikte henüz bu gelişmelerin merkeze aksetmediği, en azından başka dertlerle uğraşan devletin, artık Mısır'ın problemleriyle yakından ilgilenemediği ve iç siyasetini domine edemediği hükümlerden anlaşılmaktadır. Bu dönem çıkan hükümlerden İran üzerine açılan seferin ve Ali Bey sonrasında Akdeniz ve Süveyş'de zuhûr eden Avrupalı ticaret gemilerinin bölgeden uzak tutulmasının, merkez açısından öncelikli meseleler olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁶ Bu dış problemler, özellikle de ardı ardına gelen seferler, Mısır'dan gelecek gelirleri oldukça ehemmiyetli hâle getiriyor ve merkez, Mısır iç siyasetinin nizamını başka bir vakte tehir ederek buradan gönderilecek emvâlin bir an evvel merkeze ulaştırılması için Ezher ulemasını seferber ediyordu.²⁰⁷

Merkezin dikkatinden uzak olduklarını düşünen emirler ise daha önce görülmemiş bir şekilde Ezher üzerinde dahi baskı kurmaya ve Ezher'in ödeneklerini kısmaya çalışmakta idiler. Bu sebeple öğrenciler ile emirler arasında çıkan kavgalar günlerce sürüyor ve ulema bu noktada da ümera ile karşı karşıya geliyordu.²⁰⁸ Dahası emirülhacılık görevi de üstlenmiş olan Yusuf Bey, alışılmadık bir şekilde ulema ile sık sık ters düşüyor, onlardan bazılarını öfkesine yenik düşerek hapse attırdığı veya görevinden aldığı bile oluyordu. Böyle bir hadisede şeyhin biri Yusuf Bey'e şöyle beddua ediyordu: *"Allah sana da, seni [Mısır'a] getiren esirciye de, seni satana da, ondan satın alana da, emir yapana da lanet etsin!"*²⁰⁹

²⁰⁴ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 106/186. Evâsıt-ı Za. 1190; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 132/231. Evâil-i Ca. 1191.

²⁰⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 12-22.

²⁰⁶ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 115/202. Evâil-i S. 1191; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 109/191. Evâsıt-ı Z. 1190; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 140/244. Evâsıt-ı C. 1191.

²⁰⁷ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 78/136. Evâhir-i C. 1190; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 98/172. Evâsıt-ı N. 1190; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 69/119. Evâil-i C. 1190.

²⁰⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 13.

²⁰⁹ **A.e.**, s. 26-28.

Ulema-ümerâ münâsebetlerinde her zaman bu dereceye varan gerginlikler yaşanmasa da, önceki dönemle kıyaslanmayacak bir psikoloji hâkim idi. Mesela Ezherli âlimlerin çeşitli mansıblara atamalarında, onlara maaş bağlanmasında her ne kadar merkezle irtibat devam etse de, ulemanın tayinlerine ümera da müdahil olmaya başlamıştı.²¹⁰ Ezher'in ödenekleri ise kadîmden beri emirlere, özellikle de Ezher nâzırına bağlı idi. Fakat geçmişteki emirler, istisnalar dışında Ezher'e yatırım yaparak emirliklerini garanti altına almaya çalışırken, bu dönemin emirleri, her konuda olduğu gibi Ezher'in harcamaları noktasında da pek cömert davranmıyorlardı.²¹¹ Meselâ Ebuzzeheb Muhammed Bey'in ölümünün ardından malları zabtedilirken Ezher'e ilâve olarak yaptırdığı külliye vakfettiği köyün gelirlerinin hangi cihette olduğu bile artık tespit edilemiyordu.²¹² Bununla birlikte İbrahim Bey, ulemanın merkezdeki hatrını kullanarak isteklerine onları aracı yapmaya devam ediyordu.²¹³ Bütün bunlar bu münâsebetlerdeki paradigmaları bir miktar değiştirmişti. Lâkin merkezin, Mısır meselesi ile yakından ilgilenecek imkânı olmadığından Ezher uleması eskisinden daha sık olarak hadiseleri kontrol altına almaya çağrılıyor ve onlardan, taşrada olan-biteni merkeze mahzarlarla bildirmeleri isteniyordu.²¹⁴ Bu noktada en fazla vurgulanan hususlardan biri ise Haremeyn tahsisatının eksiksiz ve düzenli bir şekilde gönderimi idi.²¹⁵

Mısır Mühimmelerine bu dönemde konu olan ve Ezher ulemasını iş başına davet etmeyi elzem kılan en önemli hususlardan biri de Avrupalı ticaret gemilerinin Süveyş Limanı'na kadar sokulması idi. Buna göre Ali Bey, bölgeyi hâkimiyeti altına aldığı dönemde, İngilizlerden elde ettiği menfaatlara dayanarak bir zimmîyi Cidde'ye göndermiş, Mekke şerifinin dikkatsizliğinden yararlanan zimmî, seyahat adı altında Habeş yakasına geçmiş ve buradaki Avrupalıların, Cidde Limanı'na uğramadan Habeş sahillerini takip ederek Süveyş tarafına geçmelerine kılavuzluk etmiştir. Ebuzzeheb Muhammed Bey'e de, bazı kişiler bu yolla elde edilecek geliri hoş göstermişler ve böylece İngiliz gemileri, merkezin rağmına Süveyş'e kadar sokulmuş

²¹⁰ A.e., s. 75, 142, 376-377.

²¹¹ A.e., s. 134-135.

²¹² BOA, HAT, 16/706A. T.y.

²¹³ BOA, HAT, 16/706C. 17 Ş. 1189.

²¹⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 136/237. Evâhir-i Ca. 1191.

²¹⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 144/250. Evâil-i B. 1191.

ve burada yer edinmeye başlamıştır.²¹⁶ Bu hâletten rahatsız olan Osmanlı merkezi Ezher ulemasını bu konuda sorumluluk almaya davet ediyor, bu gemilerin limana yanaşmasına izin verilmeden Cidde'ye iadeleri emrediliyordu.²¹⁷ Bu konuda gönderilen bir başka hükümde, uzun uzadıya Avrupalıların bölge üzerindeki emellerinden, ticaretin sadece ticaret olmadığından bahis açılıyor, özellikle de ulema, eski dönemlerdeki tarihî hadiselerle vukufı sebebiyle bu hâletin neticeleri üzerinde düşünmeye davet edilerek, bu konuda mesûliyet almaları isteniyordu.²¹⁸

Bu aralıkta merkez, dış meselelerle uğraşmaya kısa bir fâsıla verip Mısır'daki emirlerin çekişmelerine bir nizâm vermiş, İsmail Bey'i şeyhülbeledliğe tayin ederek görevlerini yerine getirmeyen ve ulemanın da mürettebâtını aksatan İbrahim ve Murad Beyleri, Kahire dışına çıkartmıştır (H. 1191 / M. 1777).²¹⁹ Hükme göre İbrahim Bey ve Murad Bey'in bu akıbeti uğramasına sebep olan icraatlarından biri de, ulemanın cirâye ve maaşını kesintiye uğratmaktır.²²⁰ İsmail Bey'e yazılan hükümde, seleflerinin akıbetine uğramaması için uhdesindeki vazifeleri yerine getirmesi bu minvalde ulemanın mürettebât ve vazifesine de ihtimam göstermesi

²¹⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 21/33. Evâil-i B. 1189; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 190/331. Evâil-i Z. 1192.

²¹⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 150/261. Evâsıt-ı B. 1191; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 190/331. Evâil-i Z. 1192.

²¹⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 190/331. Evâil-i Z. 1192. "...ve siz ki Sâdât-ı Vefâiyye ve Bekriyye ve mezâhib-i erbaa müftüleri ve ulemâ-yı Ezher ve meşâyih-ı muhakkıkînsiz, sizler câmi'-i teşettüt-i fûnûn olup her biriniz havâdis-i kurûn-ı mâziyyeyi şâmil müellefât-ı tevârîh mütâlaa eylemiş kimesneler olduğunuz hasebiyle kavm-i Nasâra sefinelerinin sevâhil-i Hicâziyye'ye âmed-şodlarından derkâr olan sû-i mazarrât ne idiğini idrâk muktezâ-yı dininiz olduğundan gayri sizler nezâret-i şerî'at-i beyzâ-yı seyyidü'l-mürselin ve humât-ı dîn-i mübîn olmanız mülâbesesiyle bu keyfiyyâtı müşâhade ve istimâ' eylediğiniz anda hey'ât-ı mecmû'anız ile Mısır vâlisine varıp def'ini istid'â ve menâfi'-i dünyeviye tama'an hâlet-i merkûmenin men'inde muhâlefet gösterenleri ittifâken zecr ve tevbih ve dinlenmediği sûrette ahvâli mahzarınız ile Dersââdet'ime inhâ sizlere mertebe-i vücûbda iken sükût muâmelesini ihtiyârınız bir dürlü câiz olmadığı ve yevm-i kıyâmetde her biriniz nezd-i ma'nevî-i Rabbü'l-Âlemîn'de mes'ûl ve muâtib olacağınız ve bu mâdde tahtında müstenid mahzûrât umûr-ı dîniyyeden olmağla bu def'a dahi ümerâ ve sâirleri taraflarından kusûr ve teâmî vukû'uyla emr-i münîfîm icrâ olunmadığı takdîrde bu husûsun başka vechile ilâcî görülp gelen süfûn-i efrencin def'ine kıyâm olunmak tasâmim-gerde-i dâverânem olmağın gönderilen mübâşir ile fermân-ı itâat-iktirânının tenfîzinden tesâmüh olunur ise hakikat-i hâli bildirmek sizden matlûb-ı pâdişâhânem idüğü ma'lûmunuz oldukça..."

²¹⁹ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 14-20; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 155/271. Evâil-i Ş. 1191.

²²⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 155/271. Evâil-i Ş. 1191.

emrediliyordu.²²¹ Cebertî, İsmail Bey'in Ezherliler ve onların ödenekleri konusunda diğer emirlere nazaran daha hassas olduğunu belirtmektedir.²²²

Bununla birlikte ulemanın İbrahim ve Murad Beylerin yanında yer aldıkları ve Osmanlı merkezine onlar lehine aracılık etmek için müracaat ettikleri dikkat çekmektedir. H. Ra. 1192'de (M. 1778) çıkan hükme nazaran Mısır ulemasından Ömer Efendi ile Süleyman Kethüda, İstanbul'a giderek mezkûr emirlerin, Kahire'ye geri dönmeleri ve beyliğe iade edilmeleri için devlet ricâli ile görüşmeler yürütmeye başlamışlardır.²²³ Zira H. 1191 (M. 1777) senesi sonlarında, İbrahim ve Murad Beyler Mısır'ın güneyinde rahat durmayarak Kahire'ye doğru ilerlemeye başlamış, yol üzerinde haraç kesip bölgede zarara sebebiyet vermeye başlamışlardır. Ayrıca Mısır'ın tahıl anbarı hükmündeki güney bölgelerinden Kahire'ye tahıl girişine izin vermeyerek fiyatların oldukça pahalalanmasına neden olmaya başlamışlardı. İsmail Bey ve ümerasının ise bunları engellemeye gücü yetmiyordu. Zira memlûk sistemine göre, emirler besledikleri ve silahlandırdıkları insan kaynağı oranında güçlü sayılıyordu. İsmail Bey bu kaynaktan mahrûm olmasa bile diğer iki beyin hükmettiği insan kaynağına sahip olmadığı açıktı. O da bu açığı kapatmak için daima yeni vergiler koyarak kendine kaynak yaratmaya çalışıyor, bu da halkın ve ulemanın ondan uzaklaşmasına, diğer iki emire yaklaşmasına sebebiyet veriyordu.²²⁴ Bunun yanı sıra bir önceki dönemde Mısır'daki ocaklara birtakım sebeplerle güç kaybettiren ve onların beylik üzerindeki hâkimiyetini kıran merkezin de, emirlerin beslediği insan kaynağına, Mısır muhafazası için ihtiyaç duyduğu da bir gerçektir.

Bu bağlamda sâbık Mısır valisi İzzet Mehmed Paşa'nın ulemadan Ömer Efendi ile Süleyman Kethüda'yı, İbrahim ve Murad Beylerin affedilmesi ve yeniden emir olabilmeleri için İstanbul gönderdiği ve onların merkez ricâli ile uzun sürdüğü anlaşılan bazı müzâkereler yürüttükleri dikkat çekmektedir.²²⁵ Ayrıca İsmail Bey, böyle bir ortamda H. M. 1192 (M. 1778) başlarında Mısır'dan kaçarak önce Şam'a, oradan da Osmanlı merkezine doğru hareket etmiş, Kahire yönetimi bir anlamda boş

²²¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 161/278. Evâhir-i L. 1191; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 167/289. Evâhir-i Z. 1191.

²²² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 13.

²²³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 173/302. Evâsıt-ı Ra. 1192.

²²⁴ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 18-22.

kalmıştı.²²⁶ Müzakerelere dair yazılan bir takrirden ve bu konuda çıkan hükümde, sâbık vali İzzet Mehmed Paşa'nın ulemadan Ömer Efendi ile Süleyman Kethüda'yı, İbrahim ve Murad Beylerin önceki suçlarına tövbe edip merkezden af dilediklerine dair vali tahrirâtı, kadı ilamı ve ocaklı ile ulemanın mahzarları ile İstanbul'a gönderdiği zikredilmektedir. Bu ifadelerin akabinde Mısırlıların af taleplerinin, ancak firârî İsmail Bey'in taahhüd ettiği irsâliye hazinesi, Haremeyn tahsisatı, tersâne-i âmire ve matbah-ı âmire tahsisatlarının edası ile firari emirlerin mallarının satılıp bedellerinin merkeze ulaştırılması şartıyla kabul olunacağı bildiriliyordu. Müzakerelerin uzun sürdüğü ve bu süreçte Ömer Efendi ile Süleyman Kethüda'nın, merkezde sadâret kethüdası ve şıkkı-ı evvel defterdarı ile emirler adına pazarlık yürüttükleri görülmektedir.²²⁷ Yani artık Ezher uleması ile merkez siyasetinin ilişkileri yeni bir boyuta evriliyor, Ezher uleması elçilik konumundan, görüşme yürüten ve birtakım şartlar ileri süren bir pozisyona yükseliyordu. Onlar bundan sonraki süreçte de bu yeni pozisyon üzerinden merkezle ilişki kuracaklardır.

Müzakereler neticesinde Ömer Efendi ile Süleyman Kethüda'nın, merkezin sunduğu şartları, İbrahim ve Murad Beyler adına kabul etmeleri; beylerin ve Kahire yönetimindeki diğer zümrelerin, onları bu noktada tam yetkili kıldıklarını göstermesi açısından önemlidir. Nihayetinde verilen taahhüdler ve kefâletler mukabilinde merkez, mezkûr emirlerin yeniden Kahire'ye girerek emirliğe iadelerini kabul etmekte fakat Ezher uleması ve ocakların müteahhid olduğu hususların takipçisi olmasını ve aksi bir durumda merkezi bilgilendirmelerini emretmektedir.²²⁸ H. 1192 sonlarında (M. Aralık 1778) Mısır valiliğinden İzzet Mehmed Paşa azledilerek yerine İsmail Paşa tayin edilmiştir.²²⁹ Osmanlı merkezi, zaman zaman ulema ve ocaklara, kefil oldukları ümeraya görevlerini hatırlatmaları yönünde ikazda bulunmaya devam etmiştir.²³⁰ Fakat ulema bu noktada ümera üzerinde yeterince müessir olamamış

²²⁵ BOA, AE.SABH.I., 19/1683. T.y.

²²⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 72.

²²⁷ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 173/302. Evâsıt-ı Ra. 1192.

²²⁸ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 173/302. Evâsıt-ı Ra. 1192.

²²⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 38, 71; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 185/319. Evâil-i Ş. 1192. İsmail Paşa, bu sene sonunda merkez tarafından azledilerek Cidde'ye gönderilecek, yerine İbrahim Paşa tayin edilecek fakat kısa süre sonra vefat etmesi sebebiyle İsmail Paşa tekrardan Mısır valiliğine getirilecektir. (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 74.); BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 219/396. Evâil-i L. 1193.

²³⁰ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 191/332. Evâhir-i Z. 1192.

olacak ki, bu şartları İbrahim ve Murad Beylerin yerine getirmediği anlaşılmaktadır. Merkez, bu hâlete, bî-cürüm olan Mısır uleması ve halkına olan merhameti sebebiyle tahammül ettiğini bildirmekte idi.²³¹

Bir süre sonra İbrahim ve Murad Beylerin alternatifsizliklerinden istifade ederek merkezin sabrını taşıracak pervasızca hareketlerde bulunduğu görülmektedir. Onlar irsaliyenin tamamını poliçe olarak göndermişler, poliçeler İstanbul'da karşılıksız çıkmış, kiler-i âmire ve tersâne-i âmire levâzımatı için öncekinden daha fazla fiyat çıkararak *"Eğer sizde yeterli meblağ yoksa üzerini biz tamamlayalım"* ifadeleri ile, Osmanlı merkezi ile alay edercesine iletişim kurma yolunu seçmişlerdir. Ayrıca devletin son derece önem verdiği Haremeyn levâzımât ve tahsisâtı gönderilmemiş, kahve rüsûmu noktasında Süveyş'deki tüccara gadr edilmiş, Cebehâne-i Âmire için istenen 200 kantar güherçileden sadece 87 kantar gönderilmiştir. Bütün bunların üzerine Mısır valisi İsmail Paşa da, onların cürümlerinin affedilmesini istidâ ediyordu. Osmanlı merkezi, devlete karşı isyana varan hareketlere girişen Kahire ümerasının yanında duran validen başlayarak Ezher ulemasına kadar yönetici zümrelerin hepsine itabda bulunuyordu.²³² İstanbul, bu dönemde yerel idarecilere hâkim olmaya çalışırken bir de onlarla birlikte hareket etme yolunu seçen valiler sorunuyla karşılaşmış, bu da Ezher uleması ile sûfî grupların daha fazla güçlendirilmesini elzem kılmıştır. Zira Mısır Darbhanesi; ümeranın taarruzundan korunmak amacıyla bazen merkezden gönderilen nâzırların bazen de Mısır valilerinin uhdesine verilmiş, fakat Mısır valisi İsmail Paşa, darbhaneden bilâ-ferman para almaya cesaret edebilmiştir. Buna ilâveten Mısır umûrunda kendi kölesi ve yetiştirmesi olan Murad Bey'in yanında yer almayı seçmiştir.²³³

Bu gelişmeler karşısında hem Mısır siyasetinin seyrini takip edebilmek hem de toplumsal tabanı elde tutmak için ulema ve mutasavvıfların, önemli bir rol oynayacağı düşünülmüş ve onlara her türlü maddi-manevi destek sunularak iyice güçlenmeleri sağlanmıştır. Bu bâbda hem 9 Numaralı Mısır Mühimmesi'nde hem de

²³¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 230/421. Evâhir-i Ca. 1194.

²³² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 233/425. Evâil-i C. 1194.

Cebertî tarihinde pek çok örnek mevcuttur. Özellikle tasavvufî grupların, kişilerin ve onların âmirleri konumundaki Vefâî ve Bekrî şeyhlerinin konumları son derece güçlendirilmiştir. Osmanlıların, Mısır'da uzun vaadeli siyasetler geliştirdiklerinin ve bunu daima takip ettiklerinin bir göstergesi olarak İzzet Mehmed Paşa döneminde de Ezher ulemasına olan ihsanlar artarak devam etmişti.²³⁴

Bununla birlikte bu dönemde, Ezher muhitindeki tasavvufî grupların, ulemaya nazaran daha fazla desteklendikleri, ulemanın sufileştirilmesinin hızının arttığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda hayatta iken Hekimoğlu Ali Paşa ile mektuplaşan, aslen Kahire'de mukîm Seyyid Abdurrahman el-Ayderusî'ye, İstanbul'a gelip devlet ricâli ile görüştüğünde "*meşâyih-ı turuk-ı aliyye ricâlinden ve mazanne-i kirâmdan*" olması hasebiyle Mısır cizyesi malından maaş bağlanmıştır.²³⁵ Cebertî, onun hem İstanbul'a hem de o günün İslâm dünyasının çeşitli yerlerine sıkça yaptığı seyahatleri sayesinde çok meşhûr bir zât olduğunu, doğudan ve batıdan fevc fevc insanların ona koştüğünü zikretmektedir.²³⁶ Osmanlıların, özellikle geniş kitleleri elinde tutan Mısır'da mukîm mutasavvıflara, Ezher'deki sûfî âlimlere özel bir ilgi gösterdikleri gözlemlenmektedir.

Seyyid Abdurrahman el-Ayderusî'nin talebesi olup onun tavsiyesi ile Mısır'a gelen ve İslâm dünyasındaki şöhretinden dolayı hem ilmî hem sufi muhitlere hitap eden Nakşibendî şeyhi Murtaza ez-Zebîdî, İzzet Mehmed Paşa'nın I. Abdülhamid'i haberdar etmesi ile İstanbul'a çağırılmıştır.²³⁷ Fakat ez-Zebîdî, rahatsızlığını bahane ederek İstanbul'a gitmek istememiş, bunun yerine teberrüken padişaha rahmet hadislerini ihtiva eden bir risale, bir *Delâilü'l-Hayrât* nüshası, bir de sultan için yazılmış Arapça kasîde göndermiştir. I. Abdülhamid hatt-ı hümayûnunda buna mukabil kendisinin ikramlanmasını emretmiştir.²³⁸ Ayrıca bu sırada Mısır'a

²³³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 237/434. Evâil-i C. 1194; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 91/161. Evâsıt-ı N. 1190; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 83-84.

²³⁴ BOA, C.MF., 166/8273. 2 Ş. 1192; BOA, EV.HMH.d..., 2857. L. 1191; BOA, C.MF., 74/36. 11 L. 1191; BOA, AE.SABH.L., 298/20012. 23 Ş. 1190; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 142/247. Evâhir-i C. 1191; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 309.

²³⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 132/230. Evâsıt-ı Ca. 1191; BOA, C.EV., 377/19114. 16 Ca. 1191.

²³⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 42-52.

²³⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 216/389. Evâsıt-ı Ş. 1193; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 309.

²³⁸ BOA, HAT, 15/603. Tarihsiz. "*Benim Vezîr-i Muhlisim, Ol zât-ı şerîfin gerek taraf-ı hümayûnuna ve gerek taraf-ı âsafânenize arz eylediği hediyeleri makbûl olması husûsu ne vechile ikrâm olmak*

memuriyetle gönderilen sâbık Reisülküttab Abdürrezzak Bahir Efendi, ez-Zebîdî'nin şöhretini duymuş onunla Arapça çalışmak ve lisanını ilerletmek istemiştir. ez-Zebîdî, bu ricaya olumlu cevap vermiş ve sâbık reisülküttab ile şeyh, birlikte Arap dilinin klasik eseri *Makamât*'ı okumaya başlamışlardır.²³⁹ Cebertî, İzzet Mehmed Paşa'nın Murtaza ez-Zebîdî'ye mebzûl miktarda ihsanda bulunduğunu, ona Mısır Darbhanesi'nden yevmî 150 akçenin yanı sıra Haremeyn kaleminden, mîrî anbarından pek çok gelir bağladığını, evine günlük tayinat verdiğini aktarmaktadır.²⁴⁰ Şeyhe, Mısır Darbhanesi'nden yevmî 150 akçe tahsis edildiği, Osmanlı evrakında da kayıtlıdır.²⁴¹ Bu derece inâyet ve ihsana rağmen ez-Zebîdî'nin H. 1193 (M. Ekim 1779) tarihinde bir kaside daha yazarak İstanbul'a göndermesi ve maaşının artırılmasını talep etmesi oldukça manidardır.²⁴²

Bu dönemde hiyerarşide Ezherli âlimlerin üzerinde yer alan Vefâî şeyhinin de devletin önemli oranda desteğine mazhar olduğu evraklardan anlaşılmaktadır. H. 1190 (M. 1776) senesinde Şeyh Muhammed Ebu'l-Envâr, Mısır Valisi İzzet Mehmed Paşa ve cizye tahriri için o sırada Mısır'da bulunan Reisülküttab Abdürrezzak Efendi vâsıtasıyla, Karafe nâm mahalde eskiden beri harap vaziyette bulunan zaviyesinin yeniden inşâsı için merkeze müracaat etmiş, ricasına olumlu cevap verilmiştir.²⁴³ Daha sonra çıkan hükümlerden yapılan yardımın artırıldığı ve zaviye tamam olunca içindeki dervişân için çorba bahâsı ve maaş bağlandığı anlaşılmaktadır.²⁴⁴ Ezher şeyhi Ahmed el-Arusî ile Ezher müderrislerinden Muhammed el-Harirî'nin arzları

münasib görüyor isen tarafımıza arz yine cevâbını irsâl duâ-yı hayrını ilticâ bi-lutfullahi te'âlâ illet-i remedi sıhate tebdîl eder ise eyyâm-ı sayfda gelmesinde bir mâni' olmadıkda yine işaret olunsa münasib zannederim. Delâilü'l-Hayrât cenâbına irsâl teberrüken vakt-i hâliyyede kırâatına mezun olduğunuz vech üzere mübâşeret olunsa güzel olur. Kasîdenin her ne vechile tahrîri mümkün ise ba 'de's-şerh tarafımıza irsâli matlûbumdur."

²³⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 309.

²⁴⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 309. Murtaza ez-Zebîdî'nin Osmanlı devlet ricali ile münâsebetleri ve sosyo-politik kültüre tesiri için bkz. Stefan Reichmuth, "XVIII. Yüzyılda İmparatorluğun Merkezinde ve Eyaletlerinde İslâmî İlim", **Osmanlı Ansiklopedisi: Bilim**, C. 8, Ankara, Türkiye Yayınları, 1999, s. 132-139.

²⁴¹ BOA, A.{DVN.MSR., 9/177. 11 L. 1191.

²⁴² BOA, TS.MA.e, 445/4. 12 L. 1193. Murtaza ez-Zebîdî'nin, kasidesinin altında yer alan imzası dikkate değerdir: "Arz/'Araza() el-abdü'd-dâ'î es-Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî el-Hanefti en-Nakşibendî hâdimü ilmü'l-hadîs bi-Mısır, gufıra lehû bi-mennihi". Bu imzada vurgulanan her kelime, Osmanlı merkezinin dikkatini celb edecek şekildedir ve sanki özellikle seçilmiş gibidir.

²⁴³ BOA, HAT, 15/606. T.y.; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 107/187. Evâsıt-ı Ş. 1190.

²⁴⁴ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 162/279. Evâhir-i N. 1191; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 225/406. Evâhir-i Za. 1193.

üzerine de mezkûr şeyhe, Mısır'ın en meşhur mübârek mekânlarından Ahmed Bedevî türbesi nezâreti tevcih edilmiştir.²⁴⁵ H. 1199 (M. 1785) tarihli bir evrakta, Trablusşam'daki Minye köyünün bedel-i iltizâmının Mısır sâdâtına vakf ve tahsis edildiği dikkat çekmektedir.²⁴⁶

İsmail Paşa döneminde Ezher'de görev yapan bir müderrise maaş bağlanmıştır. Paşanın ulemadan Numan Efendi ile geliştirdiği hukuk, onun vasıtasıyla Halvetî şeyhi Mahmud el-Kürdî'ye intisâp etmesi; âlimler ve sûfilerle paşaların münasebetlerinin sürdüğünü göstermesi bakımından önemlidir.²⁴⁷ Cebertî, H. 1195 (M. 1781) senesinde Mısır valisi olarak tayin edilen Melek Mehmed Paşa'nın da âlim bir kimse olduğunu, ilme, kültüre meraklı olduğunu, âlim ve fâzıl kimselerle sohbet etmeyi sevdiğini, nakletmektedir.²⁴⁸ Melek Mehmed Paşa'ya Mısır valiliği tevcihine dair hükümde paşaya, ulema, sâdât ve meşâyihın refâh-i hâlini temine gayret etmesi tenbih edilmiştir.²⁴⁹ Cebertî'nin ifadelerinden, paşanın buna uygun davrandığını anlamak mümkündür. Bu dönemki hükümlerde Ezher'in ve ulemasının, ödeneklerinin eksiksiz bir şekilde yerine ulaşması da Osmanlı merkezinin önemli gündem maddelerinden bir hâline gelmiştir.²⁵⁰ Birtakım Osmanlı evrakında, Ezher ulemasına ve muhitindeki mutasavvıflara yapılan tevcihat hususunda, merkezde kaydının olmadığı, bununla birlikte taşrada kaydının bulunabileceğinin zikredilmesi, Ezherli âlim ve sûfilerin, merkeze aksedenden daha fazla desteklenmiş olabileceğini düşündürmektedir.²⁵¹

Bununla birlikte bu dönemde emirlerle âlimlerin, birbirine geçişkenlik arz eden zümreler hâline geldiği, buradan doğan bir çıkar birliği olduğu, bundan dolayı da bazı emirlerin önde gelen âlimleri maddi olarak destekledikleri, birtakım makamlara getirdikleri dikkat çekmektedir.²⁵² Bir önceki dönemde ümera, ulemayı

²⁴⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 304/577. Evâhir-i B. 1196.

²⁴⁶ BOA, C..EV., 359/18241. 2 R. 1199.

²⁴⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 232/423. Evâhir-i Ca. 1194; el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 84.

²⁴⁸ **A.e.**, s. 102.

²⁴⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 247/453. Evâil-i L. 1194.

²⁵⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 155/271. Evâil-i Ş. 1191; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 252/467. Evâsıt-ı S. 1195.

²⁵¹ BOA, AE.SABH.I., 266/17936. 15 C. 1197; BOA, AE.SABH.I., 298/20012. 23 Ş. 1190; BOA, HAT, 16/716A. T.y.

²⁵² el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 145-146, 309, 376-377, 392.

destekleyerek ondan destek beklerken, şimdi ulemanın da ümeradan pek çok beklentisi vardı. Zira merkezin, ulemaya açtığı alan ve onlar sarfettiği meblağlar olağanüstü dereceye çıkmışsa da, Mısır'daki mansıplara atamalarda emirlerle kurulan ilişkiler belirleyici olmaya başlamıştır. Mesela Hanefî müftüsü olan ve İstanbul'a giderek birtakım ilişkiler geliştirmiş bulunan Abdurrahman el-Arişî, Ezher şeyhliğine getirilmek için Murad ve İbrahim Beylerin desteğini bekliyordu.²⁵³ Bundan dolayı merkezin ulemayı ve mutasavvıfları desteklemesi toplumsal tabanı elde tutmak açısından olumlu sonuç verse de, Mısır iç siyaseti için aynı şeyi söylemek zordur.²⁵⁴

Bu dönemde İbrahim ve Murad Beyler, hem merkezin dış gailelerle uğraşmasından hem de kendilerini baskı altına alması beklenen ulemanın siyaseti fırsata çevirmeye çalışmasından istifade ederek vazifelerini yerine getirmemekte idiler.²⁵⁵ H. 1195 / M. 1781 senesi itibariyle Mısır ümerasının, ulema kefâleti altında verdikleri taahhüdleri yerine getirmedikleri gibi, devletin hassasiyet noktalarından olan hac yolunun emniyetini sağlayamadıkları da anlaşılmakta ve artık eskisinden daha fazla olarak Sâdât şeyhleri ile Ezher uleması dîvâna çağrılmakta idi.²⁵⁶ Cebertî'nin anlatılarından da bu dönemde sâdât şeyhlerinin ve Ezher ulemasının önde gelenlerinin, Osmanlı Mısır dîvanının en önemli üyeleri oldukları, onların katılmadığı pek az dîvan akdinden anlaşılmaktadır. Mısır'a giden hükümlerde de, onlar hiyerarşide uzun bir süredir ocaklılara tekaddüm etmekte ve ümeradan hemen sonra dîvânda yer almakta idiler.²⁵⁷

Ezher ulemasının siyasi ve iktisadî güçleri bu dönemde son derece artırılrsa da, merkezin onlardan siyasî anlamda tasavvur ettiği oranda verim alamadığı hem hükümlerden hem de Cebertî'nin anlatılarından anlaşılmaktadır. Zira Mısır'ın durumu, hem merkez hem de taşra açısından gittikçe kötüleşmekte idi. Mısır'dan

²⁵³ A.e., s. 75.

²⁵⁴ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 149-151.

²⁵⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 205/368. Evâil-i B. 1193; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 233/425. Evâil-i C. 1194; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 243/444. Evâhir-i B. 1194; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 281/532. Evâsıt-ı Z. 1195.

²⁵⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 283/536. Evâsıt-ı Z. 1195; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 290/552. Evâsıt-ı R. 1196; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 293/557. Evâil-i Ca. 1196; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 304/579. Evâil-i Ş. 1196; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 313/591. Evâil-i Z. 1196.

²⁵⁷ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 36, 133, 222, 240, 252, 267, 269, 271, 272, 274, vd.; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 304/579. Evâil-i Ş. 1196.

İstanbul'a gönderilmesi mutad olan kahve, pirinç ve benzeri ihtiyaç maddeleri, bu konudaki yasakların hilâfına yabancı ticaret gemilerine yükleniyor, merkezden gelen gemiler boş dönüyor, dolayısı ile İstanbul'da sıkıntı yaşanıyordu.²⁵⁸ Ayrıca İbrahim ve Murad Beylerin arasında çıkan anlaşmazlıklar sebebi ile birbirleriyle daima savaşmaları, aynı zamanda mültezim olan emirlerin tamahları sebebiyle halkın dayanamayacağı oranlarda vergi toplamaları ve kötü ekonomi yönetimleri bardağı taşıran son damlalar oluyordu.²⁵⁹

Cebertî, Mısır idaresine getirilen beylerin arasındaki savaşın ve onların emri altında çalışan mültezim beylerin (sancak beyleri ve kâşiflerin) tamahkârlıklarının halk üzerindeki neticelerini şöyle tasvir etmektedir:

Çatışmalar, halkı zor durumda bırakmış, sıkıntı ve felaket hâli iyice şiddetlenmişti. Kibeliye ve Bahriye yolu karadan ve denizden kesilmişti. Fiyatlar oldukça yükselmiş, tahıl bulmak çok zorlaşmıştı. Bütün bu yaşananlar, emirlerin abesliğinden başka bir şeyden kaynaklanmıyordu. Çatışmalar sırasında Murad Bey ve ekibi, Cize bölgesinde ekili ne buldularsa yiyip bitirdiler. Toprak üzerinde yeşil tek bir çöp bile bırakmadılar. Yağma ve soygun faaliyetinde durdurulamaz hâlde idiler. Bunlar yetmezmiş gibi bir de her tarafa, çiftçilere ceza kesmek ve para toplamak amacıyla adamlar tayin etmişlerdi. (...) Müsadereler ve mezalimler ard arda geliyordu. Mutad [vergi]lerin üzerine bir de 'ferde' vergisi eklenmişti, çiftçiler ölüncüye kadar tahsil edilmeye çalışılıyordu. Neredeyse çiftçiler helâk olacaktı. İnsanların, bu şiddetli darlığa ve zulümlere sabrı kalmamıştı. En sonunda halk memleketlerinden kaçmaya başladı, zira mültezimlerin talepleri karşılanamaz bir hâl almıştı. Bu mültezimler, insanların evlerinin içine kadar giriyor emtia ve mal adına gizli saklı ne varsa hepsini alıyorlardı. Bir yerde bir zenginlik kokusu aldıklarında sahibini hapsediyor ve adamı, gücünün yettiğinin iki katı ile mükellef kılıyorlardı. Eski kahve tüccarlarından gelecek yıllara terettüb eden vergileri bile tahsil ediyorlardı. Eğer tüccar buna muhalefet edecek olursa, istedikleri bedelin iki katına tekabül edecek zarar veriyorlardı. (...) Çiftçiler kuraklık ve zulüm sebebiyle köylerini, kasabalarını terk etmeye başladılar. Kadınlar ve çocuklar şehirlere dağıldı, hepsi açlıktan bir köşede ağlaşıyor, bağırıyorlar, yollara düşen karpuz kabuklarını toplayıp yiyorlardı. İş o dereceye vardı ki, sokakta süpürülecek çöp bile kalmıyordu. Bu hâl gittikçe şiddetlendi, öyle ki insanlar ölmüş (murdar) at ve eşekleri bile yemeye başladılar. Bir yerden bir ölü eşek çıkarıldığında halk hemen onun üzerine çullanıyor ve ondan bir parça kesmeye çalışıyor, bir miktar kesip almaya kadir olanın ise pişirmeye bile sabrı kalmadığından bir köşeye çekilip bu murdar eti çiğ çiğ yiyordu. İnsanların çoğu açlıktan ölüp gidiyordu (H. 1198).²⁶⁰

Osmanlı evrakının da doğruladığı bu kuraklık hadisesinin üzerine eklenen kötü ekonomi yönetiminin, Mısır halkını büyük bir darboğaza soktuğunu nakleden

²⁵⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 350/657. Evâhir-i Za. 1197.

²⁵⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 113-121, 146-153 vd.; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 15/18. Evâil-i Ş. 1199.

²⁶⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 114-120.

Cebertî, "Eğer Allah'ın lutfu olmasa, Şam ve Rum cihetinden tahıl gelmese idi, halk açlıktan helâk olacaktı." ifadelerini kullanmaktadır.²⁶¹

Bunların yanı sıra devletin bölgedeki itibarının en önemli göstergesi olan hac mahmili, emirülhacların tamahları yüzünden perişan bir vaziyette yola çıkıyordu. Emirlerin, urban avaidi ile Medine ahalisinin surresini ödemek istememeleri sebebiyle Mısır hac kafilesi Medine'yi ziyaret edemedi Mısır'a dönüyordu (H. 1198-1199 / M. 1784-1785).²⁶²

Osmanlı merkezi, bu içinden çıkılmaz vaziyeti, kendisi kuzey ve doğu sınırındaki çatışmalara odaklandığı için, ulema eliyle hafifletmeye gayret etmekte idi. Bu bağlamda şeyhler, emirler arasındaki savaşların durdurulması için, onlar arasında arabuluculuk yapmaya teşvik ediliyor, en azından iç çatışmalar durdurularak ekonomik baskı azaltılmaya çalışılıyordu. Bu dönemde Ezher şeyhi ile sâdât şeyhleri, ümera arasında daima arabuluculuk yaparak bunların halka aksetmesini önlemeye çalışıyorlardı.²⁶³ Şeyhler, bazen de paşa ile ümera arasında arabuluculuk yapmaya gayret ediyor, muhtemel bir kaosu önlemek adına nafil bir çaba ile ümeraya kefil oluyorlardı.²⁶⁴ Bunların yanı sıra farklı şekillerde faaliyet gösteren âlimler de dikkat çekmektedir. Meselâ bu dönemde Mısır kadısı nâibi olarak görev yapan Mısır ulemasından es-Seyyid Necmeddin et-Temürtaşî, İstanbul'a giderek emirlerin Mısır'da irtikâb ettikleri zulümleri merkeze ihbar etmiş ve Hasan Paşa'nın operasyonuna zemin hazırlamıştır.²⁶⁵ Temürtaşî'nin bu ziyaretinde, sadece emirleri ihbâr etmediği, merkezle Mısır arasında yürüttüğü bu türden faaliyetleri sebebiyle yevmî 250 akçeye ulaşan maaşını, bir süre Haremeyn'de ikamet edeceğinden, Haremeyn surresine naklettirme girişiminde bulunduğu da dikkat çekmektedir.²⁶⁶

²⁶¹ A.e., s. 121; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 15/18. Evâil-i Ş. 1199; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 17/25. Evâsıt-ı Ş. 1199.

²⁶² el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 118, 132, 147; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 375/722. Evâhir-i Za. 1198; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 9/6. Evâsıt-ı B. 1199; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 20/31. Evâhir-i Ş. 1199.

²⁶³ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 113-114, 119.

²⁶⁴ A.e., s. 157.

²⁶⁵ A.e., s. 190.

²⁶⁶ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 386/739. Evâil-i Ra. 1199; BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 142/247. Evâhir-i C. 1191.

Bu dönemde Ezher ulemasının üstlendiği bir diğer vazife, haddi aşan ümeraya karşı merkezin de teşviki ile toplumsal tabanı örgütleyerek muhalefet geliştirmek ve onların zulümlerini bu yolla bir miktar hafifletmektir. H. 1200 / M. 1786 senesinde emirlerden biri, bir eve girerek her şeyi gasb etmiş, mahalle halkı ellerinde sopalarla Ezher'e gelmiş, Malikî Müftüsü Şeyh Ahmed ed-Derdîr'e dertlerini anlatmışlardır. Şeyh, onları sakinleştirdikten sonra *"Ben de sizinle beraberim! Hep birlikte etraftan ahaliyi toplayacağız ve ümeranın evlerini yağmalayacağız! Ya zafer bizim olur yahut da şehid oluruz!"* demişti. Akşam namazından sonra Müstahfızân Ağası Selim Ağa ve İbrahim Bey'in kethüdası, şeyhe gelerek hadisenin büyümesinden korktuklarını söyleyerek anlaşılmaya varmak istediklerini belirtmişlerdir. Neticede olay bu şekilde yatıştırılabılmıştır.²⁶⁷ Cebertî'nin anlatılarından, 18. yüzyılın sonunda Mısır'da Ezherli âlimlerin öncülük ettiği bu türden halk hareketlerinin sıkça yaşandığı anlaşılmaktadır. Ezher'in ödeneklerinin zaman zaman zaafa uğradığı bu dönemde öğrencilerin de ayaklandığı ve yine şeyhlerin, emirlerin üzerine kurduğu baskı ile netice alınabildiği dikkat çekmektedir.²⁶⁸

Bunlardan da anlaşılacağı üzere Ezher ulemasının, önceki döneme göre rolleri ve güçleri artırılsa da, Mısır'daki emirlerin üzerindeki tesirleri azalmış, onların kötü idarelerinin önüne geçememişlerdir. Bununla birlikte toplumsal tabanın üzerinde müessir olabilmişler, Osmanlı merkezine karşı gelişebilecek muhalefeti emirler üzerine yöneltmeyi başarabilmişlerdir. Ayrıca emirlerin kendi arasındaki iletişim ve emirlerle merkezin arasındaki münasebetlerde sulhü temin edecek şekilde faaliyet gösterebilmişler, başarılı bir arabuluculuk sergileyebilmişlerdir. Fakat İstanbul, bu kadarıyla yetinmeyecek, Mısır'daki emirlerin isyana varan faaliyetlerini bastırmak amacıyla bir süre sonra Cezayirli Hasan Paşa'yı askerî operasyon görevi ile Mısır'a gönderecektir (H. 1200 / M. 1786).

3.2.3. Cezayirli Hasan Paşa'nın Mısır Seferinde ve Sonrasında Ezher Uleması (1786-1798)

Mısır'ın nizâmının iyice bozulduğu, "kanûn-ı kadîm" in işlerliğini kaybettiği H. 1199 sonları (M. 1785) ve H. 1200 başlarında (M. 1786) giden hükümlerden

²⁶⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 149-150.

²⁶⁸ **A.e.**, s. 134, 135, 148, 150, 151, 230.

anlaşılmaktadır. Mısır yönetiminde bulunan İbrahim ve Murad Beyler, "*dünya malına tama'an*", İstanbul'a gelmesi gereken kahve ve pirinci yabancı ticaret gemilerine yüklüyor, Mekke'deki birtakım tamiratlar için irsâliye malından ödemeleri gereken meblağları ödemiyor, Mısır'daki ekonomiyi son derece kötü yönetiyorlardı. Bunların üzerine eklenen kıtlık sebebi ile Ezher uleması İstanbul'a mahzarlar göndererek halkın zor durumda olduğunu bildiriyor ve merkezden yardım istiyorlardı.²⁶⁹

En önemlisi de Haremeyn surresinin yerine ulaştırılmaması sebebiyle hac hizmetleri görünür bir şekilde zarar görmeye başlamış, devletin en fazla önem verdiği "*hâdimü'l-Haremeyn*" imajı, ciddi bir şekilde darbe almıştır. İstanbul'dan Mısır'a gönderilen hükümde, merkezin, Mısır'daki kıtlık ve iyi yönetilmeyen ekonomi sebebiyle "*ulemaya merhameten*" tahıl yardımı yaptığı, diğer birtakım aksaklıklara da göz yumduğu, sadece hac işlerinin düzgün bir şekilde işleyebilmesi için bu zamana kadar emirlere tahammül edildiği ama artık umûr-ı haccın işlerliğinin de söz konusu olmadığı söyleniyor ve her şeye göz yumulabileceği lâkin umûr-ı haccın devletin en önemli hassasiyet noktası olup asla görmezden gelinmeyeceği ifade ediliyordu. Hükümün devamında, böyle bir hâlete sebebiyet veren emirler üzerine aklen ve şer'an bir askerî operasyonun şart olduğu ve bunun şer'î fetvasının alındığı belirtiliyordu.²⁷⁰ Aynı tarihli Mısır'daki emirlerle birlikte Mısır'daki bir hanede yetişmiş, dönemin Şam valisi Cezzar Ahmed Paşa'ya yazılan bir başka hükümde, "*ümerâ nâmında bir alay eşhâsın*" isyana varan faaliyetleri konu edilip üzerlerine askerî operasyon yapılacağı bilgisi veriliyordu.²⁷¹ Bununla birlikte H. 1200 (M. 1785-86) başlarında Osmanlı merkezi, Mısır ümerasına yaptığı ikazları sürdürmeye devam etmiştir.²⁷² Fakat birkaç sene sonra iyice alevlenecek Vehhâbî hareketlerinin ateşleyicisi olduğu anlaşılan, Mısır ümerasının uhdesine zimmetli Haremeyn'e dair vazifelerin yerine getirilmediği, bölgeden gelen mahzar ve

²⁶⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 12/13. Evâil-i Ş. 1199; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 14/16. Evâil-i Ş. 1199; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 17/25. Evâsıt-ı Ş. 1199.

²⁷⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 20/31. Evâhir-i Ş. 1199.

²⁷¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 24/36. Evâhir-i Ş. 1199.

²⁷² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 33/59. Evâsıt-ı Ca. 1200.

tahrîrâtlardan anlaşılıyordu.²⁷³ Bunun üzerine emirlerin, müste'men manastırlarından tehdit ile iki yüz kese akçe talebi karşısında Mısır'daki konsolosların devlet merkezine başvurmaları, İstanbul'u operasyonu başlatmak noktasında tamamen ikna etmişti.²⁷⁴ H. 1200 ortalarına (M. Nisan 1786) gelindiğinde merkezden, operasyon kapsamında görevlendirilecek veya sefer hakkında bilgilendirilmesi gereken şahıs ve zümrelere hükümler sâdır olmuştur.²⁷⁵

H. Receb 1200 başlarında (M. Mayıs 1786) aralarında Ezher ulemasının da bulunduğu Mısır'daki idareci zümrelerin tamamına hitâben yazılan hükümde, ulema ve sulehanın rızkını kesen ümera üzerine bir sefer yapılmasına, merkezdeki ulema ile istişare edilerek karar verildiği, bu sebeple Cezayirli Gazi Hasan Paşa komutasında Mısır'a askerî bir operasyonun yapılacağı bildirilmiştir.²⁷⁶ Cebertî, 10 Receb'de merkezden gelen bir tatar ile kapıcıbaşının operasyon bilgisini veren fermanları getirdiğini, Hasan Paşa'nın da İskenderiye'ye yaklaştığı söylentilerinin arttığını bildirmektedir.²⁷⁷ Ramazan'ın ilk günlerinde ise merkezden gelen ağa, ya gerekli ödemelerin yapılıp vazifelerin yerine getirilmesi yahut da askerî operasyonun başlatılacağına dair uyarı yazılarını getirmiştir. Bunun üzerine ümera kaleye çıkarak paşa ile görüşmüş, neticesinde Ezher ulemasının, operasyonun durdurulması için merkeze aracı yapılmasına ve onların ümeranın görevlerini yerine getireceğine dair bir yazı kaleme almasına karar verilmiştir. 13 Ramazan'da Hasan Paşa'nın İskenderiye'ye ulaştığı haberi gelmiş, 17 Ramazan'da İbrahim Bey ve ulema biraraya gelerek biri Hasan Paşa'ya, diğeri merkez erkânına hitâben iki arz yazmışlar ve iftardan sonra kaleye çıkarak paşaya arz etmişlerdir. Murad Bey dizlerinin üzerine

²⁷³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 37/69. Evâil-i C. 1200; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 38/70. Evâil-i C. 1200; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 38/71. Evâsıt-ı C. 1200.

²⁷⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 52/104. Evâsıt-ı Ca. 1200.

²⁷⁵ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 51/103. Evâil-i Ca. 1200; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 53/107. Evâsıt-ı Ca. 1200; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 58/117. Evâhir-i C. 1200; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 59/119. Evâil-i B. 1200. Bu kapsamda Cezayirli Gazi Hasan Paşa'dan başka Şam Valisi Cezzâr Ahmed Paşa'ya, Rakka Valisi Abdi Paşa'ya, Abdi Paşa'yı memuriyetine ulaştıracak Dağıstanî Kethüdası es-Seyyid Hüseyin'e, Arap şeyhlerine vs. ilgililere hükümler gönderilmiştir.

²⁷⁶ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 60/121. Evâil-i B. 1200.

²⁷⁷ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 153.

çökerek harekâtın durdurulması için paşaya yalvarmış, paşa kefil isteyince de, "*Kefilimiz ulemadır!*" karşılığını vermiştir.²⁷⁸

Ulemanın gölgesinde faaliyet gösterenler sadece âsî ümera değildir, merkez de bu operasyon kapsamında daima Ezher ulemasının işbirliğini talep edecektir. Zira bu dönemde ümeradan sonra Mısır yönetimindeki en güçlü zümre onlardır. Ümeraya karşı savaş açıldığına göre görüşmelerin yürütüleceği tek merci de Ezher uleması olacaktır. Bu bağlamda Hasan Paşa'ya hitâben yazılan hükümde İbrahim ve Murad Beyler üzerine sefere memur edilmesinin en önemli iki sebebi olarak Haremeyn tahsisatını, surresini edadan kaçınmaları ile Mısır'daki ulema ve suleha zümrelerinin rızıklarını kat' etmeleri gösteriliyordu.²⁷⁹ Osmanlı merkezi, ceyb-i hümayûna muayyen irsaliye, kiler-i âmire ocaklığı olan zahire yahut tersane-i âmire levâzımâtını değil de, Haremeyn ile Mısır ulema ve halkına muayyen olan aynî ve nakdî ödenekleri, bir de hac umûrunu önemsiyordu. Hiç şüphesiz bu tavır, Haremeyn ve Mısır başta olmak üzere Arap topraklarındaki toplumsal tabanı elde tutma kaygısından ileri geliyordu. Mısır ulema ve sulehâsının özellikle zikredilmesi ise, hem operasyonun siyasî ayağının onlar üzerinden yürütülmesinin düşünülmesinden hem de onların bölgedeki tesirlerinin boyutlarının büyüklüğünden kaynaklanıyordu.

Merkez bu kaygıları taşıırken, Kahire'de ulemanın önemi son derece artmıştı. Ümera, 18 Ramazan'da Ezher uleması ve ocaklılardan oluşan bir heyeti, Reşid'de bulunan Hasan Paşa'ya göndermeye karar vermişlerdi. Heyette ulemadan Ezher şeyhi Ahmed el-Arusî, Şeyh Muhammed el-Emîr, Şeyh Muhammed el-Harîrî, ocaklardan Halvefî İsmail Efendi ile İbrahim Ağa bulunuyordu. Heyete, Hasan Paşa'ya sunmak üzere 100 farak kahve çekirdeği, 100 kantar şeker, 10 bohça Hind elbisesi, ud, anber gibi pahalı meta'ı da teslim etmişler, ümeranın eski cürümlerinden af dilediklerini, artık devlete itaat edeceklerini, bildirmelerini istemişlerdir.²⁸⁰ Fakat Hasan Paşa Mısır'daki aşiretlerin şeyhlerine Arapça fermanlar gönderiyor, operasyon esnasında merkezin yanında yer almalarını istiyor, şeyhler de paşaya meyl ediyorlardı. Bunu

²⁷⁸ A.e., s. 156-157.

²⁷⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 63/127. Evâhir-i B. 1200. "...bundan başka ulemâ ve sulehâ ve ahâlî-i Mısır'a muayyen üç yüz bin irdeben ziyâde gılâl ve cirâyâyı ekl ü bel' ile ulemâ ve sulehâyı rızkindan mahrûm eylediklerinden..."

²⁸⁰ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 158.

duyan ümera, ulemadan oluşan arabulucu heyeti göndermesine rağmen paşanın kararlılığını görünce savaş kararı almışlardır.²⁸¹

29 Ramazan'da ulema ve ocaklı heyeti, Reşid'den Kahire'ye dönmüş ve paşa ile üç gün süren müzakerelerinin neticelerini Kahire yönetimi ile paylaşmışlardır. Buna göre ilk gün heyet, paşayı selamlamış, paşa da onların selamını alarak tazimlerini sunmuştur. Ayrıca adamlarına, heyettekilerin kalacağı bir yer gösterilmesini, onlara iftar ve sahurda yemekler çıkarılmasını emretmiş, onlara dua ederek yanlarından ayrılmıştır. İkinci gün Ezher şeyhi el-Arusî ile Hasan Paşa görüşmüşlerdir. Şeyh el-Arusî seferin durdurulması bâbında ricacı olmuş ve şöyle demiştir: *"Ey efendimiz! Mısırlılar zayıf bir toplumdur, ayrıca ümera haneleri ile halk birbirine karışmıştır!"* Bu sözlere paşa şöyle karşılık vermiştir: *"Hiçbir şeyden korkmayın! Sultanın bana ilk emri, raiyyetle ilgili olanlardır. Benim indimde raiyyet, Allah'ın emanetidir, nasıl ki raiyyeti Allah sultana emanet etti, şimdi o emanet benim üzerimdedir!"* Sonra da sözlerine devam ederek: *"Kâfir bir memlûk topluluğunun sizi yönetmesine nasıl razı olabiliyorsunuz? Niçin birlik olup onları Mısır'dan çıkartmıyorsunuz?"* diye sormuştur. Ocak ihtiyarlarından İsmail el-Halvetî: *"Efendimiz! Onlar güçlü ve şedîd, beraber hareket eden iki hizip!"* şeklinde karşılık verince paşa oldukça sinirlenerek: *"Beni, onlarla korkutmaya çalışıyorsunuz, öyle mi?"* demiştir. Gerginleşen diyalog, heyettekilerin alttan alması ve paşanın onların yanından ayrılması ile neticelenmiştir. Paşanın kararlılığını anlayan heyet, üçüncü gün paşadan Kahire'ye dönmek için müsaade istemişler, paşa ise: *"Şimdi sizlere raiyyete yönelik olarak bazı mektuplar vereceğim. Bunları yanınızda götürüp Câmi 'i Ezher'de halkı toplayarak okursunuz."* diyerek mukabele etmiştir. Ezher şeyhi el-Arusî: *"Efendim, böyle zor bir zamanda bunu yapmamız mümkün değildir, lütfen özrümüzü kabul buyurun."* karşılığını vermiştir. Sinirlenerek mekânı terk eden paşa, ulema ve ocaklılardan oluşan heyeti iki gün daha alıkoymuş, söz konusu yazıları yazarak Süleyman eş-Şaburî Bey'e teslim etmiş, heyetten ayrılarak Kahire'ye götürüp Ezher'de okunmasını emretmiştir. Fakat Kahire'deki vaziyetin zorluğundan dolayı bu yazılar saklanmış, hiç kimse haberdar olmadan el altından yok edilmiştir. Ardından paşa, Kahire'deki ulemanın her birine, merkezden kendilerine gönderildiğini

²⁸¹ A.e., s. 160.

söylediği birçok yazı göndermiştir. Bunun yanı sıra Hasan Paşa, Kahire'deki ulemanın, birini İstanbul'a diğerini kendisine hitaben yazdığı arzları ele geçirmiş ve son derece sinirlenmiştir. Kahire'dekilerin, kendisini es geçerek doğrudan İstanbul ile yazışmalarını yasaklamıştır. Paşa bunu yaparken şöyle demektedir: "*Burada düstûr-ı mükerrem benim ve Mısır meselesi de benim uhdeme müfavvazdır!*"²⁸²

Bu görüşmeden bir ay sonra çıkan (H. L. 1200 / M. Ağustos 1786) ve Kahire'deki Mısır yönetimine gönderilen hükümden Hasan Paşa'nın, ulema ile yaptığı müzakereleri merkeze arz ettiği anlaşılıyor, bundan duyulan memnuniyet izhar ediliyordu. Ulema ile birlikte çalışılmasına vurgu yapılan hükümde, günlük hayatın aksamadan devam etmesi ve halkın güvenliğine dikkat edilmesi hatırlatılıyordu. Osmanlı merkezinin toplumsal tabanı elde tutma gayretlerini gösteren bu hüküm, aslında ulema ile çalışmayı neden tercih ettiğinin de göstergesidir. Ulemaya da hitap edilen bu hükümde, onlara da, paşa ile ittifak içinde çalışmaları ve firari ümeranın yakalanıp paşaya teslim edilmesi emrediliyordu.²⁸³

Bu sırada Kahire dışında Hasan Paşa'nın komuta ettiği merkez askeri ile Murad Bey'in askerleri çarpışmış ve merkez askeri onları hezimete uğratmıştı. Şeyh Bekrî, bazı ulema ile birlikte Azebler Kapısı'nda geceleyerek operasyonu yakından takip etmekte idi. İlk zafer haberinin ardından sabahı bekleyen ulema, Mısır'ın yönetim merkezi olan kaleye çıkmışlardır. Kalenin önüne bayrak dikilmiş, Allah'a ve sultana itaat eden herkesin burada toplanması gerektiği duyurusu yapılmış, herkes toplanınca da, İbrahim ve Murad Beyler dışındaki emirlerin yerinde bırakıldığı, bazılarının makamlarının tebdil edildiği artık herkesin işinin başına dönebileceği duyurusu yapılmıştır. Diğer yandan da Hasan Paşa'ya Kahire'ye girebileceğine dair haber gönderilmiştir.²⁸⁴

Fakat emirlerin yerinde bırakılması çok stratejik bir hata olmuş, onlar bir anda serkeşçe hareket etmeye başlamışlar, yağma ve adam öldürme faaliyetlerine girişmişler, diğer yandan da İbrahim ve Murad Bey'in Kahire'ye gireceği, idarelerinin devam edeceğine dair duyurular yapılmaya başlanmıştır. Alt kademedeki emirlerin

²⁸² A.e., s. 161.

²⁸³ BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 80/173. Evâhir-i L. 1200.

²⁸⁴ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 164-165.

Kahire halkı üzerinde baskısı devam ederken Murad ve İbrahim Beyler de Kahire dışında halka zarar veren faaliyetlerine devam etmekte ve merkez askeri ile kısa süreli çarpışmalar sürmekte idi. Bunun yanında asi ümera, Kahire'deki ulemaya mektuplar yazarak, paşa ile kendileri arasında arabuluculuk yapmaları ricasında bulunmuşlardı. Kahire'deki kaosu gören ve efendi-tâbi sisteminin bir sonucu olarak Mısır halkının ümera hânelerine eklemlendiğini bilen ulema, vaziyetin zorluğunu takdir ederek Mısır valisine asiler lehine tekrardan ricacı olmuşlar, vali, onların affına Hasan Paşa'nın karar verebileceğini bildirmiştir.²⁸⁵

Nihayetinde insanların dört gözle beklediği Hasan Paşa Kahire'ye ulaşmış, insanlar sevinçten uçacak gibi olmuşlardır. Paşa önce Ezher'e uğramış, oradan da Şeyh Bekrî'yi ziyarete gitmiştir. Ardından İbrahim Bey, Murad Bey vb. önde gelen emirlerin evlerinin mühürlenmesi emrini verip Kahire'de kaldığı eve geçmiş, Mısır valisi ile bir saat kadar görüşmüştür. Ertesi gün de ulema ve tüccar Hasan Paşa'yı selamlamaya gitmiş ve ümeranın zulmünden şikâyetçi olmuşlardır. Paşa, her şeyin yoluna gireceğini söyledikten sonra onlardan biraz zaman istemiştir. Dışarıda Arapça ve Türkçe duyuru yapan münâdîler, halka eman duyurusu yapmakta idiler.²⁸⁶

Bu sırada son gelişmelerden habersiz olduğu anlaşılan merkezden Hasan Paşa'ya hitaben yazılan hatt-ı hümayunda padişah kendisini gayretlerinden ötürü tebrik ediyor, Mısır ulema, suleha ve fukarası ile Haremeyn'in tahsisatlarının hemen gönderilmesini emrediyordu.²⁸⁷ Firârî ümeranın artık dönmeyeceğinden emin olan merkez, Mısır'ı *kanun-ı kadîmine ircâ' etmek* amacıyla Reisülküttab Süleyman Feyzi Efendi'yi Kahire'ye göndermeye karar vermiştir. Bir süredir bozulan nizâm, onun eliyle kanun-ı kadîme döndürülmek sûretiyle düzeltilecek, bu bağlamda Haremeyn ve Mısır'ın ulema ve sulehâsına gerekli ödemeler de yapılacaktır.²⁸⁸ Aynı tarihte çıkan bir diğer hükümde ise ilk defa Osmanlı merkez erkânından sonra Ezher ulemasına hitap edilmiş, pek çok âyet ve dinî söylem eşliğinde firari ümeranın, kaçırdığı malları bulunması noktasında yardımları talep edilmiştir.²⁸⁹ Ayrıca Hasan

²⁸⁵ A.e., s. 168.

²⁸⁶ A.e., s. 168-169.

²⁸⁷ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 82/177. Evâhir-i L. 1200.

²⁸⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 83/179. Evâil-i Za. 1200.

²⁸⁹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 84/181. Evâhir-i Za. 1200.

Paşa'ya hitaben yazılan bir başka hükümde Murad ve İbrahim Beylerin vücûdları izâle edileceğinden, hanımlarının Mısır'da kalmalarının anlamsız olacağı, bu takdirde sefil olacakları, İstanbul'a gönderilmeleri gerektiği bildirilmekte idi.²⁹⁰

Hasan Paşa ise Kahire'de, yeni bir idare tesis etmeye çalışıyor, bu kapsamda şeyhülbeledlik ve defterdarlığa köle kökenli değil, ocaktan yetişme Çavuşlar Kethüdası Ali Ağa'yı getiriyordu. Bu hareket, bir anlamda Ali Bey operasyonu ile getirilmeye çalışılan yeni sistemden "*kanun-ı kadîme*" geri dönuştü. Bu sırada merkezden gönderilen, İbrahim ve Murad Beylerin mallarına el konulmasına dair hüküm ulaşmış, paşa da asi emirlerin hanımlarını ve cariyelerini tutuklamaya niyetlenmişti. Yeni şeyhülbeled Ali Ağa'nın işareti ile ulema, asi ümeranın eşleri için şefaatchi olmak maksadıyla Hasan Paşa'ya gelmişler ve "*Kadınlar zayıftır, onlara merhamet etmek gerekir.*" demişlerdir. Paşa da onlara şöyle mukabele etmiştir: "*Eşleri yıllardır sultanın malını yağmalyorlar. Ellerindeki malı sultana teslim etsinler ve bu muameleden kurtulsunlar!*" Paşanın bu sözleri üzerine meclis dağılmıştır. Fakat paşa ile ulema arasındaki bu gergin alanlarda vuku bulan tartışmalar, merkez ile Mısır'daki ulema zümresinin arasını açmaktan başka bir işe yaramıyordu.²⁹¹ Zira bu esnada âsi ümerâ ilerlemeye başlamış, Asyut'a ulaşmışlardı.²⁹²

Kahire'de de Hasan Paşa, madrabazlar ve esirciler getirterek firari emirlerin hanımları ve cariyelerinin satışı işine başlamıştı. Bunu gören Ezher uleması²⁹³, meseleyi kendi aralarında istişare etmiş ve bu muamelenin münasip olmadığı kararına vararak tekrardan bu konuda ricacı olmak için Hasan Paşa'nın huzuruna çıkmışlardır. Görüşme esnasında Sâdât-ı Vefâiyye Şeyhi: "*Sizin Mısır'a gelişiniz sebebiyle çok mutlu olmuştuk, zira sizde adalet ve insaf olduğunu zannetmiştik. Sultan sizi buraya şeriatî ikame etmek, zulmü men etmek için gönderdi. Lâkin sizin bu fiiliniz caiz değildir, hür kadınların, çocukların satılması helâl olmaz!*" deyince paşa öfkelenmiş ve yanındaki dîvân efendisine dönerek şöyle demiştir: "*Bunların*

²⁹⁰ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 88/185. Evâhir-i Za. 1200.

²⁹¹ el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 172-173.

²⁹² A.e., s. 173.

²⁹³ Şeyhü's-Sâdâtî'l-Vefâiyye, Ezher Şeyhi Ahmed el-Arusî, Malikî müftüsü Ahmed ed-Derdîr, Muhammed el-Harîrî'den oluşan heyet.

adını yaz ve sultana gönder, kendisinin emirlerine muhâlefet ettiklerini de bildir!" Sonra da ulema heyetine dönerek: *"Ben İstanbul'a döneyim, sultan da size başkasını göndersin, görün bakın size neler yapacak! Eğer düşünecek olursanız ben her gün askerimden bir taifeyi [uygunsuz davranışları sebebi ile] katlediyorum! Oysa affetmek ve merhamet etmek benim için de daha kolaydır! Ama bu takdirde o askerler sizlerin, halkın evlerini, çarşıları yağmalar [işte bu nedenle acımasız davranıyorum]!"* Bunu duyan ulema, *"Biz sadece üzerimize vazife olan hakkı söylemek için gelmiştik."* cevabını verip paşanın yanından ayrılmışlardır.²⁹⁴

H. 1200 senesinin son aylarında (M. 1786), Hasan Paşa'nın Mısır yönetimine getirmek üzere çağırdığı sâbık emirler İsmail Bey ve Hasan el-Cedâvî Bey'in Kahire'ye doğru yola çıktığı haberi gelmiştir. Çok geçmeden Mısır seferinde, kara askerini komuta etmek üzere görevlendirilen Abidi Paşa ve Derviş Paşa da Kahire'ye ulaşmışlardır. Ulema ile devlet ricali arasındaki münasebetler ise bazen gergin bazen de oldukça müspet olup düzensiz bir seyir takip etmektedir. Mesela bugünlerde Vefâî Sâdât Şeyhi, Hasan Paşa onuruna bir ziyafet tertiplemiş, ondan birkaç gün sonra da paşa, Şeyh Bekrî'yi Özbekiyye'deki evinde ziyaret etmiş, şeyh de ona hediyeler sunmuştur.²⁹⁵ H. 17 Za. 1200'de (M. Eylül 1786), harekâtın ilk ayağının başarılı olması sebebiyle merkezden gönderilen fermanlar kalede beş paşanın, ulemanın ve diğer hazır bulunanların huzurunda okunmuş, içinde Hasan Paşa ve ulemanın da olduğu, bu işte emeği geçtiği düşünülenlere gönderilen kürkler giydirilmiştir.²⁹⁶ Yılın son günlerinde bir yandan kara askerinin de ulaşması ile harekâtın ikinci ayağına geçiliyor, diğer taraftan asi ümeranın Kahire'nin çeşitli yerlerine sakladıkları mallar bir bir ele geçiriliyordu.²⁹⁷ Bununla birlikte Hasan Paşa kış yaklaştığı, fakat harekât

²⁹⁴ A.e., 174-175. Merkez erkânı ile Ezher uleması arasında bugünlerde yaşanan, gerilimin hissedildiği bir başka hadise de şudur: İbrahim Bey, Kahire'den çıkmadan önce vali kaymakamlığı görevini yürütürken tüccardan birtakım vergiler toplamış, bundan habersiz olan paşa, makamına gelince aynı vergileri talep etmiştir. Tüccarlar söz konusu vergiyi ödediklerini ifade edip bundan imtina etmişler, nihayetinde mevzu mahkemelik olmuştur. Osmanlı Kadısı'nın bir figüran gibi görüldüğü bu mahkemede Ezher uleması, tüccarın lehine karar alınmasını temin etmişler, bu da kısa bir gerginliğe sebebiyet vermiştir. (Bkz. el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 180.)

²⁹⁵ A.e., s. 178-180.

²⁹⁶ A.e., s. 181-182.

²⁹⁷ A.e., s. 183-184.

henüz tamamlanamadığı için kaygılıydı. Zira merkezden, emirlerin öldürölüp mallarının satılıp bedellerinin gönderilmesine dair hükümler geliyordu.²⁹⁸

H. 1201 yılı başlarında (M. Aralık 1786) merkez askeri ile asi ümera arasındaki çatışmalar iyice kızışmış, fakat iki taraf açısından da netice almak mümkün olmamıştır. Ayrıca seferin uzaması sebebiyle Kahire'de de işler karışmaya başlamıştır. Hasan Paşa seferin masraflarını çıkarmak için tüccardan borç alıyor, bundan dolayı dükkânlar kepenk kapatıyor, fiyatlar yükseliyordu. Birbirini mağlup edemeyen taraflar arasında mektuplaşma yolu ile müzakereler başlamıştı.²⁹⁹ Halk fiyatların pahalılığından şikâyet maksadıyla, Ezher şeyhi Ahmed el-Arusî'ye gelerek durumlarını arz etmişlerdir. O da Hasan Paşa ile görüşmüş, fiyatlar da indirim yapılmıştır.³⁰⁰

H. Ca. 1201'de (M. Mart 1787) Hasan Paşa'nın, gönderdiği tahrirata merkezden cevap gelmemesi ve asi ümeranın bir türlü bertaraf edilememesi üzerine kaygısı iyice artmışken, merkez askerinin, ümeraya galip geldiği haberi gelmişti. Paşa bunun üzerine eğlence tertiplemiş ve Şeyh Bekrî ile Vefâî Şeyhi'ne müjdeciler göndermiştir. Fakat İbrahim ve Murad Beyler tamamen hezimete uğratılamamış, yukarı Mısır'a çekilmişlerdir.³⁰¹ H. 1201 sonunda (M. 1787) Hasan Paşa, durumun ciddiyetini, emirlerin kolay bertaraf edilemeyeceğini anlamış ve onlarla yazışma yolu ile pazarlık yapmaya girişmiştir. Zira bu sırada Mekke şerifinden de urbanın yol kestiğine ve onlarla savaşıldığına, bundan dolayı Mısır'dan yardımcı kuvvet istediğine dair bir mektup gelmiş, Haremeyn'e de 15.000 asker sevk edilmişti. Yani bölgede işler git gide karmaşılaşmaktaydı.³⁰²

Hükümlerden merkezin, vaziyetin zorluğunu, bir süreliğine görmezden geldiği anlaşılmaktadır. Mısır'a gönderilen hükümlerde ulema ile paşanın işbirliğinden memnun olunduğu, bununla birlikte ulemanın, asi ümeraya şefaatçi olma yönündeki hamlelerinin padişah nezdinde karşılık bulmadığı, harekâta devam

²⁹⁸ A.e., s. 185-186.

²⁹⁹ A.e., s. 194-200.

³⁰⁰ A.e., s. 205.

³⁰¹ A.e., s. 207-208.

³⁰² A.e., s. 218.

edilmesi gerektiği, 1500 Arnavud askerinin yola çıkarıldığı bildiriliyordu.³⁰³ Birkaç ay sonra H. Za. 1201'de (M. Ağustos 1787) emirlerin izale edilemeyeceğini, merkez de anlamış görünmektedir. Asi ümeranın, Mısır'da kendilerine tayin edilen bölgelerde oturabilecekleri, fakat Kahire'ye girmemeleri, böyle bir harekete cesaret edecek olurlarsa Kahire'deki ümera ve ulemanın buna mâni olması ve mahzarlarla bunun merkeze bildirilmesi emrediliyordu.³⁰⁴ H. 1201 sonlarında (M. Eylül 1787) ise Hasan Paşa merkeze gitme hazırlıkları yapmaya başlamış, askerî techizât ve mühimmâtı, tekrardan Mısır şeyhülbeledliğine getirilen İsmail Bey'e teslim etmiştir. H. 14 Z. 1201'de (M. Eylül 1787) kalede, ulema ve ümeranın katıldığı bir dîvân akdedilmiş, Hasan Paşa'nın Kırım'ın içinde bulunduğu zor vaziyet sebebiyle merkezden çağrıldığına dair fermanlar okunmuştur. 22 Zilhicce Cuma günü paşa, Mısır'dan uğurlanmıştır.³⁰⁵

Hasan Paşa'nın Mısır seferinde, Ezher uleması ile merkez erkânı arasındaki ilişkiler gerginleşmiş gibi görünse de, aslında işin iç yüzüne bakıldığında pek de öyle olmadığı, paşanın ulema ile siyaset sahnesi dışında iyi münasebetler geliştirdiği, dikkat çekmektedir. Mesela o İstanbul'a dönerken İskenderiye kadısı olan ve ilm-i nücûmda yed-i tûlâ sahibi olan Numan Efendi'yi yanında götürmüş ve İstanbul'da müneccimbaşılık makamına getirmiştir.³⁰⁶ Ayrıca Murtaza ez-Zebîdî'yi, evinde ziyaret etmiş, ona bir samurk kürk giydirmiş ve biniş takımı ile 1000 dinarı bulan bir cins at da hediye etmiştir. Cebertî, Murtaza ez-Zebîdî'nin şefaatinin Hasan Paşa nezdinde çok makbul olduğunu, asla reddedilmediğini, ez-Zebîdî'den rica ihtiva eden

³⁰³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 106/246. Evâil-i Ş. 1201.

³⁰⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 115/266. Evâsıt-ı Za. 1201.

³⁰⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 221-222. Cebertî, Hasan Paşa'nın Mısır seferi hakkında şu yorumu yapmaktadır: "Onun gelişi, Mısır'a zarardan başka bir şey vermemiştir. Zira o bidatleri iptal edememiş, zulmü kaldıramamıştı. Aksine zulümler daha da kökleşmişti. Emirler eskisi gibi hırsızlığa devam ediyorlardı. Ve bu yaptıklarının haberinin yayılıp devlet merkezine ulaşacağından korkuyorlar, bundan dolayı da yaptıklarını inkâr ediyorlardı. Kısacası Hasan Paşa hakkındaki ümitler ve beklentiler, boşa çıkmıştı. Onun gelişi ile üzerinde nizâm-ı âlemin durduğu reâyâ, helâk olmuştu. Zulümler artmış, sadece adı değişmişti. Ayrıca emvâl-i harac dışında, başka adlar altında da vergiler toplanmaya başlanmıştı. Eğer Hasan Paşa giderken İskenderiye'de ölse idi, insanlar cesedini parça parça eder (helak eder), sonra da başına ziyaret etmek için bir türbe dikerlerdi!" (Bkz. el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 222-223.) Cebertî'nin bu tespitlerini, Osmanlı evrakı da teyid etmektedir. I. Abdülhamid'e sunulan Hasan Paşa'nın Kahire'den çıkmak için emir beklediğine dair takrirde, Hasan Paşa'nın Kahire'de nüfûzu kalmadığı, adamlarının dağılıp gittiği, seferden bir netice elde edilemediği, dolayısı ile de paşanın artık İstanbul'a dönmek istediği, konu edilmiştir. (Bkz. BOA, AE.SABH.I., 14/1203. T.y.)

bir evrak geldiğinde paşanın kâğıdı öperek başına koyduğunu ve rica edilen hususun hemen yerine getirilmesini emrettiğini, nakletmektedir.³⁰⁷ Osmanlı evrakından Hasan Paşa-Murtaza ez-Zebidî samimiyetinin, farklı boyutlarının olduğu takip edilebilmektedir. Buna göre Hasan Paşa Mısır'dan ayrılmadan önce sefer sırasında elde ettiği anlaşılan bir miktar zer-i mahbûbu, Şeyh Murtaza Efendi'ye emaneten bırakmıştır. Paşa'nın daha sonra Mısır'a geri dönüp alacağını hesap ettiği altınları alamadığı, ancak vefatından sonra merkezin bunları tespit edip şeyhden teslim aldığı görülmektedir.³⁰⁸ Bu dikkate değer hadise, Mısır'da ulema-siyaset ilişkisinin ne şekilde seyrettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Hasan Paşa'nın merkeze dönmeden hemen önce gönderilen bir evrakta, Mısır'daki karışıklığın giderilmesi için acilen ulema ve meşayihın maaşlarının ödenmesinin zikredilmekte idi.³⁰⁹ Bu yolla merkez hem sefer sırasında oluşan gerginliği azaltmaya çalışıyor hem de merkezi temsil eden paşa hakkında son intibanın müspet olmasına gayret ediyordu.

Paşanın Mısır'dan ayrılmasından sonra da merkez askeri ile asi ümeranın çarpışmaları devam etmiştir. Fakat bu çarpışmalarda iki taraf da birbirini mağlup edemiyor, şiddetli çatışmalar daima neticesiz kalıyordu. Savaşın uzaması, ekonomiye oldukça zarar veriyor, şeyhülbeled İsmail Bey belli aralıklarla yeni vergiler ihdas ederek halkın üzerindeki yükü artırıyordu (H. Muharrem-Rebûlevvel 1203 / M. 1788).³¹⁰ Mısır valisi Abidi Paşa, H. 19 Ra. 1203'de (M. Aralık 1788) kadı, ümera ve ulemadan oluşan bir dîvan akdetmiş, yazışmalar yolu ile sulh taleplerini yineleyen asi emirlerin bu taleplerinin kabul edilmeyeceğini bildirmiş ve Ezher ulemasından onların katillerinin vâcip olduğuna dair fetva istemiştir. Onlar ise şöyle cevap vermiştir: *"Ümeranın, sultâna âsi olması ve ona muhalefet etmesi, katillerinin vacip*

³⁰⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 190.

³⁰⁷ **A.e.**, s. 312.

³⁰⁸ BOA, HAT, 273/16061. T.y. "...Mısır vâlisi İsmail Paşa kulları tarafından bu def'a vârid olan tahrîrâtda sadr-ı müteveffâ Hasan Paşa'nın Mısır'da mukîm Şeyh Murtaza'ya emâneten verdiği ma'lûm'l-mikdâr zer-i mahbûb mücib-i emr-i âlî üzere cümle ma'rifetiyle şeyh-i mûmâ-ileyhden ahz ve silâhdârı yediyle Dersaadet'e ib'âs olunduğu ve müteveffâ-yı müşârun-ileyhin Mısır'a me'mûriyetinde ne mikdâr hazîne cem' ettiğine müşârun-ileyh İsmail Paşa vâkıf olmayıp ancak kâffe-i esrârına vâkıf olan kapı kethüdâsı Süleyman Bey ile sâbıkâ miftâh ağası Ömer idüğü..."

³⁰⁹ BOA, AE.SABH.I., 151/10161. 15 Z. 1201.

³¹⁰ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 265-267. H. 1203-1206 aralığında Mısır'da yaşanan gelişmeleri, dönemin hükümlerini ihtivâ eden 10 Numaralı Mısır Mühimmesi üzerinden takip etmek mümkün değildir. Zira

olması için kâfîdir!" İsteddiği cevabı alan paşa, bu takdirde harekâtı devam ettireceğini bildirmiştir.³¹¹ Birkaç gün sonra akdedilen dîvânda paşa, ümera gailisinin devam ettiğine dair, ulema da İsmail Bey ile yaşadığı bir hadiseyi mahzar haline getirmiş ve merkeze göndermişlerdir.³¹² Bu ara dönemde Mısır dîvânlarında artık ocaklıların neredeyse hiçbir hükmünün kalmadığı, şeyhülbeled İsmail Bey ve ekibinin de bir tesirlerinin olmadığı, Mısır valisi ile ulemanın, Mısır siyasetine yön verdikleri dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda paşalar eliyle ulemayı destekleme siyasetine devam edildiği anlaşılmaktadır. Mesela bu sırada Sâdât-ı Vefâiyye şeyhinin mutâdı üzere tertiplendiği mevlid şenlikleri, sefer sebebi ile aksatılmıyor, gereken destek sunularak devamı sağlanıyordu. Bu merasimler kapsamında paşa, şeyhin evine giderek onunla yemek yiyor ve yemekten sonra şeyh ve paşa, birlikte Cuma namazı kılıyor, namazın ardından paşa, herkesin huzurunda şeyhe ve hatibe hil'at giydirdiyordu.³¹³

H. 1203 Cemâziyelevvel başlarında (M. Şubat 1789) Hasan Paşa'nın kethüdası olup Mısır'da bıraktığı İsmail Kethüda'ya, Mısır valisi olduğuna dair merkezden ferman gelmiş, eski kethüda-yeni paşa, ilk müjdeyi Şeyh Bekrî'ye bir müjdeci göndermek sûretiyle vermiştir.³¹⁴ Ayrıca o, vali olur olmaz Ezher ulemasının ve Mısır toplumunun son derece önem verdiği İmam Şafii makamını da ziyaret etmiştir. Paşanın ilk dîvânlarından birini akd edeceği ve burada Ezher ulemasına hilatler giydirileceğine dair duyuru yapılmış, bütün fukaha kendisine hilat giydirileceğini zannederek dîvân meydanını doldurmuştur. Cebertî'nin ifadesi ile sadece Bekrî Şeyhi, Vefâî Şeyhi, Ezher Şeyhi Ahmed el-Arûsî, Şeyh el-Harîrî ve Şeyh el-Emîr'e hilat giydirilmiş, diğerlerine katılımlarından ötürü teşekkür edilmiştir. Cebertî, âlimlerin hevesle dîvâna koştuğu bu sahneyi, istihzâ ile nakletmektedir.³¹⁵

Bu dönemde eski bir Osmanlı geleneği olan, savaş zamanlarında fetih hâsıl olması ümidi ile Ezher'de dua edilmesi ve Buharî-i Şerîf okutulması geleneği, I.

defterde, H. 1202 yılının son aylarından doğrudan H. 1206 senesi Şaban'ına geçilmiş olup H. 1203, 1204, 1205 seneleri ile H. 1206 senesi başlarına ait hükümler kaydedilmemiştir.

³¹¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 269.

³¹² **A.e.**, s. 270.

³¹³ **A.e.**, s. 270.

³¹⁴ **A.e.**, s. 270.

Abdülhamid eliyle canlandırılmıştır. Cebertî, H. Receb 1202'de (M. Nisan 1788) sultanın bir ağa ile 1000 Rûmî kuruş gönderdiğini, bunun Ruslara karşı zafer müyesser olması amacıyla Buharî-i Şerîf okuyacak Ezherli talebeye dağıtılmasını istediğini aktarmaktadır. Fakat bu meblağın, mücavirlere yetmeyeceği anlaşılmış, Mısır valisi tarafından miktar 3000 kuruşa çıkarılmış ve bir liste yapılarak talebelere Buharî-i Şerîf kıraati mukabilinde dağıtılmıştır.³¹⁶ H. Receb 1203'de (M. 1789) Osmanlı-Rus savaşının, vehamet kesbettiğinin anlaşılması üzerine Ezherli üç mezhebe mensup 10 âlim ile önde gelen müderrislerin Ezher'de Buharî kıraatine devam etmeleri ve bunun karşılığında 10 âlime yevmî 200 akçe, müderrislere de 20 akçe ödeneceği bildirilmekte idi.³¹⁷ Ayrıca I. Abdülhamid'in Kahire'de Buharî kıraati için bir zaviye inşa ettirdiği ve içine hem Buharî kıraati için müderris ve talebe; hem de ulûm-ı şer'îye tahsili için de ikinci bir müderris nasb ettiği, anlaşılmaktadır.³¹⁸ Böylelikle sultan, merkezi Mısır'da görünür kılma ameliyesini devam ettirmekle kalmıyor, aynı zamanda Ezher'i, Ezherli talebe ve müderrisleri desteklemiş oluyordu.

Fakat asi ümeranın Mısır halkına verdiği zarar devam ediyordu. Onlar Mısır'ın güneyine çekildiklerinden bu tarafta giriştikleri harekât ile halka zarar veriyorlar, Kahire yönetimi de devam eden operasyon sebebiyle devamlı yeni vergiler ihdas ediyor, memlûk alımını arttırarak, asi emirlere karşı güçlenmeye çalışıyordu. İstanbul'dan gelebilecek her türlü müdahaleye karşı da, saraya ve devlet ricaline pek çok hediyeler gönderiliyordu.³¹⁹ H. B. 1203'de (M. Nisan 1789) I. Abdülhamid'in vefatı, yerine III. Selim'in tahta çıkışı ve hemen ardından H. 1204 başlarında (M. Eylül 1789) Kırım'ın kaybına dair haberlerin Mısır'a ulaşmasının, Mısır halkı üzerinde bir sarsıntı yarattığı, devlete olan güvenin sarsıldığı, buna karşılık da asi ümeranın cesaretlendiği anlaşılmaktadır.³²⁰

H. 1204 yılının ortalarında (M. 1790) sadarete intikal etmiş olan Hasan Paşa'nın, Rusya tarafında savaşta olmasından istifade eden İbrahim ve Murad Beyler,

³¹⁵ A.e., s. 274.

³¹⁶ A.e., s. 245-246.

³¹⁷ A.e., s. 275.

³¹⁸ BOA, AE.SSLM.III, 30/1715. 11 S. 1207.

³¹⁹ A.e., s. 278.

Salih Ağa'yı merkeze sulh yapmak amacıyla göndermişlerdir. Salih Ağa, İstanbul'da, Hasan Paşa'nın dönerken yanında götürüp müneccimbaşılığa getirdiği Mısır ulemasından Numan Efendi'nin tavassutu ile ümeranın affını sağlamaya çalışırken, Hasan Paşa, İstanbul'a dönmüş, olaya muttali olmuş, öfekelenerek müneccimbaşının tavassut ettiği işi akîm bırakmış, Numan Efendi'yi de sürgüne yollamıştır. Fakat bundan bir ay kadar sonra Hasan Paşa'nın vefat etmesi, İbrahim ve Murad Beyleri tekrardan cesaretlendirmiştir.³²¹ H. 1205 ortalarında (M. 1791) Mısır'da başlayan ve gittikçe şiddetlenen veba salgınında İsmail Bey'in hayatını kaybetmesi ve H. 1206 (M. 1792) senesi için H. 1205 sonlarında Mısır valiliğine, Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa'nın³²² atandığı haberinin gelmesi ile, asi ümeranın affı ve Kahire'ye geri dönmeleri, üzerinde düşünülen bir vâkıa olmuş, merkez ile asi ümeranın arasındaki müzâkereler tekrardan canlanmıştır. Ezher uleması bu müzakerelerin yürütülmesinde etkin bir rol üstlenmiş, taraflar arasında aktif bir arabuluculuk yapmışlardır.³²³

Bu bağlamda H. 1205 sonlarında (M. Haziran 1791) Malikî Müftüsü Şeyh Muhammed el-Emîr, merkezle konuyu müzakere etmek için elindeki arz ile yola çıkarılmıştır.³²⁴ Ardından Mısır taşra yönetimi ile Kahire dışındaki emirler arasında Seyyid Ömer Mekrem Efendi, arabuluculuk yapmaya başlamıştır. O, 24 Şevval'de Mısır'ın güneyinden, ümeranın Kahire yönetimine yazdığı mektuplarla gelmiş, 26 Şevval'de akdedilen Mısır Dîvânı'nda konu, ulema ile müzakere edilmiştir. Emirlerden gelen af taleplerini ve Kahire'ye dönme ricalarını içeren mektuplar dîvânda okunduktan sonra İzzet Mehmed Paşa, ulemaya dönerek fikirlerini sormuş, onlar da şöyle cevap vermişlerdir: *"Vaziyet iyiye gitmese de, biz onlar adına size ricada bulunuyoruz. Madem sultan ile de anlaşmışlar. Yine de emir, nâib-i sultana aittir!"* Bu cevabın akabinde paşanın emriyle, İbrahim ve Murad Beylere bir mektup

³²⁰ A.e., s. 281-282.

³²¹ A.e., s. 282.

³²² Burada söz edilen İzzet Mehmed Paşa (ö. 1812), yukarıda zikredilen H. 1189-1192 arasında Mısır valiliği yapan İzzet Mehmed Paşa (ö. 1784) ile karıştırılmamalıdır. Burada zikri geçen Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa olarak iştihar etmiştir. (Bkz. Abdülkadir Özcan, "İzzet Mehmed Paşa, Safranbolulu", **DİA**, C. 23, İstanbul, TDV, 2001, s. 560.) Diğer İzzet Mehmed Paşa için bkz. Fikret Sarıcaoğlu, "İzzet Mehmed Paşa", **DİA**, C. 23, İstanbul, TDV, 2001, s. 557-558.

³²³ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 295-299.

³²⁴ A.e., s. 297.

yazılmış, taleplerinin sultana arz edileceği, oradan gelecek cevaba göre kendilerinin bilgilendirileceği, ifade edilmiştir. Söz konusu mektup yine ulemadan Ömer Mekrem Efendi vâsıtasıyla emirlere gönderilmiştir.³²⁵

Marsot, Mısır Şer'îyye Sicilleri Arşivi'ndeki vakfiye metinlerinden yola çıkarak yazdığı makalesinde, Ömer Mekrem Efendi'ye bu dönemlerde tevcih edilen pek çok vakıf tevliyeti olduğunu zikretmektedir.³²⁶ Bu tevcihlerden biri, Osmanlı arşiv kayıtlarına da yansımış olup kendisine, Darussaade Ağası arzı ile Kahire'deki Zeynelâbidîn Evkafı tevliyeti tevcih edilmiştir.³²⁷ Cebertî Ömer Efendi'nin, Muhammed el-Bekrî Efendi'nin ölümünden sonra nakibüleşraf kaymakamlığına tayin edildiğini, bildirmektedir.³²⁸

H. 1205 sonlarında (M. 1791) İstanbul'a giden Şeyh Muhammed el-Emîr'in, devlet ricali ile görüşmeler yürüttüğü ve emirler lehine netice alabildiği sonraki gelişmelerden anlaşılabacaktır. Osmanlı evrakına göre şeyh, dönemin padişahı III. Selim'in huzuruna çıkartılmış ve kendisine samur kürk giydirilmiştir.³²⁹ Başka bir evraka nazaran da, Kahire'den arz-ı mahzarla gelen şeyhe sadrazamın buyuruldusu ile atıyye ve harcırah olarak hâzîne-i âmireden 1000 kuruş verilmiştir.³³⁰ Cebertî, Şeyh el-Emîr'in merkezden elinde birtakım fermanlarla H. Safer 1206'da (M. 1791) Mısır'a döndüğünü, bütün ulemanın onu karşılamaya çıktığını, buna karşılık ümeradan kimsenin onu selamlamadığını, merkezde zafer ve nusret müyesser olması için şeyhin Buhari kıraat ettiğini ve bu sebeple ona 1000 kuruş ihsanda bulunulduğunu, ayrıca Mısır Darbhanesi'nden kendisine yevmî maaş bağlandığını kaydetmektedir.³³¹

H. 1205 sonlarında gerek Şeyh el-Emîr'in gerekse de Şeyh Ömer Mekrem'in temaslarının olumlu neticelendiği, Za. 1205'de (M. Temmuz 1791) İbrahim ve Murad Beylerin, Kahire'ye herhangi bir çatışma olmaksızın girmelerinden ve H. Safer 1206'da (M. Ekim 1791) merkezden, onların affedildiğine dair gelen

³²⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 298-299.

³²⁶ Marsot, "The Wealth of Ulama...", s. 215.

³²⁷ BOA, C.EV., 658/33161. 8 S. 1189.

³²⁸ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 381.

³²⁹ BOA, C.ADL., 51/3061. S. 1206.

³³⁰ BOA, C.ML., 51/2388. 12 M. 1206.

fermanlardan anlaşılmaktadır.³³² H. 1206 sonlarında (M. 1792) bu iki bey, Salih Ağa marifetiyle merkez ricâline bazı hediyeler ve yazılar göndermişlerdir.³³³ Salih Ağa ile gönderilenlerin ulaştığını bildiren hükümden, merkezin, bu hediyelerden ve beraberinde gönderilen bir miktar ödemedem memnun kaldığı, onların bu hareketlerini, sadakatkâr birer bende olmalarına yordduğu anlaşılmaktadır.³³⁴ Cebertî, H. Ra. 1207'de (M. Ekim 1792) Salih Ağa'nın, İzzet Mehmed Paşa'ya, İbrahim ve Murad Beylere yazılmış fermanlar ve onlara gönderilmiş hil'atlerle İstanbul'dan döndüğünü yazmaktadır.³³⁵

İstanbul'un rızasını ve Mısır Valisi İzzet Mehmed Paşa'nın gönlünü kazanan beyler, alternatifsiz olmalarından da istifade ederek bundan sonraki süreçte taşra idaresinde hâkimiyetlerini pekiştirmiş ve H. 1207 ortaları itibariyle de (M. Aralık 1792) halk üzerindeki baskılarını artırmışlardır. Ekonomik sıkıntılar şiddetlenmiş, bunun üzerine bir de kıtlık eklenmiştir.³³⁶ Osmanlı merkezi, bu sıkıntıları aşmak için emirlerin üzerine gitmek yerine, Mısır'a tahıl sevkiyatı yapmaya ve halk üzerinde müessir olan Ezher uleması eli ile toplumsal tabanı elinde tutmaya gayret ediyordu.³³⁷ Zira bu tarihlerde Vehhâbî hareketi Hicaz'daki bedeviler arasında yayılmaya başlamış, burada asker istihdamı ve bölgenin emniyetinin istihsalı bir gereklilik olarak ortaya çıkmış, Mısır meselesi bu nedenle bir süre daha göz ardı edilebilecek maddelerden biri hâline gelmiştir.³³⁸

Meseleyi göz ardı etmeye sebebiyet veren bir diğer âmil de, bu dönemde devlet ricali profilinde yaşanan değişimlerdir. Cebertî, emirlerin merkeze eda etmesi gereken meblağları tahsil etmek için Mısır'a gelen kapıcıbaşının, masraflarının karşılanıp kendisine birçok hediyein takdim edildiğini zikretmektedir (H. S. 1208 / M. Eylül 1793).³³⁹ Birkaç ay sonra Hicaz'a gitmek üzere Mısır'a gelen Sadrazam

³³¹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 345.

³³² **A.e.**, s. 301-302, 344.

³³³ **A.e.**, s. 346.

³³⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 149/349. Evâhir-i M. 1207.

³³⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 362.

³³⁶ **A.e.**, s. 362-364.

³³⁷ **A.e.**, s. 362, 389-390.

³³⁸ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 171/392. Evâhir-i S. 1208; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 172/393. Evâhir-i S. 1208.

³³⁹ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 378.

Yusuf Paşa'nın, ümera tarafından son derece ikrâmlandığını, ona Kahire'nin en meşhur kasırlarından birinin tahsis edildiğini, paşanın da beylere, hil'at ve eğerli iki at hediye ettiğini, nakletmektedir.³⁴⁰ Mısır Mühimmesine yansıyan bazı hükümler de Cebertî'nin birtakım ipucu ve imalarla geçiştirdiği nâhoş vaziyeti doğrular mahiyettedir. Mesela H. Ş. 1209 (M. Mart 1795) tarihli bir hükümde, Murad Bey'in hediyelerle merkeze gönderdiği bir adamına, deri vekâlesinden yevmiye dört adet deri verilmesi gerektiği, zira merkeze böyle hediyeler arz edenlere "*inâyet-i aliyyenin erzânî kılınmasının şîâr-ı Devlet-i Aliyye*" olduğu ifade edilmektedir.³⁴¹ Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa'nın sadâretine tekabül eden bir başka hüküm, İbrahim Bey'in oğlu Merzûk Bey'e, paşaya Mısır'da iken çok ikramda bulunması hasebiyle sancakbeyliği tevcih edildiğine dairdir.³⁴² İbrahim ve Murad Beylerin, merkeze karşı görevlerini îfâda önceki vaziyetlerinin değişmediği, kaynaklardan takip edilebilmektedir.³⁴³ Buna rağmen merkez ricalinin bu hâlete karşı takındığı tavırların, birtakım menfaatler karşılığında değiştiği gözlenmektedir.

Bu vasatta Ezher ulemasından beklenenler de bir miktar değişmiştir. Artık merkezin, onlardan Mısır iç siyasetine tesir etmeleri ve taşra idarecilerini baskı altına almalarına dair taleplerini iyice azaltmıştı. Bu döneme ait hükümleri ihtiva eden 10 Numaralı Mısır Mühimmesi'nin H. 1206-1211 (M. 1792-1797) senelerine tekabül eden sayfalarında, Ezher ulemasından ümerayı baskı altına almalarınınadair pek az hüküm bulunmaktadır. Onların görev başına çağrıldığı birkaç hükümde de, Haremeyn tahsisatı ve Haremeyn evkafı ödeneklerinin yerine ulaştırılması konu edilmiştir.³⁴⁴ Cebertî'nin eserinden takip edilebildiği kadarıyla Osmanlı merkezinin

³⁴⁰ A.e., s. 380.

³⁴¹ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 209/467. Evâhir-i Ş. 1209.

³⁴² BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 209/466. Evâhir-i Ş. 1209. Cebertî bu noktada, Cezayirli Hasan Paşa'nın rüşvetle iltizam verdiğini aktardıktan sonra "*Bu tarz hareket, Osmanlıların, [bu dönem itibarıyla] dünyaya meyl ettiklerini göstermektedir.*" ifadesini kullanmaktadır. (Bkz. el-Cebertî, a.g.e., C. 2, s. 218.) Hasan Paşa'ya dair bir tahrir başında yer alan I. Abdülhamid'in hatt-ı hümayûnunda da aynı soruna parmak basılmış, paşanın ve etbânının, tama'kârlıklarından bahis açılmıştır. (Bkz. BOA, AE.SABH.I., 14/1203. T.y.)

³⁴³ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 167/385. Evâsıt-ı Za. 1207; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 169/391. Evâsıt-ı M. 1208.

³⁴⁴ BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 199/445. Evâhir-i Za. 1208; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 220/490. Evâhir-i S. 1210; BOA, A. {DVNSMSR.MHM.d, D. 10, s. 252/567. Evâil-i Ca. 1211. Haremeyn tahsisatının ve bölgeye, Mısır'dan gönderilmesi mutad mürettebât ve levâzımatın gönderiminin bu derece önemsenmesi, bu bağlamda Ezher ulemasının da

bu yıllarda, Ezher ulemasından en fazla aktif olmalarını beklediği husus, Mısır'daki toplumsal tabanda yaşanabilecek muhtemel patlamaların önüne geçmek, halkın bu zor şartlarda merkeze bağlı kalmalarını sağlamaktır. Ezherlilerin ve hiyerarşik olarak onların üzerinde yer alan sâdât şeyhlerinin, maddi ve manevi güçlendirilme siyasetine bu amaç doğrultusunda devam ediliyordu.³⁴⁵ H. Z. 1209'da (M. Haziran 1795) patlak veren toplumsal bir hadisede Ezher şeyhi Abdullah Şarkavî, tam da böyle bir amaca hizmet ediyordu.

Bu vakıada, Şeyh Şarkavî'nin de hisselerinin olduğu Bilbis köyü halkı, emirlerden Muhammed Elfi Bey'in, takatlerinin üzerinde vergi talep ettiğine dair şeyhe şikâyetinde bulunmuşlardır. Şeyh, buna çok kızdığını söyleyerek Ezher'e gitmiş, bütün ulemayı burada toplayarak kapıları kilitmişler ve bir protesto eylemi başlatmışlardır. İbrahim ve Murad Beyler, ulema ile görüşmeye gelmiş, fakat bu görüşmeden bir sonuç çıkmamıştır. Ezher uleması ertesi gün protesto eyleminin çapını genişleterek halka bütün dükkânların kapatılması emrini vermişler, kendileri de tekrardan Ezher'e kapanmışlardır. Bunun üzerine halk Sâdât-ı Vefâiyye şeyhinin evinin önünde izdiham oluşturmuş, adalet istediklerine dair eylemler yapmışlardır. Bunlardan bir kısmı Ezher'e giderek geceyi orada geçirmişlerdir. Eylemlerin uzamasından endişe eden İbrahim ve Murad Beyler nihayetinde Şeyh Bekrî, Şeyh Vefâî, Ezher Şeyhi Abdullah Şarkavî, Şeyh Ömer ve Şeyh Muhammed el-Emîr ile uzun müzakereler neticesinde şeyhlerin muhdes vergilerin kaldırılması yönündeki taleplerini kabul ettiklerini bildirmişlerdir. Paşanın huzurunda, kadı marifetiyle sulh maddeleri bir hüccet hâline getirilmiş, beyler mühürlemiş, paşa da buyuruldusunu koymuştur. Halk bu anlaşmaya sevinmiş, herkes işinin başına dönmüş ve gündelik hayat akmaya başlamıştır. Fakat emirler, ancak bir ay kadar bu sözleşme üzere hareket etmişler, daha sonra eski vaziyetlerine geri dönmüşlerdir.³⁴⁶ Yani şeyhlerin, bu protesto eylemleri, emirlerin siyasetini değiştirmemiş, halkın öfkesinin yatışmasını sağlamıştır.

göreve çağrılmasının muhtemel sebebi, bu dönemde Haremeyn'de iyice vehamet kesbetmeye başlayan Vehhabi hareketine karşı, Hicaz'daki toplumsal tabanı elde tutma kaygısı olmalıdır.

³⁴⁵ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 376-377; BOA, C..DRB., 14/674. 10 Ş. 1203; BOA, AE.SSLM.III, 38/2194. 3 B. 1212; BOA, AE.SSLM.III, 141/8555. 13 R. 1208.

³⁴⁶ el-Cebertî, **a.g.e.**, C. 2, s. 389-390.

Fransız işgalinden birkaç sene önce Osmanlı merkezinin ulema-siyaset ilişkisine dair verdiği bu resim, bütün yüzyılın bu şekilde okunmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda araştırmacılar, Osmanlı merkez siyasetinin, Ezher şeyhlerini, maddi olarak destekleyip toplumda meydana gelebilecek hareketleri önlemek amacıyla "araç" olarak kullandıkları algısı uyanmıştır. Bunun yanı sıra bu vakıadan hareketle, Sünnî anlayıştaki kaos ve anarşi karşılığına dair genel kabulün, özelde Ezher şeyhlerini, genelde ise bütün İslam âlimlerini, zulme boyun eğmeye ittiği, tezi işlenmiştir. Ayrıca yüzyılın sonlarında verilen bu görüntü, Osmanlı merkezinin, 18. yüzyıl Mısır siyasetinde bir tesiri olmadığı, mevcudiyetinin şekli olduğu düşüncesine zemin hazırlamıştır. Hâlbuki Osmanlı kaynakları ile Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî tarihinin mukayeseli okumasından elde edilen veriler, -yüzyılın son yılları hariç tutulmak üzere- çalışmamızda ortaya koyduğumuz üzere bu algının yanlışlığını ortaya koymaktadır.

Nihaî olarak Bahaeddin Yedi yıldız'ın, 18. yüzyıl Osmanlı vakıf uygulamalarına dair yaptığı şu tespitin, Mısır'ın en büyük vakıflarından olan Ezher bağlamında da son derece yerinde olduğu anlaşılmaktadır: *"[Vakıfların] siyasî rolüne gelince, onun, kâh yeni fethedilmiş bölgelerin bir iskân ve kolonizasyon vasıtası olarak, kâh merkezî iktidar için tehlikeli olabilecek bölgelerin kontrolüne imkân veren bir emniyet organı olarak, kâh siyâsî şahsiyetlerin bir propaganda âleti olarak, ve nihayet birbirine zıt sosyal ve siyasî güçler arasındaki dengeyi idame ettiren bir regülatör olarak ortaya çıktığını gözlemekteyiz."*³⁴⁷ Osmanlı Mısır'ının en güçlü vakfı olan Ezher'in ve içinde faaliyet gösteren aktörlerin, maddi-manevi güçlendirilerek bölgenin kontrolünü sağlayan bir emniyet organı, Osmanlı merkez siyaseti ile iç siyaset, siyaset ile toplum arasında dengeyi sağlayan, ilişkileri düzenleyen mahir bir aracı olarak bizzat merkez tarafından istihdam edildiği, bu çalışmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

³⁴⁷ Yedi yıldız, "a.g.m.", s. 13.

SONUÇ

Türkiye tarihçiliğinde 18. yüzyıl Osmanlı Mısır'ı, onun içindeki kurumlar ve bunların Osmanlı merkezi ile ilişkileri ele alınmamıştır. Batı merkezli çalışmalarda ise taşra kroniklerinden elde edilen bağlamından koparılmış anlatılardan yola çıkılarak 18. yüzyıl Osmanlı Mısır'ına dair şu argümanlar geliştirilmiştir: *Ottoman Decline* -Osmanlı [Mısır Siyasetinin] Çöküşü- ve Osmanlı döneminde genelde Arap topraklarının, özelde ise Mısır'ın geri bırakılmışlığı. Gerek Türkiye tarihçiliğinde gerekse de çağdaş Arap tarih yazımında bölgeye dair çalışmalar ana kaynaklara müracaat edilmeksizin ve sıhhati sorgulanmaksızın, bu argümanlar üzerine bina edilmiştir.

Bu çalışmada, 18. yüzyıl Osmanlı merkez kaynakları ile aynı dönemin meşhur biyografik-kroniği olan Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'nin *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* adlı eseri mukayese edilerek, artık bir ön kabul hâline gelmeye başlayan bu argümanların sıhhati sorgulanmıştır. Bu yapılırken de, 18. yüzyıl Mısır'ında siyaset sahnesine çıkan Ezher uleması merkeze alınmış olup onların tarihî süreçteki ilmî ve siyasî konumları, mevzuaya arka plan teşkil edecek şekilde ana hatlarıyla ele alınmıştır.

Buna göre İslâm dünyasının en eski ilmî merkezlerinden biri olan el-Ezher, Şîî Fatımîler tarafından, Sünnî-Abbâsî hilâfetine karşı propaganda merkezi olarak faaliyet göstermek üzere H. 361 / M. 972 yılından kurulmuştur. Kuruluş amacı Sünnî Abbâsî hilâfetine karşı Fatımî devletinin dinî otoritesini/hilâfetini sembolleştirmek ve yeni devletin mezhebi olan Şîîliği, bu sembol mekân vasıtasıyla yaymaktır. Müessese, Mısır'da Eyyûbî hâkimiyeti tesis edilene kadar bu yönde faaliyetlerini sürdürmüştür. Şîî propaganda merkezi olması hasebiyle Eyyûbîler tarafından gözden düşürülen kurum, Memlûkler döneminde Sünnî ilim anlayışının merkezi olarak yeniden kurgulanmış ve Memlûk emirlerinin katkıları ile ihya edilmiştir. Böylece Ezher tekrardan Mısır'ın dinî-ilmî merkezi olma özelliğini kazanmaya başlamıştır. Sonraki dönemlerde emirlerin de kuruma yaptıkları büyük hayırlar ve Mısır dışından gelen talebeye yönelik birtakım yeni uygulamalar sayesinde Ezher önemli bir gelişme kaydetmiştir. Bu dönemde İslâm dünyasının karşı karşıya kaldığı Moğol

istilâsı ve Endülüs Emevî devletinin yıkılması ile, siyasî himâyeden mahrum kalan çeşitli bölgelerdeki İbn Haldun vb. meşhur İslâm âlimleri, Memlûk sultan ve emirlerinin himayesindeki Ezher'e akın etmiştir. Böylelikle burası yüksek dereceli bir ilmî kurum hâline gelmiştir. Kuruluş döneminde Anadolu'daki medreselerin çoğunluğunun orta dereceli olmaları hasebiyle önemli oranda Osmanlı âliminin de Ezher'e geldiği gözlenmektedir. Bu da kuruluş dönemi Osmanlı ilmiyesi üzerinde Ezher tesirinin mevcudiyetini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Osmanlıların Mısır'ı fethi sırasında Ezher uleması, Sünnî bir İslam devleti olan Memlûklere savaş açması sebebiyle I. Selim'i "bağî" olarak nitelendirmişler, fetih sırasında Tomanbay'ın yanında yer almışlar, bundan dolayı da Osmanlı idarecileri ile aralarında gerginlikler yaşanmıştır. Fetih sonrasında Osmanlı merkezî yönetimi, onların önceki dönemde elde ettikleri siyasî ve kazaî pozisyonları ellerinden almış, ilâveten Osmanlı örfî hukukunu Mısır'da yerleştirmeye çalışmıştır. Fetih sırasında yaşanan gerginlikler, kaybedilen makamlar ve yeni karşılaşılan hukuk sistemi, Ezher ulemasında olumsuz izler bırakmıştır. Fakat ulu'l-emre itaat noktasındaki hassasiyetleri sebebiyle, olumsuz tutumlarından kaynaklanan bir muhalefet geliştirmemişlerdir.

Buna karşılık fetih sırasında ve sonrasında Mısır'daki mutasavvıf âlimler, Osmanlı yanlısı tavırlar sergilemişlerdir. Seferleri, sadece askerî bir başarı ile sınırlı olmadığı, yeni karşılaştıkları toplumları ve zümreleri, sosyolojik bakımdan iyi bir okumaya tâbi tuttıkları anlaşılan Osmanlılar, fetih sırasında ve sonrasında sûfilerin desteğini almakla yetinmemişler, yeni dönemde Ezher ulemasının da sûfileştirilmesi projesini hayata geçirmişlerdir. Bu bağlamda 16. yüzyılın başlarından itibaren Ezher uleması, Mısır'ın iki önemli mutasavvıf ailesi olan Bekrî ve Vefâî ailelerinin kontrolüne bırakılmış ve hiyerarşide onların alt kademesine yerleştirilmişlerdir. Osmanlılar, Ezher'deki zikir vb. tasavvufî faaliyetleri desteklemişler, kurum içindeki atamalarda, sûfî-âlimleri öncelemişlerdir.

Osmanlı yönetimi, bazı çalışmalarda iddia edilenin aksine fetihten sonra da Ezher'i kendi hâline terk etmemiş, incelikli politikalarla önce merkez ilmiyesine bağlamış, ardından siyasetle bağını kesmiştir. Buna mukabil ilmî canlılığının

devamını sağlamış ve dağınık bir halde faaliyet gösteren yapıya bir nizam vererek kurumsallaşmasını temin etmiştir. Bu miyânda önce Ezher şeyhliği makamı 1538'de ihdâs edilerek kurum Anadolu Kazaskerine yani doğrudan merkeze bağlanmış, ardından Ezher'in Osmanlı medrese hiyerarşisi içerisindeki yeri 30 akçe olarak belirlenmiştir. Ezherli müderrislerin maaş alacakları kalemler de tayin edilmiş, öncekilerin konumları korunarak, o tarihten itibaren yapılacak atamaların, merkezden verilecek beratlarla mümkün olması, karara bağlanmıştır. Bu kapsamda taşra medreselerinde yetişen diğer ulemaya olduğu gibi, onlara da merkez ilmiye kadrolarına atanma yolu kapatılmıştır.

Bununla birlikte fethin ardından Mısır'ın ticârî anlamda canlanması, ilmî hareketliliği ve seyahatleri de artırmış, 16. yüzyılda Ezher'e İslam dünyasının pek çok yerinden talebe akın etmeye başlamıştır. Önceki dönemde 6 olan revak sayısı hızlı bir yükseliş kaydederek 14'e çıkmış, Ezher ciddi bir büyümeye sahne olmuştur. Bu dönemde kurum, Abdülvehhab Şa'rânî başta olmak üzere pek çok önde gelen âlime ev sahipliği yapmış, Osmanlı topraklarındaki Arap beldeleri arasındaki ilmî merkezlere âmir olma yolunda ilerlemeye başlamıştır. Kurum 17. yüzyılda merkez ilmiyesine bağlılık ve ilmî canlılık anlamında vaziyetini korumuş, ilâveten Anadolu'dan önemli miktarda talebe çekmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra Arap beldelerindeki ilmiye makamlarına Ezher'den atama yapılmaya, böylece de Mısır'ın köylerinden Ezher'e gelen talebeler, çeşitli makamlara gelmeye başlamışlardır. Müessesenin yatay ve dikey anlamda sosyal mobiliteye imkân vermesi, talebe akınını artırmış, bu da Ezher'in bir miktar daha genişlemesine sebebiyet vermiştir. 17. yüzyılın sonlarından itibaren Ezher şeyhleri fetva vermek vb. sebeplerle zaman zaman Mısır eyâlet dîvânına çağırılmıştır. Fakat henüz onlar, dîvânın daimi üyesi olmadıkları gibi Mısır siyasetine yön verecek bir pozisyona da sahip değillerdir.

18. yüzyılda, Osmanlı merkez siyasetinde bir paradigma değişikliğine gidilmiş, bu bağlamda yerel ulema, taşra idaresi için önemli bir enstrüman olarak öne çıkmıştır. Bu kırılma, Ezher için de dönüm noktası olmuş, hiyerarşik olarak bağlı olduğu merkez ilmiyesi ile arasındaki bağ zayıflarken, Osmanlı merkez ve taşra siyaseti ile olan irtibatı gittikçe güçlenmiştir. Osmanlı merkez siyaseti, kuruma ve ulemasına maddi-manevi teveccühünü artırmış, Mısır'daki emirler arasından Ezher'e

yatırım yapanları, öne çıkarmaya başlamıştır. Arap taşrasındaki ilmiye kadrolarına atamalarda da Ezher çıkışlı olanlara öncelik verilmiş, bu da kurumun olağanüstü derecede büyüyerek talebelerin ikamet ettikleri revakların sayısının 28'e yükselmesini sağlamıştır. Ezher'in vakıfları bu dönemde son derece büyümüş, müderrisler ve talebelerin günlük ödenekleri artırılmıştır. Bu süreçte Mısır valiliğine atanan Köprülü Abdullah Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Ragıb Mehmed Paşa gibi ilim ve kültüre meraklı paşalar, Ezherli âlimlerle hâmi-mahmî ilişkisi tesis etmişlerdir. Bu da Ezher merkezli Mısır ilmiyesine bir canlılık getirerek pek çok önemli eserin yazılmasını temin etmiştir. Ezher uleması bu münasebetlerden istifade ederek, 16. yüzyılda taşra ulemasına kapatılan merkez ilmiyesine duhûl etmeye çalışmışlardır. Bunlardan büyük bir kısmı, merkez ilmiyesinin 18. yüzyılda iyice içine kapanan yapısı sebebiyle başarılı olamamışlarsa da, Hanefî olanları ve Hanefî fıkında eser verenleri, bu duvarı zaman zaman aşmayı başaramışlardır. Bununla birlikte Ezher ulemasının siyasetle teması, kurumun, -resmen olmasa bile- pratikte merkez ilmiyesi ile irtibatını kesmiştir.

Osmanlı merkezinin 18. yüzyılda Ezher'e gösterdiği teveccüh ve bu doğrultuda gelişen ilmî ve kültürel canlılık, literatürde pek fazla yer bulmamış, aksine "karanlık çağ" söylemi, daha da pekiştirilmiştir. Buna karşılık Ezher'in Mısır siyasetindeki yükselişi fark edilmiş, bu hadise, zayıflayan Osmanlı merkezi, güçlenen yerel gruplar, teorisi ile izah edilmeye çalışılmıştır. Bu argümana göre Osmanlı merkez ve taşra siyaseti, güç kaybettikçe maddi olarak destekledikleri Ezher ulemasından destek almaya çalışmakta, ulema da bu ortamdan çıkar sağlamak sûretiyle istifade etmekte idi. Buna mukabil milliyetçi Arap akademisinde karşılık bulan, Ezher ulemasının, zalim Osmanlı idarecilerine karşı çıkan millî kahramanlar oldukları tezi geliştirilmiştir. Bu görüşlerin yanı sıra, Sünnî anlayışa hâkim olan anarşi karşıtlığı ve otoriteye boyun eğme algısı sebebiyle Ezher ulemasının, daima düzenin yanında yer aldığı, Osmanlı idaresini meşrulaştırdığı gibi bazı hükümler de ileri sürülmüştür.

Osmanlı merkez evrakı ile taşra kroniklerinin karşılaştırmalı bir okumasının sonucu olan bu çalışmada, Ezher ulemasını, Osmanlı Mısır siyaset sahnesine çıkaran gerçek kuvvetin, 18. yüzyılda hâlâ işler ve bölgeye dair oldukça aktif siyaset ürettiği

gözlenen Osmanlı merkezi olduğu anlaşılmıştır. Bu aktif ve incelikli siyaset kapsamında 17. yüzyılın sonlarından itibaren, fazla güçlenen valilerin güçlerinin, yerel askerî-idarî gruplarla sınırlandırılması yoluna gidilmiştir. Böyle bir vasatta sınırları ihlal edebilecekleri göz önüne alınan askerî-idarî taşra gruplarının, yerel ulema ile dengelenmesi ve denetlenmesi siyaseti izlenmeye başlanmıştır. Özellikle Şam, Haremeyn ve Mısır'da uygulamaya konulan bu yeni siyaset tarzı, Mısır'ın diğerlerinden farklı konumu sebebiyle daha fazla önemsenmiş ve öne çıkmıştır. Böylece Ezher uleması, yüzyılın başlarında Osmanlı Mısır'ının siyaset sahnesine davet edilmiştir. Onlar, yüzyılın başlarından itibaren eyalet dîvânının daimi üyeleri arasına girmişler ve bu sûretle Osmanlı Mısır siyasetine ortak edilmişlerdir.

Merkezden bu dönemde onlara hitaben çıkan hükümlerde, haddi aşacak idareci ve grupları, -bu Osmanlı valisi dahi olsa- arz-ı mahzarlarla merkeze bildirmeleri emredilmiş, onların Osmanlı merkez siyasetine bağlı hareket etmeleri istenmiştir. Bunun yanı sıra eyalette olup biten her gelişmeden Ezher uleması vasıtasıyla, yine arz-ı mahzarlarla bilgi sahibi olunmaya çalışılmıştır. Valilere hitâben sâdır olan hükümlerde ise, Ezher uleması ile işbirliği yapmaları tavsiye edilmiş, eyalet yönetiminde yerel gruplarla ortaklaşa çalışılmasının ve işbirliğinin gerekliliği sık sık vurgulanmıştır. Bu bağlamda Osmanlı valilerinin, Ezher ulemasını himaye etmeleri de, arzulanan bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır. Yani Osmanlı merkezi, yeni bir siyaset üreterek yerel grupları doğrudan merkeze bağlamış, bu sûretle Mısır bağlamında farklı bir merkezîleşme modelini hayata geçirmiştir.

Bu siyaset kapsamında Ezher ve uleması, doğrudan yahut dolaylı şekillerde maddi olarak desteklenmiş, onların toplumda ve siyasette saygınlıklarını artıracak servete erişimleri kolaylaştırılmıştır. Bu dönemde Ezher uleması, belki de hiçbir dönemde elde etmediği maddi birikime erişim imkânı elde etmiştir. Ekilebilir araziler, hızla vakıf toprağı hâline gelmiş, bu vakıflardan ve vakıf tevliyetlerinden her kademede ulemaya maaşlar, makamlar tevcih edilmiştir. Merkezin bu tutumu karşısında, Ezherli pek çok müderris, arzuhallerle merkezden maaş istidâ etmişler, bu ricalara genellikle merkezden müsbet yönde cevap verilmiştir.

Söz konusu siyasetin bir devamı olarak Ezher uleması sadece maddi anlamda değil, manevî rollerle de güçlendirilmiştir. Ezher şeyhlerine, İstanbul merkezli Halvetî-Şa'bânîlik'in Karabaşîlik kolundan tasavvuf şeyhliği rolü aktarılmış, böylece hem Mısır siyasetindeki rolleri güçlendirilmiş hem de bir anda artış gösteren bağluları sayesinde toplumsal tabanı elde tutacak vaziyete getirilmişlerdir. Bu bağlamda Ezher ulemasının iki asırdır hiyerarşik olarak üzerlerinde yer alan Bekrî ve Vefâî ailelerinin konumlarının da güçlendirilmesi gerekmiş, 18. yüzyılın yarısına kadar merkezden gönderilen nakîbüleşraf kaymakamları usûlü terk edilerek, bu makam, mezkûr ailelerden birine tevcih edilmiştir. Böylelikle onlar hiyerarşide Ezher ulemasına takaddüm etmeye devam etmişler, onlarla birlikte eyalet dîvânına üye sıfatıyla iştirak etmişlerdir. Osmanlı merkezi, bu iki aile eli ile de, Ezher uleması üzerinde kontrolü sağlamıştır. Böyle incelikli bir denge siyaseti, Osmanlı Mısır'ında asrın sonlarına kadar takip edilmiştir. Literatürde iddia edilenin aksine Osmanlı merkezi, asrın son yirmi yılına kadar Mısır siyasetinde var olmaya, bölgeye dair politika üretmeye devam etmiştir. Fakat daima birbirini denetleyen ve dengeleyen kuvvetlerin ardından iş görme siyaseti güttüğünden, bu varlık dikkat çekmemiştir. Bu hareket tarzının, çeşitli sebeplerle bizzat Osmanlı merkezinin arzu ettiği bir keyfiyet olduğu anlaşılmaktadır.

Ezher ulemasını Osmanlı Mısır siyasetine dâhil eden bir başka sebep de, merkezdeki saray grupları ile güçten düşürülmeye çalışılan ve sadâret çevresinde yeni bir ekip olarak zuhûr eden paşaların güç mücadeleleridir. 18. yüzyılda sarayda nüfûz sahibi olan darussaade ağaları, Mısır'daki Haremeyn Evkafı'na nezâret etmeleri sebebiyle, taşradaki haneleri ve ona bağlı hareket eden askerî grupları da merkezden domine etmişler, bu sûretle valilerin/paşaların gücünü sınırlandırmaya çalışmışlardır. Valiler ise merkezin, işbirliğini tavsiye ettiği Ezher uleması ile münasebet tesis ederek, onlara karşı konumlarını güçlendirmeye gayret etmişler, bu bağlamda paşalar ile Ezher uleması arasında hâmî-mahmî ilişkileri kurulmaya başlanmıştır. Bunun dışında merkezde de ulemanın, meşveret meclislerine iştirak etmek sûretiyle veya çeşitli şekillerde siyasetle teması, padişahların maddi otoritelerini, tarikat şeyhleri olan manevi otoritelerin desteğini alarak güçlendirmeye çalışmaları gibi birtakım âmiller de Ezher ulemasının siyasetteki yükselişine katkı sağlamış olmalıdır.

Osmanlı merkezinin pek çok yönden güçlendirip siyaset sahnesine ve toplumsal liderliğe getirdiği Ezher uleması, kimi zaman merkezin kimi zaman da taşrada denetlemesi gereken grupların yanında yer alarak muhtemel bir kaosun önüne geçmeye çalışmışlar, sorunlu alanlarda arabuluculuk yaparak ve geçici çözümler üreterek maslahatçı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Bunun yanı sıra merkezin onlara tevdi ettiği, taşradaki hadiselerden merkezi, arz-ı mahzarlarla haberdar etme görevini belli bir oranda yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Mısır idaresinde söz sahibi olan emirlerin ve askerî grupların kendi aralarında sık sık patlak veren çatışmalar, halkın bunlardan kaynaklanan rahatsızlıklarının giderilmesi vs. sebepler Ezher ulemasını, hiç çekilmemek üzere 18. yüzyıl Mısır siyasetine adeta sâbitlemiştir.

Asrın yarısında Osmanlı merkezinin, Mısır'daki askerî-idarî yapıda bir dizi değişikliğe gitme arzu ve çabası ise Ezher ulemasının, siyasette daimi olarak faaliyet göstermesini gerekli kılmıştır. Zira Mısır'daki beylikleri yani bir nevi iltizamları, asrın başında takip edilen siyaset doğrultusunda ele geçiren ve bu kazanımlar sebebiyle yeni sisteme direnen Mısır'daki ocakların güçlerinin kırılması, ancak Ezherli ulemanın vereceği fetvalarla meşru kılınabilir ve yine onların arabuluculuğu ile taraflar uzlaştırılabilirdi. Bu kapsamda Ezher ulemasının siyasetteki faaliyet alanları iyice artmış, Osmanlı merkezi de, bu sayede beyliklere/iltizamların yönetimine, ocak kökenlileri değil, köle kökenleri yerleştirmeye başlamıştır. Bu siyasetin neticesinde patlak veren Bulutkapan Ali Bey gailisi de, yine Ezher ulemasının işbirliği ile bertaraf edilebilmiştir.

18. yüzyılın sonlarında, devletin kuzey sınırında yaşananlar, merkezin Mısır siyasetini ihmal etmesini beraberinde getirmiş, bu da emirlerin, başıbozuk hareketlere girişmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda Ezher uleması eli ile iç siyasete müdahale etmek mümkün olmuşsa da, devletin dikkatini kuzey sınırlarına yöneltmesi sebebiyle istenen verimi almak mümkün olmamıştır. Bununla birlikte tasavvuf şeyhleri hâline getirilen Ezher uleması vasıtasıyla toplumsal tabanı elde tutmak mümkün olmuştur. Osmanlı merkezinin, asrın sonlarında verdiği bu resim, 18. yüzyıl tarih yazımına egemen olmuş, Batı merkezli "Osmanlı Çöküşü" tezinin işlenmesine sebebiyet vermiştir. Bu çalışma, bugüne kadar tarih yazımına hâkim olan

bu iddiayı, dönem kaynakları ile sorgulamış; sıhhatli ve yanlış taraflarını ortaya koymaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Defterler

- BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, 5
Numaralı Defter (5 Numaralı
Mühimme-i Mısır)
- BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, 6
Numaralı Defter (6 Numaralı
Mühimme-i Mısır)
- BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, 7
Numaralı Defter (7 Numaralı
Mühimme-i Mısır)
- BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, 8
Numaralı Defter (8 Numaralı
Mühimme-i Mısır)
- BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, 9
Numaralı Defter (9 Numaralı
Mühimme-i Mısır)
- BOA, A.{DVNSMSR.MHM.d, 10
Numaralı Defter (10 Numaralı
Mühimme-i Mısır)

Müteferrik Evrak

Muallim Cevdet Tasnifi

- BOA, C..BLD., 53/2623. 27 C. 1177.
- BOA, C..DRB., 14/674. 10 Ş. 1203.
- BOA, C..DRB., 32/1585. 19 N. 1179.
- BOA, C..EV., 233/11606. 20 Safer
1176.

BOA, C..EV., 377/19114. 16 Ca.
1191.
BOA, C..EV., 576/29097. Ş. 1138.
BOA, C..EV., 645/32529. Evâhir-i B.
1217.
BOA, C..MF.. 70/3474. 26 Za. 1192.
BOA, C..MF., 102/5063. 26 Ca.
1159.
BOA, C..MF., 166/8273. 2 Ş. 1192.
BOA, C..MF., 18/866. 16 Ca. 1216.
BOA, C..MF., 56/2768. 14 Z. 1188.
BOA, C..MF., 70/03474. 26 Z. 1192.
BOA, C..MF., 74/36. 11 L. 1191.
BOA, C..MF., 74/3676. 11 L. 1192.
BOA, C..ML., 45/2054. Evâhir-i R.
1190.
BOA, C..ML., 8/308. Evâsıt-ı R.
1186.
BOA, C.ADL., 51/3061. S. 1206.
BOA, C.ADL., 8/500. 20 M. 1141.
BOA, C.BLD., 53/2623. 27 C. 1177.
BOA, C.EV., 658/33161. 8 S. 1189.
BOA, C.ML., 51/2388. 12 M. 1206.
BOA, C.MTZ., 7/329. Evâil-i R.
1186.

Ali Emirî Tasnifi

BOA, AE.SABH.I., 19/1683. T.y.
BOA, AE.SABH.I., 14/1203. T.y.
BOA, AE.SABH.I., 151/10161. 15 Z.
1201.

BOA, AE.SABH.I., 246/16438. 14 L.
1190.
BOA, AE.SABH.I., 266/17936. 15 C.
1197.
BOA, AE.SABH.I., 298/20012. 23 Ş.
1190.
BOA, AE.SABH.I., 49/3485. 5 Ra.
1191.
BOA, AE.SAMD.III, 119/19205. R.
1125.
BOA, AE.SAMD.III, 141/13702.
Gurre-i Z. 1137.
BOA, AE.SAMD.III, 199/19205. 18
R. 1125.
BOA, AE.SAMD.III, 226/21789. T.y.
BOA, AE.SAMD.III, 210/20336. 19.
M. 1135.
BOA, AE.SMHD.I., 246/20119. 5
Ra. 1144.
BOA, AE.SMHD.I., 182/14148. Za.
1158.
BOA, AE.SMHD.I., 226/18003. 19
Za. 1158.
BOA, AE.SMST.III, 268/21413.
Evâhir-i Ra. 1187.
BOA, AE.SMST.III, 41/0259. 25 S.
1171.
BOA, AE.SSLM.III, 141/8555. 13 R.
1208.
BOA, AE.SSLM.III, 30/1715. 11 S.
1207.

BOA, AE.SSLM.III, 38/2194. 3 B.
1212.

İbnülemin Tasnifi

BOA, İ.EV.. 42/4767. 29 Za. 1117.
BOA, İE.DH., 34/2991. Z. 1138.
BOA, İE.EV., 42/4767. 29 Za. 1117.
BOA, İE.EV., 48/5348. Selh-i Ca.
1117.
BOA, İE.HAT. 4/404. t.y.

Topkapı Sarayı

BOA, TS.MA.d, 1966. Z. 1015.
BOA, TS.MA.d, 818. R. 1059.
BOA, TS.MA.e, 445/4. 12 L. 1193.
BOA, TS.MA.e, 841/24. R. 1146.
BOA, TS.MA.e, 851/32. 1 B. 927.
BOA, TS.MA.e, 985/74. 5 C. 1048.
BOA, TS.MA.e., 730/33. T.y.
BOA, TS.MA.e., 500/24. 12 Z. 1182.
BOA, TS.MA.e., 747/53. T.y.
BOA, TS.MA.e., 510/9. 8 C. 1183.
BOA, TS.MA.e., 501/22. 15 Z. 1183.
BOA, TS.MA.e., 544/12. 24 Şaban
1183.
BOA, TS.MA.e., 656/15. T.y.
BOA, TS.MA.e., 484/32. T.y.

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi

BOA, HAT, 15/603. T.y.
BOA, HAT, 15/606. T.y.

BOA, HAT, 16/706A. T.y.

BOA, HAT, 16/706C. 17 Ş. 1189.

BOA, HAT, 16/716A. T.y.

BOA, HAT, 273/16061. T.y.

Mühimme Defterlerinden Parçalar

BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 2/893,
Hüküm 893. B. 963.

BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 101/188,
Hüküm 188. Evâsıt-ı Ş. 1102.

BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 104/667,
Hüküm 667. Evâil-i C. 1104.

BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 111/12,
Hüküm 12. Evâsıt-ı Za. 1110.

BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 26/625,
Hüküm 625. C. 982.

BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 55/84,
Hüküm 84. T.y.

BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 73/112,
Hüküm 111. Z. 1003.

BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 73/112,
Hüküm 112. Z. 1103.

Çeşitli Tasnifler

BOA, DH.İ.UM.EK., 88/98. L. 1332.

BOA, EV.HMH.d..., 2857. Ca. 1209.

BOA, EV.HMH.d..., 2857. L. 1191.

BOA, EV.VKF., 25/23. 1156, s. 2.

BOA, A.{DVN.MSR., 9/177. 11 L.
1191.

Dönem Kaynakları -
(Kronikler, Kanunnâmeler,
Biyografik Eserler,
Seyahatnâmeler)

- Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî: **Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr**, Thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, C. 1, Kahire, Matbaatü Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1997.
- Abdülganî en-Nablusî: **el-Hakîka ve'l-Mecâz fî Rihleti Bilâdi's-Şâm ve Mısır ve'l-Hicâz**, Dimaşk, Dâru'l-Ma'rife, 1998.
- Akgündüz, Ahmed: **Osmanlı Kanunnâmeleri Hukuki Tahlilleri**, İstanbul, OSAV, 1990-1996.
- Aktepe, Münir: **Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi: Mür'i't-Tevârih**, C. I, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Al-Jabarti: **Ajaib al-athar fi l-tarajim wa-l-akhbar (The Marvelous Chronicles: Biographies and Events)**, Ed. Shmuel Moreh, Max Schloessinger Memorial Series, Texts, Vol. 9, 5 vols., Jerusalem, Hebrew University, 2013.
- Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd: **Çeşmî-zâde Tarihi**, Haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993.
- Evliya Çelebi: **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, Haz. Seyit Ali Kahraman, C. 10, İstanbul, YKY, 2013.
- Fındıklılı İsmet Efendi: **Şakaik-i Nu'maniyye ve Zeylleri: Tekmiletü's-Şakaik fî Hakk-ı Ehli'l-Hakâik**, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, Çağrı

Yayınları, 1989.

Gelibolulu Mustafa Âlî:

Hâlâtü'l-Kahire mine'l-Âdâtî'z-Zâhire, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1984.

Hezarfen Hüseyin Efendi:

Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân, Haz. Sevim İlgürel, Ankara, TTK, 1998.

Hüseyin Efendi:

Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution, Çev. ve Not. Stanford J. Shaw, Cambridge, Harvard University Press, 1964.

İbn İyas:

Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi, Trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016.

İdrîs-i Bidlîsî:

Selim Şah-nâme, Haz. Hicabi Kırılancıç, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2001.

Nev'îzâde Atâyî:

Hadâ'îku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şakâ'ik, Haz. Suat Donuk, C. 2, İstanbul, TYEK Yay., 2017.

Özcan, Abdülkadir:

Atam Dedem Kanunu - Kanunnâme-i Âl-i Osmân, İstanbul, 2013.

Şeyhî Mehmed Efendi:

Vekâyi'u'l-Fuzalâ: Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli, C. 2, İstanbul, TYEK Yay., 2018.

Teşrifâtçı Mehmed Âkif Bey:

Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Hân-ı Sâlis, İstanbul, TYEK Yay., 2012.

Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi:

Zeyl-i Şakâ'ik: Uşşâkîzâde'nin Şakâ'ik Zeyli, İstanbul, TYEK Yay., 2017.

Diğer Dönem Kaynakları

Abdullah eş-Şebravî:

Sebetü's-Şebrâvî, Kahire, Keşîde li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2015.

Abdullah eş-Şebravî:

Unvanü'l-Beyân ve Büstânü'l-Ezhân,

- [Dersaadet], Matbaa-i Amire, 1290.
- Abdullah eş-Şebravî: **Şerhu's-Sadr fî Ğazveti'l-Bedr**, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, Yer No. 297.9, Demirbaş No. 000346.
- Abdurrauf b. Tacü'l-Ârifîn el-Münâvî: **Feydu'l-Kadîr bi-Şerhi'l-Camii's-Sağîr**, BYZ. Devlet, Beyazıd, Yer No. 297.3, Demirbaş No. 000978.
- Ahmed b. Abdülmün'im ed-Demenhûrî: **el-Minehu'l-Vefiyye bi-Şerhi'l-Riyadi'l-Huleyfiyye**, Nuruosmaniye, Yer No. 297.3, Demirbaş No. 002200.
- Ahmed b. Abdülmün'im ed-Demenhûrî: **el-Letâifü'n-Nûriyye fi'l-Minehi'd-Demenhuriyye**, BYZ. Devlet, Beyazıd, Yer No. 920, Demirbaş No. 001335.
- Ahmed b. Abdülmün'im ed-Demenhûrî: **İkâmetü'l-Hücceti'l-Bâhire an-Hedmi Kenâisi Mısır ve'l-Kâhire**, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, Yer No. 297.4, Demirbaş No. 000934.
- Ebu'l-Hasan b. Ömerî el-Kal'î: **Mevâhibü'l-Vâhib bi-Şerhi Muhtasari'r-Ragîb**, Süleymaniye, Laleli, Yer No. 492.7, Demirbaş No. 001986.
- Hasan b. Ammar eş-Şürünbülâlî: **İs'âdü Âl-i Osmân el-Mükerrem bi-Binâi Beytullahi'l-Muharrem**, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, Yer No. 297.9, Demirbaş No. 001184.
- Hasan b. İbrahim el-Cebertî: **Hakaiku'd-Dekaik alâ Dekâiki'l-Hakaik**, Nuruosmaniye, Yer No. 511, Demirbaş No. 002977.
- Hasan b. İbrahim el-Cebertî: **Ref'u'l-İşkâl bi-Zuhuri fi'l-Aşri fî Galibi'l-Eşkâl**, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, Yer No. 297.5, Demirbaş No. 000560.

İbrahim b. İbrahim el-Lakanî:

Hidâyetü'l-Mürîd li-Cevhereti't-Tevhîd, Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, Yer No. 297.413, Demirbaş No. 000311.

Kutbüddin Mustafa b. Kemaleddin el-Bekrî:

el-Farku'l-Mu'zin bi't-Tarab fi'l-Fark Beyne'l-Arab ve'l-Acem, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, Yer No. 572, Demirbaş No. 002270.

Uchûrî:

Şerhu'l-Elfiyyeti'l-Irakıyye, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, Yer No. 297.9, Demirbaş No. 002305.

Araştırma Eserleri

Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt: Ajaib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar, 3 Cilt, Ed. Thomas Philipp, Moshe Perlmann, Trans. by Daniel Crecelius et. al., Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1994.

Abdülmu'tî, Hüsam Muhammed:

Şeyhu'l-Câmi'u'l-Ezher fi'l-Asri'l-Osmânî, İskenderiye, Mektebetü'l-İskenderiye, 2016.

Ahmed, Leyla Abdüllatif:

Dirâsât fî Târîh ve Müerrihî Mısır ve's-Şâm İbbâne'l-Asri'l-Osmânî, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1980.

Akgündüz, Hasan:

Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, İstanbul, Ulusal Yayınları, 1997.

Ali, Said İsmail:

Devru'l-Ezher fi's-Siyâseti'l-Mısriyye, y.y., Dâru'l-Hilâl, 1986.

Atçıl, Abdurrahman:

Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar, Trc. Gürzat Kami, İstanbul, Klasik Yayınları, 2019.

Azbavî, Abdullah Muhammed:

el-Müerrihûn ve'l-Ulemâ' fî Mısır: fi'l-

- Azbavî, Abdullah: **Karni's-Sâmin Aşer**, Kahire, Merkezü Vesâik ve Târihu Mısra'l-Muâsır, 1997.
- Baldwin, James E.: **el-Fikru'l-Mısırî fi'l-Karni's-Sâmin Aşer beyne'l-Cümûd ve't-Tecdîd**, Kahire, Dâru'ş-Şurûk, 2006.
- Behrens-Abouseif, Doris: **Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo**, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2017.
- Bjorneboe, Lars: **Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th&17th Century)**, Leiden, E. J. Brill, 1994.
- Burak, Guy: **In Search of the True Political Position of the Ulama: An Analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of the Abd al-Rahman al-Jabarti**, Aarhus, Aarhus University Press, 2007.
- Cihan, Ahmet: **The Second Formation of Islamic Law – The Hanafî School in the Early Modern Ottoman Empire**, New York, Cambirdge University, 2015.
- Çakar, Enver: **Reform Çağında Osmanlı İlmîyye Sınıfı**, İstanbul, Birey Yayıncılık, 2004.
- Çelen, Halil: **Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)**, Ankara, TTK, 2012.
- Çelen, Halil: **Niyazi Mısırî'nin Hatıraları**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006.
- Çelen, Halil: **Defter-i Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi**, Dersaadet, Âlem Matbaası, 1311.
- Çelen, Halil: **Defter-i Kütüphane-i Ragıb Paşa**, Dersaadet, Sultanhamam Caddesinde 14 Numaralı Matbaa,

- 1310.
- Dodge, Bayard: **Al-Azhar: A Millennium of Muslim Learning**, Washington, The Middle East Institute, 1974.
- Dunne, J. Heyworth: **An Introduction to the History of Education in Modern Egypt**, London, Luzac & Co., t.y..
- Eccel, A. Chris: **Egypt Islam and Social Change: Al-Azhar, in Conflict and Accommodation**, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1984.
- ed-Dâli, Muhammed Sabri: **et-Tasavvuf ve Eyyâmuhû**, Kahire, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2013.
- el-Bağdadî, İsmail Paşa: **Hediyetü'l-Ârifin Esâmü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin**, İstanbul, Matbaatü Vekâletü'l-Maarif, 1951.
- Emecen, Feridun M.: **Osmanlı Klasik Çağında Siyaset**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.
- Emecen, Feridun: **Zamanın İskenderi Şarkın Fatihi Yavuz Sultan Selim**, İstanbul, 2010.
- es-Seyyid Mahmud, Seyyid **XVI. Asırda Mısır Eyâleti**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990.
- Muhammed: **Mısır fi'l-Karni's-Sâmin Aşer: Dirâsât fî Tarîhi'l-Cebertî**, Kahire, Mektebetü'l-Anclo el-Mısriyye, 1957.
- eş-Şarkavî, Mahmud: **el-Ezher Câmi'an ve Câmi'aten**, Kahire, Mektebetü'l-Anclo el-Mısriyye, 1983.
- eş-Şinnavî, Abdülaziz Muhammed: **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, İstanbul, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2010.
- Genç Yusuf İhsan vd.: **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018
- Genç, Mehmet: **el-Müctema'u'l-İslâmî ve'l-Garb**, C. 2, Trc.
- Gibb, Bowen; Hamilton, Harold:

- Abdülmecid Hasib el-Kaysî, Dımaşk, Dâru'l-Medâ li's-Sekafe, 1997.
- Gran, Peter: **Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840**, New York, Syracuse University Press, 1998.
- Hafacî, Muhammed Abdülmün'im: **el-Ezher fî Elfi Âmm**, C. 1, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Hathaway, Jane: **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Hathaway, Jane: **Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi**, Çev. Nalan Özsoy, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Hathaway, Jane: **Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa**, Çev. Hazal Yalın, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2014.
- Imber, Colin: **Ufukların Sultanları Osmanlılar – İktidarın Yapısı**, Ankara, Elips Kitap, 2016.
- İnalcık, Halil: **Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar**, C. 4, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- İnalcık, Halil: **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- İnan, Muhammed Abdullah: **Müerrihu Mısra'l-İslâmiyye ve Mesâdiru't-Târîhi'l-Mısri**, Kahire, Mektebetü Lecnetü't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1969.
- İnan, Muhammed Abdullah: **Tarihu'l-Câmi'u'l-Ezher**, Kahire, Müessesetü'l-Hancî, 1958.
- İsmail, Abdülcevad Sabir: **Devru'l-Ezheri's-Siyasî fî Mısır İbbâne'l-Hükmi'l-Osmânî**, Kahire, Mektebetu Vehbe,

- İsmail, Abdülcevad Sabir: 1996.
- Karpat, Kemal: **Müctema‘u Ulemâi'l-Ezher: İbbâne'l-Hükmi'l-Osmânî (1517-1797)**, Kahire, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2016.
- Kevseranî, Vecih: **Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi: Ayanlar Bürokrasi Demografi ve Modernleşme**, Çev. Muharrem Varol, İstanbul, Timaş Yayınları, 2019.
- Kızıltoprak, Süleyman: **Fakih ve Sultan**, İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2006.
- Köksal, Asım Cüneyd: **15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri**, Ankara, TTK, 2015.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: **Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer‘iyye**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2016.
- Makdisi, George: **Kur'ân-ı Kerim Osmanlı Belgelerinin Dili**, Ankara, TTK, 2018.
- Mantran, Robert: **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim**, Trc. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012.
- Masters, Bruce: **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Server Tanilli, C. 1, İstanbul, Say Yayınları, 1992.
- Mikhail, Alan: **Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları (1516-1918)**, İstanbul, Doğan Kitap, 2017.
- Muslu, Ramazan: **Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History**, Cambridge, Cambridge University, 2011.
- Muslu, Ramazan: **Mustafa Kemaleddin Bekrî ve Tasavvufî Görüşleri**, İstanbul, Erkam Yayınları, 2005.
- Muslu, Ramazan: **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003.

- Orhonlu, Cengiz: **Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Ortaylı, İlber: **Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Özbaran, Salih: **Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.
- Özkan, Aydın: **Mısır Vakıfları (Osmanlı Devri ve Öncesi)**, İstanbul, İSAR, 2005.
- Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. 2, İstanbul, MEB, 1993.
- Ragab, Ahmad: **Medicine and Religion in the Life of an Ottoman Sheikh – Al-Damanhûrî's "Clear Statement" on Anatomy**, Newyork, Routledge, 2019.
- Raymond, Andre: **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, Trc. Ali Berktaş, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Raymond, Andre: **Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi**, İstanbul, YKY, 1999.
- Reichmuth, Stefan: **The World of Murtada al-Zabidi (1732-1791)**, Cambridge, Gibb Memorial Trust, 2009.
- Sahillioğlu, Halil: **el-Bünyetü'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'îye li-Medineti Dımaşk fi'l-Karni's-Sâbi' Aşer**, İstanbul, IRCICA, 2005.
- Sarıcaoğlu, Fikret: **Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)**, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- Sayar, Ahmed Güner: **Velâyet'ten Siyâset'e Şeyh Bedreddin**,

- İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018.
- Shaw, Stanford J.: **Ottoman Egypt in the Eighteenth Century the Nizâmnâme-i Mısır**, Cambridge, Harvard University Press, 1962.
- Shaw, Stanford J.: **The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798**, Princeton, Princeton University, 1962, s. 220-221.
- Shefer-Mossensohn, Miri: **Osmanlı'da Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Süleyman, Ahmed es-Said: **Te'sîl mâ Verade fî Târîhi'l-Cebertî mine'd-Dahîl**, Kahire, Daru'l-Maarif, t.y.
- Şemseddin Sami: **Kamûsu'l-A'lâm**, C. 1, İstanbul, Mihran Matbaası, 1306.
- Taji-Farouki, Suha: **Muhyiddîn Ibn 'Arabî: A Prayer for Spiritual Elevation and Protection**, Oxford, Anqa Publishing, 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara, TTK, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Ankara, TTK, 1988.
- Wiet, Gaston: **Fihrisu Acâibü'l-Âsâr fî't-Terâcim ve'l-Ahbâr**, Kahire, el-Cem'iyeye li'd-Dirâsâti't-Târihiyye, 1954.
- Winter, Michael: **Egyptian Society Under Ottoman Rule: 1527-1798**, London, Routledge and Kegan Paul, 1992.
- Winter, Michael: **Society and Religion in Early Ottoman Egypt**, New Brunswick, Transaction Books,

- 1982.
- Yurd, Ali İhsan: **Kutbuddin Mustafa Kemalüddin El'Bekrî-Sıddikî: Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Ahmed Said Matbaası, 1967.
- Zihni, İlham Muhammed Ali: **Mısır fî Kitâbâtî'r-Rahhâle ve'l-Kanâsîlî'l-Fransiyyîn fî'l-Karnî's-Sâmin Aşer**, Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992.
- Zilfi, Madeline C.: **Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması: Klasik Dönem Sonrası**, Ankara, Birleşik Yayınevi, 2008.
- Zirikli, Hayreddin: **el-A'lâm: Kamusu Terâcim**, Kahire, Matbaatü Kustasus, 1954.
- Makaleler**
- Aksan, Virginia H.: "Küçülen Osmanlı Dünyasında Askerî Reform ve Sınırları", **Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı**, Ed. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, Çev. Onur Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 161-182.
- Altuntaş, Zeynep: "İlmiye ve Ulema Üzerine Literatür Değerlendirmesi", **TALİD**, C. 10, Sayı 19-20, İstanbul 2012, s. 483-517.
- Aşkar, Mustafa: "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlîli", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXIX, Ankara 1999, s. 535-563.
- Aşkar, Mustafa: "Tarikat-Devlet İlişkisi, Kadızâdeli ve Meşâyih Tartışmaları Açısından Niyazî-i Mısırî", **Tasavvuf – İlmî ve Akademik Araştırma**

- Atçıl, Abdurrahman: **Dergisi**, C. 1, Sayı 1, Ankara 1999, s. 49-80.
- Atçıl, Abdurrahman: "Memlûkler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı 38, İstanbul 2017, s. 89-121.
- Atçıl, Abdurrahman: "Osmanlı Devleti'nin Uleması: Osmanlı Âlim Bürokratlar Sınıfı (1453-1600)", **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 265-282.
- Ayalon, David: "The Historian al-Jabarti and His Background", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Col. 23, No. 2, 1960, s. 217-249.
- Ayaz, Kadri: "Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Uleması ile Münâsebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansıması (İcazet ve Kütüphâne)", **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a: Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası - Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, s. 307-340.
- Azra, Azyumardi: "Malay Endenozya Bölgesinde Ulema Ağları ve Tecdid", **Batı Gözüyle Tecdid – İslam Dünyasında Tecdid Hareketleri 1700-1850**, Ed. Nail Okuyucu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2014, s. 155-180.
- Barbir, Karl K.: "Giriş", **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı**, Der. Baki Tezcan, Karl K. Barbir, Çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2012, s. 1-7.
- Bayer, Selman: "Şeyh Galib – III. Selim – Tarikat – Devlet

- İlişkisi", **Osark Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi (14-17 Ekim 2015) – Özet Kitabı**, Sakarya, OSAMER, 2015, s. 45.
- Beyazıt, Yasemin: "Osmanlı İlmîyye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi", **TTK Belleten**, C. LXXIII., Sayı 267, Ankara 2009, s. 423-441.
- Bostan, İdris: "Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Üssü: XVIII. Yüzyılda Mısır İskenderiyesi", **Tarihin Peşinde Bir Ömür: Abdülkadir Özcan Armağanı**, Haz. Hayrünnisa Alan vd., İstanbul, Kronik Kitap, 2018, s. 571-586.
- Crecelius, Daniel: "Mısır Ulemasının Modernleşmeye Karşı İdeolojik Olmayan Cevapları", **Modern Çağda Ulemâ**, Ed. Ebubekir A. Bagader, Trc. Osman Bayraktar, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991, s. 119-177.
- Crecelius, Daniel: "Non-Ideological Responses of the Egyptian Ulama to Modernization", **Sufis, Saints and Scholars**, Ed. Nikki R. Keddie, Berkeley, University of California, 1972, s. 167-210.
- Crecelius, Daniel: "The Emergence of the Shaykh al-Azhar as the Pre-Eminent Religious Leader in Egypt", **Collouque International Sur l'Histoire du Caire**, Cairo 1969, s. 109-123.
- De Jong, Frederick: "Mustafa Kemaleddin el-Bekrî (1688-1749) – Halvetiyye Geleneğinin Yeniden İhyâsı ve İslâhı?", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Çev. Ramazan Muslu, Sayı 11, Adapazarı 2005, s. 69-83.
- Düzenli, Pehlul: "Osmanlı Fetva Kaynaklarının Oluşumunda

- Bâbertî'nin Yeri ve Önemi", **Ekmelüddin Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu 28-30 Mayıs 2010**, Erzurum 2014, s. 451-462.
- ed-Dâlî, Muhammed Sabri: "Etbâ'u İbn Arabî ve İbnü'l-Fârız fî Mısır İbbâne'l-Asri'l-Osmânî – Dirâse fî Tarîhi't-Tasavvufi'l-Felsefî", **Fukahâ' ve Fukarâ' – İtticâhât Fikriyye ve Siyâsiyye fî Mısri'l-Osmâniyye**, Kahire, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010, s. 167-246.
- ed-Dali, Muhammed Sabri: "El-Meşâyih ve'l-Gazvu'l-Osmanî li-Mısır Dirâse fî'l-Mevâkıfî's-Siyâsiyye ve Delâlatihâ", **Fukahâ ve Fukarâ: İtticâhât Fikriyye ve Siyâsiyye fî Mısri'l-Osmâniyye**, Kahire, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010, s. 19-91.
- ed-Dali, Muhammed Sabri: "en-Nakd ve'r-Rafz 'İnde Ulemâ-i Mısır fî'l-Karni's-Sâbi' Aşer Şehâbeddîn el-Hafâcî Numûzecen", **Fukahâ ve Fukarâ: İtticâhât Fikriyye ve Siyâsiyye fî Mısri'l-Osmâniyye**, Kahire, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010, s. 93-165.
- Emecen, Feridun M.: "Osmanlı Kronikleri ve Biyografî", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı 3, 1999, s. 83-90.
- el-Shayyal, Gamal el-Din: "Some Aspects of Intellectual and Social Life in Eighteenth-century Egypt", **Political and Social Change in Modern Egypt**, ed. P. M. Holt, London, Oxford University Press, 1968, s. 117-132.
- Erünsal, İsmail E.: "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf

- Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 43, İstanbul 2014, s. 19-66.
- es-Seyyid, Seyyid Muhammed: "XX. Yüzyılın İkinci Çeyreğinden XXI. Yüzyılın Başlarına Kadar Mısır Üniversitelerinde Osmanlı Türk Tarih Yazımı", **TALİD**, C. 8, Sayı 15, İstanbul 2010, s. 513-536.
- Furat, Ahmet Suphi: "İbrahim b. Mustafa el-Halebî'nin Siyere Dair Manzum Eseri", **Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed – Uluslararası Sempozyum -I- 7-8 Mart 2009**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011, s. 109-115.
- Furat, Ayşe Zişan: "Eğitim-Mimarî Açısından Kuruluş Dönemi Medreseleri", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 8, İstanbul 2003, s. 181-208.
- Furat, Ayşe Zişan: "Fetih Sonrası Osmanlı Eğitim Anlayışının Şekillenışı: Klasik Dönem Müderrislik İmtihanları", **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 11-31.
- Gökyay, Orhan Şaik: "Kâtib Çelebi: Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C. VIII, Sayı 11-12, İstanbul, Eylül 1955, s.135-150.
- Güler, Mustafa: "Hatipzade Yahya Paşa'nın Rumeli'deki Eğitim ve İmar Faaliyetleri", **Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri (Bükreş – Romanya: 1-5 Kasım 2006)**, İstanbul, IRCICA, 2011, s. 413-420.

- Güman, Osman, Sezer, Ayşe: "Osmanlı Hukuk Tarihinde Öncü Bir İsim: Timurtaş Üzerine Biyografik Bir İnceleme", **Bilimname**, XXXVII, 2019/1, s. 857-887.
- Hanna, Nelly: "Al-Jabarti, Ajaib Al-Athar Fi L-Tarajim Wa-L-Akhbar: the Marvelous Chronicles: Biographies and Events", **The Journal of the American Oriental Society**, Vol. 137, No. 4, October-December 2017, s. 31-42.
- Hashmi, Irfana: "The Development of a Locker System at al-Azhar", **Islamic Law and Society**, (25), Leiden 2018, s. 11-36.
- Hizmetli, Sabri: "Kemaleddin İbn Hümam es-Sivasî'nin Kitabü'l-Müsâyeresi ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri", **Kemaleddin İbn-i Hümmâm'ın Hayatı Eserleri ve İlmî Kişiliği Sempozyum Tebliğleri**, Sivas 1993, s. 49-58.
- Holt, P. M.: "Al-Jabarti's Introduction to the History of Ottoman Egypt", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 25, No. 1/3, 1962, s. 38-51.
- Hourani, Albert: "The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century", **Studia Islamica**, C. 8, Sayı MCMLVII, Paris 1957, s. 89-122.
- Itzkowitz, Norman: "18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri", **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu**, Der. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, Çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. xx.-xlvi.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", **Belleten**, LXVI, Ankara 2003, s. 849-863.
- İnalcık, Halil: "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar",

- Osmanlı Araştırmaları**, VII-VIII, İstanbul 1988, s. 33-54.
- İnalcık, Halil: "Tarihî Perspektif İçinde Arab-Türk İlişkileri (1260-1914)", Çev. Oktay Özel, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 3, Aralık, Samsun 1988, s. 205-214.
- İpşirli, Mehmet: "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi", **İslâm Tetkikleri Dergisi**, C. VIII, Cüz 1-4, İstanbul 1984, s. 213.
- İpşirli, Mehmet: "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI. – XVII. Asırlar)", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 7-8, İstanbul, 1988, s. 273-285.
- İpşirli, Mehmet: "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 221-231.
- İpşirli, Mehmet: "Osmanlı'da İlmiyeye Dair Çalışmalar Üzerine Gözlemler", **Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler-Problemler-Teklifler**, Ed. Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar vd., İstanbul, TDV-İSAM, 2007, s. 267-277.
- Kara, Adnan: "Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme", **Turkish Studies**, Sayı 13/1, Kış 2018, s. 187-212.
- Kara, İsmail: ""Unuttuklarını Hatırla!" Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 2010/1, C. 15, Sayı 28, s. 1-67.

- Kaya, Eyyüp Said: "Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdid", **Batı Gözüyle Tecdid – İslam Dünyasında Tecdid Hareketleri 1700-1850**, Ed. Nail Okuyucu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2014, s. 13-35.
- Kılıç, Mustafa: "Memluk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı XIV/1 – Sivas 2010, s. 161.
- Koçak, A.Yaşar: "el-Murteda ez-Zebîdî: Tâcu'l-Arûs Müellifi", **Nüşa**, Yıl II, Sayı 6, Yaz 2002, s. 101-114.
- Konyalı Zeki Ali: "Câmi‘-i Ezher: Talebe Meskenleri", **Mahfil**, C. 5, Aded 60, Şevval 1343, s. 235-236.
- Konyalı Zeki Ali: "Câmi‘-i Ezher'in Medresesi Nasıl Büyüdü?", **Mahfil**, C. 5, Sene 5, Aded 55, Cûmadelûla 1342, s. 129-131.
- Levtzion, Nehemia, Weigert, Gideon: "18. Yüzyıl Fas'ında Islah Faaliyetleri", **Batı Gözüyle Tecdid: İslâm Dünyasında Tecdîd Hareketleri (1700-1850)**, Ed. Nail Okuyucu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2014, s. 127-153.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid: "A Socio-Economic Sketch of the 'Ulama' in the Eighteenth Century", **Colloque International Sur L'Histoire Du Caire**, Kahire 1969, s. 313-319.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid: "The Ulama of Cairo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", **Scholars Saints and Sufis: Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500**, Ed. Nikki R. Keddie, Berkeley, University of California, 1972, s. 149-165.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid: "The Ulama of Cairo in the Eighteenth and

- Nineteenth Centuries", **Sufis, Saints and Scholars**, Ed. Nikki R. Keddie, Berkeley, University of California 1972, s. 149-165.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid: "The Wealth of the Ulama in Late Eighteenth Century Cairo", **Studies in Eighteenth Century Islamic History**, Ed. Thomas Naff, Roger Owen, Carbondale, Southern Illinois University, 1977, s. 205-216.
- Marsot, Afaf Lutfi es-Seyyid: "The Political and Economic Functions of the 'Ulama' in the 18th Century", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. XVI, II-III, Parts, December 1973, s. 130-154.
- Muslu, Ramazan: "Şabaniyye'nin XVIII. Yüzyıl Ortadoğu ve Kuzey Afrika Serüveni: Mustafa B. Kemaleddin Bekrî Örneği", **Kastamonu Üniversitesi I. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu (4-6 Mayıs)**, C. 1, Kastamonu 2012, s. 223-238.
- Neumann, Christoph K.: "Selanik'te Onsekizinci Yüzyılın Sonunda Masarif-i Vilâyet Defterleri", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 16, İstanbul 1998, s. 69-97.
- Okur, Hüseyin: "Hanefî Mezhebinde "Tercih" Kavramı ve Şürûnbülalî'nin Bazı Tercihleri", **Kocaeli İlahiyat Dergisi**, C. 1, Sayı 1, Mayıs 2017, s. 41-62.
- Ortaylı, İlber: "18. Yüzyıl'da İlmiyye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi, Yıl 1979-1980, Özel

- Ökten, Ertuğrul: Sayı, s. 155-159.
"Scholars and Mobility: A Preliminary Assessment from the Perspective of *al-Shaqāyiq al-Nu'māniyya*", **Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies**, XLI, 2013, s. 55-70.
- Rabbat, Nasser: "Al-Azhar Mosque: An Architectural Chronicle of Cairo's History", **Muqarnas**, Vol. XIII, 1996, s. 45-67.
- Seyyid, Eymen Fuad: "Câmi' u'l-Ezher – Târihuhû ve Tatavvuruhû" **el-Mecelettü't-Tarihiyye el-Misriyye**, C. 50, Kahire 2016, s. 7-32.
- Şener, Abdülkadir: "Kitabu'l-İktisâr", **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı 3, Ankara 1977, s. 345-349.
- Şeşen, Ramazan: "İlk Devir Osmanlı Âlimleri ve Yazdıkları Eserler", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı 12, Eylül 2002, s. 261-292.
- Tekindağ, Şehabettin: "Medrese Dönemi", **Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi**, İstanbul 1973, s. 3-37.
- Tezcan, Baki: "Karanlığı Dağıtmak: Molla Ali'nin Yaşamı ve Eserleri Işığında 17. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda İrk Siyaseti", **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu**, Der. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2012, s. 91-116.
- Tezcan, Baki: "Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarih Yazımı", **Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı**, Ed. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, Çev. Onur Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 223-266.

Yediyıldız, Bahaeddin:

"Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", **Vakıflar Dergisi**, Sayı XIV., Ankara 1982, s. 1-27.

Yoldaşlar, Özgün Deniz:

"Guy Burak – The Second Fromation of Islamic Law: The Hanafî School in the Early Modern Ottoman Empire", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 2015/1, s. 157.

Zorlu, Tuncay:

"Tıp Bilgisinin Dolaşımı Açısından Süleymaniye Tıp Medresesi ve Dârüşşifâsı", **Sahn-ı Semân'dan Dâru'l-Fünûn'a: Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) XVI. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, 2017, s. 37-45.

Ansiklopedi Maddeleri

Akgündüz, Ahmet:

"Câmekiyye", **DİA**, C. 7, İstanbul, TDV, 1993, s. 45-46.

Akgündüz, Ahmet:

"Ebüsuud Efendi", **DİA**, C. 10, İstanbul, TDV, 1994, s. 365-371.

Âşur, Saîd Abdülfettâh:

"Ezher -2-", **DİA**, C. 12, İstanbul, TDV, 1995, s. 59-63.

Aydemir, Abdullah:

"Bekrî, Ebü's-Sürûr", **DİA**, C. 5, İstanbul, TDV, 1992, s. 367.

Aydın, İbrahim Hakkı:

"Molla Fenârî -1-", **DİA**, C. 30, İstanbul, TDV, 2005, s. 245-247.

Aytekin, Arif:

"Bâbertî", **DİA**, C. 4, İstanbul, TDV, 1991, s. 377-378.

Başoğlu, Tuncay:

"Zürkanî, Abdülbâkî b. Yusuf", **DİA**, C. 44, İstanbul, TDV, 2013, s. 578-579.

Behrens-Abouseif, Doris:

"Ebü'z-Zeheb Camii", **DİA**, C. 10, İstanbul,

- TDV, 1994, s. 353-354.
- Çağrııcı, Mustafa: "Şebrâvî", **DİA**, C. 38, İstanbul, TDV, 2010, s. 396-397.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan: "Üchûrî", **DİA**, C. 42, İstanbul, TDV, 2012, s. 274-276.
- Çelebi, İlyas: "Kemalpaşazâde: Eserleri -5-", **DİA**, C. 25, Ankara, TDV, 2002, s. 245-247.
- Çift, Salih: "Semmân, Muhammed b. Abdülkerim", **DİA**, C. 36, İstanbul, TDV, 2009, s. 497-498.
- Dindar, Bilal: "Bedreddin Simâvî", **DİA**, C. 5, İstanbul, TDV, 1992, s. 331-334.
- Durmuş, İsmail: "Zebîdî, Muhammed Murtazâ", **DİA**, C. 44, İstanbul, TDV, 2013, s. 168-171.
- Emecen, Feridun: "Ahmed Paşa, Şehlâ", **DİA**, C. 2, İstanbul, TDV, 1989, s. 114.
- Emecen, Feridun: "Ali Bey, Bulutkapan", **DİA**, C. 2, İstanbul, TDV, 1989, s. 383-384.
- Ergin, Ali Şakir: "Hafâcî, Şehâbeddin", **DİA**, C. 15, İstanbul, TDV, 1997, s. 72-73.
- es-Seyyid, Seyyid Muhammed: "Cevâlî", **DİA**, C. 7, İstanbul, TDV, 1993, s. 436-437.
- es-Seyyid, Seyyid Muhammed: "İbn Zünbül", **DİA**, C. 20, İstanbul, TDV, 1999, s. 474-476.
- es-Seyyid, Seyyid Muhammed: "Mısır – Osmanlı Dönemi", **DİA**, C. 29, Ankara, TDV, 2004, s. 563-569.
- Görgün, Hilal: "Mısır -8-", **DİA**, C. 29, Ankara, TDV, 2004, s. 577-584.
- Gündüz, İrfan: "Arûsî", **DİA**, C. 3, İstanbul, TDV, 1991, s. 423-424.
- İzgi, Cevat: "Bekrî, İbn Ebü's-Sürûr", **DİA**, C. 5, İstanbul, TDV, 1992, s. 367-369.

- Kahraman, Abdullah: "Şebramellisî", **DİA**, C. 38, İstanbul, TDV, 2010, s. 395-396.
- Kallek, Cengiz: "Haraşî, Muhammed b. Abdullah", **DİA**, C. 16, İstanbul, TDV, 1997, s. 110.
- Kallek, Cengiz: "Kalyûbî", **DİA**, C. 24, İstanbul, TDV, 2001, s. 270-271.
- Kallek, Cengiz, Özel, Ahmet: "Zekeriyya el-Ensârî", **DİA**, C. 44, İstanbul, TDV, 2013, s. 212-215.
- Kandemir, M. Yaşar: "İbn Hacer el-Askalanî", **DİA**, C. 19, İstanbul, TDV, 1999, s. 514-531.
- Kandemir, M. Yaşar: "Münâvî, Muhammed Abdurrauf", **DİA**, C. 31, İstanbul, TDV, 2006, s. 572-575.
- Kara, Kerim: "Karabaş Velî", **DİA**, C. 24, İstanbul, TDV, 2001, s. 369-371.
- Kaya, Mahmut: "Dâruhikme", **DİA**, C. 8, İstanbul, TDV, 1993, s. 537-538.
- Kılıç, Hulusi: "el-Kamûsü'l-Muhît", **DİA**, C. 24, İstanbul, TDV, 2001, s. 287-288.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: "Mühimme Defteri", **DİA**, İstanbul, TDV, 2006, s. 520-523.
- Mert, Özcan: "Âyan", **DİA**, C. 4, İstanbul, TDV, 1991, s. 195-198.
- Özaydın, Abdülkerim: "Nizâmülmülk", **DİA**, C. 33, İstanbul, TDV, 2007, s. 194-196.
- Özcan, Abdülkadir: "İzzet Mehmed Paşa, Safranbolulu", **DİA**, C. 23, İstanbul, TDV, 2001, s. 560-561.
- Özcan, Abdülkadir: "Molla Yegân", **DİA**, C. 30, İstanbul, TDV, 2005, s. 265-266.
- Özcan, Tahsin: "Molla Arap", **DİA**, C. 30, İstanbul, TDV, 2005, s. 240-241.
- Özel, Ahmet: "Acâibü'l-Âsâr", **DİA**, C. 1, İstanbul, TDV,

- 1988, s. 314-315.
- Özel, Ahmet: "Timurtaşî, Muhammed b. Abdullah", **DİA**, C. 41, İstanbul, TDV, 2012, s. 188-189.
- Özkan, Halit: "Süyûtî -1-", **DİA**, C. 38, İstanbul, TDV, 2010, s. 188-198.
- Özköse, Kadir: "Ticanî, Ahmed b. Muhammed", **DİA**, C. 41, İstanbul, TDV, 2012, s. 130-133.
- Pekcan, Ali: "Remlî, Hayreddin b. Ahmed", **DİA**, C. 34, İstanbul, TDV, 2007, s. 563-564.
- Reichmuth, Stefan: "XVIII. Yüzyılda İmparatorluğun Merkezinde ve Eyaletlerinde İslâmî İlim", **Osmanlı Ansiklopedisi: Bilim**, C. 8, Ankara, Türkiye Yayınları, 1999, s.132-139.
- Sarıcaoğlu, Fikret: "İzzet Mehmed Paşa", **DİA**, C. 23, İstanbul, TDV, 2001, s. 557-558.
- Seyyid, Eymen Fuad: "Fâtımîler", **DİA**, C. 12, İstanbul, TDV, 1995, s. 228-237.
- Sinanoğlu, Mustafa: "Hamevî, Ahmed b. Muhammed", **DİA**, C. 15, İstanbul, TDV, 1997, s. 456-457.
- Şimşek, Halil İbrahim: "Mehmed Emin Tokadî", **DİA**, C. 28, Ankara, TDV, 2003, s. 467-468.
- Tatcı, Mustafa: "Şâbâniyye", **DİA**, C. 38, İstanbul, TDV, 2010, s. 211-215.
- Topal, Şevket: "Şürûnbülâlî", **DİA**, C. 39, İstanbul, TDV, 2010, s. 274-276.
- Turan, Şerafettin: "Kemalpaşazade -1-", **DİA**, C. 25, Ankara, TDV, 2002, s. 238-240.
- Uludağ, Süleyman: "İbn Haldûn -1-", **DİA**, C. 20, İstanbul, TDV, 1999, s. 538-543.
- Uzun, Mustafa İsmet: "Ezher", **DİA**, C. 12, İstanbul, TDV, 1995, s. 53-58.

- Uzunpostalcı, Mustafa: "Bulkinî, Sâlih b. Ömer", **DİA**, C. 6, İstanbul, TDV, 1992, s. 411-412.
- Yediyıldız, Bahaeddin: "Vakıf -2-", **DİA**, C. 42, İstanbul, TDV, 2012, s. 479-486.
- Yurdağür, Metin: "Lekanî, İbrahim b. İbrahim", **DİA**, C. 27, Ankara, TDV, 2003, s. 130-131

Tezler

- Arslan, Taha Yasin: "On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Astronomisi ve Memlûk Etkisi", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Avcı, Aykut: "Fıkî İhtilâflara Tasavvufî Bir Bakış Açısı (Şa'ranî Örneği)", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilimdalı**, Doktora Tezi, Ankara 2015.
- Aydiner, Mesut: "Koca Râgıb Paşa Hayatı ve Dönemi", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- Crecelius, Daniel Neil: "The Ulama and the State in Modern Egypt", **Princeton University Departments of Politics and Oriental Studies**, Ph.D., May 1967.
- Çolak, Orhan M.: "Arşiv Belgelerinin Işığında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın Hayatı, İcraatı ve Hayratı", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arşivcilik Bölümü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

Erol, Halil İbrahim:

"Mısır'da Tarihçilik ve Tarih Yazıcılığı (1800-1850)", **İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, İstanbul 2019.

Hashmi, Irfana:

"Patronage, Legal Practice and Space in al-Azhar, 1500-1650", **Newyork University Department of Middle Eastern & Islamic Studies**, PhD diss., New York, 2014.

Kaya, Büşra Sıdıka:

"Sehâvî'nin ed-Dav'ü'l-Lâmi' Adlı Eseri Bağlamında IX/XV. Asır Kahire'sinde Bilgi ve Toplum", **İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, İstanbul 2017.

Mollaibrahimoğlu, Melek:

"Koca Râgıb Mehmed Paşa ve "Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî El-Beydâvî" Adlı Eserinin Tahlili", **İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

Özel, H. Abdülkadir:

"Koca Râgıb Mehmed Paşa'nın Münşeât ve Telhîsâtı", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans, Tezi, İstanbul 2014.

Tok, Özen:

"XVII. Yüzyılda Mısır Eyaleti", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, Kayseri 2002.

Çevrimiçi Kaynaklar

<http://isamveri.org/pdfdkm/13/DKM131299.pdf> (31.07.2019)

EKLER

EK – 1

Osmanlı Dönemi'nde (1538-1817) Ezher Şeyhliğine Tayin Edilenlerin Listesi³⁴⁸

Şeyhin İsmi	Mezhebi	Ezher Şeyhliği Yaptığı Dönem	Notlar
Ahmed b. Abdülhak es- Sünbatî	Şafii	H. 945-950 / M. 1538-1543	
Ahmed b. Şehâbeddîn el- Berlisî	Şafii	H. 951-960 / M. 1544-1552	
Muhammed b. Ahmed el-Gaytî	Şafii	H. 961-980 / M. 1552-1573	
Ali b. Yahya (Nureddin ez- Ziyadî)	Şafii	H. 981-995 / M. 1573-1586	
Muhammed b. eş- Şehâte (eş-şehîr bi'l-Halebî)	Şafii	H. 995-1005 / M. 1586-1596	Aynı zamanda Ezher nâzırı idi
Muhyiddîn el-Gazzî	Haneî	H. 1006-1011 / M. 1597-1602	
Abdülcevad b. Nureddin el-Berlisî	Şafii	H. 1011-1022 / M. 1602-1613	Vefâtından önce azledildi
Şehâbeddîn Ahmed el-Guneymî el- Ensâri	Haneî	H. 1022-1037 / M. 1613-1627	
Muhammed Derviş	Şafii	H. 1037-1039 / M.	Saltanat müftüsü

³⁴⁸ Abdülmü'tî, **a.g.e.**, s. 29-31.

el-Bekrî es-Sıddıkî		1627-1629	unvanı da verilmişti
Muhammed b. Ahmed eş-Şevberî	Şafii	H. 1039-1044 / M. 1629-1634	Vefâtından önce azledildi
Muhammed Ebu's- Sürûr b. Muhammed Derviş el-Bekrî	Şafii	H. 1044-1048 / M. 1634-1638	Saltanat müftüsü unvanı da verilmişti
Osman b. Ahmed el-Fütûhî	Hanbelî	H. 1048-1064 / M. 1638-1653	
Sultân b. Ahmed el- Mezzâhî	Şafii	H. 1064-1075 / M. 1653-1664	Kıraat ilminde ihtisası olup şeyhülkurrâ idi
Şeyh Şaban el- Feyyûmî	Şafii	H. 1076-1077 / M. 1665-1666	
Muhammed b. Muhammed el- Âmilî	Şafii	H. 1078-1083 / M. 1667-1672	
Muhammed b. Abdullah el-Haraşî	Mâlikî	H. 1083-1101 / M. 1672-1689	Malikî olup Ezher şeyhliğine getirilen ilk şeyh
İbrahim b. Muhammed el- Bermavî	Şafii	H. 1101-1106 / M. 1690-1694	
Muhammed en- Neşretî	Mâlikî	H. 1106-1120 / M. 1694-1708	
Abdûlbakî el-Kalînî	Mâlikî	H. 1120-1121 / M. 1708-1709	
Ahmed en-Nefrâvî	Mâlikî	H. 1122-1125 / M. 1710-1713	
Muhammed b. Ali Şenen	Mâlikî	H. 1125-1133 / M. 1713-1720	

İbrahim b. Musa el-Feyyûmî	Mâlikî	H. 1133-1137 / M. 1720-1724	
Abdullah b. Muhammed eş-Şebravî	Şafii	H. 1137-1170 / M. 1724-1758	En uzun süre Ezher şeyhliği yapan şeyh
Muhammed b. Salim el-Hafnavî	Şafii	H. 1171-1181 / M. 1758-1767	Ümera tarafından zehirlenerek öldürülmüştür
Abdurrauf b. Muhammed es-Secînî	Şafii	H. 1181-1182 / M. 1767-1768	
Ahmed b. Abdülmün‘im ed-Demenhûrî	Şafii	H. 1182-1192 / M. 1768-1778	Dört mezheb üzere fetva verebilirdi
Ahmed b. Musa el-Arusî	Şafii	H. 1192-1208 / M. 1778-1793	
Abdullah b. Hicazî eş-Şarkavî	Şafii	H. 1208-1227 / M. 1793-1812	
Muhammed b. Ali eş-Şenevânî	Şafii	H. 1227-1233 / M. 1812-1817	

EK – 2

XVI. Yüzyılda Ezher'de Bulunan Revaklar³⁴⁹

Revakın İsmi	Revakda Kalan Talebenin Kökeni
Revâku'l-Yemenî	Yemen, Mekke ve Medine
Revâku'l-Acemî	(Acemî: Arap olmayan anlamında) Azerbaycan, İran, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak
Revâku's-Süleymaniye	Buhara, Afganistan, Özbekistan, Tacikistan vb.
Revâku Türkmen	Anadolu yahut Irak'daki Türkmenler
Revâku'l-Ervâm (er-Rûmî)	Rumeli yahut Anadolu'daki Türkçe Konuşulan Bölgeler
Revâku'l-İrakî	Irak
Revâku'l-Mağaribe	Kuzey Afrika
Revâku'l-Berabire	Asvan'ın Güney'inde Nil Boyunca Uzanan Bölge
Revâku'l-Cebert	Somali-Habeşistan Kıyıları
Revâku't-Tekrûrî	Borno, Vadai ve Darfur
Revâku'r-Riyâfe	Mısır Taşrası (Mısır'ın Kahire Dışındaki Çeşitli Yerleri)
Revâku İbn Muammer	Herhangi Bir Millete yahut Mezhebe Dahil Edilemeyenler
Revâku Feyyûmiye	Kahire'nin Güney Batısı (Orta Mısır)
Revâku'l-Fuvvat	Kuzey Mısır

³⁴⁹ Hashmi, "a.g.t.", s. 53.

EK – 3

XVIII. Yüzyılda Ezher'in Revakları³⁵⁰

1. Mısır Dışından Gelenlere Has Revaklar

Revakın İsmi	Revakda Kalan Talebenin Kökeni
Revâku'ş-Şam	Biladüşşam
Revâku'l-Etrâk (el-Ervâm)	-Bugünkü anlamda- Türkiye ve Balkanlar
Revâku'l-Meğâribe	Trablus, Tunus, Cezayir, Fas
Revâku'l-Haremeyn	Haremeyn ve Hicaz'ın çeşitli bölgeleri
Revâku'l-Yemeniyye	Yemen
Revâku'l-Borno	Senegal, Nierya, Gana
Revâku'l-Cebert	Habeşistan, Somali, Eritre
Revâku'l-Berâbire	Moritanya ve çevresi
Revâku's-Süleymaniye	Afganistan ve Maveraünnehir bölgesi
Revâku'l-Cava	Endonozya, Malezya, Filipinler, Siyam Adaları
Revâku'd-Dakarnatü'd-Darfuriyye	Darfur, Tekrur ve Sennar bölgeleri
Revâku Dakarnatu Salîh	Güney Libya ve Orta Afrika bölgesi
Revâku'l-Ekrâd	Kuzey Irak, Suriye ve Anadolu (Kürtleri)
Revâku'l-Bağdadiyyîn	Irak, Kuzey Irak ve Kuveyt
Revâku'l-Hünûd	Hindistan

³⁵⁰ İsmail, **Müctema‘u Ulemâi'l-Ezher**, s. 340-348; eş-Şinnâvî, **a.g.e.**, s. 260-285.

2. Mısır Taşrasından Gelenlere Has Revaklar

Revakın İsmi	Revakda Kalan Talebenin Kökeni
Revâku's-Saayide	Said ve civarı (Güney Mısır)
Revâku'ş-Şarkaviyye	Şarkiye
Revâku'l-Umyân	Körler Revakı
Revâku'l-Buhayra	Buhayra
Revâku'l-Feyyûm	Feyyum
Revâku'l-Feşne	Feşne
Revâku'ş-Şenevâniyye	Şenevan
Revâku'l-Akboğaviyye	Herhangi bir bölgeye ya da mezhebe mensup olmayanlar
Revâku İbn Muammer	Herhangi bir bölgeye yahut mezhebe mensup olmayanlar
Revâku'l-Hanâbile	Hanbelî mezhebine mensup olanlar
Revâku'l-Cevheriyye	-
Revâku'r-Riyâfe	Mısır taşrası
Revâku't-Taybersiyye	-